

FAGBOKFORLAGET

3

TELEMARCKS HISTORIE
ETTER 1905

Telemarks historie 3

3

TELEMARKS HISTORIE

ETTER 1905

Redaktører: Olav Rovde og Ingvar Skobba

FAGBOKFØRLAGET

Copyright © 2015 by
Fagbokforlaget Vigmostad & Bjørke AS
All Rights Reserved

2. opplag 2015

Grafisk produksjon: John Grieg AS, Bergen
Design, sats og omslag: Laboremus Oslo AS
Kart: Masaoki Adachi
Redaksjon: Olav Rovde, Nils Ivar Agøy, Øystein Rian,
Ellen Schrumpf og Ingvar Skobba
Bilredaktør: Jan Holm

ISBN: 978-82-450-1409-9

Spørsmål om denne boken kan rettes til:
Fagbokforlaget
Kanalveien 51
5068 Bergen
Tlf.: 55 38 88 00 Faks: 55 38 88 01
e-post: fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Materialet er vernet etter åndsverkloven. Uten uttrykkelig samtykke er eksemplarframstilling bare tillatt når det er hjemlet i lov eller avtale med Kopinor.

TELEMARK
FYLKESKOMMUNE

Høgskolen i Telemark

INNHOOLD

DET MODERNE TELEMARSK	9
<i>Olav Rovde og Ingvar Skobba</i>	
DE TRE SAMFUNN	15
Arbeid, næringsliv og hverdagsliv etter 1905	
<i>Knut Kjeldstadli</i>	
Bondesamfunn og industrisamfunn	15
<i>Hydro – den andre industrielle revolusjonen i Telemark</i>	16
<i>Det elektriske blodomløpet</i>	22
<i>Fra skog til skip – den lange næringskjeden</i>	24
<i>Fire strategier i jordbruket</i>	27
<i>Sammenveving og indre spenninger</i>	31
<i>Bondesamfunnets livsform</i>	35
<i>Arbeidernes livsform – en sammensatt klasse</i>	38
<i>Kriser og krisesvar</i>	43
<i>Knapphet i krigstid</i>	48
Fra industrisamfunn til informasjons- og tjenestesamfunn	51
<i>Industrisamfunnet på høyden</i>	51
<i>Avindustrialisering</i>	55
<i>Cjenindustrialisering?</i>	59
<i>Forskning og informasjon – sentre og nettverk</i>	60
<i>«[...] stripa av gul røyk som lå langt ned i Skagerrak»</i>	62
<i>Bygdenæringer i etterkrigstida</i>	65
<i>Fra industrisamfunn til informasjonssamfunn og tjenestesamfunn?</i>	70
<i>Kjønnssystem i endring</i>	73
<i>Beskjeden middelklasse i Telemark?</i>	74
<i>Strid og tilnærming mellom klassekulturer</i>	76
<i>Moderniseringens hundreår?</i>	80
KYSTSAMFUNN I ENDRING	85
<i>Per G. Norseng</i>	
Telemarkskysten fra sentrum til periferi	85
Forspilte muligheter for telemarkrederne?	88
Skips- og båtbygging	90
Fisket – en vekstnæring	92
Sommergjestene kommer	96
Kystkultur – nostalgi og hobby?	100

FOLKESTYRE OG FORVALTNING	107
<i>Halvard Vike</i>	
Slaget om Trygdeheimen	107
Politisk kultur	108
Den politisk-administrative orden.....	109
Statens forlengede arm.....	111
Den regionalpolitiske dimensjon.....	113
Velferdspolitiske dilemmaer.....	117
Kommunene som politiske arenaer	120
Kommunene i Telemark: effektive institusjoner.....	124
VENSTREBORG, SOSIALDEMOKRATISK DOMINANS OG BØLGJER FRÅ HØGRE	129
Telemark som politisk region	
<i>Olav Rovde</i>	
Mellom Austland og Vestland.....	129
<i>Ei venstreborg</i>	130
<i>Venstre-rørsle</i>	134
<i>I motbakke</i>	139
<i>Konservative rivalar</i>	141
<i>Kvinnenes inntog?</i>	143
<i>Krisehjelp og nasjonalsosialisme</i>	145
<i>Industriarbeidarrørsle</i>	147
<i>Arbeidarrørsle som bygderørsle</i>	149
<i>Arbeidarrørsle som kulturrørsle</i>	152
<i>Lokalpolitikken: statlege krav og egne initiativ</i>	154
<i>Partia og lokalpolitikken</i>	157
<i>Overgrepa mot demokratiet (1940–1945)</i>	159
Sosialdemokratiets glanstid	164
<i>Felleskap og konflikt</i>	164
<i>Arbeidarpartiets hegemoni</i>	167
<i>Svekt borgarleg front</i>	169
<i>1960-åra som overgangstid</i>	172
<i>Striden om Fellesmarknaden</i>	175
Skiftande bølger	177
<i>Politisk ustabilitet</i>	177
<i>Høgrebølga</i>	180
<i>Det radikale oppbrotet</i>	182
<i>Fellesmarknaden – andre runde</i>	186
<i>Konfliktdemping og einsretting</i>	189
<i>Nye høgrebølger</i>	191
Samanhengar og brot	195
DET RØDE FYLKET	197
<i>Harald Berntsen</i>	
Ny storindustri, ny arbeiderbevegelse	197
Rjukan og Skiensfjorden skiller lag	200

Partisplittelser og ny samling	201
Gjennombrudd i Vest-Telemark	203
Frigjøring og etterkrigsoppgjør	204
Fra «storhetstid» til splittelse	207
Telemark mot EF	211
Fra Hydro-streik i 1974 til nedbygging av industrien	212
Fra rødt til mørkeblått	213
UNNTAKSÅR – TELEMARK I KRIG	217
<i>Jorunn Sem Fure</i>	
Lokal mobilisering	218
Nyordning og motmakt	220
Militær motstand	223
Den nazistiske rasepolitikken og Telemarks germanske arv	229
Folkemordets forgreininger – fra Wannsee til Falkum	229
Industrisamarbeid og sabotasje	232
Frigjøring og oppgjør	236
TRADISJON OG FORANDRING	243
Kulturliv i Telemark etter 1905	
<i>Øyvind T. Gulliksen</i>	
Om telemarkskultur	243
Et kulturelt hamskifte	245
Ny kulturpolitikk	246
Hovedtema i kulturen	248
Religion og sekularisering	250
«Den thelemarkske kristendom»	250
«Brysomme sirkulærer»	252
Pietisme og livsstil	253
Quisling-kirka: «Du sagarike Telemark»	255
Religion og klasse	257
«Flis frå ein stavkyrkjevegg»	259
«Pilegrimens Sangbok»	262
Språk, dialekt og skriftkultur	264
Arven fra Aasmund O. Vinje	264
Telemaalet i umriss	265
Eivind Vågslid og Telamork	266
Halvdan Koht og samlenormalen	267
Leif Rokund og bymål	268
Drømmen om samnorsk	271
Telemark mållag	271
Litteratur og bokkultur	273
Om å forsyne Skandinavia med diktere	273
«Nivilkinn»: Aslaug Vaa	274
«Våre innlandshjarte»: Tarjei Vesaas	276
Liturgi og lyrikk: Ingebjørg Kasin Sandsdalen og andre	280
Tekst i bakkar og langs vegen	282

<i>Solid heimstaddikting</i>	284
<i>Grenlands-feminismen</i>	286
<i>Fabellitteratur og ny lokal visjonsdikting</i>	286
<i>Radikale nynorskstemmer</i>	287
<i>«Blinddøra»: Hans Herbjørnsrud</i>	288
<i>Telemark som tekst</i>	291
Musikk, teater, museum	291
<i>Folkemusikk og country</i>	292
<i>Nedlagt industri og norsk blues</i>	294
<i>Teaterliv</i>	297
<i>Museum og feiring av fortid</i>	299
Mangfold og identitet	301
TELEMARKIDRETT	303
<i>Finn Olstad</i>	
<i>Skisportens vugge?</i>	307
<i>Bygdenes og byenes beste menn</i>	310
<i>Norges beste fotballag</i>	312
<i>Idrettens fellesskap</i>	314
<i>Ringens sluttet?</i>	317
TELEMARKSDYRKINGEN I KUNSTEN	323
<i>Tommy Sørbø</i>	
<i>Norsk innhold i tysk form</i>	323
<i>Hverdagsbønder</i>	326
<i>På besøk i paradiset</i>	327
<i>Unge trette menn</i>	328
<i>Norske farger?</i>	329
<i>I lys av framskrittet</i>	331
<i>Kreativitetens kilde</i>	332
<i>Ur-Norge</i>	334
<i>Harmoni og naivisme</i>	335
<i>Kritikken av stabbursmalerne</i>	336
<i>Fra treskjærer til billedhugger</i>	337
<i>Oppskrift på skjønnhet</i>	339
<i>Telemarksmalerne – kunsthistoriens skurker?</i>	339
SLUTTNOTER	341
LITTERATURLISTE	357
STIKKORDREGISTER	367
FORFATTARAR I DETTE BINDET	372

DET MODERNE TELEMARKE

Olav Rovde og Ingvar Skobba

«Den nye arbeidsdagen» var slagordet Christian Michelsen lanserte for å utvikle det moderne Noreg etter unionsoppløysinga i 1905. Få regionar passsar dette slagordet betre på enn Telemark. Fylket stod på terskelen til eit industrielt gjennombrøt. I 1904 oppretta Sam Eyde Norsk Hydro som vart ein industrigigant i Noreg. Dei kraftigaste fotavtrykka kom i Telemark. Industrikonsernet skapte to nye bysamfunn. Notodden var rett nok alt ein industristad, men vart heilt omforma då Norsk Hydro rykte inn. For Rjukan, i den isolerte og fråflyttingstruga Vestfjorddalen, er omforming eit altfor svakt ord. Det vart bygt opp eit heilt nytt industrisenter. Bakgrunnen for denne utviklinga er vel kjend lærdom i Noreg. Telemark hadde fossane som gav elektrisk energi, som Norsk Hydro trong mykje av. Teknologien sette grenser for å føre kraft over store avstandar. Dei nye kraftstasjonane var imponerande byggverk. Svelgfoss var, då den stod ferdig, den største i verda, inntil Vemork kraftstasjon på Rjukan vart bygd nokre år seinare.

Ved utbygginga på Herøya i slutten av 1920-åra kan vi snakke om eit «Hydro-system» som strekte seg frå Vestfjorddalen til Porsgrunn bunde saman med bane frå Rjukan, ferje over Tinnsjøen, bane til Notodden og derifrå vidare til kysten med Bratsbergbanen. Denne samanbindinga av den nedre delen av fylket med Aust-Telemark var ei utviding av kontakten med Vest-Telemark via Telemarkskanalen som historisk sett hadde vore ei kommunikasjonsåre for dei trebaserte næringane. Det same galdt Arendalsvassdraget som batt Fyresdal, Nissedal og Vrådal til Arendal, og som i 1913 vart erstatta av Treungenbanen. Desse sambanda var viktige for skogeigarane og skogsarbeidarane og gav mange arbeidsplassar både i skogsbygdene og i den skogbaserte industrien på Notodden og i dei nedre delane av fylket. Det utgjorde til saman «skogs-systemet» som lenge hadde ei dominerande stilling i næringslivet.

Telemark vart med denne utviklinga eit merkenamn som industrifylke i Noreg. Skipsfarten, for ikkje å snakke om iseksporten, fekk det vanskelegare. Overgangen frå segl til damp gjekk treigt, det same galdt overgangen frå damp- til motoralder. Sjøfolka var ei gruppe i tilbakegang. Fisket vart derimot ei vekstnæring i første del av 1900-talet, men gjekk deretter tilbake. Det var på andre næringsområde kysten kom til å markere seg.

Mangsysleri var ein gamal tradisjon som karakteriserte yrkeslivet både i fisket og i landbruket. I fisket var det likevel påfallande mange som i første del av 1900-talet hadde næringa som eine- eller hovudyrke. I dei indre delane av Telemark var kombinasjonen mellom skogsarbeid og jordbruk det vanlegaste.

Den industrielle utviklinga sette press på primærnæringane, men veksten i den ikkje-matproduserande befolkninga gav større marknad for dei som produserte maten. Dette gav sjølvsagt størst fordelar til matprodusentane rundt befolkningssentera i industribeltet frå Grenland til Rjukan, men også i området der Sørlandsbanen vart bygt. Banen vart opna til Kragerø i 1927. Betre kommunikasjonar gjorde at fleire nådde marknadene. I mellomkrigstida kom bilrutene og minska avstanden mellom dei som produserte maten og dei som måtte kjøpe den. Bil og bane førte til at bryggene langs vassdraga og kanalen miste sin funksjon som senter for samferdsel og handel, og det voks opp nye bygdesenter langs bilrutene og jernbanen – mellom anna Nordagutu, Bø, Lunde og Drangedal.

Samla sett er det mange trekk ved næringsutviklinga etter 1905 som syner at Telemark vart vove tettare saman. Namneendringa frå Bratsberg amt til Telemark fylke i 1919 kan brukast som argument for dette. Telemark som opphavleg var namn på den vestlege delen, kom raskt til å gli inn som fellesnamn der alle identifiserte seg som «telemarkingar». Namnet vart ikkje berre knytt til den industrielle revolusjonen. I skiidretten som fekk eit oppsving med veksten i konkurranseidretten, vart Telemark eit merkenamn – som «skisportens vogge» i den nasjonale historia, men gjevare er det internasjonale gjennomslaget i idrettsspråket i seinare tid for uttrykk som «telemarksnedslag», «å køyre telemark» – og telemarksordet «slalåm». Telemarknamnet var alt tett bunde til den nasjonale folkekulturen. Den stod på mange måtar på avstand frå den nye industrikulturen som voks fram. Men den vart ikkje slukt, men stod tvert imot fram med ny styrke. Det galdt særleg det litterære Telemark som fostra ei rekkje sentrale forfattarar. Tarjei Vesaas nådde internasjonal ry. I bildekunsten fekk Telemark ein særskild plass ved at ei rekkje kunstnarar reiste hit for å feste telemarksnaturen og -kulturen til lerretet. Telemarksmålarane kom til å prege kunsthistoria og skapte debatt om forholdet mellom tradisjon og fornying i målararkunsten. Den religiøse kulturen vart styrkt i det nye hundreåret. Lekmannsrørsla som alt hadde slått kraftige røter, særleg i dei nedre delane av fylket, vart sterkare. Den voks fram ved sida av den frilynde rørsla som hadde best grobotn i dei midtre og øvre bygdene, der også målrørsla dominerte. Begge var opptekne av fråhaldssaka – ein møteplass som omfatta også den sosialistiske fråhaldskulturen. Samla sett gjorde dette Telemark til eit av dei fremste fråhaldsfylka i landet – saman med agder- og vestlandsfylka.

Dei største motsetningane skapte industrialiseringa mellom klassar og sosiale grupper. Innrykket av rallarane i anleggsperioden på Notodden og på Rjukan førte til sterke spenningar i lokalmiljøa. Industriarbeidarklassen som fekk ein dominerande plass både her og i grenlandsområdet, gjorde sosialismen til ei sterk politisk retning. Det gav Arbeidarpartiet, til tider også Kommunistpartiet, ei førande stilling i fylket. Alt på slutten av 1800-talet vart Telemark kalla det «raude» fylket. Nemninga skreiv seg frå det radikale

Venstre som tidleg markerte seg i fylket. Med framveksten av sosialismen fekk denne nemninga eit nytt innhald. Det «raude» Venstre appellerte til arbeidarane, men det paternalistiske og harmoniske samfunnssynet som prega partiet, kolliderte med klassekamptenkinga i Arbeidarpartiet som vann industriarbeidarane til seg. Det spesielle ved Arbeidarpartiets oppslutning i Telemark var likevel den sterke stillinga det fekk i dei øvre bygdene – der industrien var svak. Telemark fekk slik både ei sterk industriarbeidarrørsle og ei sterk arbeidarrørsle på bygdene. Eit anna særtrekk er det at samstundes med at Arbeidarpartiet vart det store, og største, partiet i fylket, heldt Venstre ei sterk stilling (fram til andre verdskrig). Politisk sett likna slik Telemark både på Austlandet (sterkt Arbeidarparti) og Sørlandet og Vestlandet (sterkt Venstre). Det var «landet imellom».

Det preget industrialiseringa hadde av stor- og eksportindustrien, gjorde Telemark sårbart då krisene slo ut i mellomkrigsåra. Det ramma både grenlandsområdet, Notodden og Rjukan – med høg arbeidsløyse og svekt kommuneøkonomi. Her var utviklinga av Hydro viktig. Nye og meir rasjonelle produksjonsmetodar gjorde det mogleg å flytte meir og meir av verksemda frå Rjukan og Notodden til Herøya, der Hydro-fabrikkane i løpet av dei to første tiåra etter andre verdskrigen vart den største industribedrifta i landet målt i talet på arbeidarar.

I mellomkrigstida kom samstundes primærnæringane i store vanskar. Telemarksjordbruket hadde mellom anna høg gjeldsprosent. Det var bakgrunn for at debitororganisasjonen Bygdefolkets Krisehjelp fekk ei ekstra sterk stilling i fylket. Men Krisehjelpa kunne også dra vekslar på ein folkeleg protesttradisjon som eksisterte som forteljing om den stridbare teledølen. Organisasjonen tente som bru over til Nasjonal Samling. Det var ikkje mange som passerte den. NS vart aldri noko sterkt parti, heller ikkje i Telemark, men fylket vart likevel ein av dei sterkaste regionane til partiet. Det var heimfylket til Quisling, som hadde tette kontaktar til partimiljøet i Porsgrunn. «Føraren» kom frå ei gamal slekt i Fyresdal, der han voks opp, og han brukte bondekulturen, eller si tolking av den, som grunnlag for sitt politiske syn. Det som likevel sterkast plasserte fylket på kartet under okkupasjonen, ikkje berre nasjonalt, men også internasjonalt, og som heilt fram til våre dagar er løfta fram i ei rekkje bøker, filmar og TV-seriar, er dei vidgjetne tungtvassaksjonane. Den gongen trudde ein at aksjonane var naudsynte for å hindre at Hitler-Tyskland skulle utvikle atomvåpen.

I dei første tiåra etter 1945 vart to av dei økonomiske og politiske trekka som karakteriserte telemarkssamfunnet før krigen forsterka. For det først vart perioden fram til 1960-åra ei glanstid for industrien – med utgangspunkt i dei industrigreinene som alt var etablerte før krigen. Berre Østfold låg framfor Telemark som industrifylke – målt etter sysselsetjing. Industriproduksjonen var – som før – kraftkrevjande, og fylket låg på topp i elektrisitetsproduksjon

i Noreg. For det andre var dette glanstida til Arbeidarpartiet i fylket. Kommunistpartiet hadde stor oppslutning i starten og stod sterkt mellom anna på Herøya, men vart utmanøvrert dels på grunn av indre strid og kritikklause haldning til Sovjet, dels på grunn av tett overvaking der Arbeidarpartiet og fagrørsla samarbeidde med Overvakingspolitiet.

Frå 1960-åra skjedde det endringar som gradvis svekte særtrekk ved fylket. «Hydro-systemet» gjekk i oppløysing: innskrenking og nedlegging på Rjukan og Notodden og rasjonalisering og utflagging av produksjonen på Herøya. Samstundes vart «skogsystemet» gradvis innskrenka og lagt ned (Aall-Ulefos, Tinfos og Union). Industriefylket vart avindustrialisert. Følgjene var nedbryting av dei gamle arbeidarkollektiva, fråflytting og arbeidsløyse. Eit relativt sett lågt utdanningsnivå gjorde også spranget inn i det moderne «kunnskaps-samfunnet» vanskeleg.

På 2000-talet er det likevel klare tendensar til nyindustrialisering bygd mellom anna på bedriftsnettverk og næringsparkar i grenlandsområdet og på Notodden. Ei gamal næring, turismen, fekk alt frå 1960-åra nye bein å stå på. Det galdt hytteturismen som breidde om seg i dei indre delane av fylket (Vinje og Rauland), men i særleg grad ved kysten. Telemarkskysten vart eit eldorado for sommargjestene. Dei sette spor etter seg ved tusenvis av sommarhytter og ved livleg lystbåttrafikk på sjøen.

Den politiske kulturen gjekk gjennom store endringar. Kvinnene i fylket kom heller seint med i politikk og samfunnsliv på grunn av eit mannsdominert nærings- og arbeidsliv. Men dette endra seg i siste del av 1900-talet ved svekkinga av det tradisjonelle industrien og veksten i typiske kvinneyrke. I partipolitikken miste Venstre den sterke stillinga det hadde hatt alt rett etter krigen – delvis erstatta av Kristeleg Folkeparti. Arbeidarpartiet miste sitt politiske hegemoni på 1960-talet, dels ved etableringa av det nye partiet på venstresida (SF, seinare SV), men dels også ved at dei borgarlege partia vann større oppslutning. Utviklinga her var ikkje rettlinja. Sentrale spørsmål i den politiske debatten skapte nye politiske skiljelinjer. Her må EF/EU-saka framhevast. Det kan hevdast at den sterke nei-stemminga i Fellesmarknad-spørsmålet både i 1972 og 1994 reflekterte nettopp særtrekk ved den politiske kulturen i Telemark: verdikonservatisme knytt til bygdekultur og utkantinteresser kombinert med politisk radikalisme. Hovudtendensen frå 1980-talet (med unntak av tida rundt folkerøystinga i 1994) er likevel dei sterke høgrebølgjene frå Høgre og Framstegspartiet. Dette er eit heilt nytt trekk ved partisystemet i fylket.

Både den økonomiske og den politiske utviklinga frå siste del av 1900-talet gjorde Telemark meir likt resten av landet. Det galdt også andre trekk som påverka regionen. Det skjedde ei urbanisering og sentralisering som demografisk sett styrkte dei nedre og midtre delane av fylket, sjølv om kraftinntekter og turisme gjorde kommunar i dei øvre delane til dei rikaste. Som elles i landet vart skulen og kommunane sentraliserte. Det siste hadde saman-

heng med utbygginga av velferdskommunen. Motkulturane vart svekte, det ramma særleg fråhaldsrørsla, men også målrørsla, lekmannsrørsla og bedehuskulturen – og den frilynde rørsla. Kulturpolitikken vart som elles i landet institusjonalisert og internasjonalsert. Telemark fekk sin del av den nye festivalkulturen. I det moderne telemarkske kulturelvet kan det likevel dragast samanhengar til den tradisjonelle telemarkskulturen. Det gjeld kanskje særleg musikklivet der folkemusikken heller er styrkt enn svekt – men ofte iblanda moderne musikkuttrykk.

DE TRE SAMFUNN

Arbeid, næringsliv og hverdagsliv etter 1905

Knut Kjeldstadli

«Det e so rart med industrien. Den har lyft upp arbeidsfolkje frå den armao dei levde i og på mange måtar skape eit kameratskap.» Slik så en småbrukersønn som var blitt industriarbeider på Tinfos Papirfabrik, tilbake på livet sitt.¹ Industrien dreidde seg om produksjon som kunne heve levestandarden; den skapte også nye former for samkvem mellom mennesker. Industrisamfunnet vokste fram ved sida av et eldre bondesamfunn. I sin tur ble industrisamfunnet presset av dagens informasjons- og tjenestesamfunn. Temaet her er samhandling, konkurranse og skifte av overtak mellom disse samfunnstypene.

BONDESAMFUNN OG INDUSTRISAMFUNN

Industrien var solid etablert i fylket i de to generasjonene før 1905. I 1909 gjennomførte Statistisk sentralbyrå en fabrikkteiling.² Fylket var da nummer seks i landet, regnet etter arbeidsstyrke og dagsverk. Ennå dominerte bransjer knyttet til lokale råstoffer, som stein og mineraler, men særlig skogen. Skiensvassdraget var nummer tre i landet i trelast og treforedling, etter Glomma- og Drammensvassdraget.³

Skiens-distriktet rommet middels store anlegg, i snitt om lag halvparten av anleggene rundt Fredrikstad. Men Union var «i sandhed en efter norske forhold storstilet bedrift», kommenterte byrået, og var i ferd med å bli et skikkelig konsern, i sin bransje bare forbigått av Borregaard.⁴ Skotfoss bruk var nummer fire i landet etter takst i 1909, nummer ti i landet etter antall ansatte.⁵

Ennå rådde, som på Skotfoss, den første industrielle revolusjonen, som var bygd på erfaringskunnskap, mekanisk teknologi og naturgitt drivkraft i form av fallende vann. Her fantes i 1909 – foruten sagbruk og høvlerier, tresliperier og papir- og pappfabrikker, sagbruk og høvlerier – et breitt spekter av industri-bedrifter. De produserte innsatsvarer til annen industri og virksomhet – som mekaniske verksteder (se Norseng om verftene) og en elektroteknisk bedrift. De lagde varige forbruksvarer, som porselen, og nærings- og nytelsesmidler.

De store industrikommunene i 1909, med over 100 000 dagsverk i denne næringsgreina, var Skien, Porsgrunn, Heddal, Holla, Gjerpen og Bamble. Industri betydde ikke formell bystatus (se bind 2, Myhre).⁶ Notodden, Ulefoss, Skotfoss og seinere Rjukan var del av landkommuner.⁷

Trolsk måne over Herøya industripark med Yara fabrikker – tidligere Norsk Hydro. Industrieventyret er ennå ikke slutt.

Foto: Leif Rustand / NN / Samfoto /NTB Scanpix

Kraftstasjonene var et symbol på det moderne livet, som Årlifoss kraftstasjon fra 1915. Likevel imiterte arkitekturen ofte middelalderborger, som knyttet forbindelsen bakover i historien. Fotografen Anders Beer Wilse (1865–1949) dokumenterte et Norge i overgangstida fra et bondesamfunn til et industrisamfunn.

Foto: Anders B. Wilse / Norsk Jernbanemuseum, Jernbaneverket

Hydro – den andre industrielle revolusjonen i Telemark

Notodden hadde vært et industristed siden 1875. Brukseier O.H. Holta på Tinfos Papirfabrik var en sentral representant for denne eldre kapitalismen, med personlige eiere knyttet til et sted. Fra 1904 kom Norsk Hydro hit, en annen type kapitalisme med upersonlige eiere og internasjonal kapital, et døme på hvordan kapitalen i de store landene søkte naturressurser i Europas periferi.⁸ I Norge i 1909 utgjorde utenlandsk kapital 85 prosent i den nye kjemiske industrien, mot 45 prosent i den mer tradisjonelle treforedlingen.⁹ Denne nye industrien var del av det som er kalt den andre industrielle revolusjonen. Den bygde på elektrisitet som energi, på kjemisk teknologi snarere enn mekanisk og på mer bruk av teori og vitenskap enn av erfaringskunnskap. Markedet var utenlands; 90 prosent av Hydros produksjon ble eksportert i 1920-åra.¹⁰

Utbygging av fossekraft utgjorde et allment potensial for utnyttbar elektrisk energi. Fordi fossene i amtet var høye, egnet de seg ikke til fløting eller til å drive turbiner, som ble brukt i treforedlingsindustrien. Men de store mengdene elektrisitet kunne brukes til andre formål – å lage karbid, som en periode var en viktig lyskilde, å smelte metaller i elektrometallurgisk industri eller, som på Notodden og Rjukan, å drive elektrokjemisk industri, der for det nitrogenholdige gjødningsstoffet kalksalpeter.¹¹

Fortellingen om Norsk Hydro er berettet flere ganger, med vekt på industrigründeren Sam Eydes evne til å kombinere teknologiske og økonomiske faktorer.¹² Men her er det Telemarks og ikke Hydros historie som er temaet. Når storindustrien kom til Telemark, skyldtes det én naturgitt faktor – de store fossene, Svelgfoss og Rjukanfoss. Når industrien ble lagt innenlands og ikke ved kysten, skyldtes det særlig en teknologisk begrensning, at en ennå ikke hadde lært å overføre høyspent elektrisitet over lengre avstander uten krafttap på 20, kanskje 30 prosent. En av Hydros historikere sier imidlertid: «Dersom man i 1905 hadde satt opp et mer fullstendig regnestykke over kostnadene ved å bygge opp en by på Rjukan, ville det kanskje likevel ha framstått som regningssvarende å trekke kraftledninger ned til kysten.»¹³

Nå kom utbyggingene av kraftanlegg og fabrikker til å skape «Hydro-samfunn», ved å omforme ett sted, Notodden, fullstendig grunnlegge to nye, Rjukan og Herøya, og dertil bygge opp Glomfjord i Nordland. Den første utbyggingfasen på Notodden og Rjukan løp fra 1904 til 1916.¹⁴ Den neste fasen på Rjukan fra 1927 til 1929 hang sammen med at Hydros opprinnelige lysbuemetode for å hente ut nitrogen var i ferd med å bli utkonkurrert av den mindre kraftkrevende og billigere ammoniakksyntesen. Metoden var utviklet av det tyske firmaet Badische, seinere del av gigantkonsernet IG Farben, som Hydro gikk i tett samarbeid med.

Spørsmålet ble hvor fabrikken som skulle foredle ammoniakken til salpeter, skulle ligge. Selskapet hadde bestemt seg for Herøya, mye på grunn av

Bildet øverst: Industrifunksjonærene var en middelklassegruppe som kom i klemma når klassekampen mellom eiere og ledelse og arbeidere ble kjempet åpent. Noen ganger forfektet de nøytralitet. Andre ganger falt de ned på ledelsens side, som under en streik på Norsk Hydro på Rjukan i 1918, da disse karene stilte opp som streikebrytere.
Foto: Norsk Hydros fotosamling / Norsk IndustrierbeiderMuseum

Hypermilitante arbeidere på Rjukan i 1918. I praksis var den norske arbeiderbevegelsen nokså pasifistisk, sjøl om det kunne gå på nevene løs som under Menstadslaget i 1931. Arbeiderne ville forsvare seg, men så ikke for seg noe kupp eller borgerkrig på veien mot framtidssamfunnet.
Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

lavere transportkostnader og bedre byggegrunn. Men ved utad å holde oppe flere alternative lokaliseringer, Larvik var med til siste runde, presset Hydro kommunestyrene i Eidanger og Porsgrunn til å gi særs gode vilkår.¹⁵ På Herøya ble det fra 1928 til 1929 bygd opp et nytt fabrikkanlegg som foredlet ammoniakk fra Rjukan, Notodden og Glomfjord. Kalkstein ble hentet fra bruddet på Kjørholt i Eidanger.

I klemma mellom Rjukans kraftmengde og Herøyas kystlinje var Notodden hardt presset; her ble den gamle produksjonen av ammoniumnitrat stanset i 1934. En viss kompensasjon kom da fabrikken for å lage kalksalpetersekker ble flyttet hit fra Oslo, og fra 1936 ble en del ammoniakk for Herøya produsert. Det hjalp også da en ny fabrikk for kunstsilke med statlig støtte kom i drift i 1937.¹⁶

Hele dette systemet ble bundet sammen, med Vestfjorddalbanen, ferger på Tinnsjøen og Tinnosbanen til Notodden, ferdig i 1909, så Bratsbergbanen fra Notodden til Menstad, ferdig i 1916, og utskiping fra Menstad. Seinere kom kaianlegg på Herøya for å ta imot båter fra Glomfjord fra 1949. Hydro-systemet bandt mye av fylket sammen.

Hydro var fra noen vinkler et betydelig konsern. Den økonomiske betydningen var stor; det stod i 1932 for 25 prosent av norsk eksport til Frankrike.¹⁷ Dertil kom en symbolverdi, som kroneksempel på teknikkens muligheter og flaggskip for norsk næringsliv, trass i utenlandske eiere og etter hvert importert teknologi.¹⁸ Betydningen var klar også for arbeidernes side. Dette var det eneste enkeltelskapet som konkret ble foreslått sosialisert. Arbeiderbe-

Hydros nyanlegg på Herøya sysselsatte en stor arbeidsstokk, som her til kabeltrekking i mars 1929. Sjøl om industrisamfunnet betydde mekanisering, krevdes ennå store mengder med «brødkraft», tungt fysisk arbeid.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

Kabeltrekk
Mast 39-40
5/3-29

vegelsen fremmet forslaget i mai 1919, og en offentlig kommisjon ble nedsatt. Men prosjektet løp ut i intet.¹⁹

Men i global målestokk ble selskapet ingen gigant. I 1925 stod Hydro for drøyt én prosent av verdensproduksjonen av nitrogen, IG Farben for ti ganger så mye.²⁰ Fordi eksportandelen av bedriftens produksjon var høy, kunne ikke Hydro diktere prisene; det måtte ta hva det fikk. Å være koplet til verdenskapitalismens konjunkturer på dette viset skapte avhengighet og sårbarhet. Bevegelser i markedet andre steder på kloden slo umiddelbart inn i lokalsamfunn i Telemark. Det betydde kriser, fra høsten 1920, på nytt i 1929 etter krakket på Wall Street, og i 1934. Jobber forsvant. I 1934 skulle 1100 av 3200 ansatte rasjonaliseres vekk. De fleste ble sagt opp, noen hundre fikk pensjon, flere fra de andre Hydro-stedene ble flyttet til Herøya. Størrelsen på arbeidsstokkene svingte, og med det også folketallet på Rjukan, både fordi mange ansatte hadde familie, og fordi hver industriarbeidsplass skapte 0,7 arbeidsplass utenom bedriften.²¹

Maktforholdet mellom selskapet og folket i fylket var ujamnt. Hydro var viktigere for vertskommunene og fylket enn omvendt. Selskapet dikterte trasevalg for jernbanen. Med ordene til Notoddens historiker merket folk «at Hydros ord og Hydros gjerninger var om ikke lov, så i alle fall en viktig realitet når det gjaldt distriktets ekspansjonsretning og rytme. [...] Hydro hadde både makt og myndighet til totalt å overse den lokale opinion.»²²

Hydro bygde ut byer. Rjukan var en rein *company town*, Notodden var allerede en etablert bygdeby, med lokale institusjoner og eget omland, og Herøya ble preget av naboskapet med Porsgrunn. «Hydro-samfunnene» trakk til seg ufaglærte arbeidere fra Telemarks bygder; fagarbeidere, funksjonærer og ingeniører kom særlig fra hovedstaden.²³ Fabrikkene bidro til større inntekter, ved å betale lønner og skatt og ved at fabrikkfolket var et marked for lokale kjøpmenn. Folketallet på Rjukan kulminerte med om lag 10 000 i 1919. Notodden toppet seg med 6533 i 1920.²⁴ Stedene tok i gode tider imot et befolkningsoverskudd fra andre kommuner. Fylkesmannens beretning for 1931 mente at hvis ikke Hydro hadde kommet til Herøya, «vilde det sett noksaa trøstesløst ut for mange arbeiderfamilier i Bamble».²⁵ Men stedene sendte også arbeidstakere med familier fra seg når konjunkturer og omlegginger pekte nedover.

Hydro-samfunnene og fabrikkene skapte enkelte økonomiske ringvirkninger i fylket. Amtmannen hevdet i 1910 at «[disse] anlæg har nemlig medført en trafikk og rørelse, som i særlig grad er kommet Skiens forretningsstand, haandverkere og arbeidere til gode».²⁶ Men rørelsen bør ikke overdrives. Rjukan var i liten grad et sentralsted for herredene omkring, byen var det som kalles et nettverksted, knyttet til andre sentre som leverte kapital og teknologi og avtok produktene. Bønder tjente nok på hestetransport til anleggene. Og de kunne levere trelast til byanlegget. Kalksteinen kom fra norske brudd. Men leveranser fra fylket til fabrikkene kom i avgrenset grad på tale. Lokalt var Hydro mye

Natur og kultur på Vemork kraftstasjon på Rjukan. Industrien berodde på samspillet mellom naturgitte ressurser og teknikkens evne til å utnytte disse.

Foto: Martin Holm Tangen

Industrisamfunnene hadde ulikt preg. På Ulefoss ble ikke støperiarbeiderne fagorganisert før seint på 1930-tallet, en drøy generasjon etter arbeiderne i Skien. Men en mannsverden var de fleste bedriftene.

Foto: Atelieret Ulefoss /
Telemark Museum

en innelukket økonomisk øy. Notodden hadde tettere forhold til flere bygder omkring, bygder der folk tenkte på Notodden når de sa «dra til byen».²⁷

Hydro hevdet at når det valgte Herøya, var «det ogsaa mest naturlig at dets nye anlæg blir lagt inden det samme fylke, hvor selskapet tidligere har sine store anlæg, naar dette – alle forhold tatt i betragtning – er like økonomisk for selskapet som det andet prosjekt».²⁸ Noen stor telemarkpatriotisme viste dette ikke. Utenom fossekrafta var det knapt noen spesielle telemarksforhold som veide tungt og positivt for selskapet. Men når lokalsamfunn var etablert, måtte det tas et visst hensyn. Å flytte all produksjon til Herøya ville være «en overordentlig radikal indgripen like overfor selskapets gamle driftskommuner», sa ledelsen i 1934.²⁹ Men det måtte ikke tas *for* mye hensyn. Da Tinn kommunestyre i 1928 mente det burde knyttes konsesjonsvilkår til ombyggingen av kraftverkene, ble generaldirektør Axel Aubert så sint at han ville sette i verk lokale straffetiltak.³⁰ Befolkning og politikere på Notodden og Rjukan skulle både på 1930-tallet og utover på 1960-tallet bruke mye energi for å binde selskapet fast til dets sosiale ansvar, ved å holde oppe produksjonen lokalt og ikke overføre krafta til Herøya, slik selskapet ønsket flere ganger fra 1929.³¹

I mindre målestokk gjaldt mønsteret i Hydro, elektrisitet og gjerne utenlandsk kapital, også andre bedrifter i fylket. Elektrisk smelting gir «haab om en ny blomstringstid for 'gamle Norge'», mente amtmannen.³² Eksempler var O.H. Holtas Tinfos Jernværk og Ulefoss jernverks elektriske masovn, begge fra 1910.³³ Porsgrunds Elektrometallurgiske. Aktieselskap, kalt Metallurgen, produserte rujern og jernlegeringer og var startet i 1913 av et fransk-sveitsisk selskap.³⁴ Metallvarer var en nærliggende bransje til smelteindustrien. Fra 1915 produserte A/S Norsk Metalverk rør, skinner og profiler i ulike legeringer; i 1926 ble det reorganisert som Porsgrund Metalverk.³⁵ A/S Dalen Portland

Cementfabrik, som også bygde på elektrisitet i ovnene, kom i gang i 1919 på slutten av krigskonjunkturen, men klarte seg gjennom krisene. Papirsekker, tatt i bruk som emballasje i 1927, var enklere og billigere enn tretønner, og et felles salgskontor for alle sementfabrikkene sikret markedet.³⁶

Under inntrykket av storindustrien kan det være lett å glemme de små bedriftene. Særlig Porsgrunn og Skien hadde et allsidig næringsliv. Telemark talte også en som Anders Johnsen i Skien, som gjennom første halvdel av hundreåret dreiv et knippe av virksomheter – detaljforretning i glass og steintøy, så fabrikasjon av leiker, bijouteri, såpe, julelys, en trikotasjefabrikk og dampskip langs kysten.

Det elektriske blodomløpet

«Snart er dens [den elektriske kraftens] tilstedeværelse likeså nødvendig for samfundet som blodet er for et hvert levende vesen», het det i en komitéinnstilling i 1915 til de kommunestyrene som dannet Langesundsfjordens kommunale kraftselskap.³⁷ Godt da at naturen har utstyrt Telemark rikelig med fallende vann. I 1950 sa Vassdragsvesenet at her fantes to og en halv ganger mer årgangskraft per innbygger enn gjennomsnittet i riket.³⁸ I 1910 knyttet amtmanden amtets «rike utviklingsmuligheter» til elektrifisering. Amtet ville bli et betydelig industrisentrum dersom det ble tilført elektrisitet.³⁹ Forventningene om elektrisitetens omveltende kraft var stor. Og sjøl om vyene rakk lenger enn virkeligheten, var denne spennende nok, ikke minst fordi elektrisitet og de teknologiene som baserte seg på eller ble koplet til denne, var så mangfoldig.

Mest spektakulær var som nevnt bruken av elektrisitet innafor den andre industrielle revolusjonens bedrifter. Industrien slukte kraft. Da Dalen Portland kom i gang i 1919, tok den opp til 75 prosent av den strømmen som ble levert av Langesundsfjordens kommunale kraftselskap.⁴⁰

Fryse- og kjøleteknologi basert på elektrisitet erstattet naturisen i andelslakteriet i Skien på 1930-tallet.⁴¹ Andre bedrifter anvendte elektrisitet for belysning eller som drivkraft. Damp og drift med turbiner, aksler og drivreimer ble over tid sjeldnere. Små elektromotorer gjorde at småbedrifter, håndverk og jordbruk også brukte strøm, i det moderne Gjerpen ble små elektromotorer tatt i bruk i jordbruket mellom 1915 og 1920.⁴²

Elektrisitet ble brukt ikke bare i produksjonen, men også som del av produktteknologien. Et godt eksempel er de elektriske komfyrene fra Beha Fabrikker, startet av ingeniør C.F. Berg-Hansen i 1917, et annet var Sørlandets apparatfabrikk, i 1916–1917 kjøpt av NEBB.⁴³

Nok et virkefelt var kommunale eller felles formål, som opplysning av bygninger, gatelys, eller «glødelysbad», medisinsk høyfjellssol, som befolkningen i Brevik fikk i 1922.⁴⁴

Nest etter industrien var husholdningene den store avtakeren, sjøl om Ola Johnsen Rue, født i Tuddal i 1897, husket at «det blei nokko kostbart fe folk

her. Her he'kje vore so pe'engsamt». ⁴⁵ Men i Lårdal skal det ha vært elektrisk lys i alle hjem i 1916. ⁴⁶ Elektrifiseringen gikk i sprang – først kom innendørs belysning, så ulike elektriske apparater og utstyr og til slutt etter andre verdenskrig oppvarming. I 1949 så Beha Fabrikker elektrisk boligoppvarming som det «nærmeste mål for bransjen». ⁴⁷

Å ikke levere strøm til innbyggerne ble etter hvert opplevd som pinlig for en litt ambisiøs bykommune. Da selskapet for Langesundsfjorden ble dannet, het det at Bamble, Langesund, Stathelle, Brevik og Eidanger snart var av de siste i Norge uten elektrisk lys og kraft. ⁴⁸ Å skaffe elektrisitet ble sett som mer enn en forretning, som en sivilisatorisk forpliktelse, som et allment gode. Denne forpliktelsen stilte kraftverktbyggere overfor et dilemma. De begynte rimeligvis i sentrale strøk, der det var mange kunder. Og strengt tatt lønte det seg ikke å legge ut ledninger til ytterkantene. Men da det ble følt som rettferdig at alle skulle få, ble det likevel bygd ut i periferien. Ennå stod områder igjen. En kar i Drangedal hevdet at lyset ikke kunne gå i 300 000 meter i sekundet, når det tok 30 år før lyset kom fra Lensegraf til Singusdal! ⁴⁹ Linjer ble trukket til Luksefjell i Gjerpen i 1948, til Kilebygd og Byrte i 1958 og 1959. ⁵⁰

I produksjon og fordeling av elektrisitet var hele åtte ulike organisasjonsmodeller i bruk i en blanding av privat, kommunalt, interkommunalt og statlig engasjement. Omfanget varierte, fra partslaget Smørklepp Ljosverk i Vinje fra 1918 som forsynte ni gardar, og oppover. ⁵¹ Spesielt etter at krafta fra Nore-utbyggingen skulle fordeles fra 1928, ble det klart at en rasjonell utnytting

Beha – Berg-Hansen
– i Porsgrunn var en
suksessrik produsent av
elektriske komfyrer, som
disse som var installert på
et storkjøkken i Trondheim
i 1944. Komfyren brukte en
moderne energikilde, som
effektiviserte arbeidet slik
at en husmor kunne gjøre
jobben uten tjenestejente.
Og både for kraftverk og
industribedrifter ga den
et voksende marked på
1930-tallet, ikke minst viktig
når andre bransjer var i krise.
Foto: Schrøder / Sverresborg
Museum

krevde samkjøring mellom de ulike verkene, slik at tilgjengelig vann kunne nyttes uavhengig av forbruket i de enkelte områdene.⁵²

Godt etter krigen kom de store utbyggingene, med Mår fra 1948 til 1954, Skafså fra 1952 til 1954 og en rekke andre. Aller størst var Tokke-Vinje-vassdraget, skal vi se.⁵³ Komiteen i Langesundsfjordens kommunale kraftselskap skulle bli sannspådd for Telemarks vedkommende; i 1964 lå fylket på topp i elektrisitetsproduksjon i Norge.⁵⁴

Fra skog til skip – den lange næringskjeden

Trass i den nye industriens framganger dominerte altså fortsatt den skogsbaserte industrien under fabrikkteilingen i 1909.⁵⁵ Skien, Solum og Gjerpen var de store treforedlingskommunene, to tresliperier lå også i Sannidal, ved Kammerfoss og Vadfoss.

Sagbrukene var fortsatt viktige, sjøl om de fleste enhetene var små. En brann i lageret kunne rive grunnen under mindre bedrifter.

De leverte større salgslast, sagtømmer og rundlast, props og sliperilast, bygningstømmer, skårne og høvlete bord og planker og brenneved. Gamle bruk som Aall-Ulefoss skar fortsatt og eide etter hvert også sager på Svenseid i Lunde og Kile i Kviteseid.⁵⁶

Også i treforedling var de fleste enhetene små. Mekanisk masse dominerte, motsatt kjemisk masse i amt som i Østfold, Akershus og Oppland, et tegn på at industrien var mindre moderne.⁵⁷ Men ett konsern kom. Union i Skien hadde blitt slått sammen med AS Løveid fabriker på Skotfoss i 1890. Nå ekspanderte Union til andre vassdrag og kjøpte fra 1909 til 1913 bedrifter i Løten i Hedmark og på Åmot, Vestfossen, Skotselv og Geithus og i Drammen i Buskerud. Deretter vendte konsernet seg på nytt mot hjembyen – Union overtok Klosterfossen og tre mindre bruk i 1916.⁵⁸ Tinfos Papirfabrik på Notodden forble utafor konsernet.

Trelast- og treforedlingsindustrienes utvikling var tett koplet med skogbruket – og med transport av tømmeret til bedriftene og utskipingen av de bearbejdede produktene derfra. En skogens næringskjede fantes i Bratsberg, med kraftige utløpere andre steder – ja, Union prøvde å erverve skogeiendommer i Russland, men tapte investeringene i 1918.⁵⁹

Skogen, ja. O.H. Holta mente i 1927 at heddølene nærte «en inderlig beundring for den trauste gilde skogen, de malmsterke furuene som stod dypt og rotfast i den hjemlige jorden».⁶⁰ De fleste hadde vel et mindre mystisk forhold til skogen sin. Men skogen var, som i hundreåra før, fortsatt av vital betydning for fylket. Telemark var det sjette største skogsfylket i landet, vel to femdeler av arealet var skogdekket, om lag en tredel var produktiv skog.⁶¹ Kommuner der skogen tok minst tre firedeler av arealet, var Bamble, Holla, Sauherad, Lunde, Heddal, Hjartdal, Drangedal, Kviteseid, Nissedal, Lårdal og Mo.⁶²

Graden av lokal bondeeiendom varierte.⁶³ Kommuner med høy andel skog eid utenbygds i 1905 var Siljan ($\frac{9}{10}$), Mo ($\frac{1}{2}$), Bamble («betydelig»), Lunde «nok-

Tokke var den største samlede utbyggingen av fossekraft i Norge. Bildet fra omkring 1960 gir et inntrykk av de svære dimensjonene i anlegget.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo

Skogbruk og tømmerforedling vedble lenge å være en vital kjede i Telemarks næringsliv. Også her ble arbeidsmetodene endret. Biltransport erstattet fløtingen, og mye arbeid ble mekanisert, som bruk av grabb ved tømmerlasting på Union Bruk, trolig omkring 1970.
Foto: Fotograf ukjent. Fra Arnliot Strømme Svendsen: *Union 1873–1973*, Aschehoug 1973, s. 217

saa meget». I Hjartdal var $\frac{1}{20}$, i Rauland «ganske lite», og i Gjerpen «intet» eid eksternt. Utenbygds eiere omfattet Treschow-Fritzøe og andre tradisjonelle næringsborgere, men også en del utlendinger. Drangedal kommune kjøpte fra 1910 til 1923 opp flere større eiendommer for at skogen ikke skulle være på utenlandske hender.⁶⁴

Skogsdriften i amtet foregikk mye i vanskelig, bratt og kupert terreng. I en femdel av det produktive skogarealet måtte taubane brukes for å få fram tømmeret på lønnsomt vis, i nok en femdel krevdes bruk av vinsj. Vest i amtet gjaldt taubane eller vinsj for tre femdeler.⁶⁵ Slike tekniske endringer tok tid. Skogbruket var en «omfattende bedrift hvor vane og traditioner har stor magt – det gaar mange steder noksaa seigt – men i det store og hele begynder det rationelle skogbruk at arbeide sig frem jevnt og sikkert,» het det i amtmann Guthorm Hallagers beretning i 1915.⁶⁶

Skogbruket var ytterst arbeidskrevende. Olav Johnsen Rue minnes: «Det va livleg i skogen da – no høyre ein nesten ikkje et knyst.»⁶⁷ Men konkurranse med utvandring og med industriarbeid gjorde tilgangen på arbeidskraft knappere og ga motiv for tekniske forbedringer. En annen endringskraft var forstkandidater, som skulle sikre «fornuftig og rationel skogdrift». De fleste var ansatt hos fylkets skogselskap. Selskapets skogskole fra 1898 tilbød også en kortere utdanning, en ukes opplæring av «plantører».⁶⁸

«Skogsaken» var et stort tema, som badesaken eller blindesaken var en «sak», altså et felt der en med argumenter om det allmenne vel kunne mobilisere sympati og ressurser. Egne sanger ble skrevet for å mane til planting. Helt sentralt stod skogkultivering.⁶⁹ Skogeieren skulle forvalte skogen for bedre utbytte, men også husholdere med ressursene for framtida. Skogen skulle ikke raseres av rovhogst for raske gevinster. Denne kultiveringens omfattet grøfting av myr, innsamling av kongler for å få frø og planteskoler – som i Høydalsmo fra 1920.⁷⁰ Og så utplanting. Her var innsatsen til skolebarn viktigst, ja, de plantet mer enn medlemmer av ungdomslag og andre foreninger til sammen. Skjøtselen bestod også i å hogge vekk dårlige trær så de bedre fikk plass til å vokse, en praksis som økte før og etter andre verdenskrig.⁷¹

Neste ledd i kjeden var fellingen, som lenge skjedde med øks og tigersvans. Motorsag kom først etter andre verdenskrig. Kvisting, barking og eiermerking foregikk på tradisjonelt vis til en begynte med fargemerking, også det etter krigen.

Vel hogd, skulle tømmeret fram. Fløtingssesongen var fra april/mai til sankthans. Mye arbeid ble lagt i å rydde fløtingsveiene. Dammer skulle sikre nok vann. Renner skulle lede tømmeret utenom kraftverk. Skjermer langs bredden hjalp tømmeret forbi vanskelige punkter. Trange partier kunne sprenges, og opprensning av elveleiet for stokker, kvist og kvas hjalp. Vel nede på vannene ble tømmeret fanget opp av lenser, «klubbet» (lagt i «flåter»), og transportert – først ved å sette seil, etter hvert ved å bruke motor- og dampbåter.

Fløtingen foregikk i Bjerkeelva, Herreelva, Åbyelva og Falkumelva, men mer i Kragerøvassdraget og aller mest i Skiensvassdraget med bivasdrag. Nissedal, Fyresdal og Mo fløtet ut gjennom Arendalsvassdraget. Også Farrisvassdraget og Numedalslågen tok imot tømmer fra fylket.⁷² At så vidt mye tømmer ble fløtet ut via andre fylker, var et særkjenne ved Telemark. Etter hvert forsvant denne store virksomheten. Den siste fellesfløtingen i Nidarøvassdraget skjedde i 1970, i Toke og Gautefallvassdraget året etter.⁷³ Skogsveier og biler og traktorisert transport fram til henteplassene tok etter hvert over etter andre verdenskrig.

Etter den industrielle bearbeidingen skulle produktene skipes ut. Porsgrunn ledet som trelasteksportør, Skien var fremst i cellulose, tremasse og papir. Kragerøs betydning minsket, og Brevik og Langesund ble nokså ubetydelige.⁷⁴

Fire strategier i jordbruket

Den geologiske forhistorien har disponert for ulike typer jordbruk i Telemark. Om lag to tredeler av den dyrkbare jorda i fylket lå i sin tid under den marine grensa. Derfor er det god jord i et belte «som strekker seg fra Brevik forbi Porsgrunn og Skien, fortsetter på vestsiden av Norsjø, deler seg med en gren mot vest til Lunde og en gren mot nord, som omfatter Sauherad, Heddal og Bø».⁷⁵ Her er det også et godt klima. Da vilkårene for jordbruk i Nissedal, Fyresdal,

Skogsarbeidere i Siljan. Ennå feller en med håndsag, «tigersvans». Geografi, tilknytning til Numedalslågen som ga en vannvei utenom Skiensvassdraget og den store skogeierbedriften Fritzøe-Treschow, har gjort at Siljan på flere vis var like mye knyttet til Vestfold som til Telemark.

Foto: Ole Romsdalen / Telemark Museum

Tokke og Kviteseid ble undersøkt av folk fra Norsk Landbruksøkonomisk Institutt, var konklusjonen for vestfylket derimot at det var «konkurransmessig svakt i de fleste jordbruksproduksjoner». Og det heter at i Lårdal er det så bratt at en kan dyrke jorda på begge sider!⁷⁶

For å skape seg et rimelig levebrød har bøndene fulgt fire veier: å supplere jordbruket med andre næringskilder eller lønnsarbeid, å drive billigere og mer rasjonelt med kjente produkter, å sette i gang med nye produkter og å organisere markedet med sikte på å få gode priser.

Som nevnt var skogen den absolutt viktigste kombinasjonsnæringen. Bønder dreiv i egen skog, småbrukere kunne ta lønnet skogsarbeid på si', og skogsarbeidere kunne ha et lite støttebruk. Telemarksgardene har jamt over vært heller små. Så seint som i 1975 hadde mindre enn en tidel av de 4650 jordbrukseiendommene over 100 dekar, gjennomsnittet var 50 dekar.⁷⁷ Noen jobbet også i andre næringer, som å bygge og vedlikeholde veier.

Bedret økonomi kunne også nås ved å produsere mer effektivt og dermed billigere. Det var en teknifisering – endringer i driftsmåte, nye redskaper og hjelpemidler. Myndighetene framholdt disse «mer fremskredne Gaardbrugere» som idealer for andre, og var glad for «befolkningens stigende trang til opplysning».⁷⁸ Sentralt stod Bratsberg landhusholdningsselskap. Ansatte amtsagronomer, forstmestere og amtsgartnere var bindeleddet mellom vitenskap og brukere. Utstillinger, skolehager og kurs spredte nye synsmåter. En bokstavelig talt mer jordnær undervisning enn den folkehøgskolene tilbød, ble gitt ved amtets landbruksskole på Søve i Ulefoss. I dyreholdet ble kvalitet fremmet framfor rein kvantitet. «Man begynder nemlig at forstaa», mente amtmann Viggo Ullmann, «at en mindre, men utvalgt og velstelt flok gode, unge racehøns er at foretrekke framfor en stor samling skraphøns».⁷⁹ Kontrollag for kyr, som systematisk undersøkte mjølkemengde og fettprosent, kom først i Bø og Gjerpen i 1901. Og bevisst avl stod på dagsordenen.

Forbedrete driftsbygninger med betonggulv ga bedre stell. Nye gjødselkjellere var reinsligere og tok mer vare på næringsverdien, samtidig som kunstgjødsel som Norgessalpeter fra Rjukan ble brukt. Nitrogengjødsel skal ha stått for om lag en firedel av økingen i planteproduksjon i Norge fra 1907 til mellomkrigstida.⁸⁰

Egentlig mekanisering, med motorkraft, kom ikke i særlig monn før etter andre verdenskrig. Men en serie med mer effektive hesteredskaper kom i bruk – ploger, ugrasharver, labbeharver, rulleharver, hestehakker for å bearbeide jorda, radsåmaskiner for å så, slåmaskiner, sjølbindere, hesteriver, fire hjuls høyvogner og potetopptakere for å høste. Treskeverk hjalp til å skille ut korn, hakkelsmaskiner til å lage fôr.

Introduksjonen av slike nyheter kom fra sør til nord og vest i fylket, fra større gardar til mindre, fra lokale eliter til andre. Prestegarden var først ute med slåmaskin i Vinje. Framgangene i produksjon og produktivitet var klare.

Takket være råneholdsforeninger kunne fylket antas «at fleskeføde sig selv», mente amtmannen i 1905.⁸¹ Men dette moderniseringsevangeliet var ikke problemfritt. Løsninger som høvde for dem med mange dekar og mange kroner, var ikke rasjonelle for en småbruker. Der embetsmenn og reformatorer så treighet, viste brukeren kan hende realisme. Sjøl fra et markedsnært herred som Eidanger het det i 1937 at bøndene fulgte det «tilvante og nedarvede». «Her kan man ikke vente at alle i en fart og en fei skal gå over til noe nytt før det er grundig prøvet, og erfaring viser at det også er økonomisk fordelaktig.»⁸²

En tredje vei til økte inntekter var attåtnæringer. Det var penger i bærpelling.⁸³ Andre nye satsinger var bier, kaniner, fjærfe og grønnsaker og frukt.⁸⁴ En hagebruksskole med et 11 måneders kurs kom i 1902 på Åmot i Eidanger.

I mellomkrigstida satset bønder i Gjerpen på nok en ny næring – pelsdyroppdrett. Den var kapitalkrevende – den første farmen startet i 1925 med å betale 6000 kroner for tre sølvrevpar, og prisen for Kongen, en platinarevhann, var 12 000 kroner. Telemark Pelsdyrsamlag organiserte omsetning ikke bare av skinn, men av livdyr, som ga de største fortjenestene; næringen hadde her et visst preg av pyramidespill.⁸⁵ «Revefeber» snakket en om i Drangedal, den ga optimisme og spenning i hverdagen.

En fjerde vei til bedre lønnsomhet – i tillegg til lønnsarbeid, attåtnæringer og teknisk modernisering, var å konsentrere seg om priser på produktene. Kooperativ innkjøpslag senket kostnadene til innsatsfaktorene i jordbruket.

Bondesamfunn og industrisamfunn berørte hverandre. Her blir jordene slått med sjølbinder foran Herkules Skofabrikk i Skien. Seinere skulle det nye forbrukersamfunnet overta – med etableringen av Herkules kjøpesenter.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

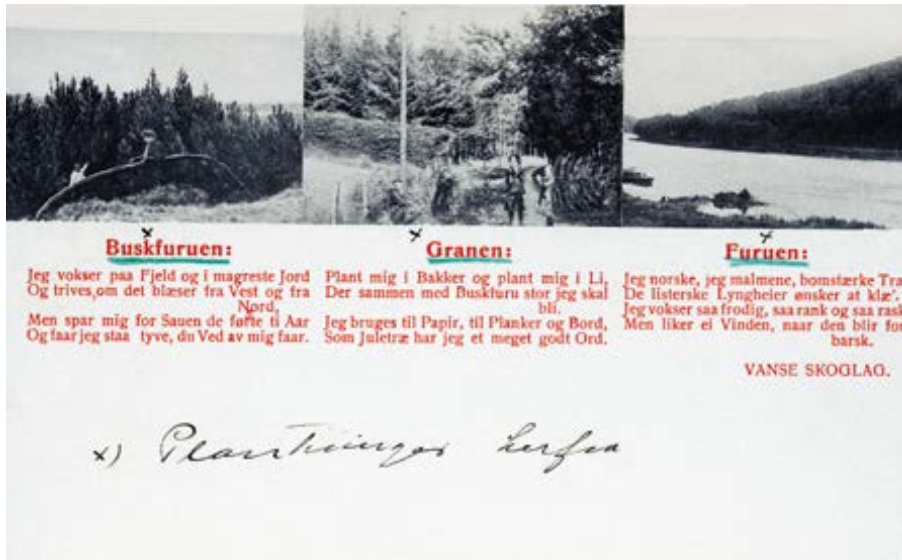
Mye av Telemarks-industrien bygde på lokale råvarer – som meieriene. Dette var en næring preget av kvinner. Her er de både foran og bak disken på Meieribolagets utsalg i Skien.

Foto: Ragnvald Nyblin /
Telemark Museum

Redskapslag kjøpte utstyr på deling; laget på Valen kjøpte den første traktoren i Bø i 1918.⁸⁶ Og salgslag bidro til å holde prisene oppe. En komité utredet i 1915 behovet for et bondeeid andelsslakteri i Skien, som ble realisert året etter: «Handelen har foregaaet mest paa slump, og det er ikke for meget sagt, at opkjøpere og slagtere har bugten og begge endene.»⁸⁷ Produsentene måtte ta salg og foredling i egen hand. Andelsslakteriet vokste fra Skien til det øvre fylket. I 1931 ble Norges Kjøtt- og Fleskesentral dannet, med lokale utløpere.

Enda viktigere var mjølkesalget. Fra om lag 1925 ga krise i jordbruket støtet til en omfattende og effektiv organisering av omsetningen av mjølk – som svar på en situasjon med overproduksjon og sviktende omsetning. Flere meierier i Telemark gikk i 1930 inn i en nystiftet Telemark Mjølkesentral. All mjølk skulle betales likt, uansett om den var levert til produksjon av smør og ost eller til forbruk, som før hadde betalt seg best. Prinsippet sikret likhet mellom bøndene. Og prisen på mjølk ble holdt oppe i en situasjon der ny biltransport kunne ha ført til en skarpere markeds konkurranse i byene. I Skien leverte både meieriene fra Skien, Holla, Bø og Lunde og bønder fra Siljan mjølk. Nå var det noen som tjente på å omgå organisasjonen og selge direkte til private utsalg der de fikk høyere pris. Om lag 500 bønder stod utafør i Telemark. Men med ryggdekning i en ny omsetningslov fra 1930 fikk sentralene adgang til å ilegge disse en tvungen avgift. Den skapte voldsomme reaksjoner og anklager om tyranni og diktatur. Flest uvillige var det rundt Kragerø. Hos de mest innette motstanderne måtte avgiften innkreves ved tvungen utpanting, og en oppkrever opplevde å bli jagd med gevær fordi bonden mente oppkreveren forførte kona til å gi opplysninger som mannen ikke ville oppgi. Men stadig flere betalte.

Resultatet var at prisen på mjølk gikk opp på et tidspunkt da andre priser sank – så mye opp at Skiensfjordens faglige samorganisasjon truet med kjøpestreik. For å ta av produksjonsoverskuddet og holde prisene oppe subsidierte Norske Meieriers Eksportlag eksport av ost, betalt av en omsetningsavgift. Margarinprodusenter ble pålagt å blande inn smør, begge tiltak hjemlet i lov. Også med det formål å utvide markedet organiserte Mjølkesentralen demonstrasjoner av matlaging, kostholdsmesser, tilbød billig flaskemjøl til skolebarn eller viste hvordan pelsdyr kunne føs opp på magerost.⁸⁸

Organisasjon ble løsenet også i skogen. I 1913 ble Norsk Skogeierforening stiftet, et par år etter at foreningstanken hadde slått gjennom hos skogeierne i vestre Telemark. Målet om å organisere salget for å få opp prisene var lenge bare delvis vellykket. En del valgte å stå utenfor; de var, het det, «skogeiernes streikebrytere».⁸⁹ Jon Veum fra Fyresdal sukket over sine klassefeller i et avisinnlegg i januar 1930: «Men me bønder har medfødte, nedarva skeivsyn på sams tiltak. Kvår og ein synes han hev nok med sjølve, og dermed vert det slik at stuttsynet fær sigra.»⁹⁰ Sjøl om organisasjonsforkjempere som Veum agiterte for fellesinteresser, fant andre seg bedre tjent med å bryte ut, som i mjølkesalget.⁹¹

Tendensen gikk likevel mot et mer gjennomorganisert arbeids- og samfunnsliv. Noen hadde et rikt og sammensatt virke. Andre, som Telemark Sliperitømmerkjøperes Forening, var karteller spesialisert om kjøp eller salg av ett produkt.

Sammenveving og indre spenninger

I 1900 var Telemark nummer 13 i landet målt etter folketall – i alt 99 100 innbyggere. Det tradisjonelle samfunnet i fylket hadde svakere vekstkraft ved hun-

Skogplanting var en «sak», som ikke bare angikk næringsinteresser, men nærmest var en moralsk plikt. Dette postkortet fra Vanse skoglag fra ca. 1910 formidler denne stemningen – skogplanting var norsk, den var nyttig, og den krevde tålmod, en tidshorisonnt utover øyeblikket. Vanse var tidlig ute med å danne organisasjoner innen primærnæringene, en bevegelse som skulle bli svært viktig for bygdefolket på 1800- og 1900-tallet.

Foto: Norsk Skogmuseum

«Den skal tidlig krøkes ...»
Er det en kommende forstmann her? Innsamling av kongler fra gode bestander var en viktig del av arbeidet med å kultivere skogen.

Foto: Håkon Sætra

By og land var avhengige av hverandre. Mange bønder solgte direkte til forbrukerne i byene, som her på handelstorget i Skien.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

dreårsskiftet. Takten i befolkningsveksten minsket. Flere kommuner mistet innbyggere fra 1891 til 1900 – flest i Kragerø, Bamble, Seljord, Fyresdal, Mo, Vinje og Tinn. På terskelen av storindustriepoken hadde Tinn én innflytter og 125 som dro ut. I åra før 1905 hadde bare Sauherad, Heddal, Hjartdal og Kviteseid flere innflyttere enn utflyttere. De øvrige, inkludert de fire kjøpstedene og de to ladestedene, var utflyttingskommuner. Fra 1906 til 1910 hadde alle flyt-teunderskudd, med unntak av Tinn med Rjukan og Heddal med Notodden.⁹²

Den nye runden med industrialisering satte fart i den gjensidige vekselvirkningen mellom primærnæringer og industri. For bøndene kunne industrien ses som en konkurrent om arbeidskraft, ikke minst fordi høyere lønninger lokket. «Så braut industrisamfunnet fram og skapte ein ny situasjon. Verst gjekk det utover gardsbruket. Det var altfor stor inntektsforskjell på gardsbruk og industri. Dei unge drog av stad på anleggsarbeid. På gardane blei det att bare eldre folk», mente Aase Omtveit fra Øyfjell, født 1905.⁹³

For arbeidsfolk eller småbrukere som spedde på med lønnsarbeid, var dette attraktivt. Mens årslønna, innbefattet kost og losji, i 1905 var 700 kroner for en dreng i tettstednære Holla, var lønna 420 kroner i Tinn og Fyresdal. Tjenestejenta i Gjerpen fikk 430 kroner, mens hennes medsøster i Fyresdal ble avspist med 230 kroner.⁹⁴ Nærhet til bysamfunnet synes altså å ha trukket lønnene oppover. Men høy lønn kom ikke uten videre bare ved geografisk nærhet. I perioden 1911 til 1915 lå gjennomsnittlig inntekt for arbeidere i Tinn langt over en annen fjellbygd som Vinje. Men tjenerlønnen i Tinn var ikke spesielt høy; her var det åpenbart fortsatt sperrer mellom teigene på arbeidsmarkedet. I Eidanger, med en lengre industritradisjon, lå arbeider- og tjenerlønn nesten likt, ja, gardbrukerne tjente i snitt om lag det samme.⁹⁵

Likevel var det ikke bare en tom jeremiade når amtmannen skreiv at jordbruket var «trykket av kostbar arbeidskraft».⁹⁶ Svaret ble dels mer intensiv drift av mindre arealer, men også en teknisk utvikling, slik vi har sett, med mer effektive hesteredskaper. Primærnæringene ble mer industrilike, mer modernisert. Sjøl om overgangen var smertefull, var resultatet et mer produktivt jordbruk og skogbruk.

Byer og industristeder utgjorde også et marked for jordbruket i herreder som lå nær nok til levere fersk mjølk. Graden av «markedifisering» varierte. Salget var av «megen» betydning i Sannidal, Eidanger, Gjerpen, Solum og Sauherad.⁹⁷ Mens salg av fetevarer hadde «ingen» betydning i Tinn i 1906 til 1910, ga etableringen av Hydro naturlig nok dette «megen» betydning femåret seinere.⁹⁸ Bynærheten viste seg også i prisene. I Gjerpen fikk bonden kroner 2,50 for ett kilo ferskt kjøtt, i Hjartdal 1,00 krone.⁹⁹

Primærnæringene tjente også på å levere råvarer til industri. Skogsnæringene er omtalt. Jordbruket leverte til møller, meierier og slakterier. I 1909 var det to større møller i Skien, to i Bø.¹⁰⁰ Bøndene i Gjerpen hadde fått «væsentlig bedre avsetningsforhold» da Skiens Meieribolag og Porsgrunds Meieri var opp-

rettet, i 1897 og 1899.¹⁰¹ I 1905 fantes meierier i 12 kommuner; produksjonsvolumet varierte fra beskjedne 9000 kilo i Kviteseid til 338 000 kilo på Notodden.

Den raske veksten i folkemengde i industridistriktene var alt i alt en fordel, mente amtmannen i 1910: «Den skaper liv og rørelse, skaffer mange mennesker arbeide, hindrer emigration og ialfald en stor del av dens utbytte vil direkte eller indirekte komme distriktet til gode.»¹⁰² Tilsvarende utgjorde jordbruket i fylket i noen grad et marked for den lokale industrien ved å kjøpe innsatsvarer, som kunstgjødsel.

Vekselvirkningen mellom primærnæringer og industri dreide seg om økonomisk integrasjon, om hvordan ulike sektorer ble vevd tettere sammen. Men gikk slikt samvirke også ut over det lokale samfunnet? Ble fylket Telemark mer av en enhet? Svaret er et betinget ja. Delvis dreide det seg om eldre virksomheter: *Skogens næringskjede* hadde røtter tilbake til 1500-tallet, men fikk ny kraft gjennom treforedling. *Kanalen* fra 1800-tallet fortsatte å integrere fylket, og det samme gjorde *jernbanebyggingen* i begynnelsen av 1900-tallet. Den lettet varebyttet mellom ytre og indre deler av fylket, som var gjensidig avhengige av hverandre i kraft av sin ulikhet. Ned fra de indre bygdene kom trelast, brenne, tremasse, malm og kalksalpeter og en del fetevarer, som smør og øst. Oppover gikk innsatsvarer til industri som sinders og steinkull, innsatsvarer til jordbruket som beinmjøl og kunstige gjødningsstoffer og matvarer som kaffe, brennevin, øl og fetevarer. I neste femårsperiode gikk nå også innsatsvarer til anleggene – som kalk, sement, murstein, takstein og drenerør. Dessuten fraktet båtene «ca. 200 hl brændevin i pakker, som er anført under diverse varer». Også dette fant avtakere på anleggene. Nedstrøms gikk Hydro-produkter.¹⁰³

Det store og forgreinte *Hydro-systemet*, fra kraftanleggene ved Mår og Møsvatn til utskipping fra Menstad, med Rjukanbanen og Bratsbergbanen, bandt ulike deler av fylket kraftig sammen. Hydro hadde også ringvirkninger ut over konsernet. Også samarbeidet om *elektrisitetutbygging* vevde deler av fylket tettere sammen. Dessuten kom *organisasjonene* ofte til å følge fylkesgrenser, det være seg Bratsberg Landhusholdningsselskap, andelsbedrifter i jordbruket eller forbrukerkooperasjonen. Her skal det tegnes en lengre linje – organisasjonene utviklet seg fra lokalt nivå til fylkesnivå grovt sagt før andre verdenskrig. Fra 1970-tallet gikk flere opp i enda større enheter.

Slik var ikke fylkesgrensene naturgitt og høvelig for all virksomhet. Randkommunene orienterte seg mot andre fylker. Fjellbygdene så mot Vestlandet. Både Tinn og Notodden og Heddal søkte mot Kongsberg da veien over Meheia kom. Folk i Siljan søkte mot Vestfold. Et forsøk på å samorganisere samvirke-lagene med Vestfold ble oppgitt, de slo seg i stedet sammen med Agder-lagene. Særlig i Lårdal og Fyresdal var kontakten sterk til Aust-Agder. Tømmer ble fløtet fra Nisser til Nidelva. Fylket var en del av Kristiansand stift, og de fleste innflytterne kom herfra.¹⁰⁴

Bondesamfunnets livsform

Bratsberg var i 1900 fortsatt et bygdeamt. I herredene bodde nesten tre av fire, litt over landsgjennomsnittet.¹⁰⁵ Bygd var ikke identisk med jordbruk; fylket hadde en forholdsvis høy andel av industri lokalisert i bygdekommuner, riktignok mest i de bynære.

Da amtmannen skulle beskrive inntektsforholdene i herredene i Bratsberg i 1905, opererte han med tre sosiale klasser: gardbrukere, så arbeidere, tjenere, innerster og kårfolk, og endelig embetsmenn, bestillingsmenn, handelsmenn og sjølstendige håndverkere.¹⁰⁶ Om en husker at de siste kategoriene ikke minst fantes i byene, kan en slik tredeling fange de viktigste skillene i samfunnet. En kan også snakke om at det i hovedtrekk fantes tre ulike klassebestemte måter å organisere livet sitt på. Bondesamfunnets livsform og arbeiderklassens livsform omtales her; middelklassens livsform omtales i bolken etter 1945; den vokste seg særlig sterk da.

Det bondesamfunnet som ble til med «det store hamskiftet» fra 1860-åra og framover, levde i hovedtrekkene videre inn i det 20. hundreåret. Garden og

Familien Lid på småbruket Lillebø i Flatdal i finstas. På stolen sitter Olav Halvorsen Lid (1864-1949), ved rokken kona Gunhild Torjusdotter Fjellstaul (1875-1946), og mellom dem står sønnen Torgeir (f. 1920). Gunhild spant, som i den eldre sjølbergingsorienterte økonomien. Sønnen Torgeir har kjøpeklær.

Foto: Seljord Sogelag

Fantefuten i Drangedal var ansatt for å jage omstreifere og romani ut av bygda. Mens holdningen fra bygdesamfunnet hadde vært ganske åpen tidlig på 1800-tallet, ble den strammet inn på slutten av hundreåret. Her demonstrerer Olav Larsen Vefald futens sabel og stikk.
Foto: Drangedal Historielag

husholdet var den viktigste enheten. Svært få bodde aleine – i Gjerpen bodde i 1900 6930 i hushold, 155 var enslige, og noen få i bodde i anstalter.¹⁰⁷ Å sikre at driften på garden gikk rundt, var det overordnede målet, viktigere også enn å ville tjene mest mulig. Husholdet hvilte på en ganske stram arbeidsdeling mellom kjønnene. «Han» dreiv med stallen, tømmerkjøring og vedsjau, «ho» hadde fjøset og stelte «innanstokks».¹⁰⁸

De sosiale båndene var tette, på godt og vondt, innad i husholdet og utad i bygda. Olav Urdal fra Hovin husker bygda som et isolert og ganske trangt sted, med folkeprat om barn utafør ekteskap, om hvem som giftet seg, og med sladder fra telefondamer som lyttet på samtalene. Men «melde ulykke og sorga seg i ein familie, vart tonen snart ein annan. Då ville alle hjelpe, venn som fiende».¹⁰⁹

Eldre sosiale enheter fortsatte videre. Ved dødsfall trådte belaget i funksjon, forteller Tor Sisjord-Oterholt fra Bø. En bemann, ikke den nærmeste familien, bad de andre til gravferd. På begravelsesdagen hadde folk med sendinger med mat. En annen kar var kjøkemeister, som ønsket velkommen og ledet sammenkomsten. Også andre skikker som uttrykte gjensidig avhengighet mellom folk, levde. Skålgaver var innsamling av penger til et ungt par som inngikk bryllup, med den forventningen at dette paret i sin tid skulle hjelpe andre. Halvor Gullbekk, som var født i Seljord i 1899, mintes at kvinnene kinnset, ystet, bakte og brygget sjøl. Og de spant og vevde verken og vadmål og farget stoffene sjøl. Kvinner gikk i svart hverdagsbunad, med pannebånd i håret.¹¹⁰

Men slike heimegrodde skikker og heimegjorte gjenstander og klær hadde begynt å vike for kjøp og salg. Jørgen Løyte fra Drangedal mintes at kranser begynte å bli kjøpevarer rundt 1910, og at sendingen ble erstattet av en «brølløpspresang».¹¹¹ Og i 1915 rapporterte distriktslegen i Fyresdal i 1915: «De fleste gaar byklædt; den gamle nationaldragt er blit noksaa avlægs, da den ikke er hensigtsmessig og dessuten falder kostbar.»¹¹² Modernisering skjedde også i byene. Lenge bakte folk brød sjøl i Kragerø, så ble kjøpebrød vanlig.¹¹³

Bondefolk forstod seg sjøl i forhold til bylivet, enten det var de faktiske byene eller «byen» som et sinnbilde. Ingebjørg Tveito dro fra Lårdal til hovedstaden for å søke tjeneste: «[...] eg hugsar så engsteleg og tufs eg følte meg der eg såg innover mot byen med alle hus og folk og røykpiper.»¹¹⁴ Ingebjørg kom til å se mer positivt på bylivet:

«Det var ei rik tid for meg, desse åra i Oslo. Eg lærde på så ymse hald, eg som var lite van med livet utanom heimbygda og heimen, og eg fekk vidare horisont å røre meg på. Men eg var aldri bymenneske, friluftslivs- og naturelskar som eg er. Så eg fann veien attende til heimbygda.»¹¹⁵

Slike spenninger fantes også mellom bygder og herreder. Bondesamfunnet var ikke enhetlig. Noen bygder framstod som ytterst gammelmodige. Tinn

var ifølge distriktslegen «en avstænget fjeldbygd med skogdrift og primitivt jordbruk». ¹¹⁶ Det meste var primitivt, som matskikken, preget av «Kvinder-nes Uduelighed i Husholdning og Madlavning. Kaffeskvipet er Favorittdri-ken», sammen med gammelt kjøtt og fleusk, het det i 1902. ¹¹⁷ Kontrasten til de bynære bygdene i Gjerpen var stor.

Skillene gikk også innad i samme bygda, langs sosiale skillelinjer. Riktig nok sier Gunnar Lunde om Bø at fram til 1914 «blei òg det gamle skiljet mellom bonde og ikkje bonde mest borte. Folk kunne leva godt og bli vørde enda de ikkje åtte gard. Den viktigaste grunnen til dette skiftet var at somme fekk fleire pengar mellom hendene. Det var pengane og ikkje jorda som avgjorde kvar ein person skulle stå på den sosiale rangstigen». ¹¹⁸ Men de sosiale skillene ble ikke borte av den grunn. Noen sleit hardere enn andre. Slik opplevde Olav

Olav Pålson Vollen sammen med kone nummer to Birgit Olavdatter Rui og sønnene Pål, Jon og Olav på Hauggrend i Søberg i Hauggrend i Fyresdal i 1917. Gjengifte og oppkalling var vanlig i bondesamfunnet.

Foto: Bendik Gjermundson Veum / Vest-Telemark Museum

Urdal, født 1910 og vokst opp på en plass i Urdalsgrenda i Hovin, den nasjonale høgtidsdagen. Lite minte om en festdag:

«Eit flagg til topps på grannegarden var det heile. [...] 17. mai var ein arbeidsdag som andre. Inntektene var små i fattige fjellbygder, så ingen kunne tenkje å ta seg fri. Dei var heller ikkje vane med det. Det var arbeid i 365 dagar i året for mange.»¹¹⁹

Konflikt var det også mellom samfunnsgruppene, mer eller mindre åpen. «Fanter» og «fenter» ble møtt med skepsis; i Drangedal ansatte herredet fram til om lag 1908 en fantefut, som skulle jage de reisende. Men de kunne også følge faste trekk og være ventet; da de brakte nyheter og tjenester. På Setre i Drangedal hadde de et rom i eldhuset med senger og ovn, kalt «fantesimalen».

Skiller etter fattigdom gikk også innad i bygdene. Mora måtte søke hjelp hos fattigforstanderen, har O. Myrland, født i 1887 på en plass i Bø, fortalt. Ei jente på skolen som kom fra en større gard, sa da at «[...] i morgo må me stenge dynnane fer da kjem det tiggara». ¹²⁰ Tor O. Sanden har fortalt fra Vrådal om to husmenn som måtte ro skogeier og tømmermerker lang vei i motvind. Da kvad den ene: «Ja, dei rike hev det godt, fremst i kyrkja og bakarst i båten, men so kjem dei vel innerst i Helvete au.»¹²¹

Arbeidernes livsform – en sammensatt klasse

Grunntrekkene i livet var felles for arbeidsfolk.

For det første – de arbeidde, i kroppsarbeid, i store mengder og fra tidlige år. Amund Høgli Kjær, født på Skotfoss i 1911, var knapt seks år gammel da han var ute for å selge aviser og blader.¹²²

For det andre – avhengighet og usikkerhet fulgte lønnsarbeidet; ikke minst i bedrifter som produserte for eksport, kunne konjunktorene slå voldsomt inn.

For det tredje – knapphet var notorisk. Skulle det gå rundt, måtte familie-medlemmer skjøte sammen mange små inntekter fra alle i husholdet – unger og ungdom kunne gjete, fiske eller fange ryper i snarer. Dro de vekk, sendte de midler hjem. «Dem pengenn eg tende på Tinnefossen, levera eg til far. Han trong hvert øre te mat. Ola, som bur på Skotfoss, levera og de han tende te far.» I mange barndomsminner er det mora som lyser sterkest; var hun dyktig til å husholdere, gikk det rundt, ellers kunne det bli smalhans.¹²³

For det fjerde – livet ble bestemt også av spenninger og motsetninger til andre. Motsetningen kunne gå *nedover*, mot filleproletariat og fattigfolk. Busen var ikke glad i rampen.¹²⁴ Nå var fattigdom en relativ størrelse. Med ordene til Hjalmar Helgesen født i Gvarv i 1904: «Fattigdomskjensla er høyst subjektiv. Har du det ikke verre enn de fleste andre omkring deg, bærer du ikke et fattigstempel.»¹²⁵ Men en kunne også falle under ei grense. Ingebjørg

Huseby, født i Treungen i 1899, gikk ikke i 17. mai-tog: «Eg kunne ikkje vere med for eg hadde ingen finsko.»¹²⁶

Klassegrensa gikk oftest *oppover*. Fra Eidanger fortelles om en prest som beordret bruk av to klokker i begravelser til dem som hadde klart seg økonomisk, men bare ei klokke for dem som hadde fått fattigstøtte. Men da gjorde ringeren opprør.¹²⁷ Klassegrenser fant en i stort og smått, her er igjen Hjalmar Helgesen: «Kjole, kåpe, hatt kunne en ønske seg når en fikk se et stjerneskudd eller kom seg under gauketreet. Fine fruene kunne nok uten skam jåle seg til med hatt, muffe og boa. Vanlige kvinnfolk dummet seg ikke med slikt.»¹²⁸

Men om en trakk slike grenser utad, betydde ikke det at det fantes noen indre «naturgitt» enhet i arbeiderklassen. Da anleggsarbeiderne på Tinnosbanen var ute i konflikt i 1908, meldte fabrikkarbeiderne på Notodden seg ut av forbundet da det var aktuelt med sympatistreik.¹²⁹ Slusken, rallarene, hadde nok en moral om å dele, en moral om å hjelpe kamerater. De kjøpte noe fra eldre arbeidere som prøvde å slå seg gjennom som skreppkekremmere. De ga når det gikk rundt innsamlingslister til en som hadde vært i en ulykke, eller til familien til en avdød kamerat.¹³⁰ Men solidariteten var nokså lokal og gruppeintern. En videre solidaritet kom gjennom en læringsprosess, der mange hindre skulle forseres.

Arbeiderklassen var også delt etter kjønn. Normen ble etter hvert at en gift kvinne skulle arbeide hjemme.¹³¹ Men noen var også i lønnsarbeid. På Ødegårdens Verk i Bamble var en tredel av de kvinnelige arbeiderne gift. Kvinner utgjorde en tredel av arbeiderne ved Kunstsilkefabrikken på Notodden; andelen gifte er uvisst.¹³² Det var ikke alltid kameratskapet som stod sentralt. En pakkerske på Tinfos papirfabrikk har husket:

«Det var nå slik på Tinnfoss at det var X, Y og Z som var de gjeveste og sto høgest hos ledelsen. Disse ble behandla som mennesker, mens vi andre var å betrakte som kretur. Jeg vil si at vi nok følte oss tilsidesatt, og mange av karfolka var grove og simple. Det ble nokså mye «griseprat», og særlig var U ille. Jeg tåler nesten ikke å se ham den dag i dag.»¹³³

Også nasjonalitet kunne splitte; ikke minst omkring 1905.¹³⁴ Men lik sosial stilling kunne trumfe nasjonalitet. Fra Skotfos omkring 1900 fortelles det at det var 120 kvinner i internatet. «De var av forskjellige nasjonaliteter [...] det var finske, svenske, danske og tyske. Kjekke, greie og muntre.»¹³⁵

Telemarks arbeiderklasse var også ulik etter arten av næring og lokalsamfunn. *Skogs- og jordbruksbygdene* var lenge preget av paternalisme, med personlige bånd mellom bonde og arbeider. Da skogsarbeiderne og tømmerfløterne organiserte seg, som i Bandak-kanalen i 1925–1927, gjaldt det i første omgang mye om å få anerkjent retten til organisering og å opprette tariffavtale, ikke

Fiske var en kjærkommen attåttnæring, både for det egne husholdet og for salg. Her har Alfred og Martinius Jansen fått storfangst.

Foto: Drangedal Historielag

Skotfoss var et eget samfunn, sjøl om det ikke lå langt fra Skien. Fabrikken skilte seg fra de fleste andre bedriftene på ensidige industristeder ved også å ha en betydelig andel kvinner ansatt.

Foto: Skotfoss Historielag

offensive krav.¹³⁶ En annen tradisjonell arbeiderklasse fantes i *bruksamfunnene*, lokalisert i eldre tettsteder, som Åmdals verk eller Ulefoss.¹³⁷ Stedet hadde lenge et visst aristokratisk, føydalt, førmoderne preg, en levning fra en tidligere tid.¹³⁸ Det var lite, det var landsens, arbeiderne hadde hage, potetåker og holdt noen husdyr. Det var organisert langs loddrette lojalitetsbånd mellom eier og ansatte, ikke ved vannrette bånd mellom klassefeller. Her hersket uvennskap mellom «sagflisen» på saga og «korpen» på jernverket, også blant voksne arbeidere: «De møttes på hver si side av brua om lørdagskveldane og skulle slåss. [...] Vi var bestandig redd. Vi måtte være fleire i følge, vi kunne 'kje gå aleine'»¹³⁹ På Verket organiserte ikke arbeiderne seg før i 1931. Liknende motsetninger fantes i andre arbeidermiljøer. På Borgestad ble folk fra stasjonsstrøket Holmen kalt «Holmepadder», folk fra Berja litt lengre opp for «Berjetroll», og ungene lå i tottene på hverandre.¹⁴⁰

Helt nye, *små tettsteder* grodde fram, mye som bygdesentre, som Treungen i Nissedal, Kviteseid-byen og Kjeåsen og Prestestranda i Drangedal. En plass som Folkestad-byen i Fyresdal var ikke et produksjonssted, men eksisterte primært som et sentrum for tjenester til bygdene omkring – og huset mangt fra smier til bank, badstue og bedehus.¹⁴¹ Stedene ble bymessige etter som folkeveksten krevde regulering, vann og kloakk og ordnet brannvesen. Denne urbaniseringen ble kraftig styrket i generasjonene etter krigen.¹⁴² Slike steder ga i mindre grad rom for en utskilt og organisert arbeiderklasse.

De *modne industrisamfunnene* Skien og Porsgrunn oppviste et tredje mønster: en stedegen arbeiderklasse gikk bakover i flere generasjoner. Her var det et sammensatt næringsliv og flere arbeidsgivere, både små og noen store som Union og Herøya, et mønster som avvek både fra den passive avhengigheten i brukssamfunnene og den temmelig massive, enhetlige klassen på Rjukan. Arbeiderbevegelsen kom nokså tidlig. Den første 1. mai-demonstrasjonen i fylket var i Skien i 1892, 5000 skal ha vært med på folkemøtet.¹⁴³ Spesielt i Skien, men også på mindre steder som Skotfoss utviklet det seg en egen omsluttende sosial og kulturell «leir» i arbeiderklassen.¹⁴⁴

Det mest karakteristiske for fylket og for det 20. hundreåret ble *Hydro-samfunnene* Notodden og Rjukan. Disse gikk gjennom karakteristiske faser. I anleggstida rådde en røff, ja, brutal virkelighet. Råskapen gjaldt byen som et fysisk rom. Søppel lå og fløt.¹⁴⁵ Råskapen gjaldt ifølge bedrestilte også byen som et sosialt og moralsk rom. Distriktslegen fant i 1910 at «... ædrueligheten staar ikke høit der, og den forholdsvis store barneflokk fører et gateliv som neppe er heldig verken i fysisk eller i moralsk henseende. Møter man strømmen av skolebarn efter endt skoletid, faar man ikke indtrykket av nogen sund og kraftig opvoksende slegt».¹⁴⁶

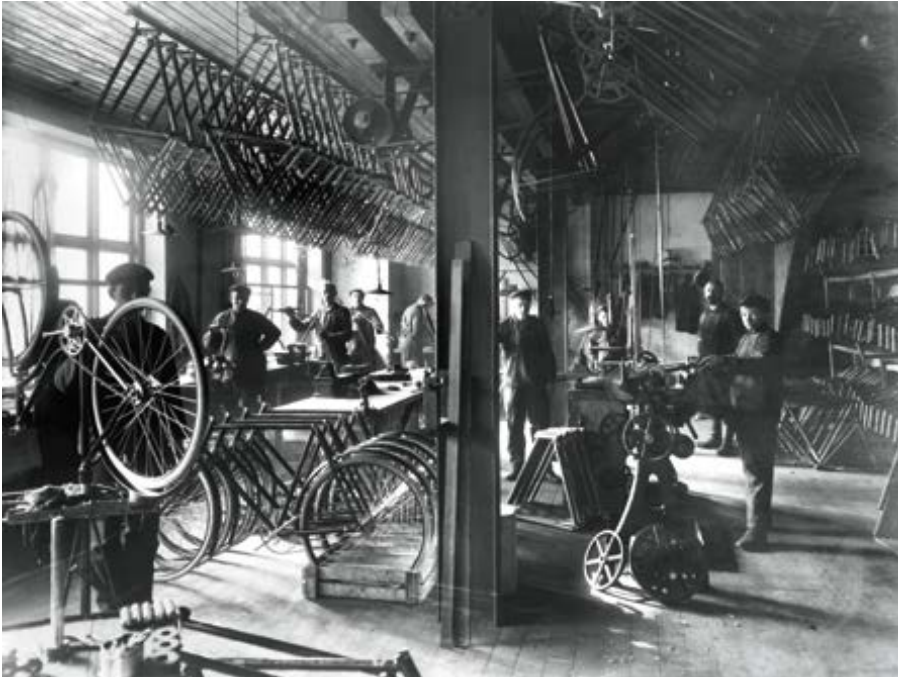
I den neste, egentlige fabrikkbyfasen satte samfunnet seg. Samtidig med den sterke, radikale arbeiderbevegelse kom også en vekt på ordnete møter, skoloring og en form for sjølsivilisering. Også her bygde de opp en leir, med Folkets Hus som viktig arena.

Ikke bare på steder som Notodden og Rjukan ble arbeiderklassen definert som en egen sosial, kulturell og politisk kraft. Også på småsteder, som for eksempel Herre i Bamble, ble den sjølstendigjort. Men samtidig gikk en motsatt bevegelse *inn* i samfunnet: Også tidligere rallarer som slo seg ned, også eiendomsløse proletarer, utviklet en interesse i de stedene de bodde på. Også arbeidere støttet at Notodden ble by i 1913; det åpnet for å ta i tu med tettstedets urbane problemer. Da det på Rjukan i 1934 var snakk om dramatiske nedskjæringer, sa arbeiderveteranen Ambrosius Olsen: «Vi er alle i samme båt. Vi har levd opp med de høireiste fabrikkbygningene her og følt oss bundet sammen med dem. Mangen sak har vi kjempet for, men aldri glemt at vår eksistens er bundet til bedriften.»¹⁴⁷ Da perioden med høy grad av mobilitet og omflytting ebbet ut rundt 1920, ble flere knyttet til det stedet

Notodden var som andre industristeder fysisk preget av industrien. Fabrikkanleggene lå helt sentralt – med adgang til havn og transport til verden omkring. Arbeidernes boliger, som boligfeltet Grønnebyen fra 1907 til 1910, er bygd kloss ved fabrikk.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo

De store enhetene i treforedling og elektrokjemisk industri har stundom skygget over de mange mindre bedriftene som til sammen stod for en betydelig produksjon. Her er Becks sykkelfabrikk i Kongens gate i Skien.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

de var havnet på. En følelse av lokal eiendomsrett utviklet seg. Da det var oppsigelser ved Salpeterfabrikken på Notodden i 1919, krevde arbeiderne at «i første rekke bør oppsigelsene omfatte utenbys boende, dernest alle ungarer inden byens grændser». ¹⁴⁸

Lokalpatriotismen kunne også registreres i idretten. Amund Høgli Kjær husker: «Den gang Skotfoss ble verdensmester i fotball, var vi ikke gode å snakke til. Det gikk slik til: Skotfoss slo Odd, Odd slo landslaget, og landslaget slo England, som var verdensmestere! Snakk om serie!» ¹⁴⁹

Kriser og krisesvar

Både bondesamfunnet og industrisamfunnet skulle bli satt under et voldsomt press i mellomkrigstida. Drangedølen Isak Havstad mintes fra august 1933 at Jens Hundseid som var Bondepartiets statsminister, kom og skulle holde foredrag.

«Men midt under foredraget hanses så kom det ei sild i en tråd ned fra taket og hang og dingla midt over talerstolen. De kalte silda for Hundseid. De fikk jo av den grove silda, altså ikke ordentlig sild, de som fikk fra forsorgshjelpe. De fikk ikke lov til å kjøpe kjøtt eller noe sånt for pengane. De fikk den såkalte kretursilda, den store, brune silda, den som ble brukt til å gi til kretura. Slik ei sild kom det da ned og hang og dingla over hue på'n, for å vise hva de mente om'n.» ¹⁵⁰

Her er slåttefolk i sving på en gard i Tinn. Mye gikk på gamlemåten med hest. Men bølgeblikkttak på laftet hus og strømledninger vitner om et bondesamfunn i forandring.

Foto: Fotograf ukjent /
Telemark Museum

Aksjonen mot Hundseid var ett tegn på den desperasjonen som de økonomiske og sosiale krisene skapte i Telemark som i Norge – først fra høsten 1920, så på nytt i 1926 og fra 1930. Når de verste virkningene kom, varierte. Ledigheten blant jern- og metallarbeidere i Porsgrunn var klart høyest i 1926 til 1928.¹⁵¹ Krisene rammet de fleste næringene og kommunene med. Problemene i de ulike områdene forsterket hverandre. Og de virket ekstra sterkt på bakgrunn av framganger like før. En last grantømmer falt fra 60 kroner høsten 1920 til 14 kroner i mai 1922.¹⁵²

Jordbrukskrisa i fylket var av de verre. Telemark lå på sjuende plass når det gjaldt gjeld for gardbrukere ved nyttår 1932, med nesten 50 prosent gjeld i forhold til formue, og på en enda verre tredje plass blant landets småbrukere med 63 prosent. Fylket var også på sjuende plass etter andelen bruk som gikk til tvangsauksjon. Totalt hadde hvem femte gardbruker og nesten hver tredje småbruker gjeld som oversteg 100 prosent av formuen. Midt fylket var hardest rammet. Mens brukerne i fjellbygdene i Vinje hadde i snitt 31 prosent av formuen i gjeld, hadde Bø nesten 68 prosent, også Solum, Lunde og Drangedal lå høyt.¹⁵³

Krisa hadde tre årsaker: Mens utgiftene var stabile, falt prisene, enda mer i primærnæringene enn i industrien. Dessuten, samtidig skulle lån til eiendomskjøp som var tatt opp i høykonjunkturen under første verdenskrig, tilbakebetales med dyrere kroner, en følge av at myndighetene førte en deflasjonspolitik. Midt fylket, med et utviklet handelsjordbruk og mer åpent salg

av eiendom, ble da rammet mer enn mer tradisjonsbundne fjellbygder. Og for det tredje, for småbrukere, som hadde lønnsarbeid på si', spilte arbeidsløshet en negativ rolle.¹⁵⁴

Industriens krise skyldtes mest svikt i etterspørsel, mye en refleks av internasjonale konjunkturer. Prisen på rein nitrogen, som interesserte Hydro, sank i 1933/1934 til sju tideler av prisen i 1929/1930.¹⁵⁵ I tillegg kom en omleggingskrise; noen bransjer, som tresliperier, gikk tilbake, mens andre vokste, fordi det var etterspørsel etter produktene trass i dårlige tider. Det ene umiddelbare svaret var å kutte lønner. Mens Notodden kommune tidligere hadde betalt opp i 14 kroner dagen for nødsarbeid, måtte tilfeldige arbeidere på 1930-tallet nøye seg med fem-seks kroner dagen.¹⁵⁶ Den andre reaksjonen var å si opp folk. Hydro innskrenket både på Rjukan og på Notodden, der antall ansatte sank fra 450 til 150 mann i 1934. Et tredje svar var tidlig pensjonering, på Hydro fra 55 år for funksjonærer, fra 66 år og så ned til 59 år for arbeidere.¹⁵⁷

Også kommunene ble trukket inn i krisa. Årsaka var dels skattesvikt som følge av de dårlige tidene. Det vesle Mo herred ble så hardt rammet da Åmdal Kobberverk gikk konkurs i 1928, at herredet måtte få statslån for å takle de økte fattigutgiftene.¹⁵⁸ I Bø gikk skattbar inntekt ned med nesten tre firedeler fra 1920 til 1935. Ikke minst rammet ble de herredene med ensidig næringsgrunnlag. Av de 21 kommunene i Telemark som måtte få en offentlig gjeldsordning, var 14 jordbruks- og skogskommuner.¹⁵⁹ Dessuten måtte kommunene nedbetale dyre lån, tatt opp i bedre tider for å kjøpe eiendommer eller å bygge kraftverk.¹⁶⁰ Drangedal, der de aksjonerte mot Hundseid i 1933, var ille ute og ble innbegrepet av en krisekommune, den ene kommunen i Telemark som ble satt under departemental administrasjon. Notodden var ikke så rammet, men opplevde at Tinfos-bedriftene, som var den ene halvparten av den lokale industrien, ikke hadde skattbar inntekt i flere år mellom 1913 og 1928.¹⁶¹

Foruten gjelda for brukerne var arbeidsløsheten den store svøpen for folk flest. Porsgrunn, Skien, Notodden og Solum var her verst ute; vanskene for Skotfoss Bruk gjorde at Solum ble det ene industriherredet som måtte gå til en offentlig gjeldsordning.

Nøden omfattet ikke som før kun dem som hadde ulike sosiale og psykiske problemer; også vanlige industriarbeidere og bønder sank under fattigdomsgrensa. I Bamble måtte mellom 15 og 20 prosent av folket søke hjelp fra for sorgen på 1920-tallet, på 1930-tallet mellom 30 og 40 prosent.¹⁶² Halvor Ripegutut fra Sauherad arbeidet i butikk på 1930-tallet: «Jeg husker dager det lå nesten bare anvisninger fra Fattigkassen i skuffen.»¹⁶³ Foruten full ledighet måtte mange ta til takke med slengjobber, der en ikke hadde noe fast, men ble tilsagt på dagen. En læreguttjobb ble utlyst på et verksted i Porsgrunn, husker Einar M. Johansen. «Det møtte opp hundrevis av unge gutter der på vestsiden som alle håpet å få noe å gjøre.»¹⁶⁴ Fra Gjerpen het det at «folk tilbød seg å jobbe for å få måltidene og kanskje et spann melk med hjem om kvelden».¹⁶⁵

Fylket rommet gruver, som Åmdals Verk, som dreiv fram til 1928. Bildet viser Karl Løfgren og noen ikke navngitte kolleger. Løfgren var nok en av de mange svenskene som fant arbeid i industrien i Telemark. Han skal ha blitt nesten døv etter en skyteulykke.

Foto: Fotograf ukjent / Vest-Telemark Museum

For den enkelte stod noen få strategier åpne. Brukere kunne satse mer på jordbruk, om skogen ikke lønte seg.¹⁶⁶ De kunne spenne inn livreima; voksen ungdom kunne bli hjemme på bruket. De kunne ta opp nye sysler, som å pelle bær, fiske, skyte skogsfugl, hogge ved eller lage sopelimer og andre husflidsprodukter. Det skjedde en «primitivisering», en tilbakegang til bytteøkonomi. «En så aldri penger», husker Hege Homme Midtbø fra Nordbygda i Treungen, «det var å bytte mot varer i butikken.»¹⁶⁷

De kunne dra fra hjemplassen. Noen prøvde seg som skreppekarer. Flere fra Telemark ble også Canada-farere, delvis med kommunal tilrettelegging og støtte. Tinn var først ute.¹⁶⁸

Kommunene prøvde å hjelpe. Porsgrunn satte for eksempel i verk «direkte kontant-tilskudd til trengende, nødsarbeid, utdeling av matlapper, tilbud om gratis vedhogst, parselldyrking [av potet], oppretting av et eget kjøkken for arbeidsledige, egne initiativer rettet mot næringslivet m.m.»¹⁶⁹

Men suksessivt ble de kommunale ytelsene innskrenket. I Drangedal fikk fattige først ikke kjøpe slikt som frukt. I 1930 ble spiseseddelen enda kortere. I 1932 kom påbudet fra Justisdepartementet om at kommuner bare fikk statsstøtte hvis de kun utleverte sammalt mjøl, skummet mjøl, poteter og sild. Hjelpen måtte «ikke [gå] lenger enn til å hindre at vedkommende forkommer. Det kan på ingen måte kreves, og det må heller ikke skje, at vedkommende får understøttelse i sådan utstrekning at han lever på omtrent like fot med den som klarer å forsørge seg selv». Fattigstyret i Drangedal la da ned mandatet sitt; det kunne ikke være med på «menneskjeplaageri». Men enda en reduksjon i fattigbudsjettet ble vedtatt i 1934.¹⁷⁰

Krisa var også psykisk og sosial – og politisk. I *Breviksposten* september 1933 het det: «Arbeidsløshet. Hvad rummer ikke dette begrep av savn, mistenkeliggjøring. Av bitterhet hos de arbeidsløse selv og det samfunn de lever i.»¹⁷¹ Fortsatt var det en skam ved å «gå på kassa». En forsorgsunderstøttet fra Herre i Bamble sier folk gikk etter mørkets frambrudd eller gjennom skauen, for ikke å bli sett.¹⁷²

Motsetningene ble skjerpet, langs flere akser. Jon Veum fra Fyresdal var som nevnt skogeier og formann i Arendals Vassdrags Skogeigarlag som også omfattet fyresdølene. I *Varden* desember 1929 skreiv han at det foregikk «en stille tømmerkrig»:

«Skogeiernes front har godtatt – uten å reise bust – motpartens forlikforslag. Et stille, men årvissst nederlag. Motpartens fangeinnsamlende, spionerende og tillokkende hærførere – oppkjøperne, har innfanget kampfellene på forhånd. Eller disse ufeilbarlige motpartens midler har bare ligget ferdig i bakhånd. Men de kjempende visste om dem og regnet med deres eksistens. Disse som alltid kan klemme skogeierne når de får dem en for en.»

Eldre får sine kroner hos fattigforstanderen i Skien, trolig tidlig i 1930-åra. For mange var det forbundet med skam å gå til forsorgen; men for eldre var det mer sosialt akseptert.

Foto: Jensen Atelier / Telemark Museum

Oppkjøperne slo tilbake mot slik kritikk. Ingolf Kittilsen, som var innkjøpsjef i Union, skreiv: «Mener skogeierne at de er den skadelidende part, får de søke skylden hos arbeiderne der har for høie lønninger.»¹⁷³ Lønnsnedslag førte så til arbeidskamper blant annet i fløtingen.

Flere fant at kollektiv organisering var svaret. Foreninger for arbeidsløse ble stiftet først i Skien og Porsgrunn i 1921. På høyden i 1937 var det i alt 15 foreninger.¹⁷⁴

Spenningene under krisa kunne også gå innad i arbeiderklassen. Hvem skulle gå ved innskrenkninger? På Herøya, da anleggsarbeidet tok slutt høsten 1929, forsvant en rekke jobber. Bedriftsansiennitet gjorde at overflyttete arbeidere fra Rjukan og Notodden hadde forrang på de jobbene som ble igjen; etter én plan måtte en ha hatt ti år ansettelse for å være sikker. Rimeligvis protesterte folk i Porsgrunn og Eidanger. De oppsagte fikk tilbud om å bli ekstrahjelper, tilkalt ved behov, ja, det ble etablert en «ekstra ekstra» og til og med en «tredje ekstra, ekstra, ekstra gruppe».¹⁷⁵ De som ikke kom lenger enn til å stå i porten og håpe på arbeid, fikk oppnavnet «villrein».¹⁷⁶

Bitterheten var sterk, ikke bare over materiell knapphet, men også over å ikke bli behandlet som andre. Å få hjelp i naturalia, som kretursilda i Drangedal, umyndiggjorde og krenket. Porsgrunn arbeidsløses forening krevde først nødsarbeid, men endret kravet til varig arbeid betalt etter tariff, eller at satsene for forsorgen ble hevet. De vant bare fram med et krav om å slippe matlapper. I Kragerø hadde arbeidsløse ungdommer resignert og akseptert lappene. Men så mente kommunen at de kunne komme på gamlehjemmet og spise der. I protest arrangerte ungdommene en *sleep-in* på gamlehjemmets område. Noen dager etter kom beskjeden: «Send dem hjem, de skal få sine matlapper.»¹⁷⁷

Mjølkekø i Kragerø julaften 1920. Andre ganger kunne køen skyldes knapphet. Mangel på denne viktige matvaren og sinne over høye priser kunne noen ganger resultere i forbrukeraksjoner, som kjøpestreiker.

Foto: Fotograf ukjent / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

Temperaturen i den sosiale og politiske striden ble høy. Mange mistet troen på det eksisterende politiske systemet. Et møte av arbeidsløse i Skien 1921 framholdt «det haapløse i at sende resolusjoner til borgerskapets lakeier i formandsskapet», og truet med direkte aksjon. På Notodden gikk de i samlet flokk til fattigforstanderen.¹⁷⁸ Venstre-mannen Gunnar Folkestad skreiv mot sosialistene i *Breviksposten* oktober 1933: «Det er vår kristenplikt, arbeidsmann og arbeidskvinne, hvem du enn er, å slå ondskapens åndehær tilbake med stemmeseddelen.»¹⁷⁹

Løsningene på jordbrukets krise er tidligere omtalt – organisering av markedene. I tillegg kom en ryddig gjeldssanering da Statens lånekasse for jordbrukere ble opprettet. Om lag 1500 telemarksbrukere fikk hjelp i lånekassa, ved 1937 var det kommet til en ordning for de fleste.¹⁸⁰

Også kommunene fant en løsning gjennom akkordforhandlinger. I 1934 kom Statens Riksgjeldsmeklingsinstitutt, som innebar at kreditorene fikk noe, men ikke alt. I Drangedal fikk kjøpmennene tilbakebetalt halvparten av det kommunen skyldte.

For industrien lå svaret dels i å legge om produksjonen og finne produkter som var etterspurt trass i krise. Videre prøvde den å holde prisene oppe gjennom karteller, slik Norsk Hydro var med som en juniorpartner i det internasjonale kunstgjødselkartellet.¹⁸¹ Dessuten kuttet de kostnader gjennom rasjonalisering. Et spesielt kostnadskutt skjedde på Bamble cellulosefabrikk på Herre som gikk med betydelige underskudd. Av hensyn til å berge arbeidsplassene aksepterte derfor fagforeningen lønnsnedslag. Men fordi fagforbundet sentralt nektet nedslag av hensyn til presedens, kom følgende ordning: Kommunen skulle betale mellomlegget, slik ble at lønnene opprettholdt. Men underhånden ble det avtalt at beløpet skulle betales tilbake til kommunen. Dermed var fasaden ivaretatt overfor forbundet.¹⁸² På litt sikt ble det den internasjonale rustningskonjunkturen og den kommende krigen som trakk også norske bedrifter ut av krise.

Knapphet i krigstid

Okkupasjonsmaktas mål var å hente så lite som mulig fra Tyskland og få så mye som mulig ut av Norge, men ikke så mye at befolkningen ble så svekket at den ikke kunne yte arbeid, produsere matvarer for tyskerne og stille arbeidskraft på tyske anlegg.¹⁸³

Mang en telemarking som hadde gått arbeidsløs, fikk jobber her.¹⁸⁴ Men til anlegget av kraftverket ved Mår og aluminiumsfabrikkene på Herøya fra 1941, i regi av Hydro og IG Farben for tysk-norske Nordisk Lettmetall, krevdes det flere. Okkupantene satte inn krigsfanger fra Sovjet og Serbia, tvangsarbeidere fra blant annet Ukraina og utskrevne og vervete arbeidere fra Frankrike, huset i store brakkeleire. På det meste tok anleggene til sammen 7 500 mann fra alle kategorier. Arbeidet fikk en brå slutt da de allierte bombet

Henriette Schønberg Erken (1866–1953) er den mest leste kokebokforfatter i landet. Hennes *Store kokebok* fra 1914 kom i 20 utgaver og ble trykt i ca. 200 000 eksemplarer fram til 1951. Under krigen gav hun ut boka *Sylting uten sukker* om råsylting, råsifting og om oppbevaring, tørking, hermetisering av grønnsaker, bær og frukt.

Foto: Nasjonalbiblioteket

STRIDEN FOR DET DAGLIGE BRØD

Krigen skapte nye ord for å møte hverdagen. Mangel og rasjonering førte til matauk ved hamstring, parseller, villagriser, erstatningsvarer, byttehandel, byttebørs og svartebørs. Fra nabolandene kom svenske- og danske-suppa. Det var husmødrene som førte denne daglige krigen. Maten skulle på bordet, klær skulle lappes og byttes for dem som vokste opp, og skotøy skaffes til mannfolk i arbeid.

Idrettslaget Storm på Kleiva i Skien var framsynte. På et møte den 29. april 1940 vedtok de 58 framømte å ikke drive idrett, men i stedet pløye opp Stormbanen og ved hjelp av arbeidsledige medlemmer dyrke poteter og grønnsaker. Høsten 1940 var avlinga rundt 160 tønner poteter (en tønne poteter utgjør ca. 100 kg) og 1400 kg kål.¹⁸⁶

De to første årene ble matsituasjonen raskt dårligere. Varene forsvant fra butikkene og ble deretter rasjonert. Først brød, fett, sukker, kaffe, kakao, sirup og kaffeerstatning, så kjøtt, fisk, egg, melk og melkeprodukter. Sommeren 1942 ble poteter og alle slags grønnsaker rasjonert. Plener og prydhager ble spadd opp til parseller der poteter var det dominerende produktet. Gjødsele fikk en ved å samle hestelort fra de mange hestene i og rundt byene. Guttunger fikk jobben med å samle hestelorten ved hjelp av trillebår og søplebrett. Fru Svendsen fra Skien fortalte:

«Poteter ble brukt til alt. Brøddeigen bestod av halvparten poteter og halvparten krisemel. Potetene ble malt på kjøttkvern og blandet med det lille smøret en fikk tak i. Poteter og kålrabi ble stekt til morgen og kveld, oftest i tran. Jeg syns jeg kjenner lukten enda.»¹⁸⁷

Kaninavl og «villagriser» ble fødd opp i hjemmesnekra bur, i uthus, under verandaer og i kjellere. Sparsomme rester etter middager ble båret til grisen, og grøftekantene rensket for løvetann til kaninene.

Bærplukking ble en viktig matauk. Blåbær, villbringebær og spesielt tyttebær ble plukket i bønnevis. Kampen om bæra ble så stor at det ble innført forbud mot plukking før den siste søndag i august. De første togene om morgenen fra Skien gikk stappende fulle av folk til Nisterud og Valeseter, og de ivrigste hadde dratt kvelden før for å sikre seg de beste bærstedene. Syklene var også velegna transportmiddel, men dekk, slanger og lap-pesaker ble vanskelig å få tak i, og mye måtte improviseres.

På Lunde skole i Skien var det ingen som var i tvil når en på spørsmålet: «Hvor skal du?», fikk svaret: «Jeg skal på suppa.» Da skulle en tvers over gata til KFUKs bygning hvor en fikk den daglige frokost eller suppe fra våre naboland Danmark og Sverige.¹⁸⁸ Det var menighetssøstrene og kvinnene i Menighetspleien og Saniteten som stod for bespisningen.¹⁸⁹

«No skal det bli kjøtt, Torleif! No skal det bli kjøtt. Ropa han til son sin.»¹⁹⁰ Sitatet er frå ei vellykka elgjakt i Nissedal under krigen. I mange bygder hadde jakt etter vilt vært en tradisjon lenge. Okkupasjonsmakta forlanga innlevering av alle våpen. I mange bygder som i Rauland ble det gjemt unna rifler og hagler som ble brukt til jakt. Talleiv Fossli fortalte at han og Knut Haugen jakta mye både på små- og storvilt. På en av turene fulgte de en reinflokk og skjøt seks dyr.

Det var en stri tårn å få kjøttet hjem, men «kjøttet kom godt med for oss begge».¹⁹¹ En morgen i 1942 ble det i Treungen på spilljakt skutt 24 tiurer. I tillegg var snarejakt både på hare og rype i bruk. Innlandsfisket tok seg opp, og det var rikelig med fisk i hei- og fjellvannene. Men selv om tilgangen til mat var bedre i Bygde-Telemark, opplevde også der mange de trange tidene. Ingebjørg H. fortalte fra Fyresdal:

«Mi hadde bare jordeple, mi hadde ikkje plass til meir på jordlappen. Mi kaupte det mi kunne av grønnsaker om hausten, og åt fisk og kålrot, og fisk og gulrøtar. Det var ikkje allstøtt mi kunne ha jordeple inntil. Mamma og eg kunne site heile nettane og spite (strikke) for å ha noko å selje. Ein gong byta eg til meg eitt par sko for spit. Dei hadde halv-høg hæl og rein over vrista med ein knapp på. Dei var gamaldagse som bare det, men dei gjekk eg med heile vetteren – eg hadde ikkje andre sko. Mi plukka bær som mi selde, safta og sylta. Mi hadde store trebyttur, dei tok vel ein 10–15 liter, dei sylta mi fulle av surt tytebærsyltetøy og tok atte og rørte inn krystallosetter (sukkererstatning) og ha på brødskiva.»¹⁹²

Var det ikke nok, måtte en dele. Okkupasjonstidas knapphet medførte streng rasjonering av mat, klær og skotøy – og forsøk på å omgå bestemmelsene.

Her er kort som har tilhørt familien Lønne i Vadfoss i Sannidal.

Foto: Inger Kristine Bratland / Telemark Museum

Herøya 24. juli 1943. Krigsfanger ble også satt til skogsarbeid i Nissedal og Drangedal (se Fure).¹⁸⁵

Krig og okkupasjon fører uvegerlig til nedgang i total virksomhet når gamle forsyningsveier stenges, innsatsvarer som olje og kraftfôr minsker, og produksjonskapasitet ødelegges. Spørsmålet blir hvordan denne knappheten skal fordeles. Okkupasjonsmakta sikret seg sin andel ved å rekvirere. Bøndene ble for eksempel pålagt tvungne hogstkvoter, med trusler om bøter og fengsel om de ikke leverte. Men folk saboterte; siste krigsvinteren leverte brukerne i Nidarå Tømmersalgslag bare vel en tredel av kvoten.¹⁹³ Tilsvarende kamp mellom tyske rekvisisjoner og norske omgøelser foregikk i mange bransjer i landet og i fylket, inkludert jordbruket.

Etter at okkupanten hadde tatt sitt, ble utfordringen å skaffe så mye som mulig og å fordele så rettferdig som mulig. Kommunale forsyningsnemnder, forsyningsinspektører og et eget pris- og rasjoneringspoliti var redskapene.¹⁹⁴ Ved knapphet måtte en rasjonere; den første bestemmelsen kom allerede for kaffe og sukker i august 1939, så ble vare etter vare trukket inn under ordningen. Noen måtte leve utelukkende på rasjonene; særlig byfolk uten kontakter på bygda, eldre uten noe å handle med og institusjonsboere hadde det svært magert.

Folk svarte på knappheten på ulikt vis. Byttehandel var tillatt, med annonser som «Griseunge ønskes byttet i sykkeldekk» eller «15 gode grammofonplater byttes i Norges-glass».¹⁹⁵ Ersatz, erstatningsprodukter, var en annen løsning, sjøl om kvaliteten langt fra ble den samme. Å produsere noe, det være seg villagris eller poteter fra en parsell, eller å reparere stadig mer slitt skotøy og klær ble gjort i stort monn.

Men så var det jo fristende å skaffe seg mer, særlig av den rasjonerte maten, fra et illegalt marked. Så ut fra byene til bygdene omkring gikk det en strøm av telemarkinger lastet med brennevinsmerker, tobakk, klær, verdisaker og penger som byttemidler, for å «ørge» mjølk, egg og poteter, en del korn, smør og fløte og i noen grad flekk og kjøtt. Dette ble stundom sendt til byen som reisegods med toget, i slike mengder «så blodet flaut» ifølge en bøhæring.¹⁹⁶

Det lå i kortene at prisene på landbruksprodukter var høyere her enn på det åpne, rasjonerte markedet. Så lenge de ikke var ublue, så en dette som mer uskyldig byttehandel eller «snikhandel», ikke som «svarthandel» eller svartebørs, der knappheten ble utnyttet til egen vinning.¹⁹⁷ For det var mye å tjene, ett kilo hvete kunne gå for 200 kroner, mens bonden fikk 40 kroner om han leverte i de lovlige kanalene.¹⁹⁸ Hvor omfattende svartebørsen var, er vanskelig å si. Men den hadde også sin pris i form av et slett sosialt omdømme. Et anonymt smededikt om en Eidanger-mann gikk slik: «Jeg er en skikkelig bondemann/ og tjener penger som havets sand./ Tross mange klager/ om sultne mager/ i alle land./ Gid krigen varte i hundre år, / så fikk jeg bedre levekår.»¹⁹⁹

Villagrisen Fia ankommer familien Meinich Olsen på Herøya april 1941.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

I noen forhold ble okkupasjonen en parentes, en midlertidig vridning av mønstre. Trelastindustrien opplevde en boomtid på grunn av de mange tyske anleggene. Og cellulosefabrikkene kunne legge om til forcellulose. Men papirproduksjonen falt, og tremasseindustrien produserte i 1945 bare en tidel av volumet i 1940. Likevel kom avisene i gang, og etter en tid var treforedlingsindustrien helt tilbake.²⁰⁰

Andre forandringer ble varige: Bøndene i fylket kom seg endelig ut av den fotlenken som førkrigsgjelda hadde utgjort. Mens gjelda for gardbrukeren i Bø var nesten 48 prosent av bruttoformuen i 1940, var den nede i vel 25 prosent i 1945. Og for noen bønder økte formuen med opp til 300 prosent.²⁰¹ Arbeidsløsheten, som gikk ned, også den mye på grunn av anleggsvirksomheten, holdt seg lav etter krigen. Og Norsk Hydro ble for første gang norsk ved at staten overtok de tyske aksjene (se Fure).

FRA INDUSTRISAMFUNN TIL INFORMASJONS- OG TJENESTESAMFUNN

Industrisamfunnet på høyden

I 1955 ble Hydro-veteranen Andreas Oland intervjuet om livet sitt. Han var i 1904 ansatt i et av Sam Eydes selskaper, var så på Notodden i mange år, for deretter å bli overflyttet til Herøya. «De første ti årene fra 1934 og utover var trengslenes kår. De ti siste årene i selskapet er de beste jeg har hatt.»²⁰²

Industrisamfunnet – og Hydro i Telemark – var nå på høyden. Selskapet Hydro vokste i produksjon og antall ansatte. På Herøya var det i 1950 3020

ansatte, i 1960 4959, og i 1966 toppet arbeidsstokken seg med 6022 ansatte.²⁰³ Det var stabile forhold. Roar Hansen minnes om 1950-tallet:

«Faren min, som så mange av de andre av fedrene, jobbet også på Hydro. I ettertid kan en trygt si at den generasjonen var en meget stabil og trofast arbeidskraft. Faren min sa til meg flere ganger i oppveksten: – Du gutten min, du må få deg utdannelse og begynne på Hydro. Det var liksom ikke andre steder det gikk an å jobbe den gang.»²⁰⁴

Fortjenestene var store for bedriften. En del år oppnådde ikke arbeiderne lønnsglidning på grunn av et system med fastlønn fra 1956 til 1961.²⁰⁵ Men fra sett dette ga den høyindustrielle fasen i tiåra etter krigen sikkerhet for arbeidet, som tross alt var ganske godt betalt og ga ulike tilleggsgoder, som pensjon og tilgang til feriehytter.²⁰⁶ Også en bedrift som Union levde fra 1946 til 1971 i en lang oppgangstid, med overskudd og utbytter hvert år.²⁰⁷ Overskuddene var så rommelige at bedriftene kunne yte til sosiale formål, blant annet å støtte ansatte som bygde bolig.²⁰⁸ Å være industriarbeider var langt fra lavstatus.

Telemark var industrifylke nummer to, bare etter Østfold. I 1950 arbeidde om lag 43 prosent i industri, bygg og anlegg, mot vel 34 prosent i riket som helhet. Blant Telemarks menn var 56 prosent i denne sektoren. Kvinner i industrien var sjeldnere i fylket enn i landet som helhet. Bare om lag én av ti industriansatte var kvinner.²⁰⁹

I 1957 ga Kontoret for områdeplanlegging i Telemark en oversikt over næringslivet i fylket, som viste de samme hovedtrekkene som fabrikkteilingen i 1909.²¹⁰ En nykommer var fabrikken for sanitærporselen i Porsgrunn, i drift fra 1950.²¹¹ I vestfylket var Søftestad gruver og ullspinneriet i Lårdal de eneste større industribedriftene.

Forandringene foregikk i disse tiåra mest ved tiltak og nyskapinger innfor eksisterende bedrifter, mindre ved at helt nye og nye typer bedrifter ble anlagt. Produksjonen av gamle produkter kunne endres og effektiviseres. Rasjonalisering ble slagordet. Ansatte ved kunstsilkefabrikken på Notodden sank fra 600 til 350 personer fra 1953 til 1954. Tallet på stuere på havna i Porsgrunn sank til en tidel i løpet av 1960-åra.²¹² Etablerte bedrifter kunne også ta opp helt nye produkter. Mens Hydro på Herøya var en gjødsselfabrikant fra 1928, ble bedriften i 1951 *diversifisert* ved å begynne produksjon av lettmetallet magnesium og plastproduktet polyvinylklorid, PVC. Fullstendig nyetablering skjedde på Rafnes og Rønningen i Bamble da den petrokjemiske industrien ble reist der fra 1974. Fem fabrikker, som var eid av Hydro og/eller oljeselskapet Saga aleine eller sammen, produserte klor, etylen og også vinylkloridmonomer (VCM) som var råstoff for plastproduktet PVC, polyetylen og propylen.

Tida fram til tiåret 1965 til 1975 var industrisamfunnets særlige epoke. Industrien var slik vi har sett, den store sysselsetteren. Industrien var

Hovedporten på Herøya ved dagarbeidets slutt en gang på 1960-tallet. Hydro på Herøya var landets største bedrift, Herøya Arbeiderforening var landets største fagforening. Arbeid og kapital var som et bryterpar, i strid, men avhengige av hverandre.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

ledesektor i økonomien. Gikk bedriftene godt, skapte de positive ringvirkninger for blant annet varehandelen. Industrien var gjennom sin produktivitet en hovedbidragsyter til materiell vekst. Industrien ble et mønster for andre næringer; ordninger som fagorganisering eller bedriftsleger spredte seg herfra til andre bransjer og samfunnsområder. Og endelig kunne industrien ses som et symbol for det moderne samfunnet, industrien var på parti med framtida.

Denne epoken var preget av den formen for industrikapitalisme som er kalt *fordisme*, etter bilfabrikanten Ford.²¹³ Mange trekk ved fordismen lar seg gjenkjenne i Grenland: Industrien var preget av masseproduksjon, lange serier eller mengdeprodukter, som prosessindustrien leverte. Foruten å være innsatsfaktorer i ny industri gikk produktene også til masseforbruk. «Skreddersøm» av produkter var mindre vanlig. Dette systemet var lenge stabilt. Ansatte kunne vente seg fast arbeid, med heltids ansettelse, ja, mange arbeidet i samme bedrift livet ut, som Hydro-arbeideren Andreas Oland, som hadde fulgt Sam Eyde fra 1904 via Rjukan til Herøya. Stabiliteten ble oppnådd også via statlig engasjement og inngrep i arbeidslivet, sikkerheten også ved utbyggingen av velferdskommuner og velferdsstat, som var økonomisk mulig på grunn av veksten i næringslivet. Den norske utformingen av dette fordistiske systemet innebar også et samarbeid mellom en forholdsvis sterk fagbevegelse, ledelse og eiere og representanter for offentlige myndigheter på kommune-, fylkes- og statsplan, mellom arbeid, kapital og stat.

Industrien var konsentrert i «Norges Ruhr», det sammenhengende industribeltet fra Porsgrunn over Menstad og Borgestad til Skien og Skotfoss med en utløper oppover mot Notodden og så Rjukan. Dette industridistriktet rommet i 1957 65 av 225 industribedrifter i fylket og stod for 83 prosent av timeverkene og 89 prosent av bruttoproduksjonsverdien. Området dominerte også i folketall. Folk bodde tett her – bare en av fem bodde spredt, mot mer enn ni av ti i fjellbygdene i 1957. Slik fortsatte trenden. Mens både østre og vestre Telemark hadde om lag samme folketall eller ørlite høyere i 1990 som i 1950, var folketallet i Grenland nesten halvannen gang så høyt.²¹⁴

Men under hovedmønsteret fantes variasjoner. Blant kommunene med klar vekst fra 1950 til 1990 var industrikommunene Bamble (med petrokjemi, fra 1974) og Kragerø (med fall mellom 1960 og 1970, men så vekst en tid), men også Bø (med jordbruk, turisme og distriktshøgskole), Sauherad (fra 1975), Seljord (med et sammensatt næringsunderlag) og Siljan (med skog og pendling til Skien). Kommuner som *flatet ut* i folketall, var Porsgrunn og Skien og Vinje (som alle hadde vokst fram til 1965 og så stagnerte). Og endelig var det kommunene som *gikk tilbake* i tall. Dette var først og fremst primærnæringskommunene Drangedal, Fyresdal, Hjartdal, Kviteseid, Nissedal og Tokke (fra 1964, tidligere Lårdal og Mo). Men i tillegg kom kommuner der industrien var

over middagshøyden – Nome (sammenslått av Holla og Lunde i 1964), Notodden og Tinn, som falt fra henholdsvis 1960 og 1965.²¹⁵

Noen utmerket seg ved særlig høy flytting i noen år i takt med svingninger i industri og anlegg. Inn kom mange i Tokke fra 1951 til 1960 med kraftanleggene, i Porsgrunn 1951 til 1960 i Hydros ekspansjonstid og i Bamble i tiåret 1971 til 1980, med utbyggingen på Rafnes og Rønningen. Ut av Tokke og av Tinn dro mange fra 1961 til 1970, og dertil fra Fyresdal.

Hydro hadde så stort behov for arbeidskraft at selskapet seint på 1950-tallet og tidlig på 1960-tallet sendte ut agenter for å verve, for eksempel fra gruvestedene Løkken Verk, Follidal og Bjørkåsen i Ballangen. Sjøl om folk kom fra flere deler av landet, satt det igjen et inntrykk av at dette var nordnorsk innflytting. «Lofotveggen», «Karasjok» og «Kautokeino» eller «Tana» ble folkelige navn på hybelhøyhus på Klyve i Solum fra 1956. Samme verving skjedde på Tinfos Jernverk.²¹⁶

Avindustrialisering

I 1957, da Kontoret for områdeplanlegging i Telemark summerte opp situasjonen for næringslivet, var det ingen tvil om at framtida tilhørte industrien. Og en forutså en stabil vekst. Men kontoret rapporterte samtidig om andre trekk, som minnet om de stadige omkastningene som har kjennetegnet det kapitalistiske økonomiske systemet. To bomullsveverier hadde nettopp innstilt på grunn av vansker med avsetning, en trikotasjefabrikk gikk med redusert arbeidsstyrke av samme grunn.²¹⁷ Snart var også denne bedriften historie.

Innen Hydro-konsernet var året 1965 et epokeskifte. Da oppstod for det første det som ble kalt «Rjukan-situasjonen». Lokalbefolkningens og kommunens ønske å sikre produksjon og sysselsetting lokalt stod mot konsernets ønske om å føre krafta ut til mer profitable formål. Nedbygging gikk rett inn i livsnerven til lokalsamfunnet, der om lag halvparten var direkte ansatt på Hydro og mange ellers var i servicefunksjoner eller betjente de ansatte.

Tinn kommunes argumenter var: 1) Krafta var nødvendig for produksjon, som igjen styrte antall ansatte og med det total lokal sysselsetting. 2) Hvis en først ga etter på ett punkt, ville nye krav om nedbygging kunne følge. 3) Å legge ned et bysamfunn ville medføre store samfunnskostnader. 4) Moralsk sett burde folk på stedet ha eiendomsrett til en lokal ressurs. 5) Denne krafta fikk Hydro uhyre billig: Det ville ha kostet fem ganger så mye å kjøpe kraft på et åpent marked som å anvende Rjukan-krafta. I sum: Siden Rjukan var helt avhengig av denne ene bedriften, vil en slik bortføring av kraft bety «intet mindre enn stedets fullstendige ruin».²¹⁸

Konsernets argumenter var: 1) Hensynet til større lønnsomhet tilsa overføring. 2) Krafta var ikke lokal eiendom, men var i nasjonens eie. 3) Det som var godt for Norsk Hydro, var godt for Norge. 4) Det en kunne kalle det «kapitalmoraliske» argumentet:

Ennå ryker det i pipene på Tinfos Jernverk på Notodden. Bedriften ble nedlagt i 1986.

Foto: Vidar Knai / NTB Scanpix

«Det sier seg selv – logisk og ikke minst moralsk – at Rjukansamfunnet også må være med på følgene av endrede konjunkturforhold. Det kan ikke bare være ensidige fordeler forbundet med å være knyttet nær til en storindustri (slik som Rjukansamfunnet og flere andre distrikter i landet). Det er nødvendigvis også en risiko forbundet med dette. Og Rjukansamfunnet må ta (som andre distrikter) ikke bare de lykkelige følger av en høykonjunktur, men også de ugunstige følger av en lavkonjunktur med endrede produksjons- og markedsforhold.»²¹⁹

Myndighetene ved Industridepartementet var utsatt for lobbying fra begge sider. Kravene som departementet i 1968 framsatte til konsernet, ble: 1) En hydrogenfabrikk skulle drives på Rjukan. 2) 750–800 mann skulle sikres arbeid. Rasjonaliseringer av produksjonen skulle godkjennes. 3) Hydro skulle bidra til et lokalt næringsfond. 4) Hydro var forpliktet til å levere kraft til ny industri som måtte komme på Rjukan, til faste priser.

Fabrikkstedet ble nå koplet av verdensmarkedet.²²⁰ Nesten ironisk ble konsernet som sådan koplet til verdensmarkedet på nytt ikke lenge etter, ved etablering av en gjødselabrikk i Qatar, som åpnet i 1973. Men lokalt ble Rjukan-produksjonen bygd ned, først ble arbeidsstokken rasjonalisert ned til under de 750–800 mann, så lagt ned. Ammoniakkproduksjon ble avsluttet i 1989, ammoniumnitrat, brukt som skoggjødsel, i 1991. De alternative bedriftene som ble etablert, rettet seg stort sett mot hjemmemarkedet: Hydro Verksteder (som lagde gaffeltrucker, ventiler og skipsutstyr), Helly Hansen, Fjordplast (som lagde båter), Heger Plastics og andre. Men de fleste har ikke overlevd. Et unntak har vært skipsteknologifirmaet Scana Skarpenord, som vokste ut av Hydro-verksteder og seinere var i Langesund, og Scana Industrier, som har etablert datterselskaper i Shanghai, Singapore og Korea. Frakoplingen fra verdensmarkedet som begynte i 1965, har også som nevnt ført til en kraftig nedgang i folketallet på tettstedet.

Også på Herøya var 1965 et år å bemerke. En ny ammoniakkfabrikk ble basert på olje. Det var Norges første petrokjemiske anlegg. Selskapet ble dessuten delt opp i selskaper med egen ledelse og resultatansvar. Og antall ansatte på Herøya toppet seg som nevnt i 1966 med 6077. En langtids trend nedover tok til – i 2004 var det 1825 ansatte her. En andel i nedgangen hadde satsingen på rasjonalisering, blant annet ved tidsstudier. Konsulentfirmaet Asbjørn Habberstad ga opphav til et nyord – å bli *habba*, altså å få sparken, riktignok med sluttpakker for dem som var fylt 55 år.

Etter krigen var Herøya tyngdepunktet i Hydro. Men omkring 1990 hadde Hydro Porsgrunns bidrag til konsernet sunket fra 75 prosent på 1960- og 1970-tallet til 10 prosent.²²¹ Selskapet konsentrerte seg mer om hva det definerte som sin kjernevirksomhet, som aluminium og olje, og disse virksomhetene var stort sett ikke i Telemark. Også et hederskront produkt som gjødsel ble til slutt definert ut av kjernen og organisert i Yara, et nytt, helt sjølstendig selskap i 2004.

Også det store «skogsystemet» i Telemark ble bygd ned. I 1971–1972 ble Aall-Ulefoss og Tinfos Papirfabrik nedlagt. Likeledes gikk Union-konsernet gjennom store omkastinger, som holdt bedriftene gående, men til en pris. Fagforeningen på Union skreiv i årsberetningen i 1966: «Toppledelsen kjører en hard og kynisk linje som går ut på å redusere mannskapsstyrken på alle hold uten å ta hensyn til det enkelte menneske. Det er kun en ting disse menneskene tenker på, nemlig i størst mulig grad å utnytte arbeiderklassen.»²²²

Økonomiske problemer var merkbare fra begynnelsen av 1970-tallet. Selskapet overlevde ved å gå over fra enkel masseproduksjon til mer spesialisert og avansert produksjon som kunne bære høyere kostnader, samtidig med en stadig «hverdagsrasjonalisering».²²³ Men så i 1986 ble Skotfoss bruk nedlagt, i 1996 opphørte celluloseproduksjonen i Skien, i 2003 sluttet en med avisepapir, og til slutt, i 2006, var dagene talte for Union på Klosterøya.

Samme skjebne hadde de fire verftene lidd (se Norseng). Tinfos Jernværk ble stengt i 1986 og virksomheten flyttet til Kvinesdal. Også forbruksvareindustri, som Heistad konserveringsfabrikk og meieriene, flyttet ut av fylket – eller ble stengt for godt, som skotøyfabrikkene i Skien og langt seinere Porsgrunds Porselænsfabrikk, der produksjonen ble flyttet til Tyskland, mens enkelte funksjoner ble opprettholdt i byen.²²⁴ En statistikk fra 1986 til 1996 viste tilbakegang i alle industribransjer i fylket, unntatt grafisk industri, et varsel om at det som er kalt informasjonssamfunnet, gjorde sitt inntog.²²⁵

Arbeidere på Union i kamp for arbeidsplassene i 2005. «Vi takker Telemark og alle som har støttet oss. Derfor gjør vi denne enkle markeringen. Men det er ikke endelig slutt. Vi kjemper videre», sa nestleder Magnus Straume. Men året etter var løpet kjørt.

Foto: Torbjørn Berg / Dagbladet

Hvordan slo denne avindustrialiseringen ut i det utpregete industrifylket Telemark? Nettopp fordi fylket var så industrielt, ble det råkt hardt. Men hvorfor skjedde det? Svaret er sammensatt. Én vanlig situasjon var at andre produserte samme produkt billigere slik at bedriften ble regelrett utkonkurrert; et annet problem var totalt synkende etterspørsel etter produktet, slik tilfellet var med avisepapir.²²⁶ Dertil kom nye krav til fortjeneste, så høye at også bedrifter som gikk med overskudd, ble lagt ned, slik tilfellet var med Union Bruk, som faktisk satte produksjonsrekord siste året den dreiv. «Avkastningskrava er forankret i råkapitalisme», uttalte fagforeningen på Klosterøya i 2003.²²⁷ Kanskje var det faktisk slike holdninger på eiersida; den kunne også støtte seg på det rasjonelle argumentet sett fra kapitalens side, at stor fortjeneste ga et konsern høve til å posisjonere seg og foregripe konkurranse inn i framtida.

Til disse grunnene, som gjaldt både norsk og global kapitalisme allment, kom noen særegenheter ved telemarksindustrien. Bedriftene produserte for det første mer råvarer og innsatsvarer i annen produksjon enn forbruksvarer eller produkter som inneholdt avansert teknologi. Nettopp denne typen *fordistisk* produksjon var forholdsvis lett å organisere også i andre verdensdeler, der lønnskostnadene var lavere. For det andre – denne konkurransen ble viktig fordi telemarksindustrien var mer eksportorientert og konjunkturutsatt og mindre skjermet eller hjemmekonkurrerende enn industrien i landet som helhet. Videre betydde dominansen av prosessindustri at det øvrige lokale næringslivet nok kunne levere tjenester, ja, for 1988 hevdes det at leveransene tilsvarte like mange årsverk som i Hydro Porsgrunn. Men bedriftene ble ikke foredlere av råstoff som plast eller magnesium.²²⁸ Det betydde en svakere industriell knoppskyting, en fortsatt ensidighet. Det lokale næringslivet ble slik lenge mindre rettet inn mot det som er kalt *postfordisme*, etterfordisme. Dette var en type bedrifter som dreiv med skreddersøm, altså en spesialisert og kundetilpasset produksjon, gjerne teknologisk avanserte nisjeprodukter – motsatt fordismens standardiserte produkter.²²⁹ Parallelt skjedde det også en «fleksibilisering»; funksjoner som tidligere ble utført av ansatte i bedriften, ble outsourcet, spaltet ut og omorganisert som små, formelt sjølstendige, men avhengige selskaper. For eksempel ble vedlikeholdet i Yara lagt ut til et annet selskap, kalt Hydro Production Partner.²³⁰

Hydros maktstilling i regionen, dets dominans og sjøltilstrekkelighet kunne være et problem. Satt på spissen så konsernet seg som det eneste i distriktet; andre hadde i beste fall status som faste, men avhengige underleverandører.²³¹ Troen på selskapets allmakt var lenge sterk hos de ansatte. Som en kar på Rjukan skal ha sagt: «I år har selskapet vært jævlig. Nå har de lagt 17. mai på en søndag.» Også folk utafor konsernet så hen til Hydro; den mektige tryggheten som dette drivankeret lenge signaliserte, gjorde kan hende at andre lå på årene.

Fylkeskommunen diagnostiserte problemet slik: «Strukturen i Telemark er annleis enn i dei fleste andre fylka, med få og store industri-»lokomotiv», og

mange småbedrifter innanfor mange bransjar elles, men med få mellomstore verksemdar. Dette fører til at heile næringslivet – som er sterkt avhengig av dei få store – lir når desse må omstille og rasjonalisere.»²³²

Sammentrekningen av industrien slo inn i inntektene for innbyggerne og skattekroneane for kommunene. Regnet i 1979-kroner steg inntektene for folk i alle kommuner på 1970-tallet, også i utkantene. Veksten kulminerte for alle i 1980, i 1990 var nivået tilbake til stoda i 1970.²³³ Det utvidete Grenlandsområdet kunne virke litt svimeslått av omkastingene. Det tok tid før en fant basis for ny vekst.

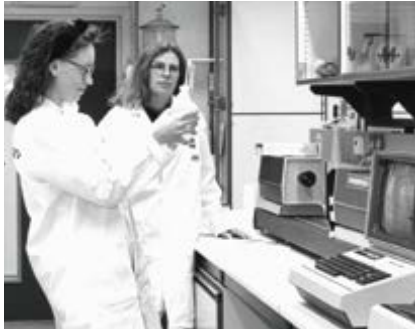
Gjenindustrialisering?

Nedbyggingen av industrien var en realitet. Men etter hvert kom det nyskapingar som gjør at vi kan snakke om en parallell *gjenindustrialisering*. Denne motgående prosessen hadde sine vansker å overvinne. *Mentaliteten* fra fordismen måtte – på godt og vondt – åpnes for større variasjon og omskiftelighet.

Ny, risikovillig *kapital* trengtes. Noen lokale større kapitalister har det vært, som Emil Aubert, som har disponert den store formuen etter O.H. Holta på Notodden og har hatt interesser i Union og Skien Aktiemølle, Weiders farmasøytiske industri i Kragerø og takpappprodusenten Isola fabrikk eid av familien Thiis-Evensen, og Cappelen på Ulefoss.²³⁴ Men det har vært et problem at mange i de lokale eierfamiliene, som andre etterkommere etter Holta, har trukket seg ut av produksjonsvirksomhet, ofte i samband med arveoppgjør der ulike arvinger ønsker å hente ut sin andel. En effekt har vært en mangel på lokal privat kapital som har villet investere i større nye virksomheter.

Med hensyn til *arbeidskraft* hadde Telemark god tilgang på dyktig ungdom som søkte tradisjonelle arbeideryrker, eventuelt gjennom nye typer fagutdanning. Men mange av de nye postfordistiske virksomhetene har krevd andre, ofte mer teoretiske kunnskaper. Informasjonsteknologi var grunnlaget for en klynge av nye databedrifter som ble etablert i lokaler etter Union på Klosterøya, med nesten like mange ansatte som i papirindustriens tid.²³⁵ Men de sugde opp et begrenset antall fra de eldre industriarbeidsplassene.

Hvor fantes løsningsene? Nye gründere kom til. En slik var Hallgeir Skogen i Grenland Group, orientert mot undervannsteknologi for olje- og gassbransjen. Seinere gikk Skogen fra borde, og bedriften ble reorganisert som Agility Group. Et annet eksempel er tidlige Porsgrunn Metallverk, så Granges Essem Plast, som har produsert kjempelange plastrør til å legge i sjøen. Et annet er ELVA, som har klart å bøye rør med elektrisk varme. Disse har overkommet et problem fra norsk prosessindustri, nemlig å lykkes i å lage mer ferdilete produkter og ferdigvarer. Og i de seineste åra har en ung oppfinner, gründer, bonde – og felespiller, Torgeir Straand fra Bø, bygd opp Ble Engineering, som er spesialisert i undervannsteknologi for oljebransjen.²³⁶

Moderne høyt teknologi var avhengig av forskning. Hydro satset mye på å utvikle nye produksjonslinjer og produkter. Forskningsavdelingen stod sterkt, sjøl om ikke alle forsøkene førte fram. Her i 1991 er Anita Berglund (til venstre) og Randi Hoel.
Foto: Norsk Hydros samlinger

Flere mindre bedrifter har blitt grunnlagt av tidligere Hydro-ingeniører, andre var videreutviklinger fra tidligere avdelinger eller underleverandører. Sammenslutningen Samarbeidende Verksteder i Grenland har dannet en klynge, som nok har kunnet konkurrere, men som også samarbeidde og utnyttet hverandres kompetanse, og som har kunnet trekke på en bestand av fagfolk i området. IKT Grenland er en annen slik klynge.

Etablerte bedrifter er blitt kjøpt opp av utenlandske selskaper. Porsgrunns Elektrometallurgiske Smelteverk (PEA) ble solgt til sveitsiske Eramet. Flere oppkjøp har innebåret reelle satsinger, der de oppkjøpte selskapene har nytt godt av spissteknologi og markedstilgang.²³⁷ Det britiske selskapet INEOS kjøpte Hydro Polymers (PVC-produksjon) og fortsatte driften. Norcem ble overtatt av tyske Heidelberg. Så må det legges til: Noen kjøpte opp for å legge ned og dermed kvitte seg med en konkurrent i markedet, slik det for eksempel skjedde med Porsgrunns Metallverk på 1970-tallet. Borgestad fabrikk for ildfast stein ble lagt ned fordi den norske eieren kjøpte svenske Höganäs og la produksjonen dit. Utover på 2000-tallet ble framtidsforventninger knyttet til utvikling av lokale forskningsmiljøer, til ulike typer nettverk, mellom bedrifter, og mellom næringsliv og myndigheter.²³⁸ Naturgassledningen fra Nordsjøen til Sverige, som i 2009 ble vedtatt lagt over Grenland, ble forventet å kunne danne basis for ny petrokjemisk industri.

Industriperioden var med andre ord langt fra slutt etter 1970-tallet. Men på nytt ble en minnet på at dette også var en industri*kapitalisme*, med fortjenesteorienterte enheter som opererte i konkurranse i en markedsøkonomi. Magnesiumfabrikken til Hydro på Herøya ble lagt ned i 2001. Inn på området rykket solcellefabrikken REC, som også overtok flere arbeidere fra det nylig nedlagte Union. I starten tjente REC store summer. Men en brå markeds-svikt førte til at 1000 ansatte mistet arbeidet fra desember 2011 til juni 2012. Imidlertid kom i 2012 et nytt firma, Silmag, som har anvendt silisiumoksid, opprinnelig et avfallsprodukt ved magnesiumproduksjon. Det østerrikske RHI, som lagde ildfast murverk, etablerte seg i 2011 på Herøya ved å kjøpe opp firmaet SMA Mineral Magnesia som produserte magnesiumoksid. RHI ville sikre seg råvarer, og Herøya bød på et forskningsmiljø, folk som var kyndige i høyt teknologi, tradisjoner for helkontinuerlig skift og god tilgang på energi.²³⁹ Turbulens og omskiftelighet er blitt normalen, som i tida før andre verdenskrig. Mens Andreas Oland hadde samme arbeidsgiver i over 50 år, opplevde 58-åringen Åsmund Sommervold som kom fra Nordland til Hydro i 1980, at han i 2012 skulle begynne på sin sjuende arbeidsplass i området.²⁴⁰

Forskning og informasjon – sentre og nettverk

I 1947 opprettet Hydro sitt forskningslaboratorium på Herøya, lagt hit for å være nær produksjonen.²⁴¹ Lenge var forskningen likevel ganske frikoplet; svært mange prosjekter førte ikke fram til produkter som lot seg markedsføre

og var lønnsomme. Med åra ble forskningen knyttet nærmere til driften og markedet. Senteret betjente alle deler av konsernet også utenom distriktet; samtidig ble forskning og utvikling drevet både på gamle produksjonssteder i Telemark og nye utover i landet. Starten var beskjeden. Fra 40 ansatte i 1955 vokste arbeidsstokken til 200 ved midten av 1960-tallet og om lag 400 midt på 1990-tallet. Halvparten av dem var da sivilingeniører, 49 med doktorgrad. Ved fusjonen mellom Hydro og Statoil overtok Statoil senteret. Industriell forskning ble også drevet av Yara, Norcem, Isopal og stiftelsen Tel-Tek, som har vært spesialisert på FoU innen pulverteknologi og prosessteknologi i samarbeid med det teknologiske fakultetet ved HiT.

For teknisk og naturvitenskapelig forskning foregikk også ved høgskolen og i stiftelsen Telemarksforskning. Avdelingen i Porsgrunn var spesialisert på prosessteknologi, prosessautomasjon, miljøteknologi og innovasjon, områder som fylkeskommunen gjerne så prioritert.²⁴² I Bø var Telemarksforskning fra 1988 engasjert i natur- og miljøfag, geografiske infosystemer og reiselivsfag og seinere i samfunnsvitenskapelige utredninger.

Mens forskningscenteret hadde gode kontakter til det nasjonale forskningspolitiske miljøet, er det få spor av kontakter til regionale institusjoner.²⁴³ Det var også liten kontakt mellom Hydros forskningsmiljø og Campus Kjølnes som ble bygd opp rundt Høgskolen i Telemark (HiT) og det idretts- og skolesenteret som var bygd opp allerede på 1960-tallet.²⁴⁴ Telemark var mer en arena for Hydro enn en samarbeidspartner. Per 1993 karakteriserte fylkeskommunen det totale bildet av forskning, innovasjon og relevant utdanning som «oppsplitta, uoversiktleg og utilgjengeleg».²⁴⁵ Mange mente det trengtes sammenslåinger og samordning i feltet.

Ett svar var å styrke offentlige og halvoffentlige virksomheter som dreiv med rådgivning og i noen grad kapitalformidling, som næringsetatene hos fylkesrådmannen, Distriktenes utbyggingsfond (seinere Innovasjon Norge), Telemark Bedriftsrådgivning og stiftelsen Vekst i Grenland, som har omfattet også Kragerø og Drangedal. Midler gikk både til nyetablering, knoppskyting, ekspansjon i etablerte bedrifter, modernisering og reising av næringsbygg for utleie.²⁴⁶ Erfaringen var at en lyktes lettest i allerede etablerte bedrifter; gründere trengte betydelig opplæring og støtte for å klare nyetableringer.

Et annet svar ble bedriftsnettverk, såkalte næringsfora i fylkets ulike regioner. I et felles Samhandlingsforum for Innovasjon i Telemark var alle nettverkene med. En annen organisasjonsform representerte IndustriClusteret Grenland og Telemark offshore, det siste med rundt 60 bedrifter i 2013, spesialisert på produkter for utaskjærs virksomhet, som en undervannsrobot for å reparere og installere under vann.²⁴⁷

En effekt av av- og reindustrialiseringen var at industriområder på Herøya og Notodden og Klosterøya i Skien ble gjort om til næringsparker. På Herøya åpnet en for etablering av andre bedrifter fra 1993; i 2013 var det om lag 100 sel-

skaper i parken. Foruten adgang til tomter, kraft og vann skulle et Hydro-eid Grenland industriutvikling være starthjelper for ny industri.

«[...] stripa av gul røyk som lå langt ned i Skagerrak»

Da eiketrærne langs hovedveien på Borgestad var truet med å hogges ned på 1920-tallet, var de blitt reddet av en protestaksjon. Flere gardsanlegg i Gjerpen ble fredet i 1923–1924.²⁴⁸ Bevisstheten steg om at områder måtte tas vare på. Langøya ved Langesund ble gitt som naturpark for befolkningen i 1947.²⁴⁹ På begynnelsen av 1990-tallet arbeidet fylkeskommunen med skjærgårdsparker og opparbeiding av friområder, 70 i alt i 1993.²⁵⁰ Og 1993 var 100 områder i Telemark blitt vernet etter naturvernloven, i 2005 var 200 vedtatt eller planlagt.²⁵¹ Og ved kraftutbygging, som innebar omfattende skjønn og erstatningssaker, ble det etter hvert lagt større vekt på hensynet til miljø.²⁵² Dette var det klas-siske naturvernets fase, som gikk sammen også med kulturvern.

Også andre problematiske utslag av tettsteder og industridrift ble tidlig registrert. Det gjaldt kloakk og søppel, som på Herre og i Langesund.²⁵³ Det gjaldt lokal luft- og vannforurensing, som fra bedriften Norsk Elektrokemisk i Kragerø med sitt kalkbrenneri og sin kalsiumkarbidfabrikk, som ifølge amt-mannen i 1915 hadde «voldt adskillig bryderi», fordi fint kalkstøv blåste over boligområder ved pålandsvind, og fordi mislykte produkter ble tømt rett i sjøen.²⁵⁴ En vanlig oppfatning var at støvet nok var stygt, men ikke farlig. På Notodden var det karbid-, kalk- og kullstøv inne i karbidfabrikken, som ifølge distriktslegen i 1903 ikke var farlig for arbeiderne, men «deres ydre Habitus naar de kommer fra Arbeidet er ikke tiltalende».²⁵⁵

Men både arbeidere og andre var seg bevisst at det fantes problemer, i arbeidsmiljøer og i den ytre naturen. På avdelinger på Rjukan før krigen fikk folk både akutte og kroniske plager, og det gikk en langvarig tautrekking om økonomisk kompensasjon, om vernetiltak og om skikkelige arbeidsklær og verneutstyr, som syredresser, gummistøvler og hansker.²⁵⁶ En forsøksfabrikk på Herøya i 1940 ga plager med eksem og noen ganger psykiske nervevansker fra stoffet dipikrylamin. «Selv etter at man kjente til uroen over dipikrylami-nets skadevirkninger [...] ble forsøkene kjørt videre», heter det i historien om forskningssenteret.²⁵⁷ Men arbeidsmiljøet kom mer i sentrum, gamle macho-holdninger til farlig arbeid ble svekket, og bedre vernetiltak ble arbeidd fram etter hvert.²⁵⁸

Sjølve symbolet på skiftende holdninger til miljø kom til å bli den gulbrune røyken fra Herøya. Fra 1952 ble uabsorbert gass fra salpeterfabrikasjonen ledet til luft gjennom en 100 meter høy skorstein. Røyken ble fjernet fra plassen, men så spredt over et større område. Danske skuter og jekter som skulle hente fullgjødsel, trengte ikke kompass. «Hvis vinden var nordlig, kunne vi følge stripa av gul røyk som lå langt ned i Skagerrak», ble det sagt.²⁵⁹ Røyken vit-net om gode penger som kom inn, men forurenset den også? spurte folk seg

Mens industrirøyken tidligere hadde signalisert at bedriften var i sving, kom den etter hvert til å bli sett som et symbol på angrep på miljøet. Gul røyk fra Herøya ble båret så jamt og så langt at skip faktisk navigerte etter den. Rensingen ble bedre, men fortsatt i 2004 kunne bildet se slik ut.

Foto: Dag Jensen, Samfoto / NTB Scanpix

etter hvert. Ved fuktig vær og tåke ble røyk absorbert i fuktighet og dannet saltsyredråper som regnet ned og for eksempel etset hull i nylonstrømper og kunne gjøre det vanskelig å puste. Også smog ble dannet.²⁶⁰ Sjøl om Hydro også var størst med hensyn til forurensning, bidro bedrifter som PEA og Norcem. I Eidanger og Brevik var en fra langt tilbake bekymret for støvplagene fra sementfabrikken.²⁶¹

Fra seint 1960-tall til inn på 1980-tallet gikk en langtrukken strid mellom bedriftene og i noen grad ansatte på én side og på den andre sida lokale aktive personer som forfatteren Sidsel Mørck, Statens forurensingstilsyn fra 1974, som fikk egen avdeling i fylket, lokalavisa Telemark Arbeiderblad og grupper som Bellona og Natur og Ungdom. Mediefokuset ble skjerpet. Særlig ble miljøkrav aktualisert av utbygging av petrokjemi på Rafnes og Rønningen. Vilkåret ble da at utslippene fra Herøya måtte drastisk ned før ny industri ble gitt konsesjon – for et stoff som fosfor var kravet 97 prosent reduksjon.²⁶² Men noen virkelig folkebevegelse for miljø kom ikke. Industrien ga noe å leve av, så fikk en også leve med den. «Det ryker penger», sa folk. Bare innflyttere, lærere og eliter brød seg, het det på Notodden.²⁶³ Arbeidsplasser trumfet lenge miljø.

Likevel – det allmenne bildet av industrien og regionen begynte å bli et problem. Selskapene mistet troverdighet. Og hvem ville flytte hit, om de ikke måtte? Riktignok kunne ingeniører demonstrativt spise fisk fra Frierfjorden, men ungene deres lærte at dersom leveren var grønn, var det bare å kaste fisken over bord.²⁶⁴

Gjennom en blanding av press fra opinionen, pålegg fra myndighetene og egen erkjennelse i industrien kom det tiltak. Undersøkelser ble satt i verk, blant annet en i 1972 om tilstanden i fjordene. Etter hvert ble det påvist mindre miljøgifter i fisk og skalldyr i Grenlandsfjordene, men lenge ble fangsten tilrådd å ikke spises og var forbudt å selge.²⁶⁵ Mer miljøvennlig teknologi renset etter hvert faktisk mye av utslippene – både til luft og til vanns. For den gulbrune røyken var løsningen å produsere uten overtrykk, da ble gassen mer og mer fullstendig absorbert i vann og gikk ikke ut i røyk.

Miljødepartementet satset i 1988 på Miljøpakke Grenland, et fireårig program for miljøforbedring på flere fronter.²⁶⁶ Men fortsatt i 1993 var utslippet av nitrogen og fosfor fra gjødsselfabrikken ti ganger større enn forurensingen fra urensset kloakk. Så ytterligere reduksjon ble krevd.²⁶⁷ Og ennå i 2005 sa Fylkesmannens miljøvernavdeling at ingen delområder i Grenlandsfjordene kunne friskmeldes helt. Men fra den dramatiske miljøstriden gled miljøarbeidet mer over i faste rutiner over et breit felt, fra kartlegging av biologisk mangfold til vannforvaltning.²⁶⁸

Noen problemer var mer ubehagelige enn farlige. Treforedlingsbedrifter lukter, ja, som «råtne egg», ble det sagt, både på Skotfoss, Herre og Union på Klosterøya. Statens forurensingstilsyn sondererte i 1985 muligheten for få lagt ned cellulosefabrikken på Klosterøya, men det ble ikke gjort.²⁶⁹

Næringsliv i Telemark 1957

Kilde: Telemark. En statistisk-økonomisk analyse utarbeidet ved Kontoret for områdeplanlegging i Telemark. Arbeidsdirektoratet. Oslo-Skien 1957.

Industrien var for øvrig ikke aleine som miljøsynder. Fylkeskommunen var på 1990-tallet opptatt av avrenning fra jordbruk av gjødsel og pressaft fra silo, som førte til overgjødsling og groing i Norsjø, Heddalsvatn, Børsesjø og Farris.²⁷⁰

Bygdenæringer i etterkrigstida

Telemarkingene levde ikke bare av industri. Foruten industrikommunene regnet planleggerne på 1950-tallet med fire andre næringsområder: kystkommunene ned mot Sørlandet, de beste jordbruksbygdene, skogs- og mellombygdene med hovedvekt på skogsdrift og endelig fjellbygdene (se kart).²⁷¹

Guro Nordby skriver med bakgrunn i Drangedal:

«Tida etter krigen, da krise og krig var overstått og utviklinga pekte bare oppover og framover, var kanskje bygdesamfunnets blomstringstid i dette århundret. Det var gode tider i jord- og skogbruk, det var arbeid nok og stadig bedre vareutvalg. Grendene hadde sine butikker og skoler og det var stor aktivitet i

foreningslivet. På mange måter dannet bygda en enhet som folk kunne identifisere seg med, og med klare grenser mot verden utenfor.»²⁷²

Materielle framganger var merkbare. Innlagt vann, elektrisitet og kjøleskap gjorde arbeidet lettere for bondekona.

Tryggheten fra etterkrigstida ble utfordret av kraftige skift i næringsgrunnlaget. Mekanisering, særlig traktorisering, reduserte tallet på sysselsatte. Maskiner kostet. Det gjorde også slikt som å bygge og drive en silo eller å satse på planteforbedring. Brukene i Telemark var jamt over små, dreiv mest med mjølk og sleit for å overleve.²⁷³ Også i skogen ga motorsager, skogs-traktorer, hogstmaskiner, flatehogst og skogsbilveier økt produktivitet. En forestilling om at arbeidskraftbehovet i skogbruket ville stige på grunn av skogplanting, slo ikke til.²⁷⁴ Det ble færre både på gardene og i skogen. Voksne barn og innleid fremmed arbeidskraft forsvant først, så ble mann-og-konebruket endret ved at kona fikk jobb på gamlehjemmet eller likningskontoret, før bruket ble drevet på deltid, i nye yrkeskombinasjoner. Primærnæringenes andel av yrkesbefolkningen i fylket dalte til godt under en tidel. Bondesamfunnet var klart på defensiven.

Jordbruket ble mekanisert.
Her er Johan Steinsland
og Ingvald Mjør med
treskemaskin på garden
Neset i Kviteseid.
Foto: Kviteseid historielag

Kystfisket var heller ikke all verden, men ble drevet i Kragerø, Skåtøy, Bamble, Langesund og Eidanger. Reker og makrell ga en del. Omsetningen skjedde gjennom Norges Makrellag og Skagerrakfisk. Forsyningsruter med «fiskebil» var viktige til frossenfisken tok over mye her.²⁷⁵ Ørret ble produsert som matfisk på anlegget i Kjølbrønn i Sannidal fra 1953 og settefisk fra 1974.

En del av retretten for bygdene var det samtida kalte «flukten fra landsbygda», altså utflytting. Pendling fra hjem i en kommune til jobb i en annen ble et alternativ da bilparken økte. Halvparten av de yrkesaktive i Siljan pendlet.²⁷⁶ Også innafor den enkelte kommune flyttet folk til tettsteder og sentre. Sentraliseringen ble fremmet av nedlegging av skoler. Per 1949 var skolestrukturen i Drangedal om lag som ved hundreårsskiftet. Men så ble 24 skolekretser redusert til seks fra 1960-tallet og framover.²⁷⁷ Posthus og nærbutikker gikk med i suget. I 1950 bodde 45 prosent av folket i fylket spredt, i 1990 gjaldt det bare 30 prosent.²⁷⁸ Ikke minst dro unge kvinner, som ikke fant lønnet arbeid, ut til arbeid eller utdanning. Mange forble utenbygds, slik at tallforholdet mellom kjønnene ble skeivt. I kommuner som Drangedal, Nome, Hjartdal og Tokke var det tidlig på 1990-tallet ni kvinner for hver tiende mann.²⁷⁹ I bygdene ble det født færre enn de som døde; tendensen gikk mot forgubbing og forgumming av bygdefolket.²⁸⁰ I fylket som helhet var det for øvrig også en høy andel over 60 år.²⁸¹

Gikk det da bare én vei – retrettens vei – for utkantene? Nei, her fantes også motgående krefter. En kraftig impuls kom med Tokke. I 1956 startet Statskraftverkene utbyggingen av Tokke-vassdraget med sine enorme reserver, som i omfang tilsvarte all tidligere kraftbygging i fylket.²⁸² Tokke var mer «et vassdragskompleks enn én stor foss».²⁸³ Utover på 1960-tallet ble de ulike kraftstasjonene – Haukeli, Tokke, Songa, Vinje, Lio og Byrte satt i drift, så fulgte Kjela og endelig Hogga i 1987 (se kartet neste side).²⁸⁴ Strømmen skulle gå til alminnelig industri og hushold på Østlandet. For folket i bygdene omkring og for tilflyttere ga anlegget svært gode penger – og en strid mellom bygdefolket og fagorganiserte profesjonelle anleggsarbeidere om førsteretten til arbeidet. Tusen mann var i sving i 1959.²⁸⁵ Inntektene i utkantkommunene Rauland (som gikk inn i Vinje) og Tokke (slått sammen av Lårdal og Mo) nærmet seg fylket for øvrig.²⁸⁶ En strid med staten oppstod om konsesjonsavgiften, som ikke var indeksregulert og dermed ble mindre verdt. En aksjon fra en nydannet Landssammenslutning av vasskraftkommuner i 1977 fikk avgiften hevet.²⁸⁷ Skatteinngangen ble god og åpnet for å drive velferdskommuner. Men etter anleggsperioden kom det ikke større næringsmessige ringvirkninger. På minussida kom også noen neddemte områder og redusert vannføring i elvene.²⁸⁸

Ved sida av Tokke ble også Hjartdøla bygd ut. Per 1993 var 86 prosent av all kraft utnyttet; en stod ved slutten av den epoken da det stadig hadde vært nye vasskraftressurser å ta av.²⁸⁹ For husholdsforsyning var det gamle Skiens-

Vasskraftutbygging på 1960- og 1970-tallet

fjordens kommunale kraftselskap viktigst; den andre halvparten av krafta til dette formålet kom fra 12 små kommunale og interkommunale verk. Kommunene eide bare en tidel av krafta, resten ble disponert av storindustri (Møs, Mår) og staten (Tokke).²⁹⁰

Anleggsarbeidet var godt betalt. Mange betalte ned gjeld og investerte i egen gard. Den kommunale økonomien ble meget god i kraftkommunene; det gikk tråere med økonomi og folketall i vestfylket, Fyresdal, Nissedal og Kviteseid.

Seinere kom også noe bedre forhold i landbruket, etter Stortingets «jamstillingsvedtak» i 1975 om å trappe opp inntektene i jordbruket.²⁹¹ Noen fant nisjer, som epledyrking. Midt-Telemark med Sauherad kom til å produsere en firedel av alle epler i Norge. Bakkene ned mot Norsjø ga et godt klima. God skjøtsel reduserte bruk av sprøytemidler. En del ble omsatt ved gardssalg, men

det meste ble levert til Fruktpakkeriet, som solgte videre til kjeder som Bama og Coop. De krevde sorter som rød gravenstein som «ga mye smak for øyet». Å levere til mostpresseriet Epleblomsten var en annen mulighet.²⁹²

Ellers kunne ulike virksomheter bidra til å holde oppe folketallet og skatteinntektene. Drangedal skapte boligfelt med billige tomter, veier osv., der det primært bodde folk som jobbet i olja i Nordsjøen.²⁹³ Rauland hadde Akademiet med studier av folkekunst og fra 1971 en avdeling av Lærerhøgskolen. En stor arbeidsplass ble Attføringscenteret, reist for å rehabilitere mennesker som hadde blitt skadd eller sjuke på industriarbeidsplassen sin.

Kommunene søkte å bistå næringslivet med tiltakskonsulenter, næringsnemnder osv. Et helt apparat av virkemidler ble bygd opp. Problemet var jo at konsulentene ikke skulle drive sjøl; her var en avhengig av folk med penger – og dessuten vilje til å investere og prøve.

Et felt der både offentlige myndigheter og private så mulighetene, var turisme og reiseliv. «Telemark» var på flere vis et godt «varemerke». Fra gammelt av var Rjukan-fossen og Gausta turistmål. Filmen *Heroes of Telemark* om tungtvannsabotajen bidro – og i nyeste tid ble Telemark bataljon kjent. Fylkeskommunen var opptatt av fylkets «image», av «regional profilering», «profilering destinasjonar» og «spissprodukt»: norsk skieventyr, Gaustabanen, Henrik Ibsen, Telemarkskanalen, Telemark Sommarland og Heddal Stavkyrkje. «Hovudprodukta skal vere aktivitetar i snø og natur- og kulturoppleving. I tillegg skal vassaktivitetar vere eit hovudelement i sommarproduktet.»²⁹⁴

Tre delbransjer av fritidsnæringen kom etter hvert i konflikt. Fylket rommet en rekke historiske hoteller – som i Dalen, Bolkesjø, Lifjell, Gautefall og Vågslid, og nye kom til, som Vrådal og Gaustablikk, ikke minst viktige kvinnearbeidsplasser. Konferanser og seminarer overtok mye for de egentlige turistene. Men det var vanskelig å få driften til å gå rundt. Markedsføringen av fylket var ikke godt nok koordinert, egenkapitalen for liten og fortjeningen for lav. Mange hoteller ble slått konkurs flere ganger under ulike drivere. Problemet var også at ved sida av hotellene satset andre utbyggere på campingplasser og utleiehytter med sjølstell. Og endelig la mange kommuner ut store hyttefelt, til dels ferdig bygd av lokale entreprenører for salg. Hjartdal rommet på 2000-tallet 2000 hytter.²⁹⁵ Slikt ga også ringvirkninger lokalt, ved eiendomsskatt, salg av varer, vedlikehold osv. Men overbygging forekom også. Markedet av reisende og fritidsfolk var rett og slett for lite til å suge opp alle disse tilbudene.

Telemark var ikke bare det moderne og suksessrike fylket; det var også et område som kom til å slite en del økonomisk. I 1984 hadde 15 av 18 kommuner kjennetegn som gjorde det aktuelt for Distriktenes utbyggingsfond å bidra. Per 1980 hadde Telemark fått mer støtte fra fondet enn de øvrige østlandsfylkene, unntatt Hedmark.²⁹⁶

Gausta har fra langt tilbake vært en magnet for fotturister, for dem som har søkt fjellets ro.

Foto: Martin Holm Tangen

Fra industrisamfunn til informasjonssamfunn og tjenestesamfunn?

Fagforeningsmannen Hans Gunnar Olsen Tørre har mintes: «Hva forbinder en med Herøya, kan noen spørre – et fabrikkområde sier du – å nei far. Herøya var mye mer enn det. Et helt samfunn var det. Et univers. Herøya hadde alt. Herøya var å sammenligne med New York, Chicago eller London!»²⁹⁷

Fra denne situasjonen, da bedriften var verden, gikk Grenland inn i en omstillingskrise. Sjøl om folketallet i alt økte noe, var veksten svakere enn i landet ellers; en synkende andel av folketallet i landet vitnet om stagnasjon. Veksten var bare 0,5 prosent på 1980-tallet. I denne perioden rammet økt arbeidsløshet sterkere i Telemark enn det som var gjennomsnittet i landet. Bare Siljan, Bamble, Bø og Sauherad vokste mer enn landsgjennomsnittet.²⁹⁸ Problemene traff ikke minst ungdom. Porsgrunn hadde nå en betydelig fraflytting.

En delårsak til omstillingskrisa har vært at mange telemarkinger har holdt fast ved tenkemåter og verdier både fra bondesamfunn og industrisamfunn. I mindre grad har de lystig og lystne løpt den nye tid i møte. Noe samlet sprang inn i det som noen kaller «informasjonssamfunnet» og andre omtaler som «kunnskapssamfunnet», hadde ikke skjedd i det første tiåret etter 2000. I Telemark har det vært forholdsvis få i de yrkene som sysler med å samle inn, lagre, bearbeide, spre og anvende data, det være seg i tall eller i ord. En annen sak er at folk kunne ha stor erfaringsbasert yrkeskunnskap.²⁹⁹

Utbygde hyttefelt på Lifjell. Mange har satset på hytteutbygging som næring.

Monument i Morgedal over skipioneren Sondre Norheim. Telemark som skisportens vugge har vært et argument for at folk skal dra hit og besøke Norsk skieventyr.

Sommarland i Bø, for dem søker liv og røre.

Fotos: Jan Holm og Martin Holm Tangen

Utdanningsnivået i Telemark har vært lavere enn i riket som helhet. Spørsmålet er hvorfor. En teori kunne være at ungdommen hadde dårlig tilgang til utdanningsinstitusjoner. Men dette synes ikke å holde stikk. Om Drangedal er et eksempel, hadde kommunen framhaldsskole fra 1943, ungdommen kunne dra til statsrealskoler i Åmli og Bø, så søkte de seg til Holla kommunale realskole fra 1947. Ungdomsskolen ble åpnet allerede i 1966, tre år før det var lovpålagt. Flere fra kommunen fikk videregående utdanning, noe som også innebar at ungdom fra breie lag av folket fortsatte på skolen. Flere gikk videre til universitetene. Men de ble også utdannet ut av bygda. Utdanning ga ikke jobb i Drangedal.³⁰⁰ Så her lå en annen mulig forklaring på at ikke så mange satset denne veien; de ønsket å bli på hjemstedet.

Nå steg jo andelen som tok utdanning i fylket. Per 1991 gikk 91 prosent av alle 16–18-åringene i Telemark i videregående skole.³⁰¹ Men fylkets egenart var fortsatt klar: «Nesten all denne veksten har vore innan dei yrkesfaglege studieretningane.»³⁰² Mens 44 prosent av elevene i landet som helhet tok allmenne, økonomiske eller administrative linjer i 2004, og i Oslo 58 prosent, gjaldt dette 38 prosent i Telemark.³⁰³

Det lokale tilbudet av høyere utdanning ble større. En idé om å få lokalisert en ny norsk teknisk høgskole eller et nytt østlandsuniversitet i Grenland ble med håpet.³⁰⁴ Distriktshøgskolen tok til i 1970, etablering i Bø kom i 1971.³⁰⁵

Brotorvet ved Stathelle er ett av flere kjøpesentre som er lagt utenfor bykjernene med grei adkomst. Men for bysamfunnene kan de bety en uttynning av sentrum.

Foto: Martin Holm Tangen

I 1994 ble denne fusjonert med utdanningen av ingeniører i Porsgrunn, lærere på Notodden og Rauland og sjukepleiere i Skien til Høgskolen i Telemark. I 2013 talte skolen 6500 studenter og 650 ansatte. Mens mange kom utenfra for å gå på skolen, var den lokale søkningen mindre. I 1985 var det 2400 søkere fra Telemark, etter folketallet skulle det ha vært 3540.³⁰⁶ I 1989 hadde snaut 12 prosent i fylket høyere utdanning mot 15 prosent i landet.³⁰⁷

Når så vidt få valgte artiumsskolen og studier, kan en spekulere om det hadde sammenheng med den sjølstolte bondekulturen, som også var delt av bondeætlinger. Men enda viktigere har en industrisamfunns- eller industriarbeiderkultur vært som heller ikke har sett seg som noen nummer to i forhold til boklærdom. De *valgte* fabrikken. Den ga arbeid til unge, de tjente gode penger fra 16 års alder, kanskje først på en sommerjobb. Kanskje stakk de en tur til sjøs, for så å begynne på fabrikken.³⁰⁸ En del fulgte faren. Industrierarbeidet ga lenge rimelig sikkert arbeid, en kunne se for seg å være der på livstid før «habbingen» av arbeidsstokkene begynte. Arbeidsplassene ga rom for sosialt liv, noe en mengde anekdoter for eksempel fra Herøya vitner om.³⁰⁹ Når en hadde et godt betalt og respektert fagarbeid, ble det unødvendig, rart å ta gymnaset, ja, nesten et klassesvik om en kom fra miljøer der arbeidernormen dominerte. En del på Herøya ble plukket opp av bedriftsskolen fra 1948 og kunne gå videre til å studere til sivilingeniør utenlands.³¹⁰

Merkelappen «informasjonssamfunn» eller «kunnskapssamfunn» har bare delvis dekket den samfunnstypen som vokste opp ved sida av og etter industrisamfunnet. I tillegg var en voksende andel av yrkesbefolkningen syselsatt med å levere tjenester, det være seg i privat varehandel eller offentlig omsorg. Mens mer enn annenhver av Drangedals menn og kvinner arbeidet i jordbruk og skogbruk i 1950, var det i 2001 bare én av 20; godt over hver tredje var i ulike tjenesteyrker.³¹¹

Handel og forretningsmessig tjenesteyting ekspanderte. Samtidig endret strukturen i varehandelen seg. Fra et nokså finmasket nett av mann-og-konebutikker, landhandler eller samvirkelag utover bygdene ble handelen mer konsentrert i bygdebyene, særlig i 1970- og 1980-åra. Også her var det mindre forretninger. *Norges Handels- & Sjøfartstidendes* journalist bemerket i 1949 om Porsgrunn at en kan «ikke unngå å tenke litt på «landhandel» når en kikker innom en og annen butikk».³¹² Spesialforretninger for slikt som møbler og hvitevarer ble enda mer typiske for bykjernene. Over tid ble enkeltbutikkene utfordret av en annen organisering – varehus og supermarkeder, delvis knyttet til større kjeder. De kom i bykjernen, som Herkules i Skien i 1969 og i Porsgrunn Plenty i 1966, EPA i 1970, Domus i 1972 og i 1988 Downtown i lokalene til det tidligere Porsgrunds Metallverk.³¹³ På grunn av plassproblemer – og allment bilhold – ble kjøpesentrene etter hvert lagt ut av byene, som Brotorvet ved Stathelle i 1983.

Innen bankvirksomhet og såkalt forretningsmessig tjenesteyting (som advokater) har ikke Telemark stått spesielt sterkt. Fylket har hatt lokale spa-

rebanker og filialer av forretningsbanker. En regional sterk investeringsbank eller sterke privatformuer som har villet investere lokalt, har vært mangelvare.

Offentlig – kommunal og fylkeskommunal – tjenesteyting har også vært i meget sterk vekst etter krigen. Informasjons- og tjenestesamfunnet har dertil rommet en ikke ubetydelig kulturindustri, som Teater Ibsen i Skien og Grenland Friteater i Porsgrunn (se Vike, Rovde, Gulliksen).

Kjønnsystem i endring

Den umiddelbare etterkrigstida var den store husmorepoken i Norge og i Telemark. Av kvinnene i Drangedal i 1946 var 922 husmødre, 399 andre i ulønnet husarbeid og 140 i lønnet husarbeid. I industri fantes 41 kvinner i industri, i varehandel 35.³¹⁴ Fylket var tradisjonelt når det gjaldt kvinners yrkesdeltaking. I 1950 var det her flere husmødre og færre ute i lønnsarbeid enn i riket som helhet.³¹⁵ Og mønsteret var seigt. Nå var rett nok mange flere kvinner i lønnsarbeid på 1990-tallet – 55 prosent, men gjennomsnittet i Norge var 63 prosent.³¹⁶

En umiddelbar grunn var hensynet til barnepass. I Porsgrunn var det i 1963 ikke en eneste barnehage, i en kommune som Drangedal kom det første daghjemmet i 1972 og den første kommunale barnehagen i 1979.³¹⁷ En annen grunn var kanskje at barnetrygd ga en brukbar inntekt, om en sammenliknet med lavlønnsjobber.

Men mon ikke det viktigste var en tilpasning til krav som mennenes arbeid stilte? Sjøl om de fleste gifte kvinner arbeidde hjemme, var forholdet til hjem og lønnsarbeid ulikt. I øvre sosiale sjikt, ikke minst i privat næringsliv, hjalp kvinner mannen i hans karriere, ved å representere og være vertinne. Porsgrunnsforfatteren Bjørg Vik skildrer i novellesamlingen *Kvinneakvariet* i 1972 ulike sjikt i «Hjortefaret». Øverst på rangstigen og øverst i lia med utsikt bor overingeniør Andreas Winge, med hustru: «Merete Winge kjører ofte opp og ned Hjortefaret i den lille røde bilen. Hun gjør innkjøp, hun kjører barna til danseskoler, fiolintimer, svømmeklubber og slalåmtrening. Merete Winge er hjemmeværende, hun begynte en gang å studere litteraturhistorie, men avbrøt studiet da hun giftet seg.» Nederst, på flata bor teknikeren Tor Asklund og kona: «Mari Asklund har arbeidet i skobutikk, hun ønsker seg ikke tilbake, men vet at de trenger penger til å klare avdragene. Kanskje tar hun en deltidsjobb når den eldste begynner på skolen, hvis hun får noen til å se etter den yngste.» Også i arbeiderklassen arbeidde kvinner mye hjemme. De tok seg av barna og stelte for en mann som kanskje var i tungt skiftarbeid.

Dette kjønnsystemet frambrakte både hverdagsnormer og en uttrykt ideologi om at kvinner skulle være hjemme. Tanken var egentlig ikke svært gammel, på Skotfoss var det, slik vi har sett, mange kvinnelige industriarbeidere i tidligere tid. Og i den tida Bjørg Vik skreiv om *Kvinneakvariet*, på 1970-tallet, var en endring på gang, inn i arbeidslivet. De fleste gikk inn i yrker skapt av velferdsstat og velferdskommune. Det store flertallet av kommunalt ansatte

var kvinner. Mange av disse løste spenningen mellom hjem og utearbeid ved å arbeide deltid, om dette nå var villet eller påtvunget.³¹⁸ Noen gikk inn på tradisjonelle mannsarbeidsplasser. Firebarnsmora Anne-Grete Erichsen, som hadde hatt vaskejobb på Eidanger Salpeterfabrikker, fikk tredoblet lønna si da hun begynte i Elektrolysen.³¹⁹

Beskjeden middelklasse i Telemark?

«Bokhyllen er den stige hvorved du bliver din overmands lige», het det. Utdanning var kjennetegnet til den nye middelklassen. Men dette må presiseres. Unntak fantes. Rjukan og til dels Notodden var spesielle før krigen. Når om lag tre firedeler av årskullene på Rjukan mellom 1920 og 1940 gikk videre etter folkeskolen, berodde dette mye på husmorskolen for jentene og fagskolen for guttene. På fagskolen hadde tre av fire arbeiderbakgrunn. Men samtidig var om lag 70 prosent av middelskolens elever barn av arbeidere eller lavere industrifunksjonærer, ja, nesten halvparten av de mannlige gymnaselevene hadde en slik klassebakgrunn, og 20 prosent av de kvinnelige elevene. «Arbeiderrekrutteringa til gymnaset på Rjukan var rett og slett unik», sier Rjukan-skolenes historiker Tom Nilsen. «Det fins ikke maken noe sted i Norge eller andre steder i verden.»³²⁰ Først på 1960-tallet rykket arbeiderbarn inn på gymnaset i samme omfang i Porsgrunn og i landet ellers. Skolegang og studier ble en vei til en viss sosial mobilitet oppover for arbeidergymnasiastene.³²¹ Fra 1970-tallet tok også jenter utdanning i høyere grad.³²²

Men som nevnt har skolesøkingen forblitt lav i fylket, færre tok utdanning enn i landet som helhet. Disse forholdene viser til trekk ved middelklassen i fylket. Den lave søkingen til utdanning sier for det første at de nye sosiale mellomlag var tallmessig nokså beskjedne. Den gamle handelsstanden, småentreprenører og sjølstendige handverkere synes å ha vært vel så viktige. Skien rommet i 1998 2466 bedrifter, Porsgrunn 1765.³²³

I Telemark har vi dessuten sett at flere kvinner – som Merete Winge i Bjørg Viks novelle – har arbeidd hjemme enn gjennomsnittet var for landet. Det sterke innslaget av hjemmearbeidende kvinner vitner om at mange var bakemannskap for utearbeidende karriereorienterte menn. Disse tilhørte en middelklasse som hadde tyngdepunktet i privat virksomhet, enten med egen forretning eller med ansettelse i firmaer. Her var flere ingeniører enn lektorer. Den typen sosiale mellomlag der også kvinnene hadde høyere utdanning utover grunnskolen og gjerne var ansatt i offentlig tjeneste, de sjiktene som bar fram mye av 1970-tallets radikalisme, inkludert kvinnerørsla, var lenge nokså fåtallige i Telemarks byer. Og enda færre var de i bygdene – en lege, noen lærere, kanskje en agronom og en forstmester.

Å bruke bokhylla som stige for å klatre var en individuell strategi. Hvorfor preget individualisme middelklassen sterkere enn arbeiderklassen? For sjølstendige næringsdrivende i det «gamle» småborgerskapet var saka grei;

deres hovedstrategi ble å klare seg i markedskonkurransen. Men hva med den nye middelklassen, de sosiale mellomaga? Funksjonærer i privat og offentlig tjeneste? De skilte seg fra arbeiderklassen på flere vis – ved å ha gasje eller månedslønn, ved sosiale goder som jamt over var større enn arbeiderne, ved sjelden å utføre manuelt arbeid og ved å kunne ha kommandorett over andre. Karriere var en mulighet; en ble sjelden i samme posisjon livet ut, men rykket opp eller flyttet rundt for å rykke opp, som mange Hydro-ingeniører.

Men skillet mellom individualisme og kollektive løsninger må ikke trekkes for skarpt. Byene hadde sine foreninger for håndverkere og handelsstand. Og også grupper som lærere og lektorer og andre offentlig ansatte og industri-funksjonærer som kontorfunksjonærer, laboranter og arbeidsledere utviklet sterke fagforeninger, særlig på steder der arbeiderbevegelsen stod sterkt.³²⁴ De var, når alt kom til alt, også lønnsarbeidende.

Å ha en stasstue var et mål for middelklassen og etter hvert for vanlige lønnstakere. Interiøret her er typisk – tett møblering, nips på etasjerer, tepper og tunge møbler. Etter hvert ble idealet lysere og lettere stuer, i tråd med det nye moderne synet på boliger og hygiene.

Foto: Ragnvald Nyblin /
Telemark Museum

Strid og tilnærming mellom klassekulturer

«Herøya var lagdelt. Det var ingeniører, funksjonærer og så var det arbeidere. Hydroarbeidere. Nesten alle var hydroarbeidere. Ingeniørene bodde stort sett i tjenesteboliger. De var på vandring mellom Herøya, Oslo, Notodden og Rjukan eller Glomfjord. Funksjonærer og arbeidere var bofaste.»

Slik har Hans Gunnar Olsen Tørre husket oppveksten.³²⁵ Industrikapitalismen skapte et klassemønster, som etterkrigstidas Herøya var det fremste eksempelet på i Telemark. Også andre, som Roar Arnesen, har gitt det samme bildet: «I «ingeniørbyen» bodde de fleste av Hydros ingeniører og ledere, mens arbeidere og funksjonærer bodde på den andre siden. Dette var nok med på å skape klasseskilte.»³²⁶ Klasseskiller var ikke spesielt; det var allmenne fenomener i Norge og Telemark. Det særegne med de store industrimiljøene i Telemark, Rjukan og Notodden, Herøya og Skien og Skotfoss var at de gjengse borgerlige rangordningene ble utfordret. Grenland hadde nok sin tradisjonelle overklasse og en middelklasse. Men disse hadde ikke noe hegemoni, ikke noe kulturelt og ideologisk overtak; overklassen klarte ikke å få andre til å se verden slik den sjøl så den. De vedtatte verdiskalaene ble utfordret.

Anne Thurmann-Nielsen har mintes fra det samme området, med ulikt utkikkspunkt:

«Og så var jeg barn av en sivilingeniør. «Insjenør-unge» [...] Merkelappen avskrev mange av oss som ekte Porsgrunns-folk. Og det var så absolutt en ute-

1. mai i Porsgrunn 1965.
I løpet av 1960- og 1970-tallet skulle disse få følge av mange kvinner som gikk ut i yrkeslivet – og inn i fagforeninger.

Foto: Fotograf ukjent /
Arbeiderbevegelsens arkiv
og bibliotek i Oslo

Foto: Haakon Wærstad

INNVANDRING I TELEMAR

Studentene ved Høgskolen i Telemark har bakgrunn fra mange plasser i verden. I 1970 bodde 1885 innvandrere eller norskfødte med innvandrerforeldre i fylket, i 2013 18 129, nesten en tidobling.

Med enn slik innvandrerbefolkning lå fylket noe under landsgjennomsnittet med 14,1 prosent. Mange telemarkskommuner har satset på egne enheter som skal arbeide med integrering.

I 2008 fikk Vinje kommune Amnestys pris for «sin mangeårige og vellykkede innsats for å integrere flyktninger». Kommunen satset på programmer som var tilpasset den enkelte personen, med vekt på å bygge nettverk, gi god undervisning og informasjon og inkludere nykommere i fritidsaktiviteter. For å ivareta innvandrernes interesser og ta opp aktuelle spørsmål som helsestell finnes det innvandrerråd i Telemark.

lukkelse fra arbeiderklassens samhold på Herøya. Ikke tilhørte vi Porsgrunnsadelen, heller. Fremmede fugler, er kanskje ordet. [...] Vi var ungene til en horde «innvandrere» som fikk jobb på Hydro i 50-åra.»³²⁷

Slike kamper om å definere hierarkiet foregikk også lenger nede på den sosiale skalaen. Det noen holdt som gjevt, gjorde andre narr av. «For enkelte av funksjonærenes fruer var det viktig å synliggjøre sin såkalte status», forteller Roar Arnesen. «På postkassa eller dørskiltet kunne man for eksempel lese fru laborant N. N. eller fru bokholder N. N.»

Klassemønsteret fra mellomkrigstida og fra den første generasjonen etter krigen var så stramt og stivt at en med Helge Dahls ord om Rjukan kan snakke om et «kastesamfunn».³²⁸ Mønsteret ble løsere og de sosiale avstandene mindre i den neste generasjonen – samfunnssklassene ble endret, men forsvant ikke.

Flere arenaer spilte en rolle for denne økte tilnærmingen og blandingen av folk med ulik bakgrunn. Den offentlige enhetsskolen og fraværet av eksklusive privatskoler jamnet ut mellom folk, om ikke i samme grad som de mest ihuga tilhengerne håpte på. Hans Gunnar Olsen Tørre har mintes:

«På Herøya var vi alle innvandrere. Fra hele landet. Perioden med integrering ble kortere her enn på mange andre steder på Østlandet. Integrering og integrering. De før omtalte skillene var i hele min barndom nesten like effektive som Berlinmuren. Det var få som krysset grensene. Men det fantes noen nøytrale soner. Skolen var en sånn. Samhold og fellesskapet i klassen gikk på tvers av alle samfunnslag. Ulike var vi jo, men det betydde ikke noe i klassen.»³²⁹

De store industribedriftenes personalpolitikk gjorde det skarpe skillet mellom ulike kategorier ansatte, mellom arbeidere og funksjonærer, mer uskarpt. I 1955 var forholdstallet mellom timelønte og månedslønte på Herøya som 3 : 1, i 1965 var det 2 : 1.³³⁰ Sosiale goder ble ikke lenger en enerett for funksjonærer. På Union tidlig på 1970-tallet jamnet de ut forholdet mellom funksjonærer og arbeidere, blant annet fikk de felles arbeidsreglement, felles pensjonsordning og i hovedsak samme sjukelønnsordning.³³¹

Som Roar Arnesen pekte på, avspeilte og gjenskapte atskilte boligfelt kulturell avstand og sosialt hierarki; familier flyttet til «bedre adresser» som Ingeniørlia i tråd med mannens karriere i bedriften. Men den arbeiderpartidominerte Porsgrunn kommune praktiserte et system med loddtrekning av tomter til eneboliger; her kunne fagarbeidere, lektorer og kontorsjefer bo om hverandre.³³²

Endringer i arbeiderklassekulturen spilte inn. I storindustrien så folk lettere at de stod i en felles situasjon enn de gjorde på mange av arbeidsplassene til det nye «serviceproletariatet». Og også industriarbeidere så fritida og ikke

arbeidet som sin «egentlige» interesse. Færre løste sine behov gjennom kollektive tiltak, og flere ordnet seg privat. Folkets hus på Notodden ble solgt til en privatmann i 1961.³³³ Med ordene til Hans Gunnar Olsen Tørre:

«Det var mye politikk på Herøya. [...] Etter hvert ble det mindre og mindre aktivitet på det området. Hagearbeid, idrett og turer i skog og mark tok over. Mange hadde båter. Fisking og turer til omkringliggende øyer og skjær ble til minner for livet hos den oppvoksende slekt. [...] Det sosiale livet i de politiske og faglige organisasjonene dabbet av. Dugnad for hverandre og med hverandre ble profesjonalisert.»³³⁴

Fra skjærgården utenfor Kragerø. For mange arbeidsfolk kom etter hvert fritida til å spille en større rolle enn politikk.

Foto: Jan Holm

Ikke bare klasseskillene i byer og på industristeder ble endret. Forskjellen og kanskje også motsetningen mellom by og land ble annerledes. Mange byboere hadde bakgrunn fra bygdene i fylket; det bandt sammen. Og folk tok med seg kultur til byen, som i 1960 da Spelmannslaget Vårlengt ble stiftet, eller da Innflytternes AUL kom til, begge i Porsgrunn.³³⁵

Dessuten skjedde det en urbanisering i landkommunene. Tettstedene vokste. Og bygdene opplevde en mer allmenn kulturell urbanisering, ofte med turismen som portåpner. Ølsalget ble mindre kontrollert. Landhandelen vek fra plassen for en filial fra en av de store dagligvarekjedene. De gode oppdragere fryktet en utglidning. Avisa *Vestmar* kommenterte i 1947 et stevne i regi av Telemark frilynde Ungdomslag:

«Meir enn ein gong har ungdom vore med på å skjemma stemna, seg sjølv og si heimbygd. Det må vera slutt på slik ulivnad. Me er visst alle einige om at det som meir enn nokon annan ting trekker hundrader av veik ungdom, ja eldre med, til stemna, er spelemannstemna og dansegolvet. Skil dette ut og det skal syne verknad. Få til eit par gode foredrag meir.»³³⁶

Seinere kom motorsykkel, rock, minikriminalitet, mer drikking, vovet dans og filmer. At ungdommen løp ute og dreiv langs veiene, var et av tidas mest alvorlige spørsmål, «de unges moralske ve og vel og dermed deres framtidss lykke», mente prost Lande i Drangedal menighetsblad i 1959. Heller ikke narkotika forble et byfenomen.³³⁷

Tradisjonell bondekultur fikk et liv i en nyfrisert og litt nostalgisk utgave, som bygdetun og kulturspel. Og folkelige motkulturer, som kristelige lekfolk i og utafor statskirken, var ikke døde. I Drangedal var det 1985 21 foreninger for ytremisjon, 15 foreninger for indremisjon, 9 menighetskor og instrumentalgrupper.³³⁸ Så trass i mindre skarpt trukne grenser forsvant ikke de kulturelle og sosiale skillene i Telemark – verken de som angikk klasseaksen, arbeid og kapital, eller aksen by og land.

Moderniseringens hundreår?

Mange har sett etableringen av Hydro som sjølve gjennombruddet for det moderne samfunnet. «Modernisering» kan være en samlebetegnelse for en serie av endringer som delvis henger sammen: Markedsøkonomien bredte seg. Mennesker fikk en teknologisk kapasitet for radikalt å omforme naturen. Samfunnsoppgaver ble spaltet ut til egne institusjoner – som en rekke spesialiserte skoler. Tradisjonelle sosiale enheter som grenda eller slekta ble bygd ned, men ikke oppløst. Livsholdning var rettet mot framtida, med tro på fornuft og vitenskap og på at mennesker kan gripe inn og styre samfunn og natur.³³⁹

En side ved moderniseringen har vært økt materiell levestandard. Knapphet og husholdning hørte til dagens orden for hundre år siden. Da Eidanger

<p>4</p> <p>O.R. Sahl. G. Halsteen Grensnerod.</p>	<p>+</p> <p>Min kjære datter søster Dordi døde stille og fredfullt idag på amtsykehuset kl. 7¹⁵ eftm. 28 år gl. Sklen 14—10—18. Anna Væver, Gunn Væver, søn. Halvor, Asne, Karl, Elvind, Ole, Birgit, Gunnar og Anna. Søsken. Begravelsen foregår fra kapellet lørdag kl. 1.45.</p>	<p>+</p> <p>Min kære stedsønd mand og vor kjære søn, bror, svoger og svigersøn Kontrollør Anders O. Langengen døde idag, 31 år gammel. Skivekens 14—10—18. Anna Langengen, søn. Martine og O. A. Langengen Søskenes, svoger, svogerind og svigerfar. Begravelsen foregår fra hjemmet ved Knekkstrand lørdag 10—10—18 kl. 3.</p>	<p>Hjertelig tak for al deltagelse ved vor kjære Ingeborgs sygdom, død og begravelse. Ingeborg og Johan Lia, Bergeland.</p>
<p>Utendaa ha gjort det bedst 10 år kende herre ha gjort det best 10 år. Jeg tænker, at vi vil være stolte, saa maas vi erkjende, at Gunnar Knudsen styrer i disse krigsår har været det bedste styrelse ledet kunde hat. Og da gaar vi ikke løs og alar dette styre ned. Arbeidsparaten ha med rope at sin eneidele arbejdsplacering; herj som det maas ikke tro, at soldat glømt, hverdes dele og stjerne og pløtterne til de datterne drifter i hjertet vaart hver 1. mai og andre anledninger. Og som en kærebrøst følger og sin kære om skatene værgeløs kærebrøst de en fremtidens religiøseverder i skolebarn. Dette vil allens 17. Denske ha ledningerne i Gjøren til at hjælpe sig med. Men jeg håper, at ledningerne i Gjøren ikke har sig forfulde til at støtte en politisk søn vær som anden fører. Kristendommen er det dyreste og viktigste vort folk har; vi vil gjøre, at det være altså oplæres i den til gode lærere og da den fas sin datter til alle sine arbeid. Derfor vil vi som gode lærere ikke finde en i, at kristendommen kærebrøst. Og ledningerne i Gjøren er nok saa meget skolepløtterne, at de vil være om kristendommen. Derfor, ledningerne! Jeg har kærebrøst i sammen med dere en del i det stede, som stater dere vil ikke nu før efter valget. Naar vi stater merke, håper jeg dere har kjælpet maalement til. Dere vil dere ha al an.</p> <p>Hjelen 15. oktober 1918. S. EIL.</p>	<p>+</p> <p>Det er blot vor tunge lod at meddele for slekt og venner at min iherlig kjære søn og vor stille bror Paulus døde fra en mandag kl. 9 afternoon på sin friher vel 24 år gammel. Gjentil i Gjøren 14—10—18. Anna Helgesen, Søskenes. Begravelsen foregår fra hjemmet til Gjørens kirkegård lørdag 11 kl. 2.</p>	<p>+</p> <p>Min kjære mand, vor sølle far, vor søn og bror Johan døde stille og rolig på Høgnes idag, 34 år gammel. Sklen 12—10—18. Margareta Andersens, søn. Leif og Mary. Søsken. Andreas Andersens, søn. Stene Andersens, svogermor. Søskenes. Begravelsen foregår fra kapellet lørdag kl. 1.40.</p>	<p>Tak. Hjertelig tak for al deltagelse ved vor kjære Ingeborgs sykdom, død og begravelse. Napoli og Jost Larsen.</p> <p>Til Hjerterede, Søskende og Tuddals menigheder en hjertelig tak for offeret på de tre sidste mandager. Søndag 16. oktober 1918. Johan Th. Thøsthal, Segreprent</p>
<p>BEKJENDTGJØRELSE</p> <p>+</p> <p>Min kjære mand og vor søn Rolf Jørgensen samt vor kjære datter Ingrid, Adèle, Jørgensen og Borghy, Solve Jørgensen begraves fra kapellet lørdag 10. kl. 1.</p> <p>Ragna Jørgensen, søn. Jørgensen og hustru, Palken. Sklen 14—10—18.</p>	<p>+</p> <p>Vor kjære bror Flakskebrøder Amalhus Johannessen døde fredfullt idag efter en 64 dages sykdom. Langensund 14—10—18. Theresina Hansen, søn. Sigge Johannessen. Begravelsen foregår lørdag kl. 2.</p>	<p>+</p> <p>Vor kjære søster Anna Elise Larsen Kjølvold døde på amtsykehuset mandag 14. kl. 10.00 år gl. Sklen 16—10—18. Eduard Larsen, Leif og Larsen, Marie Osea, Laura Sørensen, Leif Larsen, søn. Begravelsen foregår fra amtsykehuset kl. 10 kl. 1.</p>	<p>THEATRET</p> <p>Det danske Gjenstykke Ondsdag 23. Oktbr. kl. 6 præs. oplføres på mange Oplørdinger „Casanova“</p> <p>Oprette i 4 Akter af ditta og Shelling. Hovsten af Carl Th. Iversen. Lærdar Christ. Eide, Christ. Gundersen. St. Christ. Andersen. Christ. Christ. Eide.</p> <p>Billetter a Kr. 4.00, 3.00, 2.00 og 1.00 og Kr. 1.00 og 0.50. Oversettere: Th. West, Alfred og Christ. Medarbejdere: Einar og Hjalmar Eide, Hans Eide. Medarbejdere: Einar og Hjalmar Eide, Hans Eide. Medarbejdere: Einar og Hjalmar Eide, Hans Eide.</p>
<p>Wergelandsselskap De sammene. Borgestad ledningen. Møte lørdag kl. 7.30 ved pastor Mollstad, H. Stenrohn og J. Johnson. Bestyrelsesmedl. De sammene.</p>	<p>+</p> <p>Vor kjære søn og bror Ole Tobias døde i fredag kl. 22 på gammel. P. i Sklen 17. Oktbr. 1918. Fra sin hustru, barn og egne vognere Jørgen Olsen, søn. Begravelsen foregår fra gravkapellet mandag kl. 1.</p>	<p>+</p> <p>Min kjære søn, bror og svoger Otto gik hjem til Gud i nat kl. 3.30 ved 21 år gl., bekjendgjeres herved for slekt og venner. Saer er mindet. Sklenes 14—10—18. Emma og O. C. Engmann, svogerinder. Margit Høglie, søn. Begravelsen foregår fra hjemmet mandag kl. 2.</p>	<p>Theatret. William Peterssenselskap. Fredag 18. oktober kl. 8. Centralens komite: 500 kr. Lørdag 19. oktober kl. 8: Frik. Niltauche Opsettelse i 4 akter. Lørdag 20. oktober kl. 8: Fritz og Elise Opsettelse i 4 akter. Lars Stenpøkkers eventyr Fane med musik i 3 akter. Billetter for voksne og barn 1.00, 1.50, 2.00, 3.00, 4.00 og 5.00. Medarbejdere: for alle arktiker taler kl. 8.</p>
<p>+</p> <p>Vor stedsønd søn, bror, svoger og min hustru Werner Olsen døde fredfullt idag kl. 27¹⁵ på gammel. Sklen 16. oktober 1918. Eoline Olsen, Olaf Olsen, Alma, Ester og Erla Bergflot og Henry Pettersen, Valborg og William Olsen, Thgre Jensen.</p>	<p>+</p> <p>Min kjære søn og vor bror Anker døde idag kl. 15 på gammel. Nora i Eldanger den 14. Kristine Olsen, Søskenes. Begravelsen foregår fra hjemmet fredag kl. 17¹⁵.</p>	<p>+</p> <p>Vor iherlig kjære Leif døde idag af lungebetændelse, 26 år gammel. p. i Sklen 18. okt. 1918. Hilde og P. O. Murup, Sigrd. Møll.</p>	<p>Evangelist Barltord taler i Wergelandsselskapet fredag kl. 8.</p> <p>Eilm, Solum. Ungdomsforeningen har mindetefter Marthinus Pedersen i lørdag kl. 8. Mat medtes. Kalle Sten. Basaren indstillet.</p>
<p>+</p> <p>Min kjære søn, vor bror Reidar døde fra en idag kl. 21 år gl. Sklen 17—10—18. Sakarias Haugen, Siga, Semul, Marba.</p>	<p>+</p> <p>Det er blot vor tunge lod at meddele for slekt og venner at min iherlig kjære datter, vor sølle søster og svogerinde Anna døde i brøn på sin friher kl. 4.45, nær 22 år gammel. Dypt er du søvnet. Sklen den 15—10—18. Karl Nilsen, søn. Anna Nilsen, Nils Nilsen, søn. Kristiane Mager, Henrik Mager, søn. Karoline Halvorsen, søn. Thorevald Halvorsen, søn. Feder, Valborg, Ingeborg.</p>	<p>+</p> <p>De jeg ikke kan takke enhver, som har vist mig den store deltagelse ved min kjære mand og min sølle far Theodor Holmboes hustru. Svogerer jeg herved og på denne maade min store og dyrbare tak til alle som har vist til til at midlens den store sorg som har rammet os. Langensund 17—10—18. Anna Heimbold, Margot, søn.</p>	<p>I. O. G. T. Løse Henrik Ibsens møte i søndag indstilles.</p> <p>Baptistmenighelens Ungdomsforening. Evangelisk møte i kapellet i aftn kl. 8. Enhver velkommen.</p> <p>Ulhaugens kr. ungdomsforening. Førelsesmøde kl. 7.</p> <p>Ehrløsesarmeen. Talen kl. 8. K. E. møt. (SAM)</p>
<p>+</p> <p>At min kjære hustru, vor sølle datter og søster Hilmara tog Jesus til sig efter et kort men smertefult sykdom 28 år gl. Hun var barm elsket, dypt bli hun savnet av os alle. Hervik Hansen, Thomsen og Kristian Hansen, søn. Ma og Nils Hansen, søn. Olaf og Kristiane, søn. Arthur, Oskar og Agde.</p>	<p>+</p> <p>Det er blot vor tunge lod at meddele for slekt og venner at min kjære søn og min sølle søster og svogerinde Anna døde i brøn på sin friher kl. 4.45, nær 22 år gammel. Dypt er du søvnet. Sklen den 15—10—18. Karl Nilsen, søn. Anna Nilsen, Nils Nilsen, søn. Kristiane Mager, Henrik Mager, søn. Karoline Halvorsen, søn. Thorevald Halvorsen, søn. Feder, Valborg, Ingeborg.</p>	<p>Tak. Da jeg ikke kan takke enhver, som har vist mig den store deltagelse ved min kjære mand og min sølle far Theodor Holmboes hustru. Svogerer jeg herved og på denne maade min store og dyrbare tak til alle som har vist til til at midlens den store sorg som har rammet os. Langensund 17—10—18. Anna Heimbold, Margot, søn.</p> <p>Underredning daar. herved sendes min kjærligste tak til Skienes papirfabrikas personale og arbeider for den venlige søn de har ydet mig med pengedrag til støtte og hjelp ved min fadders sykdom og hustru død. Olav Ebersten.</p>	<p>Forbudsbladet „Alpen“ avholder møte i Folkets hus fredag kl. 8.</p> <p>Helgen. Jernvett møte har ledning i hjerterede. Møde i skolen kl. 8.</p> <p>Skienes skytterlag avholder møte i Folkets hus søndag kl. 8. Bestyrelsen.</p>

Dødsannonsene (oktober 1918) til Anders, Anna, Dordi, Hilmara, Johan, Leif, Ole Tobias, Otto, Paulus, Reidar og Werner vitner om mennesker som gikk bort i sin beste alder, om en sjukdom som mest rammet unge voksne.

Spanskjesjuken var en ondartet influensa, som i Norge kom i tre bølger sommeren 1918, høsten 1918 og vinteren 1918/19.

En side ved moderniseringen var større kontroll med slike pandemier.

Faksimile fra Varden

Ny industri bygger ofte på høyteknologi. Skipsbyggerbedriften Vard i Brevik, tidligere STX OSV, er del av det internasjonale italienske eide konsernet Fincantieri, med verft i Norge, Romania, Brasil og Vietnam. Bedriften har røtter tilbake til Trosvikgruppen i Brevik. Den konsentrerer seg om ulike spesialfartøyer, inkludert ferger og kystvaktskip.

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

kommune i 1909 innførte en ordning med fritt blekk, ble fordelingen av blekket løst slik at skolestyreformannen kjøpte inn blekkpulver i småposer. «Fra hoveddepotet hos formannen ble så mindre kolleksjoner etter behov tilstillet hver lærer, der så mikset det ferdig til bruk.»³⁴⁰ Ressursbruken i offentlige organer har økt kraftig i denne epoken, men enda mer har det private forbruket økt i husholdninger og bedrifter.

Moderniseringen kunne være tvetydig; den kunne skade, og den kunne hjelpe. La tannhelse og tannpleie stå som symbol her. I 1901 rapporterte medisinalberetningen at i fjerntliggende områder – vekk fra hvetebrød dypet i kaffe og drops – hadde bare 20 prosent dårlige tenner, mens det var 100 prosent sjuke tenner nær «Civilisationen». Fra Lårdal i 1910 ble det meldt: «Drops-spisningen holder det dog haardt at faa bugt med; naar far eller mor gjør sine indkjøp 'paa bua' forlater de ikke denne uten at ha kjøpt med sig en kræmmertutt.» Fra Kragerø by het det: «[E]n smuk tandgard kan man noget saa nær uten risiko paastaa ikke er i naturlig tilstand; indsatte tænder har derimot hver konfirmert gut eller jente.» Og om Hjartdal i 1922 sa distriktslegen at

«[t]annbørste er lite kjent og ennu mindre brukt. Tannlægehjelp til tenners bevarelse søkes bare av de bedrestilte».³⁴¹ Men så etter hvert økte forståelsen for plombering i stedet for å trekke, for tannbørste – og fluor.

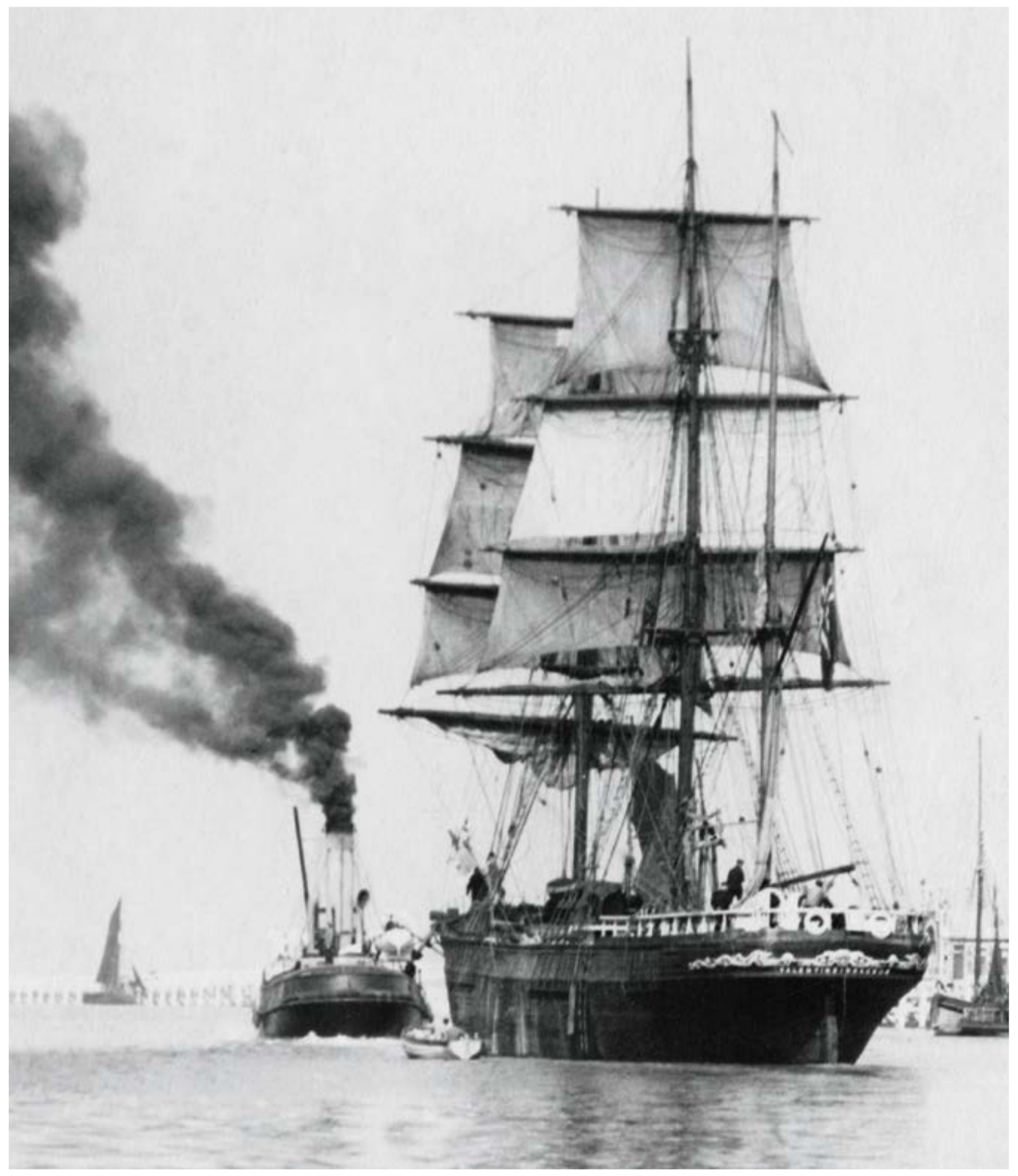
Liknende ambisjoner og forbedringer kan merkes på flere felt i mellomkrigstida, som kampen mot tuberkulose og for allment bedre hygiene. Fra Skien ble det meldt om reint vann, bedre kloakkforhold, et kosthold som er «ikke verst», god renslighet og mindre drikking. Og om Eidanger het det i 1937 at barn som var «uvasket og uflidd», nå hørte til unntakene, «et gledelig uttrykk for hvordan levestandarden i det hele er hevet».³⁴²

Når det har vært slike framganger, har det sin årsak i et næringsliv som har evnet å produsere mer produktivt og bringe folk ut av «den armoa» for «arbeidsfolkje» som han snakket om, den småbrukersønnen vi møtte først i denne fortellingen. Men det har også vært en annen dimensjon – at det ble skapt sosiale og politiske fellesskap som har evnet å styre resultatene av denne produktiviteten. Som småbrukersønnen sa, har den moderne industrien «på mange måtar skape eit kameratskap».

Telemark fylke og lokalsamfunnene har etter tusenårsskiftet stått overfor den doble utfordringen – å «lyfte» folk ved å utvikle nye virksomheter og nye typer næringsliv, men også å «skape eit kameratskap». Flere ser at kameratskap, kollektiv handling og organisasjoner svekkes, at folk konsentrerer seg og sitt, om forbruk og fritid. Da kjøpesenteret Downtown åpnet i 1988, skal 70 000 ha vært innom første dag.³⁴³

Men i 1981 gikk 5000–6000 i tog mot nedlegging av St. Josephs hospital, 30 000 underskrev på krav om å få beholde sjukehus i fylket.³⁴⁴ 4000 gikk for bedre skoletilbud i Skien i 1988. Tidenes demonstrasjon i Porsgrunn med 10 000 demonstranter var i 2001 mot nedlegging av magnesiumfabrikken, med alle ordførere og alle fagforeningene i Grenland.³⁴⁵ Store folkemengder gikk i tog for å få rørledning til Grenland i 2002. I august 2005 var 12 000 i demonstrasjon i Skien mot planer om å legge ned Union. Protestkort og underskriftlister samlet like mange – i et fylke der folketallet nådde 165 000 i 2001 og 169 000 i 2011.³⁴⁶

Telemarkingene har vist at når det har kommet til stykket, har de kunnet handle, ikke bare i kjøpesentre én og én, men politisk og i flokk.

KYSTSAMFUNN I ENDRING

PER G. NORSENG

Fra fylkesgrensen ved Gjernessen i sør til nordspissen av Håøya oppunder Vestfoldkysten i nord er det i luftlinje bare rundt 40 kilometer. Men med en ganske dyp skjærgård og flere fjordarmer har Telemark en samlet kystlinje på 665 kilometer, mesteparten i Kragerø kommune med nær 493 kilometer. Resten fordeler seg på Bamble med snaut 97, Porsgrunn med 70 og Skien med seks kilometer.¹ Det er bosetningen, økonomien og livsformen langs denne kystlinjen vi skal ta for oss her – det vi med et litt vagt begrep kaller kystkulturen.²

TELEMARKSKYSTEN FRA SENTRUM TIL PERIFERI

Med 4850 innbyggere i 1875 var Kragerø mot slutten av den første «gullalderen» for norsk skipsfart ikke mye mindre enn Skien, amtets administrative sentrum, og var helt til begynnelsen av 1890-årene den største sjøfartsbyen i Bratsberg.³ Befolkningen vokste fortsatt noe frem til 1900 i bygdene rundt. Samlet var folketallet 12 324 i Kragerø, Sannidal og Skåtøy ved folketellingen i 1891, men det sank til 11 921 ved neste folketelling i 1900. Av disse holdt over 2000 til i øydistriktene. Ved kommunesammenslåingen i 1960 bodde det bare 10 450 mennesker i disse tre kommunene, og på begynnelsen av 2000-tallet har det vært omkring 10 700 fastboende i nåværende Kragerø kommune.⁴ I 2011 var det rundt 680 personer igjen på øyene der.⁵

Dette står i sterk kontrast til Telemark som helhet, hvor folketallet har økt med mer enn 170 prosent – og til de nåværende kommunene Bamble, Porsgrunn og Skien, der folketallet i 2012 var nærmere 230 prosent høyere enn i 1900.⁶ Ulikheten skyldes selvsagt mye den moderne industrireisningen i Grenland.⁷ Men den gjenspeiler samtidig en nedgang i de tradisjonelle maritime næringene. Kragerø-distriktet fikk flere treslipe-rier fra 1880-årene, senere også mekanisk verkstedindustri og annen industri.⁸ Likevel ble dette beskjedent, både i forhold til industriveksten i Grenland og i forhold til gamle maritimt orienterte næringer og arbeidsplasser som ble borte med seilskutetiden.

Den første storhetstiden for norsk skipsfart fra midten av 1800-tallet var basert på billig seilskipstonnasje i en tid da andre mer og mer gikk over til damp. Særlig var rederne på Agder og Østlandet sent ute med omleggingen. Det svarte seg lenge godt nok å holde fast ved billig tradisjonell teknologi som medførte mindre økonomisk risiko og likevel kunne gi stor fortjeneste i de tradene de satset på, der seilingstid og regularitet var mindre viktige faktorer enn rimelige fraktrater. Frakt av trelast var på slutten av 1800-tallet et eksempel på dette, lenge også isfarten, hvor treskrog var fordelaktig.⁹ Til andre frakter skaffet mange redere i Bratsberg seg i gode tider seilskip med skrog av jern og stål i stedet for dampskip. Så sent som i 1910 hørte 227 skip på til sammen 153 962 brutto register-

BARK «VALENTINE» AV KRAGERØ. Fra begynnelsen av 1900-tallet gikk det tilbake med den tradisjonelle skipsfarten som i tidligere århundrer hadde gitt arbeid og velstand til en stadig voksende befolkning i kystbyene i Telemark. Mer enn noe annet var det eksporten av naturis som holdt de gamle treseilskipene i virksomhet på slutten. En typisk representant for de mange sliterne i denne trafikken er bark «Valentine», en skute på 293 bruttotonn som ble bygd i St. John's på Newfoundland i 1864 og kjøpt til Kragerø i 1886. Skipet bukseres her i ballast ut av Ostende havn. Før det ble tatt ut av fart i 1913, hadde det levert mer enn 150 laster med is fra firma N. Wiborg i Kragerø til en importør i Ostende. Last nr. 150 ble 14. juli 1912 feiret med flagging på havnen, mottagelse i byens rådhus og andre festligheter. Så glad var handelsstanden i Ostende for isen fra Telemark!
Foto: Norsk Maritimt Museum

TELEMARK ER OGSÅ ET KYSTFYLKE. Dette kartet fra 1893 viser hele Telemarkskysten. I luftlinje er den ikke lang. Fra det gamle fyrstårnet på Jomfruland, den karakteristiske og lange moreneryggen på ytterkysten, kan besøkende i klart vær se langt sørvestover i Aust-Agder og nordøstover i Vestfold. Men med den dype skjærgården og de mange øyene, særlig i sør, og fjordarmene i nord, har fylket likevel en ganske lang kystlinje. Sammen med trelast og andre ressurser fra innlandet gav dette lenge grunnlag for en betydelig kystbefolkning og en rekke store sjøfartsbyer. Bortsett fra på Jomfruland er jordbruksforholdene karrige og bruksstørrelsen har vært beskjeden. Likevel bidro jordbruket sammen med sjøfart, fiske og andre kystnæringer lenge til en betydelig bosetning i telemarkskjærgården.

Kart: Statens kartverk

tonn hjemme her – 7,1 prosent av den norske handelsflåten. Men konjunktursvingninger og flere tilbakeslag for skipsfarten de foregående tiårene hadde rammet de ulike byene i Bratsberg ulikt.¹⁰

De siste tiårene av 1800-tallet gikk det tilbake med trelasteksporten som syssel-satte en god del av amtets flåte. Voksende naturiseksport kompenserte til begynnelsen av 1900-tallet mye for dette. Men etter hvert som den norske naturisen fikk konkurranse fra moderne kjøleteknikk og lokalt produsert kunstig is på eksportmarkedene, ble seilingstid og regularitet viktigere. En del av naturiseksporten gikk dessuten til et svært spekulativt «spotmarked» der tid var penger og dampskip hadde store fortrinn. Flere redere og iseksportører i Telemark, særlig i Kragerø, anskaffet gradvis fra 1880-

årene dampskip både til istrafikken og andre trader.¹¹

Dels på grunn av overgang til damp, dels som følge av tilbakegang i trelast- og iseksporten ble mange eldre seilskip tatt ut av fart i årene før 1. verdenskrig. Forlisprosenten var dessuten høy. Men ved utgangen av 1914 var andelen seilskipstonnasje fortsatt stor på Telemarkskysten – 49,1 prosent mot 23 prosent på landsbasis. Med 5,2 prosent av den samlede norske flåten var rederinæringen i Bratsberg bokstavelig talt i ferd med å bli akterutseilt.¹²

Isdriften fortsatte i mindre målestokk til midten av 1960-årene, både for et lokalt marked og for fiskeridistrikter langs vår egen kyst og den svenske vestkysten.¹³ Men krigshandlingene førte til stor etterspørsel etter tonnasje og skyhøye fraktrater under 1. ver-

denskrig.¹⁴ Det ble brått nesten helt slutt på iseksporten over Nordsjøen som ikke kunne tåle de høye transportkostnadene. Etter krigen klarte naturisen fra Norge aldri for alvor å ta opp igjen konkurransen på det engelske og andre internasjonale ismarkeder.¹⁵

Noen rederier i Bratsberg bukket under fordi de ikke i tide gikk over til damp eller var for ensidig avhengige av trelast- og iseksporten da nedgangen for disse næringene satte inn. Kragerø og Brevik ble hardt rammet.¹⁶ Flere av de tidlige investeringene i dampskip var dessuten tapsprosjekter, dels som følge av høye kostnader med den nye teknologien, dels på grunn av en serie med havarier.¹⁷ Og redere som med hell hadde investert i mer moderne spesialbygde dampskip for istransport, opplevde altså at markedet for disse forsvant fra 1914.

I årene rundt 1. verdenskrig gikk det dessuten for seg en betydelig strukturendring i norsk rederinæring. Et tradisjonelt system med mange små partsrederier – oftest énskipsrederier med hovedsakelig lokal finansiering – ble erstattet av større aksjesel-

skaper for å møte utfordringene med finansiering av dyre maskindrevne skip. Mange småbyrederier flyttet til større byer, særlig Kristiania som hadde bedre kommunikasjoner, børs og et mye større finans- og meglermiljø enn mindre byer.¹⁸ I Kragerø gjaldt dette det største dampskipsrederiet, A. O. Lindvig. Verdenskrigen gav riktignok flere nye rederier en «flying start». Men verken de nye dampskipsaksjeselskapene eller de eldre rederiene som overlevde her, hadde noen betydelig flåte i mellomkrigstiden.¹⁹

Skien og særlig Porsgrunn kom noe bedre ut. Porsgrunn ble i årene før 1. verdenskrig amtets desidert største sjøfartsby og var i 1908 helt oppe på tredje plass på landsbasis. Flåteveksten var imidlertid mest basert på seilskip av jern og stål, og den ble ikke varig. Med en flåte på rundt 75 000 brutto register tonn var Porsgrunn i 1910 nede på 8. plass.²⁰ Men brødrene Gunnar og Jørgen C. Knudsen var både byens og amtets største dampskipsredere. I 1904 grunnla Gunnar Knudsen Aktieselskabet Borgestad, som i 1912 ble en norsk pioner i moderne tankfart.²¹ Også etter 1. ver-

DEN SISTE ISTID I

TELEMARK. Slik dette

håndkolorerte postkortet fra tettstedet Kil i Sannidal er et eksempel på, var det ved inngangen til 1900-tallet bygd opp en betydelig infrastruktur rundt isdriften langs Telemarkskysten. Fra en dam 500 meter fra sjøen går det her en isrenne fra høyre i bildet ned til ishuse og derfra videre til fjorden. Frem til 1. verdenskrig preget denne virksomheten både det økonomiske livet og kystlandskapet i Telemark på en måte som er vanskelig å fatte i dag. Bortsett fra en del isdammer er lite bevart fra den gangen da naturis var en stor internasjonal handelsvare og Telemarkskysten et av de viktigste produksjons- og eksportområdene.

Foto: Postkort / Telemark Museum

denskrig kom det nyetableringer i Porsgrunn. I 1919 startet eksempelvis Christian J. Reim, eieren av Porsgrundts mekaniske Verksted (PMV), rederivirksomhet med et skip han hadde bygd på eget verft, men som da var vanskelig å selge. Av dette nye engasjementet oppstod rederiet AS Frank, senere Reims rederi og AS Dione.²² I Skien var brødrene Ole H. og Hans H. Holta ledende redere på denne tiden.²³ Men i alle byene i Telemark sank den samlede flåtestørrelsen både i de siste førkrigsårene og gjennom krigen og de første etterkrigsårene.²⁴

FORSPILTE MULIGHETER FOR TELEMARKREDERNE?

Over 2000 norske sjøfolk satte livet til under 1. verdenskrig, og nærmere halvparten av handelsflåten gikk tapt, i Telemark rundt 40 prosent. Særlig de langsomme seilskutene ble ofte ofre for tyske angrep.²⁵ Både gamle og nye redere tjente likevel store penger på de høye krigstidsfraktene.²⁶

1. verdenskrig førte til en sanering av den norske seilskipsflåten. Seilskutetiden var praktisk talt slutt i internasjonal skipsfart etter krigen; fra midten av 1920-årene var det bare noen mindre kystseilere igjen i Telemark.²⁷ Og ekspansjonen i skipsfarten i «jobbetiden» under og rett etter krigen ble fra 1920 etterfulgt av en krise med overskudd på tonnasje.²⁸ Rederier som hadde forvaltet inntektene godt i krigsårene, kunne likevel i mellomkrigstiden ekspandere og bygge opp moderne flåter av damp- og motorskip, særlig utover i 1930-årene da verdensøkonomien hadde kommet seg både fra etterkrigskrisen fra 1920 og det store børskrakket i 1929. Men dette kom ikke rederiene i alle byene i Telemark like mye til gode, og fylket tok i det hele tatt bare i beskjeden grad del i den eventyrlige nye veksten.²⁹

De største og viktigste rederfamiliene i Telemark siden 1. verdenskrig har hele tiden

hatt flere økonomiske ben å stå på.³⁰ Engasjementet i skipsfart har variert. Rederivirksomheten her var dessuten preget av en viss forsiktighet i den store ekspansjonsfasen for moderne norsk skipsfart i mellomkrigstiden. Borgestad satset friskt på tørrlasttransport med motorskip i 1920-årene, men engasjerte seg da ikke i den sterkt voksende og mer lønnsomme tankfarten som mange andre norske rederier vokste seg store på før 2. verdenskrig. Og Holta holdt seg lenge til damp mens den norske flåten ellers var på full fart inn i motoralderen.³¹ Mens rederinæringen i nabofylket Vestfold blomstret, sank Telemarks andel av den norske handelsflåten til bare 1,6 prosent i 1939. Og den allerede sterkt reduserte telemarksflåten led spesielt store prosentvise tap under 2. verdenskrig. Norge mistet rundt 40 prosent av tonnasje i løpet av krigen, Telemark hele 67,5.³²

I 1946 var det til sammen fire–fem aktive rederier i Skien og Porsgrunn og to i Kragerø, i de nærmest følgende årene tidvis noen flere. Men Holta-familien solgte skipene sine og gikk helt ut av aktiv skipsfart for en tiårsperiode. Gjenreisningen av flåten etter krigstapene tok ekstra lang tid i Telemark. Mens den norske flåten ellers som følge av sterkt økende verdenshandel var tilbake til 1939-nivå allerede rundt 1950, kom Skien, Porsgrunn og Kragerø ikke opp på førkrignivå før midt i 1950-årene.³³ På den tiden var fraktratene svært høye på grunn av Korea-krigen fra 1950 og Suez-krisen i 1956. Borgestad satset da omsider stort på tank; det samme gjorde Holta-familien som igjen gikk inn i rederivirksomhet. Også Kragerøs flåte fikk et oppsving. Men Telemarks allerede beskjedne andel av Norges sterkt voksende handelsflåte sank til bare 1,4 prosent i 1959.³⁴

Flere rederier i Kragerø ble lagt ned etter hvert som fart under norsk flagg ble mindre lønnsomt i 1960-årene. Det siste av noen betydning gikk konkurs i 1978.³⁵ Det gikk også opp og ned – til slutt bare ned – med aktivite-

FRA SEIL TIL DAMP. I årene før 1. verdenskrig var flere redere i telemarkbyene omsider på vei inn i dampalderen. På dette oljemaleriet, malt av Eduard Adam i 1906, ser vi en av representantene for den nye tid, D/S «Frednes» av Porsgrunn. Dette skipet på 1601 bruttotonn ble bygd på Bergens Mekaniske Verksted i 1903 for Jørgen C. Knudsen. I 1936 ble skipet solgt til Romania. Brødrene Jørgen og Gunnar Knudsen var foregangsmenn i overgangen til damp og motor blant telemarksrederne. Men Telemark var allerede ved utbruddet av 1. verdenskrig i ferd med å bli akterutseilt som sjøfartsfylke og tok bare i beskjeden grad del i ekspansjonen i norsk skipsfart i mellomkrigs- og etterkrigstiden.

Oljemaleri av Eduard Adam / Norsk Maritimt Museum

ten i rederiene i de andre byene i Telemark. Som i Kragerø slet rederiene i Porsgrunn og Skien med det norske kostnadsnivået mot slutten av den siste «gullalderen» for norsk skipsfart. Og tankfarten som både Borgestad og Holta satset på fra 1950-årene, møtte veggen med oljekrisen i 1973. Men både Borgestad og AS Dione holdt det gående gjennom oljekrisen.³⁶

Det norske shippingmiljøet maktet for en stor del å legge om til offshorerelatert skipsfart og annen spesialfart da storhetstiden for den tradisjonelle norske skipsfarten tok slutt i 1970-årene.³⁷ Da det på nytt ble større etterspørsel etter tonnasje i siste halvdel av 1980-årene, og innføringen av Norsk Internasjonalt Skipsregister (NIS) åpnet for større bruk av billige utenlandske mannskaper på skip under norsk flagg fra 1987, økte den norske registrerte flåten i Telemark nok en gang. Holta-familien i Skien opererte i 1989–1990 igjen skip i eget navn. Og Norsk Hydro valgte å supplere innleid tonnasje med transport av olje og gass på egne skip. Slik oppstod sel-

skapet Hydroship i 1986. Parallelt med dette registrerte Norcem tre spesialskip i Brevik for transport av sement.³⁸

Telemark hadde imidlertid på den tiden få rederimiljøer som evnet å ta del i snuooperasjonen og utnytte de nye mulighetene i stort omfang. Det var bare tre aktive rederier der med skip i utenriksfart, alle i Porsgrunn: Hydroship, Borgestad og Dione. De to sistnevnte samarbeidet, men en ny lavkonjunktur skapte igjen tilbakegang for den norske handelsflåten i de følgende årene. Dione ble avviklet som rederi i 1993. Telemarks registrerte flåte vokste likevel noe, mest på grunn av Hydros satsing på egne skip. Hydroship hadde i 1997 en flåte på 11 skip og en betydelig driftsorganisasjon. Også Borgestad stod seg godt, med satsing på kjemikalietankere og moderne «open hatch» bulkskip.³⁹ Dette ble imidlertid bare de siste krampetreknin-gene for rederivirksomhet i utenriks skipsfart som næring i Telemark. Norsk Hydro avviklet allerede i 2001 rederiorganisasjonen i Porsgrunn til fordel for ekstern drift,

og i 2005 solgte Yara, Hydro Agris etterfølger, skipene til et rederi i Oslo og inngikk en transportavtale med dette. Året etter solgte Aktieselskapet Borgestad ASA alle aksjene i datterselskapet Borgestad Shipping til et stort internasjonalt selskap – og med det Telemarks siste gjenværende rederi med egne skip i utenriksfart. Et annet datterselskap opererte skip for andre rederier, men ble nedlagt i 2008. Rederivirksomheten i Telemark var blitt offer for en omfattende internasjonalisering og omstrukturering mot større enheter næringen.⁴⁰ Ved utgangen av 2012 var det i fylket kun registrert åtte handelsfartøyer på 100 brutto registertonn eller mer, på til sammen bare 3882 tonn.⁴¹

Med svingningene i rederinæringen fulgte svingninger i sysselsettingen. I 1900 var det vel 2500 personer som hørte hjemme i Bratsberg amt og var sysselsatt i sjøtransport. De aller fleste bodde i de nåværende kommunene Skien, Porsgrunn, Bamble og Kragerø. I 1920 registrerte folketellerne 1857 personer bosatt i Telemark og sysselsatt i sjøfart. Ti år senere hadde tallet steget til 2379. Ved den første tellingen etter 2. verdenskrig, i 1946, var det sunket igjen til 1644. I den aller første etterkrigstiden vokste sysselsettingen i sjøtransport imidlertid raskt – og raskere i Telemark enn på landsbasis. Den var oppe i 2370 i 1950. Av disse var 67 kvinner – 37 til sjøs. I den voldsomme oppgangstiden for norsk og internasjonal skipsfart i 1950-årene stagnerte sysselsettingen i denne næringen i Telemark. Ved folketellingen i 1960 ble det registrert 84 977 personer bosatt i Norge og sysselsatt i sjøtransport, på land og om bord i norske eller utenlandske skip – en økning på 29,5 prosent på ti år. I Telemark var det derimot en viss nedgang, til 2122 personer. Men mens den innenlandske sysselsettingen i skipsfarten gikk sterkt tilbake på landsbasis fra siste del av 1960-årene, økte den igjen til 2428 personer i Telemark i 1970, før tilbakegangen igjen satte inn der også.⁴²

Langt de fleste arbeidsplassene i sjøfarten er om bord. Da utenlandske sjøfolk for alvor begynte å ta over på norske skip, gikk det fort nedover med den norske sjømannsstanden. Av vel 32 600 personer på norskregistrerte skip i 1995, var drøyt halvparten norske. Bare 250 sjøfolk, eller vel 1,5 prosent, hørte hjemme i Telemark – 200 i utenriks- og 50 i innenriks fart. 27 var da kvinner.⁴³ Siden har den samlede sysselsettingen i næringen om bord og på land pendlet rundt dette nivået i Telemark. I 2010 var det under 100 sjøfolk fra fylket i utenriksfart.⁴⁴

SKIPS- OG BÅTBYGGING

I tillegg til sjømannsyrket, laste- og lossearbeid og andre aktiviteter i havnene ble særlig verftsvirksomheten berørt av tilbakegangen i skipsfarten som satte inn i tiårene rundt 1900 i Bratsberg. I seilskutetiden foregikk ikke bare det meste av finansieringen, men også mye av skipsbyggingen nokså lokalt, i regi av eller på oppdrag fra lokale redere, trelasthandlere og iseksportører. Bare i nåværende Kragerø kommune kjenner vi rundt 35 «verver» fra 1800-tallet. Mange var aktive i lang tid og sysselsatte et betydelig antall skipstømrere, skipssmeder, seilmakere, blokkmakere og andre håndverkere og arbeidsfolk. Og vinteren 1875 var hele ti skip samtidig under bygging ved ulike verft i Porsgrunn. Det meste av denne virksomheten forsvant med seilskutene.⁴⁵

Skipsbyggingen ble som rederivirksomheten omstrukturert og sentralisert i maskinalderen. Med unntak av Stathelle ble det likevel i alle kystbyene i Telemark i tiden før og under 1. verdenskrig etablert mekaniske verksteder som bygde og reparerte maskindrevne skip i jern og stål: Porsgrunds mekaniske Verksted (PMV),⁴⁶ Skiens Verksted på Klosterøya,⁴⁷ Langesunds mekaniske verksted,⁴⁸ Trosvik mekaniske verksted i Brevik⁴⁹ og Kragerø mekaniske Verksted og Skipsbyggeri, senere

kalt Kragerø Slipp og mekaniske Verksted.⁵⁰ Verftdriften ved Skien Verksted opphørte allerede i 1925, men i 1927 kom det til et mindre skipsverft i Skien, Elvestad verksted.⁵¹

Frem til 1950-årene lå fylkets største verft i Porsgrunn, Langesund og Brevik. I dokken ved PMV ble det på det meste, i 1971, bygd et skip på nærmere 7500 tonn dødvekt eller over 12 000 brutto registertonn.⁵² Kragerø Slipp og mekaniske Verksted kunne derimot med en slipp på 100 fot bare bygge mindre fartøyer, men hadde i etterkrigstiden frem til nedleggelsen rundt 1980 også en flytedokk på 212 fot som gjorde det mulig å ta imot reparasjonsoppdrag på opptil 2000 tonn dødvekt.⁵³ Først i 1953 fikk Kragerø et mer betydelig verft. I Langesund var kapasiteten for utrustning av skip bedre enn for bygging av skrog. Tangen verft i Kragerø ble derfor etablert som

skrogverft for verkstedet i Langesund. Ved siden av skipsskrog ble det i 1970-årene og begynnelsen av 1980-årene produsert moduler til oljeplattformer der.⁵⁴

Selv mindre verft hadde ganske mange ansatte så lenge skrogene ble klinket og det meste ble produsert på stedet. I slutten av 1940-årene var det nærmere 130 arbeidere og funksjonærer på Kragerø Slipp og mekaniske Verksted og rundt 45 hos Elvestad i Skien.⁵⁵ Ved de større verkstedene har det også i senere tid vært stort behov for arbeidskraft. Tidlig i 1970-årene var det omkring 750 ansatte ved PMV og 450 på Tangen og i 2013 til sammen rundt 500 i verftsindustrien i fylket.⁵⁶

Skipsbyggingen fikk aldri slike dimensjoner her som ved de største skipsverftene østafjells. Men verftene i Telemark har vært mer seiglivede enn ellers på Østlandet. Mye

SKIPSBYGGING BLIR

INDUSTRI. I seilskutetiden

var skipsbygging en håndverksvirksomhet, og det var verft «i hver vik». Overgangen fra treskrog til stålskrog og fra seil til damp i skipsfarten førte til en sentralisering og industrialisering av skipsbyggingen. Det ble etablert mekaniske verksteder som bygde skip i de fleste av telemarkbyene tidlig på 1900-tallet.

Trosvik mekaniske verksted i Brevik var ett av disse. På dette postkortet ser vi verkstedbebyggelsen på Trosvik til venstre og en mengde fartøyer ved kai der.

Foto: Åge Jørgensen / Telemark Museum

av forklaringen kan være at de har samarbeidet både innenfor og utenfor fylket, at de ikke som andre østnorske verft hadde gått inn i bygging av større lasteskip da det markedet kollapset i 1970-årene – og at de for en stor del evnet å legge om til produksjon for offshore-sektoren i tide. Kapital er dessuten blitt tilført av fremmede eiere.⁵⁷

I 1956 ble Tangen overtatt av Akers mekaniske Verksted i Oslo, i 1982 av Horten Verft og i 1985 av Langstengruppen på Sunnmøre som siden ble en del av Aker Yards. PMV ble i 1971 kjøpt opp av Trosvik, som også overtok Langesund verft og dannet Trosvikgruppen. To av de største skipsverftene i Telemark – PMV og Tangen verft – stengte likevel portene for godt på begynnelsen av 2000-tallet. Og Trosvik, som i 1970-årene med betydelig suksess gikk over til å produsere oljerigger, skip og annet utstyr for offshoreindustrien, gikk konkurs i 1986. Virksomheten i Brevik fortsatte imidlertid under skiftende firmanavn, fra 1990 som Brevik Constructions, siden som Aker Yards Brevik, STX OSV og senest Vard Brevik. Også i Langesund er den offshorebaserte verkstedindustrien blitt videreført i skiftende eierkonstellasjoner og selskaper: Grenland Offshore, Grenland Group og fra 2012 Agility Group.⁵⁸

I den andre enden av skalaen ble tradisjonene fra seilskuteverftene videreført utover 1900-tallet gjennom et stort antall trebåtverft som leverte mindre dekkede og åpne fartøyer til fiskeflåten og den voksende fritidsbåtflåten, på hele strekningen fra Kragerø-distriktet til Skien. I slutten av 1940-årene var det nærmere 20 trebåtverft i Telemark. I tillegg kom mindre motorverksteder, motorfabrikker og mekaniske verksteder som også betjente småbåtflåten. Bransjen opplevde vekst i den første etterkrigstiden, med større etterspørsel både etter fiskebåter og fritidsbåter, og stod seg godt til midten av 1960-årene. Da det gikk tilbake med kystfisket i Telemark og plastbåtene kom for alvor i 1960-årene, gikk det imidlertid raskt

tilbake også med denne virksomheten. De få trebåtbyggerne som er igjen, driver mest med reparasjoner og restaurering av eldre båter selv om det også foregår noe nybygging.⁶⁰ Mest kjent er Hansen & Arntzen Co AS i Stathelle som ble etablert i 1920. Inntil nedleggelsen i 2014 var det blant landets mest velrenommerte verft for restaurering av verneverdige fartøyer – et marked som åpnet seg for alvor i 1970- og 1980-årene da det vokste frem en sterkere interesse for kystkultur og fartøyvern.⁶¹

Hansen & Arntzen var fra 1969 i mange år også involvert i plastbåtproduksjon, men trebåtverftene langs Telemarkskysten evnet ikke i samme grad som på Agder og svenskekysten å tilpasse seg plastalderen.⁶² Båtbyggeriene, slippene og motorverkstedene fra trebåtalderen i Telemark kan imidlertid sies å ha en forlengelse inn på 2000-tallet i den omfattende marinadriften, med salg, vedlikehold, vinteropplag og vårpuss av fritidsbåter og motorer – ofte også utleie av havneplasser – både til fastboende og ikke minst til betalingsvillige sommergjester.⁶³

FISKET – VEKSTNÆRING TIL 1945

En viktig del av grunnlaget for småbåtbyggeriene i Telemark var langt inn i etterkrigstiden fjord- og kystfisket i fylket. Fiskeryrket holdt seg lenge bedre oppe enn andre tradisjonelle maritime yrker og var faktisk i fremgang fra slutten av 1800-tallet til siste halvdel av 1940-årene. Ved folketellingen i 1900 oppgav rundt 420 og i 1910 nærmere 600 personer fiske som yrke i kystbyene og kystbygdene i Telemark. De fleste kombinerte fiske med én eller flere andre inntektskilder, som jordbruk, sjøfart, sag- og isbruksarbeid, skogsarbeid, annet lønnsarbeid, fiskehandel, utleievirksomhet eller fattigunderstøttelse.⁶³

Dette mangesysleriet minner om den såkalte fiskerbondetilpasningen i «Fisker-Norge» vest- og nordpå, der kone og barn drev gården mens mennene var på fiske.⁶⁴ I «Sjø-

MED KOGGEN SOM ARBEIDSREDSKAP. Fra slutten av 1800-tallet var fisket i fremgang på Telemarkskysten. Dette fotoet fra 3. juni 1909 viser fiskebåter ved Dampskipsbrygga i Kragerø under makrellfisket. På brygga ses blant andre rederen og iseksportøren Thomas Hjalmar Wiborg. På den tiden var det enkle udekkede seilkogger som ble brukt. De første motorbåtene kom i bruk før 1. verdenskrig, men telemarkfiskerne har hele tiden for det meste holdt seg til kyst- og fjordfiske med mindre fartøyer. Markedet for fersk fisk økte utover på 1900-tallet. Før jernbanen kom til Kragerø i 1927, sendte fiskerne her en hel del iset fisk til hovedstaden med kystruteskipene. «Kragerø-torsk» ble en merkevare der.

Foto: Johan Lyng Olsen / Telemark museum

farts-Norge» eller «Trelast-Norge» østafjells spilte særlig sjømannsyrket og sagbruks- og isarbeid lenge den rollen for småbrukere og strandsittere som de store sesongfiskeriene etter sild og torsk spilte for kystbefolkningen vest- og nordpå. Men etter hvert som disse yrkene gikk tilbake, ble fisket viktigere her også, både sammen med andre inntektskilder og som eneyrke. I Kragerøskjærgården bidro dette til å bremse folketallsnedgangen, i Eidanger til at befolkningen vokste på øyene.⁶⁵

I 1945 ble det registrert 959 fiskere i Telemark, 731 med fiske som hovedyrke og 228 med fiske som biyrke.⁶⁶ 54 prosent hadde ifølge fiskeritellingen i 1948 fiske som eneyrke. Det er lavere enn gjennomsnittet for resten av Østlandet, men noe høyere enn ellers på den norske Skagerrakkysten og langt høyere enn på landsbasis.⁶⁷ Fiskerbefolknin-

gen var imidlertid allerede på retur. I 1950 ble det registrert bare 533 fiskere i fylket, 409 med fiske som hovedyrke.⁶⁸

Tellingen i 1948 viste at bare 0,6 prosent både av landets fiskere og av landets fiskeflåte, målt i verdi, hørte hjemme i Telemark.⁶⁹ Likevel har fisket hatt stor regional betydning, som arbeidsplass og inntektskilde, som faktor i bosetningsutviklingen og som kilde til forsyningen av fersk fisk til befolkningen både langs kysten og i innlandet. Som ellers på den norske Skagerrakkysten deltok kystboerne i Telemark på 1800-tallet i sesongfiskeriene etter makrell med ulike redskaper.⁷⁰ Lenge var makrellfisket det dominerende salgsrettede fisket i fylket både i volum og verdi. Det har hele tiden vært større på Agder- og Østfoldkysten enn i Telemark. Likevel var det i samlet ilandført fangstvolum bare Vest-Agder, og i fangstverdi bare Kristiania,

som overgikk Telemark fylke i begynnelsen av 1920-årene øst for Åna-Sira.⁷¹

Befolkningsøkningen både i Bratsberg og i hovedstadsområdet skapte i tiårene rundt 1900 et større marked for fersk fisk. Det er noe av grunnlaget for veksten i fiskerbefolkningen på Telemarkskysten. I samme retning virket nye transportmåter. Brønnbåter hadde vært brukt til eksport av hummer fra Norge i flere hundre år og ble nå også benyttet til transport av levende fisk.⁷² Langt viktigere var det at naturis fra 1850-årene var blitt tatt i bruk til kjølig av fersk fisk, både i eksportfiskeriene og fiskeomsetningen innenlands.⁷³ Fiskeoppkjøpere kunne fra siste del av 1800-tallet frakte fersk, iset fisk på egne dampskip til Kristiania eller på kyst-ruteskipene som trafikkerte strekningen Kristiansand–Kristiania.⁷⁴ «Kragerø-torsk» ble et begrep i hovedstaden. Senere vet vi at skip som anløp Telemarkskysten, også kjøpte fersk fisk til bruk om bord, og på den måten i seg selv var et marked for fiskerne og fiskehandlerne der.⁷⁵ Og med utviklingen av bedre kommunikasjoner i og til Telemark fikk ising og salg av fersk fisk enda større betydning.

Lokale dampbåtruter forbandt fra siste halvdel av 1800-tallet gradvis både veiløse fjordstrøk og øyene i skjærgården med byene langs kysten og nedre del av Telemarkvassdraget.⁷⁶ Og tidlig på 1900-tallet fikk fiskerne gradvis motorer i båtene.⁷⁷ Det lettet både fisket og transporten av fisk og jordbruksprodukter til land.⁷⁸ Med kanalbyggingen var også varetransporten innover i fylket fra Skien blitt raskere og mer regelmessig fra slutten av 1800-tallet. For Kragerø-distriktet fikk det stor betydning at det i 1908–1909 ble åpnet daglige bussruter til Merkebekk i Drangedal, hvor det gikk dampbåt i rute innover innsjøen Toke, og til Stathelle, hvor det fra gammelt var ferjeforbindelse over sundet til Brevik.⁷⁹

Fremfor alt var det jernbanen og bilen som skapte nye muligheter for frakt av fersk

fisk. Brevikbanen åpnet i 1895. Før 1. verdenskrig var transporten av iset fisk med tog fra Brevik mot Kristiania over Jarlsbergbanen blitt betydelig.⁸⁰ Med åpningen av Bratsbergbanen fra Skien over Notodden til Tinnoset og Rjukan i 1917 startet jernbanetransport av fisk fra Brevik også den veien.⁸¹ Og da Sørlandsbanen ble åpnet til Kragerø i 1927, fikk denne byen langt bedre forbindelse, med kjølevogner både til folkerike innlandsstrøk i Telemark og til hovedstadsområdet – og derfra videre til Sverige og Tyskland.⁸² Fiskehandlerne etablerte dessuten avtaler med landhandlere og startet etter hvert egne fiskebilruter fra stasjonene Lunde, Bø, Gvarv og Notodden.⁸³ I 1955 var det 17 konseksjonshavere for fiskebilruter og 51 ulike ruter med en samlet rutelengde på nærmere 2800 kilometer i fylket.⁸⁴

Alt dette la til rette for økt forbruk av fersk fisk og gav fiskerne på Telemarkskysten adgang til et geografisk stadig større marked året rundt. Slik tok de lokale fiskerne del i en omlegging i forbruksvanene, med større innslag av fersk mat i det daglige kostholdet, i stedet for den salte og tørkede maten som dominerte tidligere.⁸⁵ For fiskerne innebar utviklingen at flere fiskeslag kunne beskattes kommersielt, og at de i større grad kunne drive fiske hele året.⁸⁶ I 1898 påviste fiskeriforskeren Johan Hjørth dessuten ved prøvetråling store mengder dypvannsreker i Kristiania- og Langesundsfjorden. Tidligere var de her til lands bare blitt fanget i små kvanta med enkle redskaper, først og fremst i Svelvikstrømmen utenfor Drammen, og solgt som en eksklusiv delikatesse der og i Kristiania.⁸⁷

Omtrent 40 prosent av makrellen som ble ilandført i Telemark rundt 1950, ble solgt fersk til forbrukere innenfor fylket, resten stort sett også fersk til andre steder på Østlandet eller til utenlandske markeder. I volum dominerte fremdeles sesongfiske etter makrell med nær halvparten av det iland-

førte kvantum. Men i verdi utgjorde dette bare rundt en fjerdedel. Høyest samlet verdi hadde rekene, med nær 30 prosent. Torsk og «annen torskeartet fisk» stod for nær 17 prosent, hummer for nærmere 9 prosent. Det ble også i vekslende omfang fanget sild, brisling, kveite, makrellstørje og håbrann. Torskefisker ble hovedsakelig solgt til forbrukere i Telemark, det meste av den øvrige fangsten gikk til eksport, men en del av hummeren og flyndrefangsten ble omsatt andre steder på Østlandet.⁸⁸

Bedre markedsmuligheter og økt fiske skapte arbeidsplasser også utenfor selve fiskeryrket. Båtbyggeriene er allerede nevnt. Både på Helle ved Kragerø og i Bamble var det fra tidlig på 1900-tallet fabrikker som laget fiskekasser. Før 2. verdenskrig hadde Kragerø, Langesund og Kjønnoya, Hafsund og Toner i Bamble alle fiskemottak og fiskeeksportører. En stund var det et lite fiskemottak også på Valle. Og i tillegg til fiskebasaren i Brevik etablerte fiskerne mottak på Siktesøya i Eidanger. For fiskerne i Langesundsfjorden hadde det også betydning at det ble organisert fiskemottak på Lille Arøya som hører til Vestfold. Flere grossister i Kragerø, Langesund og

Skien forsynte ferskfiskmarkedet i Telemark. Det ble etablert to rekefabrikker i Langesund og én i Kragerø som under og etter krigen også produserte annen fiskehermetikk. I 1936 fikk Kragerø et fryseri på fiskebrygga. I Bamble var det en fiskematfabrikk. Og usalgbar fisk – «førfisk» – som etter krigen ble landet i Langesund, dannet noe av grunnlaget for pelsdyroppdrett i distriktet.⁸⁹

I hele etterkrigstiden har antallet fiskere og fiskefartøyer på Telemarkskysten fortsatt å synke. I 1960 ble det innrapportert 331 fiskere i fylket, 240 med fiske som hovedyrke og 91 som hadde det som biyrke.⁹⁰ Ifølge folketellingen samme år var det da flere telemarkinger som hadde hvalfangst som hovedyrke – 301 personer, dels fra kyststrøkene, dels fra innlandet.⁹¹ Ti år senere ble det rapportert om 222 fiskere. 171 av disse hadde fiske som hovedyrke. Og i 2011 var det samlede antallet fiskere i fylket helt nede i 74.⁹²

Sterkere regulering og organisering førte etter krigen til sentralisering av omsetningen, men både i Langesund og Kragerø var det i 2013 fremdeles fiskemottak. En hel del av de ilandførte fangstene ble imidlertid særlig fra 1960-årene tatt av fiskere fra andre

FRA FISKERLIV TIL FERIELIV. Korset sørøst på Skåtøy (venstre bilde) er nå et idyllisk ferieparadis. Men for fiskerne som bodde her ute i havgapet tidligere, kunne livet være barskt. Kommunikasjonen med fastlandet ble imidlertid både raskere og tryggere med byggingen av Eidskilkkanalen i 1924–1926 (høyre bilde). Den delte Skåtøy i to og gav småbåtene en snarvei i smult farvann til Kragerø.
Foto: Jan Holm

MAKRELLEN ER KOMMET.

Både i Langesund og Kragerø er det fremdeles fiskemottak. Makrell har vært typisk sommermat både blant fastboende og feriegjester. Men Ellen Marie Berge Ellefsen (bildet) ved Langesund Fisk kunne sommeren 2007 fortelle til *Telemarksavisa* at populariteten har dalt slik at det selges mindre makrell enn før.

Foto: Inge Fjeldalen, *Telemarksavisa*

fylker, og råstofftilgangen både fra lokale og fremmede fiskere har etter tusenårsskiftet vært sviktende.⁹³

Tilbakegangen for fiskeryrket i Telemark i etterkrigstiden skyldes nok mest konkurranse fra fiskere og fisk fra fjernere farvann som følge av moderne fryse- og kjøleteknikk, men dels også tilbakegang i lokale fiskebestander. Selv om flåten er blitt modernisert og båtene er blitt noe større med årene, har fiskerne i Telemark i all hovedsak holdt seg til fjord- og kystfiske i små åpne båter og mindre og mellomstore dekkede fartøyer og i liten grad deltatt i havfiske med større båter i fjernere farvann.⁹⁴ Og da det gikk tilbake med fiskeryrket, begynte også fraflyttingen fra øyene. Bruksstørrelsen i kystjordbruket har gjennomgående vært så liten at brukene bare har vært drivverdige i kombinasjon med fiske og andre næringer.⁹⁵ I 1960 var det bare drøyt 900 fastboende igjen i den en gang så folkerike Kragerøskjærgården.⁹⁶

SOMMERGJESTENE KOMMER

Helt fra 1700-tallet holdt elitene i byene seg etter utenlandsk mønster med lystgårder på landet, her som andre steder.⁹⁷ Utover 1800-tallet begynte et noe bredere sjikt av byfolk å leie seg inn som «landliggere» hos fiskere og bønder sommerstid. De første sommervillaene ble oppført ved Kragerø fra 1850-årene. Men spesielt stort omfang fikk sommervillabyggingen i Eidanger, hvor det fra rundt 1880 særlig ble oppført mange i og omkring Nystrand innerst i fjorden. De store sommerhusene der ble gjerne oppført av velstående borgere i Skien og Porsgrunn. Som lystgårdene ble de bygd og innredet for selskapelighet med en standard nær opptil det eierne var vant med hjemme i byen.⁹⁸

Jernbanen mellom Kristiania og Skien gjennom Eidanger ble åpnet i 1882 og sidebanen langs Eidangerfjorden til Brevik i 1895. Med hustruer, barn og hushjelper vel plassert «på landet» for sommeren, kunne

Foto (t.v.): Cecilie Authen /
Telemark Museum
Foto: Martin Holm Tangen

Foto: Jan Holm

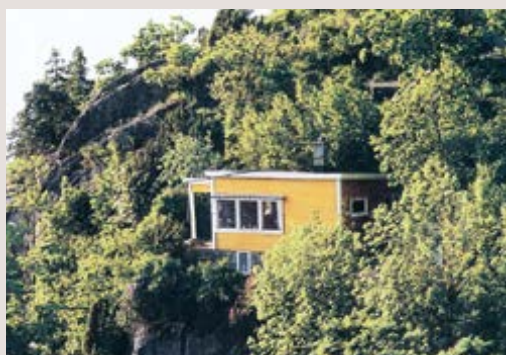

Foto (t.v.): Martin Holm Tangen
Foto: Tor Kjetil Gardåsen

DEMOKRATISERINGEN AV FERIELIVET

På Berg – Kragerø Museum fanges to ytterpunkter i utviklingen av ferielivet på Telemarkskysten opp (bildene øverst): Den staselige gamle hovedbygningen fra omkring 1800 representerer det aristokratiske lystgårds livet. Den lille hytta som er flyttet til museet fra Brønnholmen, ble bygd av en nevenyttig jernbanearbeider fra Borgestad på slutten av 1940-årene med materialer fra en tyskerbrakke. Nabohytta var bygd av transportkasser for østeuropeiske biler. Mellom disse ytterpunktene i tid og

sosial status ligger de komfortable sommervillaene i sveitserstil fra siste del av 1800 og dragestilvillaene fra begynnelsen av 1900-tallet som det ble spesielt mange av i Eidanger. Men fra tiden rundt 1. verdenskrig ble det i stigende grad satt opp enklere hytter for bredere lag av befolkningen. De ble gjerne bygd av brukte materialer eller av hele bygningsdeler fra eldre hus og bar preg av det. Utover i mellomkrigstiden kom enklere kasselignende hytter i funksjonalistisk stil til å dominere denne hyttebyggingen.

herrene enkelt pendle derfra på dag- eller ukebasis til kontor og bolig i Porsgrunn eller Skien. Men plasseringen av sommervillaene uttrykte også et natursyn som gjorde at byfolk typisk foretrakk det idylliske, myke og skjermmede landskapet inne i fjordene fremfor den åpne og nakne naturen lenger ute ved kysten.⁹⁹

Til overklassens ferieliv hørte badekulturen, og utover på 1800-tallet fikk også en annen utenlandsk mote innpass i Norge – badehusene og badeanstaltene.¹⁰⁰ Tidlig i 1880-årene ble det bygd to kurbad i Eidanger. Eidanger Hotell på Nystrand slo ikke godt nok an og ble nedlagt i 1893. Eidanger Bad ved Øvall slet også økonomisk og ble ikke gjenoppbygd da det brant i 1908. Bedre gikk det med Langesund Bad ved Rognsfjorden helt ute mot Skagerrak. Her ser det ut til å ha vært badebygninger fra 1888. I 1897 tok en lokal apoteker initiativet til å opprette aksjeselskapet Langesund Bad som et svar på økende tilstrømning av feriegjester som leide seg inn i Langesund og omegn sommerstid. Det ble reist tre nye badehus nede ved sjøen – kvinnebad, herrebad og medisinsk bad – og en restaurantbygning med noen få rom for personalet, muligens også en musikkpaviljong. Frem til 1902 var tilreisende badegjester henvist til å leie losji andre steder. Men da startet bestyreren et kystpensjonat på Slåttenes like ved. I 1917 ble det første restaurantbygget bygd om og utvidet til et hotellbygg. En ny restaurantbygning, «Societeten», ble bygd 1919. Den brant ned i 1926, men ble raskt erstattet med et nytt bygg som fremdeles står.¹⁰¹

Tidlig på 1900-tallet vokste det frem en bevegelse for et enklere og mer sportslig liv ute i naturen, og et mer moderne og «demokratisk» hytteliv ble skapt etter hvert, der en voksende middelklasse og også arbeiderklassen kom med.¹⁰² I 1902 utmyntet forfatteren Vilhelm Krag dessuten begrepet «Sørlandet». Dette ble i mellomkrigstiden innarbeidet

som et merkenavn med smak av sol og sommer og ble aktivt brukt i markedsføringen av turistnæring og reiselivsråd.¹⁰³

Kragerø ble regnet til Sørlandet av Krag og hans samtid og nærmeste ettertid. Da Sørlandsforeningen ble stiftet i 1919 for å fremme samarbeid og felles interesser på Sørlandet, omfattet den kommuner og andre medlemmer fra Egersund i vest til Kragerø i øst. Kragerø var også med i Reisetrafikkforeningen for Sørlandet som ble opprettet i 1929.¹⁰⁴ Etter at jernbanen kom til byen, hadde folk i Oslo-området dessuten raskere tilgang til skjærgården der. I *En bok om Telemark fylke og dets byer* som ble utgitt i 1930, kalles Kragerø «Sommerbyen, Sørlandets perle».¹⁰⁶

Langesund ble samme sted kalt for «Skagerrak-kystens paradiset».¹⁰⁷ I hele mellomkrigstiden var det elegante Langesund Bad ytterst mot Skagerrak et yndet feriested for velstående oslofolk. Men det ble også åpnet en del mindre hoteller og enklere sommerpensionater langs Telemarkskysten for et bredere publikum.¹⁰⁸ Helt inn i etterkrigstiden var det dessuten fremdeles svært vanlig å leie seg inn som feriegjester hos de fastboende i skjærgården. Vertsfolket trengte seg gjerne sammen på færre rom enn vanlig eller flyttet ut i bryggerhuset for å kunne leie ut hele eller deler av våningshuset sitt.¹⁰⁹

I den første etterkrigstiden ble det også tilrettelagt for telting, og med økende privatbilisme kom campingturistene i større antall fra 1960-årene.¹¹⁰ Men den moderne masseturismen har ikke ført til særlig omfattende etablering av campingplasser og andre overnattingsbedrifter på Telemarkskysten. I 1990 ble det riktignok åpnet et stort spa- og konferansehotell ved Langesund, i 2007 også ved Kragerø.¹¹¹ Det er likevel i all hovedsak økende hyttebygging som har ført til vekst i tallet på sommergjester i kyststrøkene og gitt arbeid til lokalbefolkningen, i Telemark som andre steder på Østlandet og Sørlandet

etter 2. verdenskrig. Ofte skaffet folk seg hyttetomter etter at de hadde feriert til leie noen år og blitt kjent med skjærgården og lokalbefolkningen.¹¹²

Fra rundt 1930 fikk den nye sunnhets- og friskhetsideologien arkitektonisk uttrykk i funksjonalismen. Hyttene fra denne tiden var som oftest små og enkle, satt opp av lokale snekkere eller av selvbyggere, gjerne med simple og gjenbrukte materialer fra uthus og andre bygninger som var blitt revet. I rasjonerings-tiden etter 2. verdenskrig var materialer fra tyskerbrakker og transportkasser for østeuropeiske biler populære. Vi finner fremdeles en del slike hytter i Kragerø-distriktet, dels bygd av lokale folk, dels av oslofolk. Enda flere kjenner vi fra fjordene i Grenland, spesielt i Eidangerfjorden, Ormefjorden og noen

av øyene utenfor. Det henger mye sammen med hva som ble ansett for å være en passende avstand fra de største og mest folkerike telemarkbyene Skien og Porsgrunn før privatbilen var blitt allemannseie.¹¹³ Da hyttebyggingen for alvor nådde Bamblekysten utover i 1960-årene, var funksjonalismens kasselignende hytter gått av moten. Her dominerer det masseproduserte typehuset.¹¹⁴

Statlige myndigheter ble i 1960-årene opptatt av de problemene som nedbyggingen av skjærgården østafjells førte med seg for friluftslivet. Den nye bygningsloven av 1965 skulle sørge for regulering av bebyggelsen. Samme år kom det første generelle og landsdekkende byggeforbudet i strandsonen, men med rikelig adgang for kommunene til å omgå dette gjennom lokale regulerings-

BADELIV I ELEGANTE

OMGIVELSER. Dette maleriet, malt i 1935 av Sigurd Fosnes, henger i resepsjonen på ærverdige Langesund Bad og viser hvordan etablissementet da ønsket å fremstille seg. I mellomkrigstiden ble det også bygd en rekke enklere sommerpensjonater for et noe bredere publikum langs Telemarkskysten. Etter 2. verdenskrig var de fleste av disse borte. Det var campingliv og hyttebygging som da mest kom til å stå for veksten i skjærgårdsturismen. Men Langesund Bad har overlevd.

Foto: Geir Rise

planer og individuelle dispensasjoner.¹¹⁵ Også lokalt ble det gitt uttrykk for bekymring fra folk som fant det stadig vanskeligere å finne gode steder hvor de kunne gå i land når de var «på vannet».¹¹⁶ Næringslivet og lokale myndigheter var imidlertid mer opptatt av inntektene fra fortsatt hyttebygging. Rådmanden i Kragerø tok i 1966 til orde for etablering av en rasjonell og billig lokal ferdighytteproduksjon i stedet for import av hytter fra skogbygdene – for å fremme næringslivet i kommunen og etterkomme ønskene om hytter der fra et stort antall utenbys folk, særlig fra Oslo.¹¹⁷ I perioden 1966 til 1969 ble det gitt tillatelse til bygging av 638 hytter i Kragerø kommune, og for den følgende 20-årsperioden planla kommunestyret i 1969 bygging av ytterligere 1200 hytter. Det slo ikke helt til. Men innen 1978 var det bygd ytterligere 337 nye hytter i kommunen, og frem til 1990 kom enda 395 til.¹¹⁸

Kragerø Eiendoms- & Utleiebyrå beskrev i 1948 de private husværene som ble leid ut i skjærgården, i nøkterne vendinger, som oftest enkelt møblert, uten elektrisk strøm eller innlagt vann. Men byrået poengterte samtidig:¹¹⁹

Er en bare forberedt på det, tar en det med godt humør. Det er livet utendørs som skal bringe helse til kropp og sjel. Sjøen like utenfor stuedøren, blankskurte svaberg, krystall-klart, friskt og ramsalt vann, båt i fjære, hva mer kan De ønske Dem?

En slik forestilling om det gode ferieliv kom lenge også til å prege hyttebyggingen. Men fra 1980-årene har dette endret seg. Særlig i Kragerø-distriktet, hvor presset fra pengesterke kjøpere fra Oslo-området har vært ekstra sterkt de siste tiårene, er mange av de enkle hyttene fra mellomkrigstiden og de første to-tre tiårene av etterkrigstiden blitt bygd om og utvidet eller revet og erstattet med langt større og mer komfortable feriehus.

Kommuneplanene setter begrensninger på 100 kvadratmeter grunnflate for slike erstatningshytter, i Kragerø med en maksimal mønehøyde på 4,5 meter i den ytterste strandsonen og 6 meter der det er 50 meter eller mer fra sjøen. I tillegg tillates anneks på opptil 30 kvadratmeter.¹²⁰ Men det er utrolig hva man kan få til med en kreativ arkitekt og et velvillig bygningsråd. Kommunene har dessuten fulgt opp med utbygging av vann- og avløpsnett i skjærgården slik at standarden kan bli like høy på sommerstedene som hjemme.¹²¹

Siden 1970-årene har Kragerø og Bamble vært de klart største hyttekommunene langs Telemarkskysten. Ifølge Statistisk sentralbyrå var det i 2013 hele 3353 fritidsbygninger i Kragerø kommune og 2323 i Bamble.¹²² I virkeligheten er tallene enda høyere, blant annet fordi denne statistikken ikke fanger opp alle tidligere helårsboliger som brukes som fritidsboliger, og heller ikke de enkelte enhetene i bygg med flere ferieleiligheter. Ifølge Kragerø kommune regnet man der i 2013 med å ha til sammen rundt 4000 fritidsboliger.¹²³

Den store hyttebyggingen har satt natur- og kulturmiljøet i Telemarkskjærgården under sterkt press og svekket allmennhetens tilgang til strandsonen. Fortetningen har fortsatt inn på 2000-tallet. Rundt 50 prosent av det samlede strandsonearealet i fylket lå i 2012 innenfor en avstand på 50 meter fra bebyggelse. I Kragerø er det reist rundt 150 nye hytter i perioden 1999–2012, i Bamble rundt 275.¹²⁴ Men medregnet erstatningshytter har Kragerø i de aller fleste år siden 1983 med god margin hatt den største hyttebyggingen blant kystkommunene i Telemark.¹²⁵

KYSTKULTUR – NOSTALGI OG HOBBY?

Båtbruk er en viktig del av ferie- og friluftslivet i skjærgården. Også båttrafikken og båtparken har endret seg sterkt og vokst med

Foto: Jan Holm og Martin Holm Tangen

SIRKELEN ER SLUTTET

Langt inn i etterkrigstiden var hyttebebyggelsen langs Telemarkskysten dominert av idealene om det enkle ferielivet i pakt med naturen. Særlig i Bamble kom dette i 1960- og 1970-årene til uttrykk gjennom et stort antall masseproduserte typehytter, opprinnelig gjerne brunbeiset. Men restriksjoner på hyttebyggingen, generell velstandsøkning, «japetid» og større økonomiske forskjeller mellom folk har ført til en voldsom prisøkning og store endringer i hyttelandskapet i skjærgården fra 1990-årene. På et vis er ringen sluttet til de klassiske sommervillaenes tid: Hyttelivet er blitt mer komfortabelt og eksklusivt. Gamle og enkle hytter er blitt revet og

erstattet med store og prangende villaer med alle moderne bekvemmeligheter. Særlig i den pressede Kragerø-skjærgården er ny feriebebyggelse blitt konsentrert i landsbylignende klynger – på Bærøy til og med i store og ruvende leilighetskomplekser. Men det finnes samtidig eksempler på mer diskret plasserte store «erstatningshytter» i modernistisk arkitektur tilpasset landskapet. Også båtparken har endret seg sterkt. De raske skjærgårdsjeepene og «ribbene» dominerer skjærgården sommerstid. Sjøfly og helikoptre er heller ikke noe uvanlig syn. Men strandadelen holder seg gjerne også med en nostalgisk trebåt for kosens skyld.

hyttebebyggelsen. Men interessen for å ta vare på gamle trebåter har hele tiden vært til stede i Telemark, både blant fastboende og sommergjester. Ikke minst har seilforeningene her vært viktige kulturbærere lenge før vern av kystkultur kom på moten.¹²⁶ Det samme gjelder i noen grad museene i kystbyene. Men lenge var disse mest opptatt av redermiljøene.¹²⁷ En bredere interesse for folkekulturen og arbeids- og hverdagslivet i det gamle kystsamfunnet kom først fra slutten av 1970-årene.

Kulturvernorganisasjonen Forbundet Kysten ble stiftet i 1979 og fikk raskt mange medlemmer og lokallag. Telemark kystlag ble stiftet i 1982, Langesundsfjorden kystlag i 2002, Brevikkysten i 2003 og Kragerø kystlag i 2007. Aktiviteten er størst i Langesund og Kragerø. I Langesund er virksomheten mye knyttet til den tidligere redningsskøyta «Langesund» som foreningen er medeier i, Langøytangen fyr og drift av flere såkalte kystledshytter hvor folk kan leie enkelt husvære langs kysten for noen dager. Kragerø kystlag har tatt på seg flere fartøyvernopp-gaver, særlig driften av den fredede bilfergen «Gamle Kragerø» som ble bygd på Kragerø Slipp og mekaniske Verksted og satt i drift for Kragerø Fjordbåtselskap i 1960. Også dette laget driver kystledshytter og har dessuten fått egne grupper som arbeider med tekstiler, mat og villsauer.¹²⁸

Fiskerne er nesten borte, og tradisjonell kystkultur er blitt en fritidssysse, men skjærgården er fremdeles også en arbeidsplass. I den nye skjærgårdsøkonomien dominerer bygningshåndverkerne. Mens det i 2011 eksempelvis i Kragerø kommune bare var vel 60 personer sysselsatt i jordbruk, skogbruk og fiske til sammen, var det nærmere 590 i bygge- og anleggsbransjen – omtrent like mange som i industrien.¹²⁹ Med stagnerende lokalbefolkning og lite nyetablering av annen økonomisk virksomhet betyr bygging og vedlikehold av fritidsboliger svært mye for byg-

gebransjen. Den moderne hyttebyggingen på Telemarkskysten har dessuten skapt behov for løfte- og transporttjenester med lektere, kran- og taubåter. Den største aktøren i dette markedet, Kragerø Sjøtjenester, har bygd opp en betydelig virksomhet som i tillegg omfatter slepe- og bergingsoppdrag, både lokalt og andre steder langs kysten. Også taxibåtførere, som ikke bare skysser folk, men ofte passer på hyttene for eierne utenfor sesongen, og gartnere som stiller plenene og rosene for feriefolk med mer penger enn tid, er en del av skjærgårdsøkonomien. I den største hyttekommunen på Telemarkskysten, Kragerø, er det anslått at bygging, vedlikehold og annet arbeid for hytteeierne rundt 2010 gav det lokale næringslivet brutto inntekter på 200–250 millioner kroner årlig.¹³⁰ I tillegg kommer den voldsomme sommeromsetningen i forretninger og på utesteder.

Mange av dem som betjener hyttefolket og har mye av levebrødet sitt i skjærgården, bor nå på fastlandet. De små øyene er for lengst avfolket. På de større øyene har bosetningen imidlertid holdt seg bedre det siste halve århundret. Fergeforbindelsene gjør det mulig å bo der året rundt og arbeide på fastlandet. 1960 var et viktig tidsskille for øyfolket i Kragerø – da ble den første stålfergen satt i drift, og fastlandsforbindelsen ble mer pålitelig også i strenge isvintre.¹³¹ Folketallet på øyene der er på begynnelsen av 2000-tallet fremdeles nærmere 700. Og på Sandøya i Eidanger, med kort overfart til Brevik og det store arbeidsmarkedet i Grenland, har den bofaste befolkningen faktisk steget betraktelig etter 1960. Mens hele tellingskretsen «Øyene» ved folketellingen det året bare hadde 162 innbyggere, de fleste på Sandøya, var det ved inngangen til 2012 hele 310 fastboende på Sandøya.¹³²

Aktive velforeninger bidrar flere steder til fellesskap og dugnadsånd – og legger press på politikerne i saker som gjelder skjærgårdsbefolkningen.¹³³ Kragerø kommune har eksem-

MUSEENE I KYSTBYENE er viktige formidlere av sjøfartshistorie og annen maritim kulturhistorie. I Telemark er siste skudd på stammen det nye sjøfartsmuseet og vitensenteret i Porsgrunn, DuVerden. Det eies av Telemark Museum og ingeniørorganisasjonen Tekna, og åpnet i 2013.

Foto: Cecilie Authen / Telemark Museum

Foto: Leif Inge Thorsen (øverst) og Kragerø seilforening (nederst)

Foto: Linn Krogh Hansen / Norsk Maritimt Forlag (begge)

KOGG OG TERNE – TELEMARSKYSTENS VAREMERKER

Overklassemiljøene som dominerte den tidlige seilspporten, var ikke spesielt opptatt av seiling med mindre bruksbåter. Eiere av slike fikk være med i regattaer, men medlemskap i seilforeningene var opprinnelig ikke åpent for dem. I 1903 traff generalforsamlingen i Kragerø Seilforening imidlertid en viktig beslutning som fikk stor betydning for profilen på virksomheten: Koggeiere kunne nå tas opp som vanlige medlemmer. Også i Brevik Seilforening kom kogge-seilingen til å stå sterkt. Fiskerne satte etter hvert motor i båtene sine. Seilkoggen (øverst til venstre) overlevde imidlertid som fritidsbåt. Og den fikk selskap av en mindre og lettere klinkbygd regattabåt i tre. De første Kragerø-ternene (nederst til venstre) ble bygd i 1939 etter at Kragerø Seilforening

hadde utlyst en konkurranse om å konstruere en synkefri regattabåt for unge seilere. Den ble fort populær på hele kysten fra Tønsberg til Kristiansand. Og trebåtene overlevde plastrevolusjonen i enkelte seilmiljøer, blant annet i Kragerø og Brevik. Etter en renessanse fra 1980-årene står kogg og terne svært sterkt blant seilerne begge steder, både fastboende og sommergjester. Det samme gjelder den lille, glattbygde kjølbåten BB 11 (nederst til høyre) fra Drøbak, som på 1960-årene var den mest populære regattabåten her til lands. I senere år har også interessen for motorkogger av tre (øverst til høyre) tatt seg opp igjen. En tidligere tradisjon med motorkoggregattaer er gjenopplivet i Kragerø fra 2006 og Langesund fra 2009.

pelvis i senere år arbeidet for å opprettholde bosetningen på øyene blant annet ved å legge til rette for boligbygging og rekruttere utenlandske barnefamilier dit og ellers i kommunen, særlig fra Nederland.¹³⁴

Postkontor og butikker er for lengst borte på øyene. Det samme gjelder mange steder skolene. Øyene i Eidanger hadde inn i etterkrigstiden skoler både på Sandøya, Bjørkøya og Håøya.¹³⁵ Den siste av disse, på Sandøya, ble nedlagt som kommunal skole i 2010.¹³⁶ Også flere av øyene i Kragerøskjærgården har hatt egne skoler. De to siste kommunale

skoletilbudene her, på Tåtøy og Skåtøy, ble imidlertid etter mange års politisk tautrekking og usikkerhet nedlagt fra 2012 og 2013.¹³⁷ På Sandøya og Skåtøy har øyfolket likevel ikke gitt opp kampen for å beholde skolene i skjærgården. I 2011 ble det i privat regi startet opp en montessoriskole på Sandøya med elever både derfra og fra fastlandet.¹³⁸ Skoleforkjemperne på Skåtøy har fulgt eksemplet og etablert montessoriskole der fra høsten 2013, med elever også fra Jomfruland.¹³⁹ Med slikt pågangsmot hos øyfolket er det fremdeles liv laga for fast bosetning i skjærgården. *

LA SKOLEN LEVE! Skolene på de større bebodde øyene langs Telemarkskysten er viktige både for småbarnsfamiliene og den øvrige bofaste befolkningen. Endringene i skolestrukturen har derfor ført til stort lokalt engasjement. Dette bildet illustrerte en reportasje i avisen *Varden* i februar 2011 om kampen for fortsatt skole på Sandøya i Eidanger. Både der og på Skåtøy utenfor Kragerø er det etablert privat montessoriskole til erstatning for nedlagte kommunale skoletilbud.

Foto: Tore Øyvind Moen, *Varden*

FOLKESTYRE OG FORVALTNING

HALVARD VIKE

SLAGET OM TRYGDEHEIMEN

I 1990 la den politiske og administrative ledelsen i Nome kommune fram sin nye eldreplan.¹ På dokumentets forside var det et stort bilde av en eldre, sprek mann ved siden av sykkelen sin. Planen skisserte et opplegg for å gjennomføre en storstilt endring i retning av åpen omsorg, noe som ville redusere og etter hvert fjerne behovet for de gamle institusjonene i kommunen, framfor alt Holla trygdeheim. Planen, og måten den ble presentert på, skapte voldsom konflikt, spesielt på Ulefoss. De politiske partiene ble splittet, og konflikten utspilte seg på en rekke arenaer utenfor de vanlige kommunalpolitiske fora – blant annet i heftige folkemøter. Striden sto om flere ting, men to pekte seg spesielt tydelig ut: forslaget om å legge ned Trygdeheimen og underskuddet på tillit. Selv om mange syntes ideen om åpen omsorg var god, var det utbredt motstand mot nedleggingsforslaget. Trygdeheimen representerte trygghet, og for den eldre garden var den også en bauta over offentlig, solidarisk ansvar, som for ikke så veldig lenge siden hadde eliminert den uverdighet og avhengighet som hadde kjennetegnet den tradisjonelle eldreomsorgen. Kommuneadministrasjonen og ledende politikere argumenterte sterkt for at strategien både var faglig god og økonomisk nødvendig. Motstanderne av planen festet ikke lit til dette, og konflikten kom i stadig større grad til å handle om tillit. Hvorfor skulle folk tro på kommunens lovnader om at alt skulle

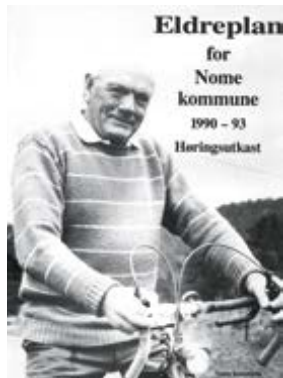
bli bedre, samtidig som utgiftene skulle reduseres – når «alle» visste at kommunen hjemmetjenester ikke var på langt nær så gode som de skulle være? For mange av dem som sto midt i denne konflikten, ble den opplevd som vond og vanskelig; et uttrykk for «politisk bråk» og «overkjøring» mer enn anstendig dialog.

Planen ble ikke vedtatt, men i årene som fulgte, ble den likevel gradvis realisert uten store problemer.

Slaget om Trygdeheimen er ikke typisk for konfliktnivået i Telemark i etterkrigstida, men illustrerer likevel flere vesentlige sider ved lokalpolitikken.² Konflikten mellom «vanlige folk» og «elitene» (som var én versjon av konflikten i Nome) har preget fylket.³ Det samme har spenningen mellom politikk og administrasjon, som har vært et tilbakevendende tema etter at store og faglig robuste kommuneadministrasjoner vokste fram. Bildet av mannen på sykkelen ble under konflikten i 1990 et symbol på hvordan fagekspertene på rådhuset tilsynelatende var mer opptatt av framtidsdrømmen om de friske og aktive eldre enn av lokalbefolkningens erfaringer med den faktiske situasjonen her og nå. Folk i Nome har ikke vært alene om å gå til kamp mot dem som de føler seg «overkjørt» av, slik opplevelsen var der i 1990, og politisk motstand nedenfra har ofte vært både godt organisert og virkningsfull. En måte denne motstanden virker på, er gjennom moralsk press og sosial kontroll.⁴ Politiske kamper

SKIEN SENTRUM og de nordre delene av byen sett sørfra.

Foto: Inge Fjelddalen, Telemarksavisa

DEN NYE ELDPREPLANEN
I NOME skapte intense
diskusjoner da den ble lagt
ut til høring i 1989.

om konkrete saker er samtidig alltid forhandlinger om fordelingen av makt, moral og tillit. Slaget om Trygdeheimen illustrerer samtidig at lokalpolitikk i Telemark ofte går på tvers av konvensjonelle ideologiske skillelinjer: I Nome i 1990 mente ledende politikere og administrativt ansatte at motstanden var bakstrevensk, eller destruktivt *konservativ*, i innhold og form. Samtidig var den voldsomme mobiliseringen av grasrotmotstand som foregikk, utvilsomt *radikal* i en annen forstand. Spesielt er det verdt å merke seg at den ikke bare gikk på tvers av partier, men også i høy grad utenfor kommunalpolitiske fora. Slaget om Trygdeheimen illustrerer videre kommunenes stadig økende og høyst mangfoldige rolle som forvalter av et velferdsstatlig ansvar som stadig vokser og endrer form.

POLITISK KULTUR

Kommunene i Telemark – i 2014 18 primærkommuner i tillegg til fylkeskommunen⁵ – utgjør ryggraden i det lokale folkestyret i fylket. Sammen med fylkesmannsembetet representerer de brytningspunktet mellom lokale interesser og statlig vilje – i et komplisert og ofte konfliktfylt forhold mellom administrasjon og politikk. Telemark er en region i Europas utkant som i helt usedvanlig grad har nytt godt av å ha rikelig med attraktive ressurser og vært sentralt plassert i europeiske handelsnettverk – og *samtidig* så langt unna dominerende maktsentre. I dette fylket har tilgangen til attraktive ressurser som tømmer, jord, fisk, energi – samt rettsvern, opplysning og politisk innflytelse vært større for en relativt større andel av befolkningen enn de aller fleste andre steder i Europa. Konfliktene som har oppstått i forbindelse med fordelingen av disse ressursene, har vært sterke, men i påfallende grad forankret i rettslige, politiske og administrative prosedyrer. Tilliten til slike prosedyrer er kanskje alle klare uttrykt gjennom den

store interessen folk i Telemark har for å delta i foreningsliv. Den viser for øvrig at folk synes å foretrekke *formelle* sosiale fellesskap der de kan opptre på grunnlag av felles interesser og som likeverdige medlemmer.⁶

Selv om (den dansk-norske) staten kom til å prege de fleste sider av folks liv i Norge, spesielt fra 1600-tallet og framover,⁷ er de moderne offentlige institusjonene – kommunene spesielt – kulturelt sett å betrakte som forlengelser av frivillige organisasjoner, ikke som utøvende organer for et sentralt statsbyråkrati. Konsekvenser av denne innflytelsen var at offentlige institusjoner ble underlagt en karakteristisk *medlemsmoral* – en forventning om at de er redskaper for medlemsflertallet og skal forhandle med statsmakten når interessekonflikter oppstår.⁸ En viktig effekt av denne moralen er at den påkaller spesielle former for solidaritet og konformitet; den er egalitær i den forstand at medlemmene har en sterk interesse av å kontrollere dem som velges til å forvalte fellesgodene, og for det formålet må de til en viss grad også kontrollere hverandre.⁹ Historisk representerer de en spennende kulturhistorisk blanding av lavkirkelig kristenliv, opplysnings- og kulturarbeid, klasseinteresser og klassekamp, hjelp til selvhjelp-tankegang og vilje til politisk innflytelse – og påfallende svake innslag av veldedighetsmentalitet.¹⁰

I det følgende skal vi se nærmere på enkelte sider ved dette. Spesielt interessant er det at Telemark i særlig grad preges av to typer kulturhistoriske spenninger som begge er knyttet til bondsk selveie og en effektivt organisert arbeiderbevegelse med betydelig markedsrett og sterk vekt på *både* individuell autonomi og konformitet: *frihet fra* (uønsket innflytelse utenfra og ovenfra) og *frihet til* (å drive næringsvirksomhet og å få tilgang til flere og bedre offentlige tjenester), og radikalisme og konservatisme.¹¹ Disse spenninene spilles ofte og på mange ulike måter ut i kommunal politikk. De arter seg som kon-

TRYGDEHEIMEN PÅ ULEFOSS i ny ham. Pleieinstitusjonen for eldre ble til det nye rådhuset i Nome.

Foto: Jan Holm

flikter mellom partier, men veldig ofte også innad i dem og dessuten mellom folkevalgte og administrasjon.¹² For så vidt som kommunene også er uttrykk for lokale fellesinteresser (vs. regionale og nasjonale), bidrar også kommunemangfoldet til å gi de interne konfliktene i Telemark sin form. Kampen mot sentralisering er en vesentlig del av dette. Usedvanlig mange politiske konflikter i Telemark synes, som konflikten i Nome, å ha fått preg av en kamp «nedenfra» for større rettferdighet eller forsvar for hevdvunne rettigheter overfor ulke typer *eliteinteresser*.

DEN POLITISK-ADMINISTRATIVE ORDEN

De fleste av Telemarks 18 kommuner er veldig små, selv om de i norsk målestokk faktisk ikke skiller seg ut i så måte. Ti av atten kommuner hadde i 2013 mindre enn 5000 innbyggere, og bare to hadde over 15 000. De minste kommunene finner vi vest og nord i fylket, med Vest-Telemark som det mest grisgrønde. Fyresdal, Nissedal, Tokke og Kviteseid hadde til sammen i overkant av 7000 innbyggere i 2013. I øst har befolkningen på 1900-tallet vært konsentrert langs industribeltet

Tinn-Notodden-Grenland, som i perioder ga sterk vekst – som omkring årtusenskiftet var sterkest i Bamble. Kragerø er fylkets eneste kystby, men Bamble har den lengste kyststripen – og Porsgrunn er både kulturhistorisk og geografisk vendt mot kysten. I Midt-Telemark har samferdsel og jordbruk – og i noen grad industrivirksomhet – gitt grobunn for større befolkningstetthet. Drangedal, Nome, Sauherad og Bø hadde i 2013 alle mellom 4000 og 7000 innbyggere. Telemark skiller seg fra de fleste andre fylker i kraft av forholdet mellom Grenland og fylket for øvrig. Grenland er etter norsk målestokk en stor «by», men mangler flere av de kjennetegn som gjør storbyer flest til kulturelle og økonomiske sentre med sterk dominans over fylket de hører til.¹³

Den kommunale veksten i etterkrigstidens Norge må betegnes som enestående. Det skyldes at kommunene tidlig hadde vist seg å være gode politiske verksteder og problemløserne, at krigen hadde forsterket den nasjonale fellesskapsfølelsen – og at den samme krigen hadde gjort kommunenes økonomi langt bedre enn i mellomkrigstida (på grunn av redusert gjeld).¹⁴ I 2013 var kommunen største arbeidsplass i *alle* deler av Telemark, og andre offentlige etater – høgskolen, NAV,

sjukehus, Fylkesmannen, politi – ofte nest størst. I 1950 utgjorde offentlig administrasjon og tjenesteyting litt over 7 prosent av sysselsettinga i fylket. I 1991 hadde den vokst til 33 prosent og i 2011 til 40.¹⁵ Ekspansjonen i det velferdskommunale ansvaret i Norge, som trolig er unik i intensitet og omfang, hadde begynt å spire allerede tidlig i århundret, men skjøt for alvor fart på 1960-tallet – og endringen var mest dramatisk i bygdekommunene.¹⁶ Gjennomføringen av prinsippet om niårig grunnskole for alle i løpet av det tiåret ble et avgjørende løft og ble fulgt opp på alle kommunale aktivitetsområder: helsetjenester, sosial omsorg, sjukehusutbygging (som fikk voldsom fart etter den nye sjukehusloven i 1969, i fylkeskommunal regi) og videregående opplæring. Tiårene fra 1990-tallet ble preget av omfattende statlige reformer som i stort monn forsterket det kommunale ansvaret overfor funksjonshemmede, innen psykiatri, helse og omsorg, barnevern, kulturskole og barnehage.

Framfor alt innebar den kommunale ekspansjonen at stadig flere tjenester ble tilgjengelige for stadig flere, og dermed en sterk utjamning og standardisering. Samtidig førte den med seg større variasjon i tjenesteytingen, først og fremst fordi så mange av de kommunale tjenestene ga rom for individuell tilpasning. Ekspansjonen bidro avgjørende til å skape større likhet fordi den reduserte personlig avhengighet avgjørende, relativt uavhengig av den enkeltes helse, alder, kjønn, bosted og forhold til arbeidsmarkedet. De økonomiske forskjellene mellom kommunene ble også dramatisk redusert. I Telemark var det lenge de ekspansive industrikommunene som hadde desidert best økonomi, men dette endret seg gradvis utover i etterkrigstida. Porsgrunns inntekter lå i 1987 28 prosent over landsgjennomsnittet, takket være skatteinntekter fra industrivirksomheten. I 1994 var den sunket til 4 prosent under.¹⁷ Halvanet tiår etter årtusenskiftet var det imidlertid

fortsatt vesentlige forskjeller i kommunenes ressursbruk på de ulike tjenesteområdene, noe som særlig spilte den statlige omfordelingspolitikken, som siden 1970-tallet gikk i de mindre utkantkommunenes favør – men også forskjellene i befolkningssammensetning. Kommunene i Vest-Telemark (sammen med Tinn) investerte langt større ressurser i alle kommunale tjenesteområder enn de større byene i fylket og landet for øvrig.¹⁸ Vinjes utgifter til barnehager (per innbygger) var i 2012 over 50 prosent høyere enn i Drangedal og Notodden.¹⁹ I det store bildet har forskjellene i tjenestekvalitet vist seg å være av mindre betydning enn det faktum at de samme tjenestene stort sett ble tilgjengelige overalt, og at lokalbefolkningen vurderte dem både som attraktive og stort sett gode. En undersøkelse i regi av KS²⁰ fra 2012 viste at brukertilfredsheten i Telemark gjennomgående var noe lavere enn gjennomsnittet for landet for øvrig, men likevel forholdsvis høy – spesielt innen institusjonsomsorgen for eldre. Tilfredsheten var lavest i hjemmetjenestene for eldre og i barnevernet.²¹

STATENS FORLENGEDE ARM

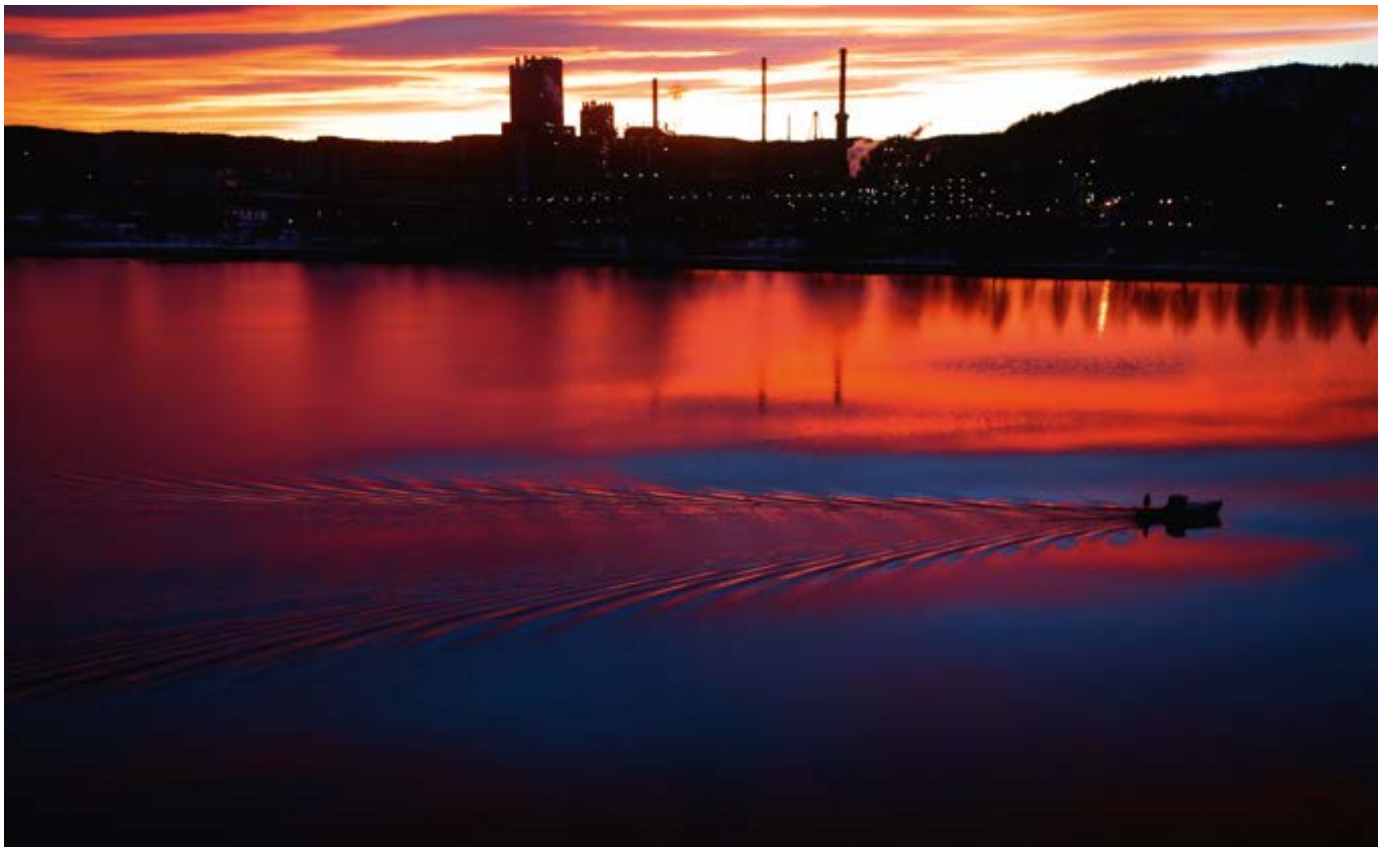
Fylkesmannsembetet ble altså ble skilt fra fylkeskommunen i 1976 og fikk en spesialisert funksjon som statens forlengede arm i fylket.²² Dets rolle som ikke-demokratisk kontroll- og tilsynsorgan har i noen grad vært kontroversielt fordi mange har opplevd dette som en trussel mot det kommunale selvstyret, nærmest en reinkarnasjon av dansketidas statsmakt.²³ Det demokratiske dilemmaet fylkesmannsembetet representerer, er reelt og uttrykker spesielt tydelig at kommunene og lokaldemokratiet på viktige områder har endret seg dramatisk i løpet av etterkrigstida. Fram til utpå 1970-tallet var kommunene framfor alt *stifinnere* og ledende krefter i å utvide det lokale selvstyrets virkeområde.²⁴ Resultatet ble stadig flere (og

TREUNGEN, NISSEDALS SØRLIGSTE TETTSTED og administrasjonssentrum for en av fylkets minste kommuner.

Foto: Inge Fjelddalen, Telemarksavisa

PORSGRUNN SETT FRA «VESSIA». Rådhuset øverst til venstre i bildet.

Foto: Inge Fjelddalen, Telemarksavisa

INDUSTRIELL IDYLL. Hydro Porsgrunn med Frierfjorden i forgrunnen.

Foto: Roger Hardy, Samfoto / NTB Scanpix

bedre) tjenester på en lang rekke områder, men også en langt mer aktivt kontrollerende stat. Dermed ble relasjonene mellom befolkningen, kommunene og staten gradvis, men radikalt endret. Kommunene ble i stadig større grad ansvarlige for å utføre tjenester den sentrale staten definerte innholdet i og betingelsene for, og befolkningen ble mer tjenestemottakere enn deltakere. På dette grunnlaget oppsto et kommunalt dilemma: forholdet mellom mengden av ansvar, nivået på tjenestene og tilgjengelige ressurser ble mye vanskeligere å regulere enn før, og lokale folkevalgte måtte ofte gjennomføre lokale prioriteringer som nødvendigvis måtte gå utover enkelte tjenester og deres kvalitet (som ofte var garantert av staten). I denne situasjonen risikerte de å stå svakt overfor alliansen mellom staten og brukerne.

Paradokset som på denne måten oppsto, var at befolkningen *som brukere* ikke nødvendigvis hadde grunn til å anerkjenne nødvendige prioriteringer som lokale folkevalgte foretok på deres vegne *som borgere*.

Fylkesmannen kan også tjene som illustrasjon på en annen svært sentral dimensjon ved den moderne norske velferdsstaten: Den voldsomme veksten i det offentlige ansvaret har i langt mindre grad enn man kunne forvente, ført til at folk føler seg dominert og overkjørt av overmektige byråkratier. Det er utvilsomt mange ulike grunner til dette, men noe av svaret finner vi sannsynligvis i at offentlige institusjoner viste seg å være mulig å påvirke nedenfra. Vi ser noe av dette også i den andre sentrale rollen Fylkesmannen utviklet fra 1980-tallet og framover: ressursforvalter- og miljøvernerrollen. Framfor

alt kom denne til å bestå i å forsøke å beskytte fellesressursene (nasjonale og regionale) fra lokalt overforbruk. At dette i et fylke med sterke tradisjoner for å beskytte friheten fra inngrep utenfra kan være problematisk, er ikke overraskende. Beskyttelse av fellesgoder har veldig ofte blitt oppfattet som et overgrep mot enkeltmenneskers og lokale miljøers rett til å ta dem i bruk for egne, mer eller mindre tradisjonelle formål. Reguleringskonflikter ble stadig vanligere i Telemark fra 1970- og 1980-tallet. Miljøvern ble et spesielt sentralt konfliktområde, og den omfattende verneprosessen på Hardangervidda som ble gjennomført i forbindelse med Dagali/Veig-utbyggingen tidlig på 1980-tallet, fikk store konsekvenser i Telemark der nasjonalparken la beslag på mer privat grunn enn tilfellet var for Buskerud og Hordaland.²⁵ Spørsmålet var hvilken rett staten skulle ha til å begrense lokal ressursutnyttelse og arealbruk, og hvilken mulighet grunneiere og lokale myndigheter hadde til å forhandle med staten om denne retten.

Men det var forurensingsproblemet i Grenland som ble selve gjennombruddet for miljøvernet som politikkområde i Telemark, og det innebar samtidig en overføring av statlig reguleringsansvar fra departement/direktorat (som drev gjennom vernetiltakene på vidda) til Fylkesmannen. Forurensingsproblemet skapte stadig sterkere konflikter utover på 1980-tallet, spesielt i mediene, men det var ikke nok lokal kraft og vilje til å gjøre noe avgjørende med problemet – før statlige myndigheter trådte inn med den såkalte «Miljøpakke Grenland» i 1987²⁶ (se Kjeldstadli). Den ble en historisk vårreingjøring som innebar en lang rekke tiltak for å rense opp, oppgradere infrastrukturen (vann og avløp), fordele miljøansvar (ikke minst til industrien) og etablere samarbeidsformer. Resultatene ble svært gode, men de langvarige skadevirkningene spesielt i Grenlandsfjordene forble store.²⁷

I løpet av de siste tiårene av 1900-tallet var det skjærgården som klarest illustrerte motsetningen mellom lokale bruks- og næringsinteresser og allmennheten. Kommunene langs kysten, spesielt Kragerø, hadde presset på for økt utbygging, mens Fylkesmannen fikk et økende ansvar for å holde igjen – med referanse til lokalt og regionalt planverk og forsterkede arealbruksrestriksjoner fra statens side. Likevel er det interessant at konflikter av denne typen endret seg sterkt i Telemark fra og med tidlig på 1980-tallet. Interessene som kunne mobiliseres til forsvaret for miljøet, ble i mange vesentlige saker langt flere og sterkere enn før. Etablerte hytteiere i strandsonen kunne nyte store fordeler av å høre hjemme i en nasjonalpark, og kommuner som kunne skilte med naturområder som er hyperattraktive nettopp fordi de har status som vernet, var ikke lenger opptatt av at veien til mer velstand nødvendigvis gikk via økt tomtesalg. Allmennheten kunne få et realistisk håp om at kystlinja ikke ble fullstendig privatisert. Bare i perioden 2000 til 2012 ble andelen kystlinje mer enn hundre meter fra bebyggelse redusert med nær to mil, og i lys av dette er det neppe grunnlag for å hevde at statsmakten på noen avgjørende måte hadde redusert privat og kommunalt handlingsrom.²⁸ Viljen til vern viste seg å være atskillig større i deler av Innlands-Telemark. Rekordstore områder ble etter 2000 fredet gjennom frivillige avtaler, noe Luksefjell/Sauheradfjella/Skrim-området er det klareste eksemplet på.²⁹ Ved inngangen til det andre tiåret av 2000-tallet erfarte Fylkesmannen i Telemark at det oppsto kø blant skogeierne for å ta del i skogvernet.

DEN REGIONALPOLITISKE DIMENSJON
Ironisk nok har det største ansvaret for å koordinere de ofte motstridende interessene – kommunale, regionale og statlige – tilfalt den aller svakeste parten i hele dette nettver-

KOMMUNEGRENSER
og -navn før 1964 er vist
med brun farge, mens
dagens kommunegrensener
og -navn står med svart.

Kommunegrense før og etter 1964

ket: fylkeskommunen. Med «svak» menes den svært begrensede evnen til å utøve makt over andre offentlige organer. *Fylkesplanen* har vært det sentrale symbolet på denne ironien, og den illustrerer en viktig side ved politisk kultur i Telemark: mange, ofte konfliktfylte kommunale interesser, en stadig mer tilstedeværende stat og en institusjonelt svak fylkeskommune som i optimistisk, demokratisk ånd har forsøkt å skape helhet gjennom bred deltakelse, sterk vekt på dialog, kompromiss og enighet – og grundig planlegging.³⁰ I Telemark var fylkesplanen lenge et

politisk flaggskip og representerte en visjon om å koordinere alle (ofte sterkt sprikende) statlige, kommunale og regionale ambisjoner og funksjoner i fylket og oversette dette til konkrete tiltak – med bred medvirkning. Men forestillingen om at det er mulig å underlegge seg framtida og forme den demokratisk dersom den planlegges grundig nok, kom i løpet av 1990-tallet til å virke gammel-dags; i stedet ble man opptatt av hvordan det best kunne legges til rette for å stimulere *utvikling* i vid forstand, men primært i betydningen økonomisk vekst. Opplevelsen av at

Telemark var et *sårbart* fylke, hadde i løpet av 1990-tallet sunket inn hos de aller fleste. De fleste kommunene hadde lenge hatt nedgang eller bare svak vekst i folketallet, og spesielt i relasjon til den sterke veksten like øst for Telemark (Vestfold og Buskerud) ble dette en hovedkilde til politisk bekymring. Befolkningens historisk sett viktigste kvalitet – pålitelig, godt skolert, men relativt lite utdannet arbeidskraft – var i manges øyne nå blitt selve hovedproblemet (ofte benevnt som «lønns-mottakerkultur») og i økende grad tematisert som et folkehelseproblem.³¹ Telemark ble det fylket i Norge med flest uføretrygdede, og på 2000-tallet var økningen størst blant unge. Folkehelsestatistikken fikk en stor symbolsk betydning som uttrykk for en samfunnsutfordring som både er økonomisk (det signaliserer dårlig konkurransevne og høye offentlige utgifter samtidig) og moralsk (det oppfattes ofte som et livsstilsproblem).

Etter at den «nye» fylkeskommunen ble etablert i 1976, ble spørsmålet om hvorvidt den skulle gis større ansvar for regional politikk – altså de mange ansvarsområdene som går ut over den enkelte kommune og noen ganger gjelder hele fylker eller landsdeler – mer aktuelt. Inspirasjonen fra EU ble stadig sterkere fram mot finanskrisa i 2008; det var en utbredt antakelse at EUs betydeligste støtte til det regionale nivået skapte mye godt – ikke minst utviklingsprosesser som brakte offentlige etater, forskermiljøer og næringsliv sammen og ga seg utslag i kreativ innovasjon, spesielt i Europas utkant (Irland, for eksempel, ble kalt «den keltiske tiger»). I Telemark var imidlertid motstanden mot regionalpolitisk vitalisering temmelig sterk, og spesielt var folkevalgte i kommunene skeptiske til muligheten for å få en sterk «overkommune». Da utviklingen mot slutten av 1990-tallet gikk i retning av en sterk svekkelse snarere enn en styrking av det fylkeskommunale nivået, ble spørsmålet om hva det regionale ansvaret fylkeskommunen

eventuelt skulle ha, igjen aktuelt: «smal» distriktpolitikk eller «bred» regionalpolitikk? Den såkalte «ansvarsreformen», som ble iverksatt i 2003, innebar en minimumsløsning. I tillegg til å ha ansvaret for videregående opplæring fikk fylkeskommunen (etter at sjukehusene ble overtatt av staten og organisert som helseforetak i 2001) en hovedrolle som *regional utviklingsaktør* og dermed oppdraget å forene krefter i fylket i arbeidet for å stimulere vekst og utvikling. Ressursene som ble stilt til rådighet, var – foruten mange planer og gode hensikter – penger som kunne brukes til å stimulere innovasjonsarbeid og bygge faglig kompetanse og samarbeidende nettverk. Telemark fylkeskommune fikk betydelige ressurser (i perioden 2005 til 2013 økte tildelingen fra 39 til 60 millioner kroner) i form av regionale utviklingsmidler.

Fylkeskommunen har eksperimentert med måter å få disse midlene til å gi mest mulig varige ringvirkninger på, og strategien som har vært valgt, består i all hovedsak i å bidra til å inspirere bedrifter til å investere i utvikling av nye produkter og løsninger, skape partnerskap og spre kompetanse og ideer – og styrke egen kompetanse i å bistå innovasjonsorientert næringsliv.³² Innsatsen som er gjort på dette feltet i Telemark, har i flere sammenhenger fått nasjonal anerkjennelse. Norsk Hydro Industripark hadde i 2011 over 3000 ansatte fordelt på 90 ulike bedrifter, og på Klosterøya i Skien var det flere ansatte (i 70 ulike bedrifter) enn da papirproduksjonen pågikk.³³ Forskningsstiftelsen FAFO forklarer dette med «den norske modellen» i arbeidsmarkedspolitikken, der bedrifter, nasjonale myndigheter, arbeidstakerorganisasjoner og lokale og regionale myndigheter gikk sammen for nyskaping og for å gjøre arbeidskraften i stand til og motivert for å ta del i den.³⁴

Partnerskap og *alliansebygging* ble nøkkelord i regionalpolitikken, og selv om disse symbolene gjenspeiler den demokratiske mobiliseringsvisjonen i 90-tallets fylkesplan, er

STORFOLK PÅ BESØK.
Regjeringsmedlemmer har ankommet jernbanestasjonen i Skien i februar 2001. Fungerende statsminister Bjørn Tore Godal ønskes velkommen av fylkesmann Solveig Sollie, Skiens ordfører Kari Lise Holmberg hilser på Sylvia Brustad.

Foto: Roger Neumann, VG / NTB Scanpix

de uttrykk for en sterkere entreprenørorientering knyttet til ønsket om å *skape* verdier. Telemarks *attraksjonskraft*, som det het i samtidens språkbruk, illustrerer dette. Fylkets sentrale kulturhistoriske juvel er Telemarkskanalen. De fleste var enige om at den interessen den har vært gjenstand for, har vært langt mindre enn fortjent. Mange aktører har engasjert seg i å gjøre noe med dette, og i 1998 ble det satt i gang et omfattende planleggingsarbeid knyttet til kanalen som *regionalpark*. Idéen om regionalpark var inspirert fra EU og dreide seg om å forene vern og bruk. Attraktive kulturhistoriske landskap skulle kunne oppleves som helheter, gjenspeile og fornye tradisjoner for lokal næringsvirksomhet og foredles som merkevare i seg selv – på en måte som ideelt sett forener natur og kultur. Regionalpark-strategien er et interessant eksempel på at tradisjonelle motsetninger ble forsøkt brutt ned og forent, for eksempel mellom tradisjon og modernitet, vern og bruk, «ekte» verdi og kommersiell verdi. Den illustrerer også hvor vesentlig et omfattende

samarbeid mellom offentlige myndigheter og private interesser og planleggingsarbeid har blitt for å kunne legge til rette for etableringen av kulturhistoriske merkevarer og foredlingen av dem.³⁵

Håpet om at statlig prioritering av den regionale politikken faktisk skulle styrke snarere enn vingeklippe fylkeskommunen, bidro til at Telemark fylkeskommune fra 2004 satset mye på å utvikle samarbeidet med nabofylkene Buskerud og Vestfold. Samarbeidet, som fikk navnet BTV, ble satt i gang som en del av en tilsynelatende offensiv statlig ambisjon om å videreutvikle fylkene til mer slagkraftige og større regioner. Telemark fylkeskommune gikk offensivt inn for dette; den gamle tanken om å bruke fylkeskommunen som brekkstang for å motvirke statlig sentralisering og gi demokratiet et sårt etterlengtet mellomnivå ble gjenreist. Forsøket ble avvirket i 2011, både fordi for mange av de folkevalgte i de tre fylkene var lite entusiastiske, og fordi regjeringens regionalpolitikk atter en gang falt ned som en skinnfell.

Underveisevalueringen av BTV fra 2006 slo fast at de tre fylkene hadde lyktes med mye innenfor samferdsel, planarbeid, næringsutvikling og internasjonalt arbeid, og at det var all grunn til å videreføre det. Forsøket «treffer blink i forhold til den sittende regjeringens ambisjoner om å etablere folkevalgte landsdelsregioner (...)».³⁶ I ettertid har denne vurderingen fått et ironisk skjær over seg. Siden tidlig på 1980-tallet har ingen norsk regjering seriøst gått inn for å styrke regionene på bekostning av primærkommunene og staten.

VELFERDSPOLITISKE DILEMMAER

Politisk og administrativt er kommunene i Telemark sterkt preget av at staten, spesielt siden 1960-tallet, i økende grad tok den førende rollen i å utforme politikk. Framfor alt førte dette til en dramatisk økning av det kommunale ansvaret for å yte tjenester. Kommunene sto i økende grad overfor et *kapasitetsproblem*, men viste seg å ha en bemerkelsesverdig evne til å håndtere dette.³⁷

Kommunenes viktigste svar på kapasitetsproblemet og de økonomiske problemene som slo inn over mesteparten av fylket på 1980-tallet, har vært å få tilflytting, skape økonomisk vekst, forebygge velferdsproblemer og skape en mest mulig effektiv kommunal drift. I perioder har det stått ideologisk strid mellom dem som vil bruke penger, og dem som først vil tjene dem, men i realiteten har slike spørsmål verken vært veldig ideologiske eller førende for praktisk politikk.³⁸ Fra og med innføringen av den nye kommune-loven i 1992 økte den statlige styringen betydelig med så vel kommuneøkonomien som oppgaven kommunene skulle løse, og dette gjorde at det reelle rommet for politisk uenighet ble snevret inn. Kommunal- og regionaldepartementet fikk i 2001 tilkjent retten til ikke å godkjenne kommunebudsjetter som ikke sikret nødvendig inndekning, og plasserte disse kommunene under administra-

sjon – på *Robek-lista*. Etter 2001 har Tokke, Kviteseid, Kragerø, Bø, Nome, Sauherad, Skien, Porsgrunn og Hjartdal i perioder hatt status som «Robek-kommuner».³⁹

Fram til 2001, da sjukehusene ble organisert som helseforetak, hadde kampen om sjukehuskronene vært et av de desidert viktigste politiske temaene i fylket. Det var framfor alt kampen mot sentraliseringen som preget den sjukehuspolitiske dagsordenen, og lokale interesser i og rundt henholdsvis Kragerø, Porsgrunn, Notodden, Skien og framfor alt Rjukan har gjennom flere tiår investert mye i å beholde helsetjenester i sin nærhet. Etter at fylkeskommunen overtok sjukehuset på Rjukan i 1971, som inntil da hadde vært eid og drevet av Hydro, skjedde det en gradvis styrking i tråd med tanken om at helsetilbud skulle være lett tilgjengelige lokalt. Men fra 1990 var Rjukan sjukehus under kontinuerlig kryssild fra nedleggingsinteresser som krevde sentralisering. Fylkespolitikkerne var tilsynelatende langt mindre interessert i nedlegging enn fylkesadministrasjonen og legeinteresser på Telemark Sentralsjukehus (samt Helsedepartementet).

HARDE TAK PÅ RJUKAN. Demonstrasjonen mot å redusere sjukehusstilbudet ytterligere – denne gang i 2013, da det forelå forslag til «strukturendringer» – spisset seg til, og sjukehusdirektøren følte seg truet.

Foto: Inge Fjeldalen, Telemarksavisa

INDUSTRIMINNER PÅ
NOTODDEN.
Foto: Jan Holm

Men «den evige offensiven mot sykehuset», som forfatteren av Rjukans historie omtaler den, vant ingen fullstendig seier over den kontinuerlige, lokale mobiliseringen for å beholde det. Sjukehusforkjemperne mente de hadde den sunne fornuften på sin side: «Visste de ikke, som hvert tenkende fornuftig menneske gjorde, at Rjukansamfunnet var spesielt, prisgitt værguder og føreforhold og helt avhengig av et trygt helsetilbud?»⁴¹ Også i Porsgrunn var mange intenst engasjert i kampen for å beholde det lokale sykehuset, St. Josephs hospital. Demonstrasjonstoget i januar 1981 mot nedlegging av sykehuset samlet 7 000 mennesker og foregikk i fjorten grader minus.⁴² Under fylkestinget på Bolkesjø, der avgjørelsen skulle tas, ringte en

mann og truet med å ta livet av både fylkesordfører og rådmann.⁴³

I Rjukansamfunnet hadde folk gjennom flere tiår kjempet intenst for muligheten for å overleve som et levedyktig lokalsamfunn. Nye varsler om avvikling av sjukehusfunksjoner våren 2013 utløste store demonstrasjoner – 500 mennesker marsjerte i gatene og krevde at regjeringen, i tråd med Soria Moria-erklæringen, garanterte for akutfunksjonene.⁴⁴ Rjukan representerer både periferiens sårbarhet og en industriell fase i det moderne samfunnet som definitivt var over. Endringene hadde foregått ekstremt raskt. Det samme gjaldt for Notodden, hvor omstillingsprosesser kanskje ga seg enda klarere uttrykk – fra bondekultur via indus-

trikultur til kulturindustri på drøyt hundre år.⁴⁵ Notodden ble i perioder omtalt som «trygdebyen»⁴⁶ og illustrerer tydeligere enn noen annen kommune i fylket at avindustrialisering førte med seg store menneskelige omkostninger – som sannsynligvis bare en robust offentlig sektor kunne gjøre det mulig å overvinne uten dramatisk marginalisering. En av Telemarks stortingsrepresentanter skrev med referanse til Notodden i 2005 at velferdsstatens støtteordninger «bygger opp *svakhetens moral* ved å legitimere *offerstatusen*».⁴⁷ Men Notodden kommune var en vesentlig drivkraft i kampen for å få overtaket på motgangen, både gjennom individuelle støtteordninger som gjør det mulig for mennesker å omstille seg uten å bli økonomisk og sosialt ekskludert underveis, og ved å stimulere innovasjon i næringsliv og kultur. Seks år etter at Tinfos Jernværk ble nedlagt (i 1987), var 80 % av de tidlige (arbeidsføre) ansatte i annet arbeid.⁴⁸ Men antallet industriarbeidsplasser fortsatte likevel å synke (fra 839 til 498 i det første tiåret etter årtusenskiftet) og bidro til å forsterke sårbarheten – selv om effekten er modifisert av muligheten for pendling til den ekspansive Kongsberg-regionen samt av en ny giv for høyteknologisk næringsutvikling også på Notodden på 2000-tallet (se Kjeldstadli).⁴⁹ Notodden Internasjonale Bluesfestival, som ble arrangert årlig siden 1988, artet seg som en kontinuerlig megadugnad og ga sannsynligvis de kommunale kronene som er investert i forbindelse med festivalsatsingen, betydelig og kanskje unik merverdi. I så måte ble Notodden et godt eksempel på det som lenge hadde vært omtalt som *den nye kulturøkonomien*, som blant annet innebærer at kulturell aura – den stemningen, energien og fellesskapsånden som skapes ved at et fenomen som Bluesfestivalen blir oppfattet som helt unikt – blir en merkevare og dermed en verdigenerator i vid forstand, også næringsmessig (som *mono-*

polverdi). I et internasjonalt perspektiv er det oppsiktsvekkende at et så omfattende tap av arbeidsplasser som Notodden gjennomgikk, ikke fikk langt flere negative konsekvenser.

Fra 1970-tallet og i minst fire tiår framover var Telemark utvilsomt blant de fylkene i landet som har måttet omstille seg mest, noe Tinn, Notodden, Skien, Porsgrunn og Kragerø opplevde spesielt sterkt. En vesentlig del av utfordringen kom til å bli å møte de ekspanderende velferdspolitiske behovene i befolkningen med relativt magre kommunale ressurser. Skatteinntektene i denne typen kommuner var langt lavere enn de fleste andre tilsvarende kommuner i landet, mens de sosiale utfordringene var flere og større.⁵⁰ La oss se på et annet klassisk eksempel som illustrerer konsekvensene av dette – fra budsjettdebatten i Kragerø i 2012, da ordføreren la fram et forslag om å skjære ned med 19,3 millioner.⁵¹

Den krisepregete økonomiske utfordringen Kragerø kommune hadde i 2012, var verken ny eller unik. Det var heller ikke reaksjonene på tiltakene kommuneledelsen iverksatte, som ikke bare dreide seg om å redusere budsjettene. Lederen i Utdanningsforbundet skrev i et leserinnlegg at kommunen var blitt udemokratisk og tråkket på Grunnloven og menneskerettighetene i forsøket på å kneble de ansatte når de advarte om at budsjett-tiltakene faktisk ga dårligere tjenester.⁵² Hovedverneombudet avdekket at tilstanden i eldreomsorgen var alarmerende: «Ingen dusjing på tre uker, sårstell som ikke blir gjennomført, og pasienter som ikke får komme opp av senga.»⁵³ Noen måneder seinere hadde Fylkesmannen en lang rekke alarmerende kvalitetssviktregistreringer i kommunens omsorgssektor.⁵⁴

I denne konflikten finner vi noen allmenne erfaringer, og den var uttrykk for noen interessante trekk ved den norske velferdsstaten – som i høy grad kan knyttes til kommunenes evne til å yte stadig mer omfat-

tende tjenester i henhold til uforutsigbare behov. Denne evnen hvilte ikke minst på muligheten til å påvirke betingelsene tjenestene ble ytt på. Skolen, som sammen med helse- og velferdstjenestene økte sin andel av kommunebudsjettene til godt over 80 prosent (!), kunne drives billigere når antall skoler ble redusert.⁵⁶ Mellom 1995 og 2013 ble om lag 50 grunnskoler nedlagt i Telemark (og rundt 10 gjenoppsto som privatskoler).⁵⁷ Andre måter å få mer tjenester ut av de kommunale pengene på ble utvikling av interkommunalt samarbeid om tjenester – legevakt, brannvesen, barnevern, renovasjon og næringsutvikling, for å nevne de viktigste. Denne typen innovasjon ble fra 1990-tallet gjennomført i flere deler av fylket og ble vurdert som en suksess spesielt i Vest- og Midt-Telemark. En tredje strategi for å frigjøre ressurser til flere tjenester, og som ble hyppig testet ut, var administrativ reorganisering. Hensikten med dette var å øke produktiviteten, for eksempel ved å eliminere behovet for dobbeltarbeid, krevende koordinering og kontroll – noe som viste seg å være vanskelig å få til fordi økt ressurskontroll nettopp førte med seg mer dobbeltarbeid. Dette problemet berørte i høy grad kommunenes særegne dilemma: å yte og forbedre tjenester til stadig

flere, samtidig som de har ytterst begrenset kontroll over ressursene. La oss se nærmere på den lokalpolitiske utfordringen dette innebærer.

KOMMUNENE SOM POLITISKE ARENAER

En vesentlig side ved velferdskommunens ekspansjon var den enorme veksten i kommunalt ansatte med ansvar for tjenester direkte til lokalbefolkningen. En stadig større del av velferdskommunens ansvar ble faglig-profesjonelt og relasjonelt, og derfor arbeidsintensivt – og vanskelig å rasjonalisere. En svært viktig side ved dette var at det praktiske tjenesteyteransvaret var blitt overveldende kvinnelig. I barnehagesektoren var kvinnedominansen i telemarkskommunene i perioden 2005–2012 på rundt 95 prosent, i helse- og omsorgssektoren 86 prosent og i grunnskolen 77 prosent. Kvinneandelen var økende på alle disse områdene, og den var høyere i Telemark enn i landet for øvrig.⁵⁸ Helse- og omsorgsarbeid og arbeid i grunnskole og barnehage er generelt preget av opplevelsen av et stadig økende ansvar og av faglig-praktiske utfordringer som blir stadig mer kompliserte – både fordi ambisjonene (som vedtas politisk) øker, og fordi ressursene blir relativt knappere.⁵⁹ I Telemark har det imidlertid vært tydelig at ansvaret som de kvinnedominerte yrkene i offentlig sektor forvalter, gjenspeilte et sterkt velferdspolitisk engasjement blant folkevalgte i kommunene. Når knappe økonomiske rammer utløste krav om kutt i tjenestetilbudet, viste motstandskreftene seg å være robuste. Som vi var inne på i eksemplet fra Nome, var denne motstanden ofte forankret i sterke allianser på tvers. Politikere, fagfolk og sektorsjefer med sterke bånd seg imellom og ofte med brukergrupper (eller på vegne av dem) hadde betydelig innflytelse. Kommunens sentrale ledelse kunne bare i

GUNN MARIT HELGESEN
I FRONT, her for å promotere økt satsing på kollektivtrafikk i Grenland i februar 2010. Helgesen representerer Høyre og er en av de mest profilerte kvinnelige politikere i Telemark i nyere tid.

Foto: Ørnulf Holen, Telemarksavisa

ORIGINALT INNLEGG
I SKOLEDEBATTEN I
SAUHERAD. Hjuksebø
velforening i 17. mai-toget
– på Notodden.

Foto: Mari Nymoen, Telen

begrenset grad påvirke allianser av denne typen, og følgelig har dens makt til å diktere vært sterkt begrenset. På 1990-tallet var det fortsatt nokså vanlig at politikere håndterte ansvaret for kommunale tjenester som et spørsmål om samvittighet og moralsk ansvar snarere enn som noe som hadde med økonomiske begrensninger eller partipolitiske hensyn å gjøre.⁶⁰ Denne horisontale politikken, som altså skar på tvers av fag, politikk og administrasjon, kan i kulturhistoriske termer forstås som en forlengelse av egalitarianismen i Telemark. Sterke, godt organiserte fellesskap har vært forholdsvis kompromissløst opptatt av likhet, og siden disse fellesskapene opererte i lokale samfunn, var det knapt vanskelig å gjøre likhetssidealet konkret. Å strekke seg ut mot dem som hadde behov for tjenester, ble oppfattet som ideologisk, etisk og faglig rett – selv når det innebar økonomisk risiko. Her ligger utvilsomt noe av forklaringen på kommunenes store suksess og på den sterke tilliten de har opparbeidet seg i befolkningen.

Spesielt fra omkring årtusenskiftet begynte dette bildet å endre seg vesentlig, noe den dype endringen som organiseringen av sjukehusene har gjennomgått, viste spesielt tydelig. Under fylkeskommunal styring var Sentralsjukehuset i Telemark sterkt dominert av profesjonelle nettverk, spesielt blant leger.⁶¹ Da helseforetaksmodellen ble innført, endret dette seg nokså raskt i retning av en mye mer hierarkisk styringsmodell som innebar utbredt bruk av økonomiske incentiver som belønnet (utvalgte former for medisinsk) innsats. Dette splittet profesjonelle interesser og gjorde ledelse i større grad til et spørsmål om lojalitet oppover i organisasjonen, spesielt med referanse til økonomistyring. Evnen til å utøve økonomisk kontroll – vertikal makt – økte, men ansvaret for alle oppgavene i sjukehuset som ikke ble inkludert i det økonomiske incentivsystemet, ble mer uklart. Temmelig raskt ble det vanlig blant ledere i sjukehuset å snakke om sjukepleiere – som ble spesialister i å håndtere former for ansvar som «ikke lønte seg» – som en

del av sjukehusets «utgifter», altså noe som sto i motsetning til den inntektsbringende virksomheten.

De kvinnedominerte, reproduktivt orienterte yrkene sto i denne forstand i en dramatisk kontrast til deres historiske forgjenger: det mannsdominerte industriarbeidet. Mens det mannlige arbeiderkollektivet som oftest skapte samhold i felles front mot alt som kunne true at arbeidskraften steg i verdi, var de kvinnedominerte yrkene preget av en sterk tendens til å bryte akkorden når behovene de forventes å løse, økte i omfang. Kontrasten var også påtakelig på andre måter, spesielt politisk og kulturelt. Til tross for at velferds politikken sto sterkt, ble den kvinnedominerte arbeiderklassen i offentlig sektor på ingen måte politisk toneangivende, slik den mannsdominerte industriarbeiderklassen i

SAMFERDSELSPOLITIKKEN skaper sterkere konflikter i Grenland enn mange andre steder i landet. I forbindelse med Bypakke Grenland var det særlig bompengespørsmål som skapte strid.

Telemark ble fra og med tidlig på 1900-tallet. Det er ikke urimelig å anta at den økte vertikale, administrative styringsiveren som gjorde seg gjeldende fra 1990-tallet og framover, bidro til å svekke denne muligheten ytterligere. Den feministiske dimensjonen ved klassekonfliktene – og ved velferds kommunen som institusjon – har i usedvanlig liten grad blitt tydeliggjort i Telemark.⁶²

Effekten av sterk desentralisert makt (mange og forholdsvis små kommuner) har også vært tydelig i Telemarks mest urbane region Grenland. Grenland er ingen storby, men en konstellasjon av fire kommuner som i mange saker vokter intenst på hverandre. I det andre tiåret av 2000-tallet ble *Bypakke Grenland* en varm potet og skapte heftig konflikt, spesielt i Skien, Porsgrunn og Bamble. Pakka var et omfattende program med investeringer for 2,5 milliarder til et mer miljøvennlig transportsystem basert på et spleiselag mellom kommunene, staten og bilistene, der bompengepåslaget ble en akilleshæl. Pakka fikk knapt flertall i de to førstnevnte kommunene i 2013, mens det i Bamble ble et overveldende flertall mot. Saken illustrerer svært godt at desentralisert makt og fragmentert kommunestruktur i Telemark gjør enighet vanskelig, men samtidig at motstand nedenfra blir mer effektiv enn den ellers ville vært. Hadde Grenland vært en storkommune, ville sannsynligvis politiske eliter fått større armslag.

Motstanden mot bypakka hadde spesielt solide røtter i Fremskrittspartiet (FrP), som representerer den viktigste partipolitiske nyskapingen i etterkrigstidas Telemark.⁶³ Partiets første ordfører i Telemark inntok vervet nettopp i Bamble i 2007.⁶⁴ Selv om partiet på nasjonalt nivå ofte hadde flagget en liberalistisk agenda, har partiets representanter i lokalpolitikken Telemark siden gjennombruddet på 1980-tallet faktisk vært kjennetegnet av en karakteristisk ansvarlighetslinje – samtidig som de markerte sterk sympati med grupper i samfunnet som oppfattes som spe-

ARBEIDERPARTIETS
ORDFØRERE I

TELEMARK 1935–37.

Bak f.v. Gunnar Moen, Nissedal, Ole M. Gokstad, Sauherad, Kjetil Tjønnås, Gransherad, Tor Lundtveit, Drangedal, Sverre Liestøl, Lunde. Foran f.v. Knut Kromviken, Rauland, Gabriel Aase, Heddal, Håkon Aarneshaugen, Lårdal, Thomas Weber, Solum, Sigurd Rinden, Kviteseid. Tiåret før okkupasjonen representerer innledningen til en lang periode med Arbeiderparti- dominans i telemarkspolitikken.

Foto: Lorentz Larsen, Skien

sielt utsatte for politisk unntak og/eller urettferdighet, særlig pleietrengende eldre og bilister – helt uten at en tradisjonell klasseforståelse ble lagt til grunn.⁶⁵ Historikeren Francis Sejersted har påpekt at i motsetning til Sverige ble anti-establishment-opposisjonen i Norge mer systemforsterkende enn undergravende, ikke minst på grunn av FrPs store oppslutning⁶⁶ (se Berntsen og Rovde). Erfaringene fra Telemark støtter denne tolkingen, og hemmeligheten ligger trolig i kommunepolitikkenes sterke evne til å kanalisere konflikt og absorbere den.

Siden andre verdenskrig har Arbeiderpartiets (AP) dominans over lokalpolitikken i Telemark vært svært sterk. Det er bare Senterpartiet (Sp) som har vært i nærheten av å utfordre denne, ikke minst med en rekke toneangivende ordførere fra 1990-tallet og flere perioder framover.⁶⁷ AP har hatt sterke lokallag og forent lokal kommunalisme med en utvetydig prioritering av en sterkere velferdsstat. Senterpartiet har i perioder utfordret denne balansegangen, som i

noen sammenhenger har fått AP lokalt til å framstå som en for ukritisk støttespiller for egne regjeringers sentraliseringspolitikk. Sp har dermed kunnet være en sterkere forsvarer av kommunenes selvråderett. Fremskrittspartiet er imidlertid det partiet som i praksis bidro sterkest til å gi nytt livsrom for det vi kan kalle *den folkelige dimensjonen* i lokalpolitikken i Telemark, som vårt innledende eksempel fra Nome henviste til, spesielt som advokater for brukere og borgere som ikke får den offentlige støtten de mener de har rett til – uten at partiets program eller praktiske politikk i posisjon på noen konsekvent måte fremmer de samme interessene. Når kommunene beveger seg mer i retning av å bli administrative organer for staten, endres lokalpolitikerrollen. «Sektorpolitikere» og andre engasjerte opprørere får mindre plass og taletid og viker plassen for mer profesjonelle politikere med en framtoning som kan være til forveksling lik administrative ledere. Slik skapes nye politiske nisjer, spesielt handlingsrommet for ombudsmannen og -kvinnen.

DET KOMMUNALE FOLKESTYRET har sterke røtter i Telemark – her ser vi Skien kommunestyre anno 1905.
Foto: Ragnar Nyblin / Telemark museum

KOMMUNENE I TELEMARK: EFFEKTIVE INSTITUSJONER

I enda større grad enn de fleste andre regioner og fylker i Norden har Telemark i løpet av de siste drøyt hundre år vært preget av den moderne industrikapitalismens historiske ekspansjon og gradvise avvikling. Politisk har dette framfor alt skapt et rødt fylke preget av alliansen mellom industriarbeidere, småbrukere og etter hvert offentlig ansatte. De brede folkebevegelsene som dannet rammen rundt disse alliansene, har satt sitt preg på kommunepolitikken, ikke minst gjennom sin grasrotforankring og sterke formelle organisering. Kommuneinstitusjonen har i hele fylket vært dypt forankret i lokalsamfunn og ideologiske fellesskap samtidig. Som en konsekvens av den allmenne velferdsstatlige ekspansjonen og den omfattende avindustrialiseringen i Telemark spesielt er det kommunenes stadig mer aktive rolle i å reprodusere betingelsene for bærekraftige lokalsamfunn som er det mest påfallende utviklingstrekket i etterkrigstida.

En helt vesentlig del av det ansvaret dette medførte, ble i økende grad forvaltet av kvinnelig arbeidskraft – en form for arbeidskraft som ikke gjorde krav på politisk makt og rettigheter på den måten den mannsdominerte industriarbeiderklassen tidligere gjorde i Telemark, og som knapt ble anerkjent som kulturhistorisk vesentlig.

Kommunenes ansvar har nærmest eksplodert i etterkrigstida, og selv om det har vist seg vanskelig å balansere mot knappe ressurser, har kommunene lyktes oppsiktsvekkende godt som politisk-byråkratiske institusjoner. Folk viste seg å være rimelig tilfredse med kvaliteten på tjenestene. Men minst like viktig er at kommunene faktisk langt på vei maktet den vanskelige balansen mellom politisk representasjon nedenfra og omfattende forvaltningsansvar på vegne av den sentrale staten uten å kollapse økonomisk, bli formynderiske byråkratier eller miste sin politiske integritet. Lokaldemokratiet i Telemark viste seg å være forbausende robust.⁶⁸ *

DRANGEDAL HELSELAG

Drangedal var den av telemarkskommunene som ble aller sterkest rammet av økonomiske problemer i mellomkrigstida og ble satt under statlig administrasjon. Krigen bidro avgjørende til å løse kommunenes gjeldsproblemer, og folk flest fikk innløst oppsparte «tyskerpenger» på Drangedal og Tørdal Sparebanks innvekslingskontor. Perioden som fulgte, «da utviklinga pekte bare oppover og framover, var kanskje bygdesamfunnets blomstringstid i dette århundret», skriver lokalhistoriker Guro Nordby.⁶⁹ Herredsstyret ble utvidet til hele 33 representanter, administrasjonen ble gradvis bygd ut, og flere nye og langt større oppgaver ble påbegynt i kommunal regi. Det kommunale trygdeengasjementet var blant de første. Inntil 1966, da folketryktdloven ble vedtatt, ga Drangedal kommune tilleggssytelser til den delen av lokalbefolkningen som ikke ble dekket av statlige ordninger. Dette var første skritt i retning av en ny velferdspolitik som ikke bare tok sikte på å eliminere nød, men kanskje enda mer fundamentalt å avskaffe avhengighet. Selv om avhengigheten av det offentlige samlet sett ikke avtok i etterkrigstida, men tvert imot økte dramatisk, ble det stort sett oppfattet helt motsatt – i all hovedsak fordi offentlige ytelser ble rettighetsbasert og skattefinansiert og, som barnetrygden, i mange tilfeller på universell basis uten behovsprøving. Med utgangspunkt i Fellesprogrammet (1945) ga statlige myndigheter kommunene en rekke nye oppgaver, men det er verdt å merke seg at de fleste av disse sprang ut av aktiviteter som lokale lag og foreninger holdt på med – lag og foreninger som i sin tur hadde sterk representasjon i kommunepolitikken. Dette bidro også avgjørende til at den voldsomme ekspansjonen i offentlig ansvar (og makt) ikke i særlig grad kom til å bli sett som en frihetsundergravende vekst i statsmakt og fremmedgjørende byråkrati, slik det har i de fleste land utenfor Norden.

I Drangedal var Helselaget sentralt. Det hadde mange underavdelinger i ulike deler av kommunen i mellomkrigstida, men ble slått sammen til ett i 1947. Laget drev helsestasjon for mor og barn og fikk etter hvert økonomisk støtte fra menighetsrådene, som tidligere også hadde lønnet sjukesøster for innsamlede midler. Prestestranda helselag hadde kort etter krigen tatt initiativ til et folkebad, som etter hvert ble overtatt av kommunen. På slutten

av 1940-tallet snappet Helselaget opp et mislykket initiativ fra Tokestranda arbeider- og småbrukerlag om å etablere sjukestue, eller «helsehus». 70 000 kroner ble samlet inn, og helsehuset ble bygd i tilknytning til den nye Drangedal alders- og sjukeheim i 1971 – den første institusjonen i sitt slag i Telemark etter den nye sjukehusloven. Også de kommunale hjemmetjenestene i Drangedal var en forlengelse av frivillig, formelt organisert innsats. Det var et initiativ fra Arbeiderpartiets kvinnegruppe om å opprette en kommunal husmorvikarstilling som ga støtte til den kommunale videreføringen av hjemmetjenestene. Det første initiativet til å etablere barnehagene i Drangedal kom fra Husmorforbundet, men på det tidspunktet (1972) var interessen for «barneparkering» laber, og det ble Frikirken som etablerte den første ordinære barnehagen sju år seinere.

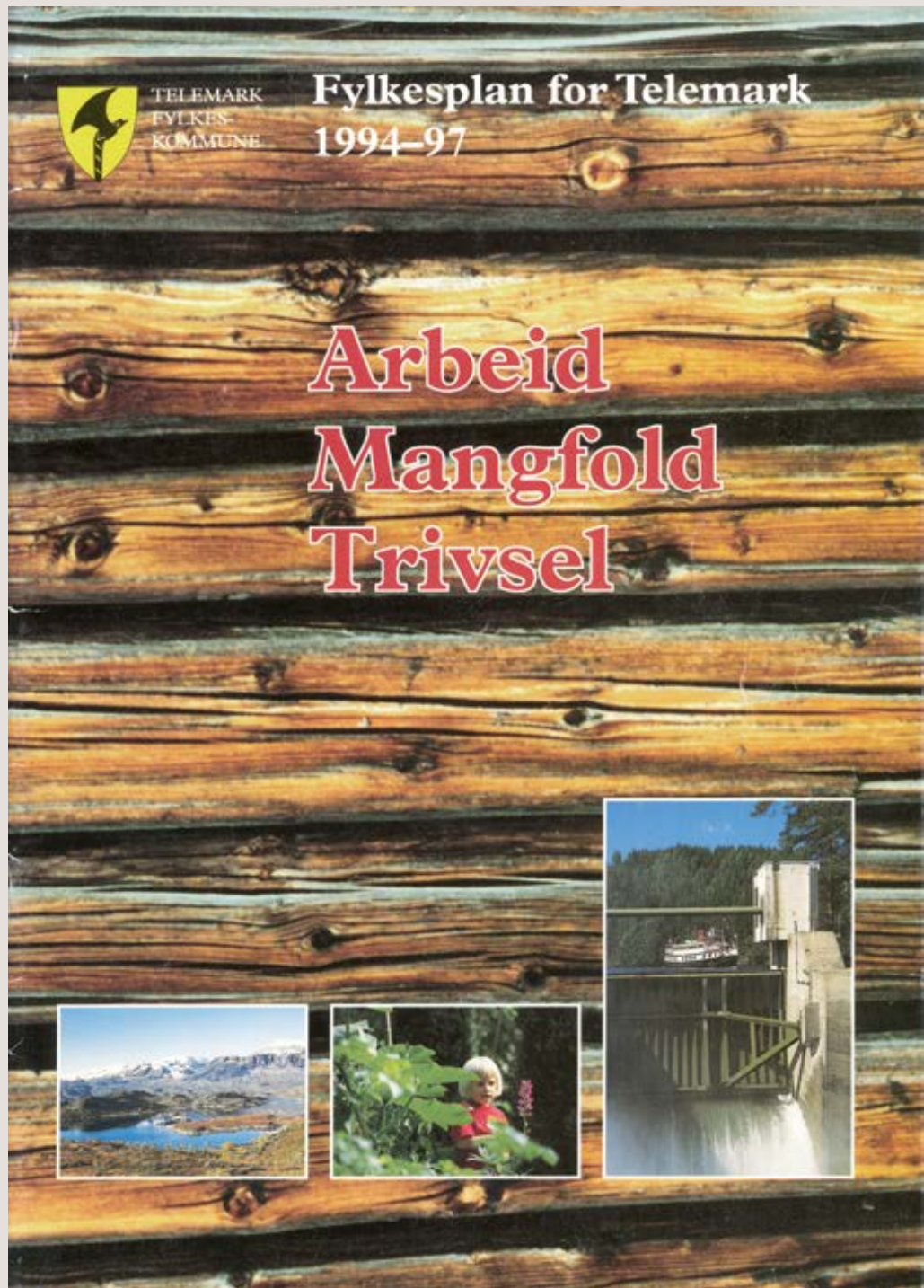
For Drangedals og de andre telemarkskommunenes vedkommende er det interessant å se frivilligheten og «kommunaliseringen» av velferdsstaten i sammenheng med omsorgsarbeid og kjønn. Drangedal alders- og sjukeheim ble i løpet av 1970-tallet kommunens største arbeidsplass. Den betydningen det offentlige har hatt for likestilling mellom kjønn-

Helselagsmøte på Reiersdalen 12.juli 1955. Sittende fra venstre: Jon Reidar Midtbø, Asbjørg Midtbø, Gudrun Palerud, Signe Midtbø, Olga Tveita, Solveig Opsahl. Bak fra venstre: Anna Midtbø, Harald Midtbø, Marie Håstul.

Foto: Drangedal Historielag

Fylkesplanen for Telemark 1994–1997 var ambisiøs og målbar store visjoner om hva bred deltakelse kunne utrette. Arbeidet med planen skapte imidlertid en god del frustrasjoner underveis fordi mange mente at den var for ordrik og upresis. Disse frustrasjonene bidro til å inspirere en mer instrumentell form for planlegging som la vekt på «realisme».

nene i Drangedal og i fylket (og landet) for øvrig, kan vanskelig overvurderes. Minst like interessant er det at effektene av økt likestilling synes å ha vært selvforsterkende: Den allmenne verdsettingen av individuell frihet har gjort at familien ikke er en reell konkurrent til kommunalt omsorgs- og sosialiseringsansvar. Dette gir spiren til en allmenngjøring av interessen for en aktiv velferdskommune og det politiske ansvaret det innebærer, og det har sannsynligvis også – paradoksalt nok, vil mange hevde – ikke skapt mer passivitet, men økt folks muligheter til å ta del i det frivillige organisasjonslivet.

Planlegging i Telemark

Fylkesplanen for Telemark for 1994–1997 ble kritisert fordi den ikke hadde mange og store nok «virkemidler» knyttet til seg. Derfor ble politikken i planen bare «ønsketenkning», slik mange kommunale folkevalgte så det. Omkvedet var at planen var «for julekortaktig», preget av «utenomstakk» og «tomme ord».

Her er tre av planens overordnede mål:

«Telemark skal utvikle effektive, sikre og miljøvennlige kommunikasjoner og gode steder i by og bygd og skape forbedrede betingelser for voksende næringsvirksomhet, kulturelt mangfold og trivelige livsvilkår.

Å sikre et økologisk forsvarlig forbruk av naturressurser for å opprettholde et stabilt miljø med biologisk mangfold for generasjonene som kommer etter oss.

Alle barn og unge skal vokse opp i et positivt sosialt, kulturelt og fysisk miljø som kjennetegnes av omsorg, trygghet og trivsel. Deres personlige vekst skal stimuleres slik at de opparbeider seg selvtillit og tro på framtiden og blir stimulert til å gjøre en innsats for samfunnet. Bostedsfylket skal gjøre dem hjemmeglade og rotfaste.»

Den tilsynelatende allmenne utmattelsen som ble utløst av denne typen utopisk planlegging, ble i Telemark etterfulgt av en ny realisme. Oppmerksomheten skulle rettes mot det man har virkemidler til å gjøre noe med. Den nærmest overveldende «konkrettheten» som fulgte av dette, var ikke minst inspirert av erfaringen med hva faglig solid dokumentasjon kunne bety i lokalpolitikken. I et prosjekt i en av Telemarks største kommuner fikk den nye realismen sitt uttrykk i en søken etter nærmest absolutt presisjon. Helse- og sosialetaten hadde

fått i oppdrag å gjennomføre en registrering av tidsbruken i hjemmebaserte tjenester for eldre. Behovet i hjemmetjenestene hadde økt relativt dramatisk i denne kommunen, og man trengte å vite hvorfor – og dessuten hvorvidt det var mulig å gjøre innsparinger. Undersøkelsen besto av en rapport som dokumenterte den enkelte ansattes bruk av tid over en treukersperiode. Til sammen var disse personene fotfulgt og registrert i 2018 timer og 44 minutter. Rapporten konkluderte med at 43 % av tida ble brukt til «pasientrettet arbeid», 35 % til «indirekte arbeid», 15,45 % til kjøring til og fra og endelig 6,092 % til uspesifiserte aktiviteter. Den første kategorien ble delt opp i 21 separate aktiviteter, kalt «omsorgsvariable», og gitt en separat «score» som ble målt i minutter og visualisert i et søylediagram. Man kunne derfor måle effektiv og målrettet tidsbruk ved å merke seg at «ca. 2500» minutter ble brukt til prat. Rapporten viste også at et spesifisert toalettbesøk hos en pasient tok ni minutter.

En annen type alternativ, og etter intensjonen mer målrettet og effektiv planlegging kan illustreres gjennom et prosjekt som Fylkesmannen i Telemark var ansvarlig for i perioden 1993–1996, som ble kalt *Bygdemobilisering i Telemark*.

«Målet for programmet er å få til næringsutvikling og nærmiljøutvikling ved hjelp av initiativ frå bygdene, og samarbeid mellom det kommunale landbrukskontor og næringsapparat samt dei aktuelle kommunale etatar. (...)

Dersom bygdesamfunnet har eit nettverk og ein livsvilje over eit visst nivå, er teorien at denne programsatsinga vil kunne bidra til å styrke nettopp desse grunnleggande faktorane som fortoner seg svake eller mangelfulle.»

Prosjektet delte ut ressurser etter søknad til bygder der folk ville utrette noe sammen. Den fikk et utvetydig *paternalistisk* preg. Styringsgruppa ble opptatt av problematiske sider ved bygdelivet som «dårlig selvtillit», «jantelovsmentalitet» og at det er «vanskelig å få folk til å ta ansvar». Botemiddelet ble å skape «(...) bevissthet på eget ansvar for utviklingen i bygda» og å formidle at «de må ta ansvar for egen situasjon». I oppsummeringen ble det blant annet understreket at «selvfølelsen (i de involverte bygdene) er betra», og at «Vi hadde neppe fått dem til å jobbe uten gulrota». Kontrasten til den dialogiske innfallsvinkelen i fylkesplanleggingen er slående.

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

**NEI
til
EU**

VENSTREBORG, SOSIALDEMOKRATISK DOMINANS OG BØLGJER FRÅ HØGRE

Telemark som politisk region

Olav Rovde

MELLOM AUSTLAND OG VESTLAND

21. august 1921 vart det arrangert eit stort venstremøte i Skien til ære for Gunnar Knudsen der han sa farvel med veljarane sine. Knudsen hadde, med unntak av åra 1910–1913, sete samanhengande på Stortinget eller i regjeringa sidan 1891. Før valet i 1921 sa han frå seg attval. Nokre veker etter avskilsmøtet i Skien vart det arrangert fest for han i Kristiania. Då var det statsleiaren som skulle feirast. Han var med i regjeringa til Christian Michelsen i 1905, gjekk ut fordi han ville ha republikk, han danna sjølv regjering i 1908, ho vart felt i 1910, men han kom tilbake vinteren 1913 og sat som regjeringsleiar fram til 1920. Dette var Venstres stordomstid, med han som sjølvsgd leiar, men det var også «den nye arbeidsdagen» der Noreg, ikkje minst ved utviklinga i Telemark, steig inn i den moderne industrialderen. Her hadde industrigründeren og bedriftsleiaren Knudsen ei viktig rolle. Alt i alt står han fram som ein av dei mest ruvande statsleiarane i norsk historie.¹

Avskilfestane i 1921 fall saman med eit skifte i norsk politikk. Den langvarige stabiliteten i regjeringssystemet vart avløyst med langt større ustabilitet og skiftande regjeringar. Det reflekterte politiske endringar. Gunnar Knudsen, som fylte 73 år i 1921, var enno i fleire år aktiv som politiskar, både i Telemark og på landsplanet. Men Venstre var på hell. Partiet gjekk tilbake ved valet i 1918 og enda kraftigare i 1921. Det var ein tilbakegang som heldt fram i åra utetter. Men det skjedde samstundes med at valgeografien til partiet hadde endra preg. Venstre gjekk tilbake i Oslofjord-området, Indre Austland, og særleg i byane der, men heldt seg langt sterkare i kystfylka frå og med Telemark, i agder- og vestlandsfylka nordover til Trøndelag. I denne samanhengen avveik Telemark frå resten av Austlandet. I alle val i perioden var det ein systematisk skilnad i oppslutninga om Venstre mellom Telemark og dei andre austlandsfylka, det galdt også grannane Vestfold og Buskerud. Derimot var det stor likskap mellom Telemark og agder- og vestlandsfylka.² I sin valanalyse av Venstre brukar Leiv Mjeldheim nemninga «Søraustlandet-Agder» som ein felles valregion.

Bildet viser demonstrasjonstoget mot EU i 1. maifeiringa i Bø i 1994. Folkerøystingane om Fellesmarknaden syntte både i 1972 og 1994 at Telemark var eit av dei fremste nei-fylka i lan-det. Det kan tolkast inn i ein tradisjon merkt av ein sosialradikal politisk kultur og ein folkeleg motkultur som gav grunnlag for eit sterkt radikalt Venstre frå slutten av 1800-talet og ei sterk sosialistisk rørsle etter 1905. Styrken til nei-sida i fellesmarknadsspørsmålet vart skapt både av industriarbeidarmiljøa i byane og av bygdefolk, særleg i bygdene i dei midtre og øvre delane av fylket. Mot slutten av 1900-talet vart den radikale telemarkskulturen på fleire måtar omforma og svekka.

Foto: Bø Blad

I 1906 gjekk regjeringa Michelsen til val på eige program. Målet var å byggje opp ei borgarleg samling for å demme opp både mot sosialismen og sosialradikale stemningar på ikkje-sosialistisk side.

Utspelet skapte uklare partigrenser. Avklaringa kom i 1908 i diskusjonen om konsesjonslovene og sosialpolitiske reformer – då Venstre vart «konsolidert» under førarskap av Gunnar Knudsen.

Knudsen allierte seg med Arbeidardemokratane. Leiaren i partiet, Johan Castberg, vart justisminister i regjeringa Knudsen skipa i 1908. «Konsolideringa»

av Venstre medførte at den moderate delen av partiet som hadde støtta samlingstanken, organiserte det nye partiet Det Frisinna Venstre i 1909. I Telemark stod arbeidardemokratane sterkast i småbruks- og skogsarbeidarmiljø i øvre delar av fylket, der Arbeidarpartiet gradvis fekk ei dominerande stilling. Dei frisinna var sterkast i dei nedre urbane områda der dei samarbeidde tett med Høgre. Partiet vart omdøpt til Frisinna Folkeparti i 1932, og vart lagt ned to år seinare.

Illustrasjon fra Vikingen

Søraustlandet omfatta Telemark og Brunla, sørlegaste del av Vestfold. Saman med agder- og vestlandsfylka utgjorde dette «venstrebeltet» i Noreg.³

Den politiske retninga som særleg sette Venstre i skuggen, var arbeidarrørsla. Den politiske utviklinga etter 1905 er historia om korleis sosialistane, med Arbeidarpartiet i spissen, fekk det politiske overtaket i fylket. Dette gjeld særleg frå siste del av 1920-åra då sosialistane stod fram som ei samla og veksende kraft, etter dei interne og kløyvande stridane først i 1920-åra. Arbeidarpartiets frammarsj var særleg eit austlandsfenomen, og partiet vart tidleg sterkt i Troms og Finnmark. Som tommelfingerregel kan det hevdast at Arbeidarpartiet stod sterkt der Venstre stod svakt. Unntaket er Telemark som her reagerte tilnærma likt med austlandsregionen. Arbeidarpartiet voks gradvis i fylket og vart alt i 1915 det største partiet, og det heldt fram med å vekse gjennom heile mellomkrigstida. Ved valet i 1936 rekrutterte det 46,5 prosent av veljarane i Telemark, som då var på linje med dei sterkaste arbeidartiregionane i landet.

Den politiske kulturen, slik den vart uttrykt ved partivala i Telemark frå 1906, set på denne måten fylket i ei særstilling. Det står fram som ei kryssing mellom Austlandet og Vestlandet. Vi skal no vende blikket innover mot Telemark for å få fram særtrekk ved denne politiske kulturen.

Ei venstreborg

Framfor valet i 1906 vart det innført ei nytt valsystem i Noreg som galdt fram til og med valet i 1918. Landkommunane i Telemark vart delte inn i fire ein-

mannskrinsar, Vest-Telemark, Aust-Telemark, Bamble og Gjerpen krins. Skien, Porsgrunn og Kragerø var egne bykrinsar, medan Notodden, som fekk bystatus i 1913, delte representant med Kongsberg og Hønefoss, og Brevik med Holmestrand.⁴ I desse tilfella tvinga altså valordninga fram samarbeid over fylkesgrensene.

Den nye valordninga var ei utfordring for fylkespartia som måtte reorganiseras. Venstre var det partiet som på denne tid hadde den best innarbeidde amtsorganisasjonen, men valordninga skapte behov for djuptgripande endringar. Dette vart tidleg avklara. Alt i 1906 vart egne krinsorganisasjonar sette på beina. Dette var viktig for «konsolideringa» av landsvenstre to år seinare. Når Bratsberg Venstre fekk ei førande rolle, er ei forklaring den innverkanden Gunnar Knudsen hadde. Han var ingen tilhengar av eit samlingsparti, og då han gjekk ut av regjeringa Michelsen, stilte han seg i spissen for eit «reint» Venstre. Telemark Venstre var ikkje berre republikansk, men førte også vidare tradisjonane frå Reine Venstre i 1880-åra.

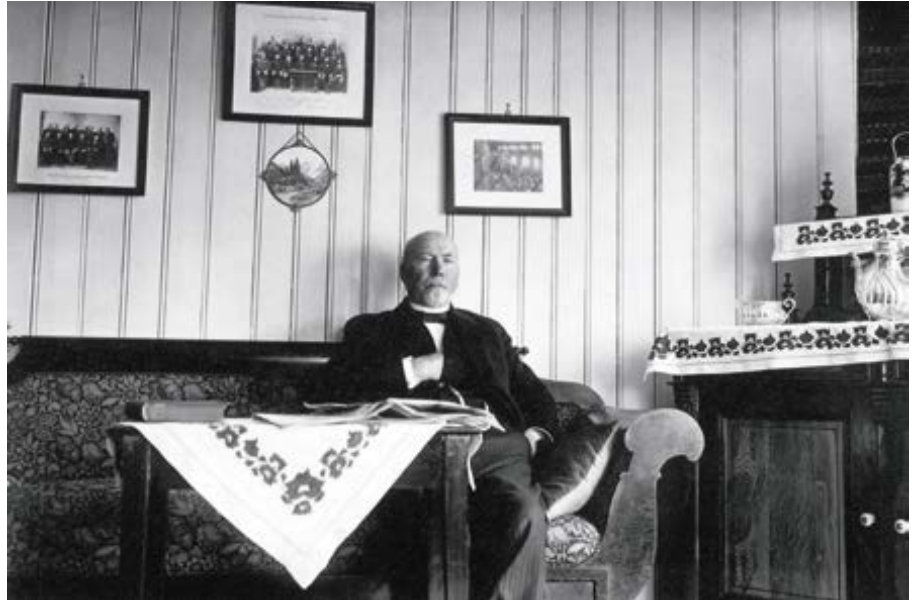
I landkrinsane gjorde Venstre så å seie reint bord i alle val under den nye valordninga. Ordninga favoriserte partiet. Vala vart ofte sikra i første omgang eller ved å mønstre fleirtal i andre. Det var stor kontinuitet i personsamansetjinga. Mange vart derfor sitjande i fleire periodar på Stortinget og

Det var rekordstor oppslutning om 1. mai-feiringa på Rjukan i 1918. Bildet viser toget i kyrkjesvingen. Fanene i toget hadde antimilitaristiske slagord og krav om 8-timarsdag.
Foto: Fotograf ukjent / Norsk Industriarbeidermuseum

Ivar P. Tveiten (1850–1934) frå Fyresdal var fast stortingsrepresentant for Venstre 1904–1924. Han var stortingspresident 1917–1920 og 1922–1924 og sat som kyrkje- og undervisningsminister i Mowinckels 1. regjering 1924–1926. Han markerte seg som ein ivrig talsmann for fråhald og landsmål og sat fleire år som landsmåletts førar på Stortinget.

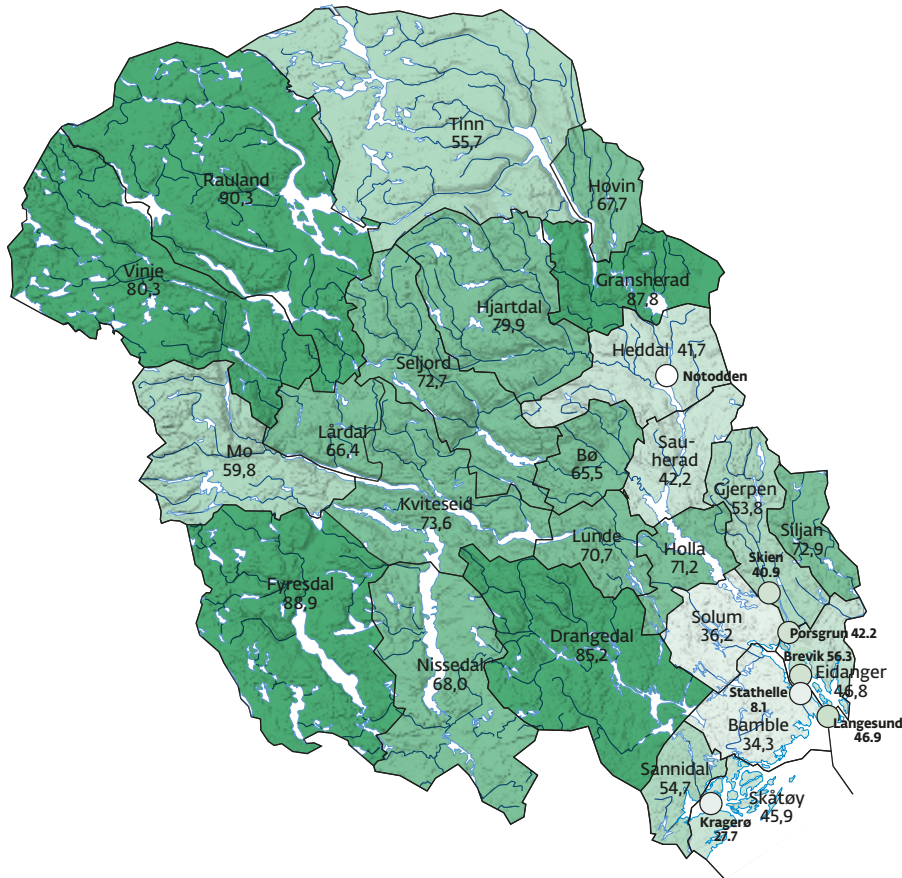
Foto: Bendik Taraldlien / utlånt av Lars Veum

kom til å markere seg blant dei mest sentrale venstrepolitikarane. Frå Vest-Telemark galdt det gardbrukar og lærar Ivar P. Tveiten frå Fyresdal. Han vart valt inn på Stortinget i 1903 og sat som representant til 1924 og hadde fleire sentrale verv i partiet.⁵ Han stod nær Arbeidardemokratane, eit parti som stod sterkast i Vest-Telemark.⁶ Ein annan var Gjermund Grivi frå Bø. Han vart valt inn på Stortinget i 1903 og sat der med nokre opphald fram til valet i 1930. Han stilte ikkje til val i 1912, men vart då erstatta av Jørgen Løvland, Noregs første utanriksminister og ein av dei mest profilerte politikarane i landet i denne perioden. Veteranen Peder Rinde, stortingsmann sidan 1877, representerte Bamble krins fram til valet i 1918, då han vart slått ut av Olav Sannes, gardbrukar frå Drangedal. Sannes var fleire år ordførar i Drangedal og vart valt inn att på Stortinget i 1925 der han sat fram til valet i 1933. Så var det sjølvsagt Gunnar Knudsen, representant for Gjerpen krins. I den tid han sat som statsminister, møtte varamannen Nils Skilbred, også han ein aktiv kommunepolitikar.

Kjerneområdet til partiet var Vest- og Midt-Telemark. I stortingsvala i perioden 1906 til 1918 fekk Venstre jamt over oppslutning på mellom 60 og 90 prosent i alle vesttelemarkskommunane. Like eins stod partiet sterkt i Kviteseid, Seljord og austover mot Hjartdal og Gransherad, og i Lunde og Bø. Dette var fjell-, skogs- og jordbrukskommunar, alle med ein heller egalitær sosial struktur. Jordbruksbygdene vart breiare og gardane større i Midt-Telemark, men stort sett var heile styrkebeltet til Venstre eit småbruksdistrikt der mesteparten av arbeidet på gardane vart utført av familiearbeidskrafta: «Eigedomsstrukturen og særleg gardsstorleiken hadde noko vestlandsk eller

Oppslutninga om Venstre 1912

Venstres oppslutning ved stortingsvalet 1912 – som viser at partiet stod sterkt i heile fylket, men særleg i Vest- og Midt-Telemark.

sørvestlandsk over seg», skriv Jostein Nerbøvik.⁷ Sosialt sett likna telemarksvestre på Agder og Vestlandet. Partiet treivst best der dei sosiale motsetningane var små.

I bykrinsane var Venstres oppslutning meir variabel. Partiet stod sterkt i Skien, men svakare i Porsgrunn og Kragerø. Skien fekk tidleg, alt i 1880-åra, eit relativt sterkt og radikalt Venstre. Det hadde oppslutning frå og var talerør for arbeidarane (sjå Berntsen). Men Skien var også ein handels- og grosser-arby som vende auga innover mot amtet, og Venstre hadde oppslutning frå småborgarskapet og mellomlaga i byen. Kjøpmann Carl Stousland, som ei årrekke var medlem av Skien bystyre, mange år som ordførar, representerte partiet på Stortinget i fleire periodar. Han kom på kollisjonskurs med moderpartiet i fleire saker, mellom anna om konsesjonslovene.⁸ I 1918 stilte han som uavhengig kandidat for Skien og sprengde dermed Venstre ved valet. Nabo-kommunane rundt Skien, Siljan og Gjerpen, var lenge sterke venstreregionar. Men Porsgrunn var konservativ med eit relativt sterkt Høgre. Porsgrunn var ein skips- og sjøfartsby «gjennomsyret av en standspreget og paternalistisk

kultur»⁹ som gav betre grobotn for Høgre. Partiet samarbeidde tett, både her og i resten av Bratsberg og landet, med Frisinna Venstre.

Kyststroka var politisk sett meir varierte. Venstre kunne hevde seg godt nokre stadar, som t.d. i Skåtøy, som var eigen kommune til 1960. Det same galdt Kragerø. Men elles stod både Høgre og Frisinna Venstre relativt sterkt i heile kystbeltet frå Eidanger til Kragerø og Skåtøy. Dette var også område som mest slutta opp om kongedøme ved avrøystinga i 1905 og såleis braut ut av dei sterke republikanske stemningane som Venstre målbar.¹⁰

Flyttar vi oss innover i landet igjen, var den nye bykommunen frå 1913, Notodden, prega av eit sterkt og veksande Arbeidarparti. Samstundes hadde Notodden eit sterkt Venstre. Den første ordføraren i den nye byen kom frå Arbeidarpartiet, men i heile perioden 1914–1923 var det borgarleg fleirtal og Venstre-ordførar det meste av tida. Men etter kommunevalet i 1922 overtok Arbeidarpartiet politikken i byen og sat i føringa heilt fram til 1990-åra.¹¹

Venstre-rørsle

Venstre er «mindre et parti end en retning», skreiv venstreavisa *Nidaros* i 1918.¹² Leiv Mjeldheim utdjupar same poenget:

«Venstre var først og fremst instrument for ei rørsle (...) som rømde eit vidt spekter av kulturelle og sosiale opposisjonselement: fråhaldsrørsle, målrørsle, delar av lekmanrørsle, «bondereisninga» og dei ikkje-sosialistiske arbeidarane.»¹³

Dette gjeld i høg grad Telemark Venstre. Partiet stod ikkje berre i eit tett slektskap med, men kvilte i stor grad på organisasjonar som var knytte til ein brei folkeleg kultur i samtida. Valordninga frå 1906 til 1920 gav desse rørslene større armslag som interessegrupper. Både kunne dei stille til val i enkelte einmannskrinsar, og dei kunne setje press på kandidatar frå andre parti ved å be dei svare på konkrete spørsmål om haldningar som til dømes språk, alkohol og kristendomens stilling. På denne bakgrunn vart Avholdspartiet skipa i 1905, året etter sette målfolket opp eit målpolitisk program, og seinare (1907) kom Kirkepartiet, og riksmålsfolket fekk eigen landsskipnad.¹⁴

Det var særleg Venstre som kom i søkelyset. I Telemark hadde partiet alt bunde seg til målrørsle. Mållaga i amtet vart først oppretta i venstrebygdene i Midt- og Vest-Telemark og starta her arbeid for å innføre landsmål i skulen og som administrasjonsspråk i herada – og som kyrkjespråk. I 1899 vart det danna eit felleslag for Bratsberg og agderamta, men det vart lagt ned i 1907, mest av praktiske grunnar. I 1908 vart Telelaget skipa, året etter med målbladet *Norig* i Skien som hovudorgan. Telelaget vart eit av dei største fylkeslaga tilslutta Noregs Mållag.¹⁵ I Venstre vart målspørsmålet viktig – og fekk sterke talsmenn. Både Gjermund Grivi og Ivar Tveiten var sentrale målpolitikarar

i partiet, og når Jørgen Løvland vart stilt opp som kandidat for Venstre i 1912, var målsaka ein viktig grunn. Løvland hadde då vore leiar i Noregs Mållag i tre år. Både Grivi, Tveiten og Løvland var rekna mellom dei «måltreliøse», dei som kravde at landsmålet skulle ha einerett til status *norsk mål*.¹⁶ I dei meir urbane stroka i Nedre Telemark stod måltanken svakare. Gunnar Knudsen hadde problem med målposten Venstre førte opp på programmet sitt. Men både av nasjonale og regionale grunnar måtte han kalle seg målven. I Telemark var det utenkjeleg å svekkje målposten. Venstre hadde «bunde seg til målstrevet med ideologiske band som det sjølv hadde spunne, og som det ikkje kunne frigjere seg frå så lenge partiet hadde gjort krav på å representera all nasjonal vilje i folket».¹⁷

Målrørsla fekk ei sterk folkeleg forankring i den frilynde ungdomsrørsla. Dei to organisasjonsrørslene var «runne av same rot og tufta på same nasjonale grunn».¹⁸ Telemark ungdomssamlag vart skipa på Årnes i 1895. Ti lag stod bak, men dette talet voks raskt. I 1920 fanst det 48 enkeltlag i fylket med til saman knapt 2500 medlemmer.¹⁹ Programmet som gjekk att, var å fremje landsmålet og den norske kulturen og motarbeide rusdrykk. Dei erklærte seg politisk nøytrale, men det var ingen løyndom at dei låg tett inntil Venstre. Dei låg også nær folkehøgskulekulturen som hadde ei sterk stilling i amtet. Folkehøgskulen som starta i Seljord i 1878 og heldt det gåande der med nokre mellomrom til 1914, då den flytta til Kviteseid, vart eit kulturelt fyrtårn for både målrørsla og den frilynde rørsla – og for Venstre-rørsla. Sentrale menn

Ungdomslaget Dølelaget 17. mai 1923 framfor det nybygde Fjellvang i Edland. Dølelaget vart skipa rundt hundreårsskiftet, det låg nede under første verdskrig, men vart gjenreist etter krigen. Fjellvang vart bygd på dugnad og stod ferdig i 1922.

Foto: Fotograf ukjent/ utlånt av Ragnvald Christenson

Losje Verdandi i Skien. Verdandi var namnet på den internasjonale losjerørsla som arbeidarfråhaldsrørsla slutta seg til.

Foto: Ragnvald Nyblin / Telemark Museum

som Viggo Ullmann, amtmann i Bratsberg 1902–1910, og Jacob Naadland, som begge var knytte til miljøet ved folkehøgskulen, personifiserte desse samanhengane.²⁰

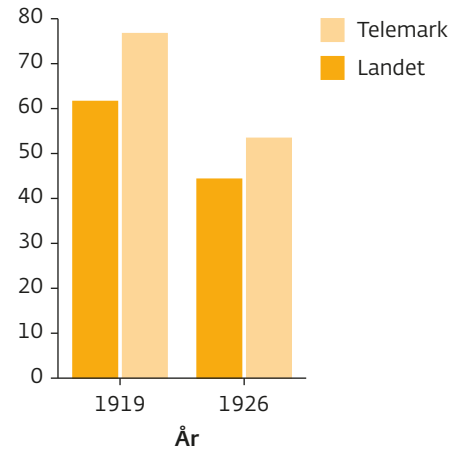
Fråhaldsrørsla, som i denne perioden vart den mektigaste folkerørsla i landet,²¹ hadde også ei sterk stilling i Venstre – og i Telemark. Men fråhaldsfolket lena seg ikkje berre på Venstre. I Porsgrunn, der landets første IOGT-foreining vart oppretta i 1877, fekk eit politisk konservativt Avholdsparti ei sterk stilling.²² Fråhaldstanken fekk stor utbreiing i kystkommunane. Det første totalfråhaldslaget i Telemark vart skipa i Kragerø alt i 1870. Det danna grunnstammen i Avholdspartiet som vart det største partiet i byen både ved stortingsvalet i 1915 og kommunevalet i 1916.²³ I sjøfartsstroka kom impulsar utanfrå inn i lokalmiljøa. Det galdt også impulsar til religiøse organisasjonar, som slo sterke røter i nedre delar av fylket (sjå Gulliksen).

Fråhaldstanken fekk også feste i arbeidarrørsla. Arbeidarpartiet var det første partiet i Noreg som programfesta eit nasjonalt forbod (1912) under parolen forma av Kyrre Grepp: «Et samfundsonde innskrenker man ikke, det avskaffer man». I Bratsberg gjekk både partilag og fagforeiningar inn for ei fråhaldslinje. Linja hadde både ein politisk og ein sosial bodskap. «Rusdrikkens avskaffelse er det største skritt til arbeiderklassens frigjørelse» heitte det

Forbodsrøystinga 1919

Prosent

Forbodsrøystingane 1919 og 1926 i Telemark. Ja-stemmer i prosent av godkjende stemmer.

Forbodsrøystinga 1926

i ein resolusjon frå Avholdsfolkets dag som arbeidarorganisasjonane arrangerte på Rjukan i 1910. Ved streiken same året vedtok Jern og Metall «alkoholstreik»; ingen skulle skaffe seg alkohol medan streiken pågjekk, og dei som viste seg rusa, skulle stemplast som streikebrytarar.²⁴ Aksjonen var eit svar på eit ganske omfattande problem med fyll og gauking, særleg i anleggsperiodane både på Rjukan og Notodden. Notodden vart eit senter for rallarar på reisefot, ofte på veg til byar med brennevinssal (samlag) – til Kongsberg eller med båt til Skien og vidare til Kristiania.

Arbeidarrørsla hadde sine egne organisasjonar for fråhaldsarbeidet. Fleire av dei vart knytte til *Verdandi*, som braut ut av IOGT i protest både mot den religiøse tilknyttinga og vekta som vart lagd på det moralske ansvaret enkeltindividet hadde. For *Verdandi* var alkoholbruk i første rekkje eit sosialpolitisk problem. Arbeidarfråhaldslaga gjekk derfor til vanleg ikkje inn i det organiserte fråhaldsarbeidet som breidde seg over heile fylket i denne perioden. Det kom losjar i alle kommunar, og alkoholspørsmålet vart ein viktig del av arbeidet til den frilynde ungdomsrørsla – ein måtte «reinska ungdomslagi – ja heile ungdomslivet for drykk».²⁵ Dette gjorde Telemark til ein av dei største fråhaldsregionane i landet – saman med Agder, vestlandsfylka og delar av Trøndelag. Bratsberg Venstre hadde elles sterke politikarar som fronta fråhaldssaka. Det galdt dei to «målmennene», Tveiten og Grivi. Grivi var aktiv medlem i fråhaldsgruppa på Stortinget, i 1910–1912 som formann. Han var også ein pådrivar for å setje inn forbod på Venstres program. Her møtte han motstand frå Gunnar Knudsen som var måtehaldsmann. Men som med målprogrammet var fråhaldssaka eit av dei mest sentrale spørsmåla som profilerte og konstituerte Venstre som parti, og det var vanskeleg å stå fram med atterhald i spørsmålet. Knudsen fekk også eit klarare syn for dei sosialpolitiske problema ved alkoholbruk. Han gleid derfor i retning av å skjerpe fråhaldsposten i venstreprogrammet.²⁶ I 1918 følgde partiet etter Arbeidarpartiet og programfesta både forbod og folkerøysting.

Folkerøystinga i 1919 vart ein knusande siger for fråhaldsinteressene. I landet gjekk nesten 62 prosent av dei som røysta, inn for forbod,²⁷ i Telemark var prosentdelen godt over 70. Byane drog ja-delen noko ned, men alle kommunar i amtet hadde fleirtal for forbod. I bygdene var fleirtalet på nesten 77 prosent.

Ja-fleirtalet skilde Telemark frå resten av Austlandet og stilte det meir på linje med kystfylka i sør, vest og i nord. Oppslutninga om forbodet var størst i Vest-Telemark, Midt- og Aust-Telemark. I fleire kommunar (Drangedal, Nissedal, Fyresdal, Vinje og Seljord), alle sterke venstrekommunar, mønstra ja-sida over 90 prosent av veljarane. I Vinje var det berre 20 som røysta nei.²⁸ I det heile kan det teiknast eit tydeleg samsvar mellom stor oppslutning om Venstre og ja til forbod i 1919. Dette mønsteret heldt seg også ved folkerøystinga i 1926, rett nok med langt lågare støtte til forbodet. Særleg tydeleg i 1926-avrøy-

stinga var tilbakegangen for ja-sida i byane og i industrikommunane. Ein grunn til dette var truleg fråfall blant industriarbeidarane.

Venstre-rørsla omfatta også ei presse som var viktig både for partiet og organisasjonane rundt det. Perioden fram til andre verdskrig var generelt sett ei veksttid for aviser. Dei skaut opp «som krappe bølger ... synker sammen og dukker opp igjen», men levde ved sida av «mer stabile aviser som tunge bærer over tidens urolige hav», skriv Berner Hansen.²⁹ Mange av den første typen var knytte til fråhalds- og målspeørsmålet. Notodden fekk eiga fråhaldsavis i 1909 som seinare vart flytta til Skien. Avisa *Norig* som mållaget *Dag* i Skien oppretta i 1909, heldt det gåande til midt i 1930-åra. *Norig* marknadsførte seg som ei venstreavis. Dette var eit trekk i tida. Dei fleste batt seg til eit politisk parti. *Porsgrunns Dagblad* starta som venstreavis i 1914. Redaktøren Daniel H. Grini kom frå *Varden*, den «tunge båra» blant telemarksavisene, som heile tida stod i ei særstilling. *Varden* batt seg sterkt til Venstre, vart Telemarks største avis og nådde ut til alle delar av fylket.

I motbakke

I desember 1920 tok Gunnar Knudsen imot ein uroande rapport frå Neri Valen, formannen i Bø Venstrelag, og ein «coming man» i stortingsvenstre. Laget hadde, «sikkerlig i likhet med andre bygder – i lengere tid hatt en sterk følelse av at noget alvorlig maa gjøres om ikke venstrelaget skal sovne til en ren skyggetilværelse». ³¹ Han peikte på det nye landmandspartiet som dreiv politisk agitasjon for sitt bondeprogram utover bygdene. Saman med det politiske

Plakatlar mot samlag oppstilte framfor lokala til IOGT i Kongens gate i Skien i september 1934. Før Vinmonopolet (oppretta i 1923) fekk einerett på all omsetning av brennevin og vin i 1938, kunne byar gjennom folkerøysting opprette private samlag. Fråhaldsfolket vann avrøystinga i Skien. Det same skjedde i Kragerø, Porsgrunn og Notodden der det var liknande avrøystingar same året. Det var nye avrøystingar rett etter krigen, som fråhaldstilhengarane også vann. Dei første vinmonopola i fylket kom i 1959 – i Skien og Porsgrunn.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

arbeidet sosialistane dreiv – også utover bygdene – var faren at Venstre som parti vart øydelagt.

Åtvaringane frå Valen fekk ny tyngde ved stortingsvalet eit år seinare då tilbakegangen starta og gjorde at partiet miste den dominerande stillinga det hadde hatt i fylket. Bakgrunnen for problema til Venstre hadde samanheng med slitasjen regjeringspartiet vart utsett for, særleg under krigen då det var aksjonar mot dyrtid og forsyningsvanskar i byane og misnøye blant bøndene mot regulering av produksjon og prisar. Men dels var det også eit resultat av at den kulturrørsla Venstre hadde stilt seg i spissen for, vart svekt som politisk mobiliseringsfaktor. Det galdt fråhaldssaka som tapte oppslutning fram mot den nye forbodsavstemminga i 1926. Framleis var det fleirtal for forbod i fylket, men det hadde skrumpa inn. I alle byane, og i Tinn, vart ja-fleirtalet i 1919 snudd til nei-fleirtal. Målsaka vart meir motsetnadsfull. 1917-rettskriyinga forsterka kritikken mot «måltvang» og «formynderi». Reaksjonane mot den sterke innverknaden målfolket hadde, gjorde at «dets viktigste allierte på Stortinget, Venstre, ble svekket», skriv Gabriel Øidne.³² Vel så viktig var det at økonomiske og sosiale spørsmål kom meir i forgrunnen i den politiske debatten til fortrengsel for spørsmål knytte til den kulturelle bygdereisinga. I fylkesungdomslaget vart det klagt over at agitatorar som «tala til dei låkaste instinkta i menneskja», fekk folk med seg og gjorde det vanskelegare å få dei «oppglødd for nasjonale og ideelle hugsmål».³³ Her var framgangen arbeidar-

BRATSBERG BLIR TELEMARK

I 1919 vart namnet *Bratsberg amt* endra til *Telemark fylke*, og amtmannen fekk tittelen fylkesmann. Namneendringane var lekk i ein rikspolitisk prosess som munna ut av dei nasjonale stemningane og fornorskingspolitikken frå hundreårsskiftet. Venstre var pådrivar. I denne prosessen vart ei rekkje stadnamn, kommunenamn og administrative nemningar endra. Slik vart Sannikedal til Sannidal, Slemdal til Siljan, Saude til Sauherad og Hitterdal til Heddal. Namneendringa til Telemark var omtvista, men kom ikkje til å vekkje sterk strid, korkje i Stortinget eller i debatten i fylket. Nokre ville halde på namnet Bratsberg, men det fekk lita tilslutning. Bratsberg var eigentleg eit gardsnamn, og

det var eit poeng å få eit namn som dekte heile regionen. Det gjorde heller ikkje *Telemark*, som tidleg kom opp som eit forslag. Eit motforslag om eit dobbeltnamn, *Telemark og Grenland*, møtte bastant motstand frå venstrerepresentantane frå Vest- og Aust-Telemark. Namnet *Grenland* hadde inga sterk stilling på denne tid. Det var teke opp først på 1900-talet, også som lekk i fornorskingspolitikken og som avløyser av det tidlegare brukte «Skiensfjorden», men det hadde ikkje gliidd inn i vanleg språkbruk. Eigentleg var det eit gammalt namn for bygdene rundt Norsjø.³⁰ Telemark hadde fått ein heilt annan plass i språket. Etter det nasjonalromantiske gjennombrøtet på 1800-talet og det industrielle

gjennombrøtet først på 1900-talet hadde *Telemark* nærast blitt eit merkenamn både på den tradisjonsbundne norske bondekulturen og på det moderne Industri-Noreg. Framveksten av skiidretten som fekk Morgedal som fødestad, konsoliderte denne posisjonen som merkenamn, også internasjonalt. Telemarks-namnet var elles alt teke i bruk i fleire samanhengar på fellestiltak i amtet. Det heitte Telefylkets Arbeidersamlag (1891) og Telefylkets ungdomssamlag (1895). Det siste stod bak opprettinga av Telefylkets forelesingslag i 1911, og mållaget som kom i amtet i 1908, heitte Telelaget. Det var sjølvsagt ikkje tilfeldig at det nettopp var desse organisasjonane som brukte telemarksnamnet.

rørsla hadde, sett på som eit problem. Ein tydeleg tendens i mellomkrigstida var at heile venstrekulturen vart meir antisosialistisk.

Konservative rivalar

Valens uro i 1920 hadde bakgrunn i vedtaket til Norsk Landmandsforbund tidlegare på året om å organisere seg som politisk parti – ved sida av å arbeide som interesseorganisasjon for bøndene. I 1922 vart forbundet delt i to, Bondepartiet og Norges Bondelag, men partiet vart i den første tida halde tett inntil interesseorganisasjonen og leiinga der. Bondepartiet drog til seg venstreljarar, slik Valen hadde frykta, og det fridde både til mållaga og dei frilynde organisasjonane, men vart likevel i denne perioden aldri nokon kraftig utfordrar for Venstre. Partiet fekk si sterkaste oppslutning i Midt- og Aust-Telemark og i delar av Nedre Telemark, der også Bondelaget var sterkest, men hadde elles vanskar med å slå igjennom. Konkurransen med Venstre kom til syne i kampen om landbrukslaga. Dette var underavdelingar av Norges Vel, og Bondepartiet prøvde å dra dei til seg som eigne lokallag i eit nettverk utover bygdene. Dette lukkast ikkje i Telemark.³⁴ Venstre under forsete av Neri Valen stod i vegen. Han sat i representantskapet i Norges Vel, var formann i Telemark landbruksselskap og la vekt på å markere Venstre som bondeparti. I heimbygda til Valen melde Bø Landbrukslag seg raskt ut av Landmandsforbundet i 1920 og heldt fram som medlem i Telemark Landbruksselskap.³⁵ Bondepartiet mangla ein sterk partiorganisasjon og stod heilt utan presse i fylket. Det luta mest mot Høgre. Jens Hundseid, styrar ved Telemark landbruksskule, stilte på stortingslista til Høgre (og Frisinna Venstre) for Gjerpen i 1918, men etter partiskippinga i 1920 vart han Bondepartiets fremste mann. Frå 1924 sat han på Stortinget for Telemark – til han vart statsminister for bondepartiregjeringa i 1932. Då var partiet på nedtur, men samstundes hadde jordbrukskrisa som slo sterkt ut på denne tid, fått mange bondepartipolitikarar i fylket til å nyorientere seg mot Arbeidarpartiet.³⁶

Venstres tilbakegang i 1921 hadde også eit motstykke i Høgres framgang. Ved stortingsvalet dette året gjorde partiet sitt beste val i Telemark før andre verdskrig.³⁷ Bakgrunnen for framgangen må dels søkjast i faktorar som gav Venstre problem: språk- og fråhaldsspørsmålet, men hadde også samband med sterkare satsing på organisasjonsbygging. Kjerneområdet til partiet låg i dei nedre delane av fylket. Gjerpen, Sauherad og Holla utgjorde eit grenseområde vestover. I Holla vart det skipa eit høgreparti alt tidleg i 1890-åra. Det munna ut av ein paternalistisk kultur til liks med Høgre i Porsgrunn. På Ulefoss var det knytt til sagbruks- og jernverksindustriane. Ved valet i 1912 fekk Høgre ei oppslutning på nesten 30 prosent i Holla, men deretter datt partiet nesten heilt bort, og det vart ikkje gjenreist før tidleg i 1920-åra – då med støtte frå Cappelen.³⁸ På denne tid vart det, mellom anna etter initiativ frå Oslo-kontoret, starta ein organisasjonsoffensiv. Carl P. Wright som

Kart over Bondepartiets oppslutning ved stortingsvalet i 1930 viser at partiet stod sterkast i Aust- og Midt-Telemark – med Hjartdal i spissen.

Oppslutninga om Bondepartiet 1930

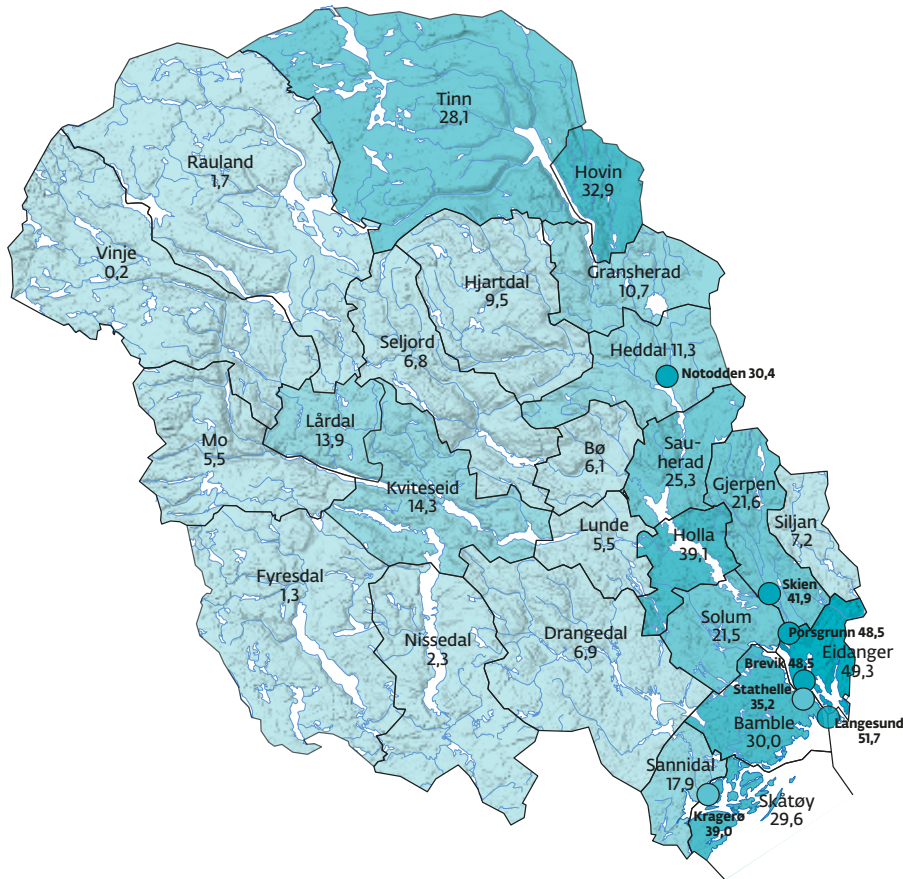
stilte ikkje liste i Notodden, Skien, Porsgrunn, Brevik eller Kragerø

tilhørde høgreliten i Porsgrunn, vart tilsett som fylkessekretær i fast stilling. Det vart mellom anna lagt vekt på å få fotfeste i Vest-Telemark, som så å seie var eit kvitt område for Høgre. Eit viktig resultat av satsinga var etableringa av ei stabil høgrepresse. Det fanst fleire små høgreviser tidleg i hundreåret, dei fleste i nedre delar av fylket.³⁹ Men dei økonomiske krisene i 1920-åra ramma hardt. Frå sentralt hald vart det organisert økonomiske redningsaksjonar. Dei munna ut i samling av grenlandsavisene i Skiensfjordens presse A/S i 1931. Avisene heldt fram med eigne tittelhovud, men hadde same innhald.⁴⁰

På denne tid sleit også partiet tungt i heile fylket og måtte tåle tilbakegang. Etter opphevinga av forbodet var alkoholpolitikken svekt som mobiliseringsfaktor, men tilbakegangen var mest eit resultat av dei svare partiet gav på dei økonomiske krisene: sparepolitikk, nedskjering og sanering av offentlege utgifter.⁴¹ Det var program utan folkeleg appell.

Oppslutninga om Høgre 1921 med Frisinnede Venstre

Høgre hadde svært ujamn oppslutning frå telemarkskommunane i mellomkrigsåra. Det fekk få veljarar frå Vest-Telemark, men hadde nokre styrkebastionar særleg i nedre og austlege delar av fylket. Her tente det også på fellesliste med Frisinna Venstre, som var eit haleheng til Høgre, men som gradvis vart marginalisert i 1920- og 1930-åra.

Kvinnenes inntog?

Ved stortingsvalet i 1930 skjedde det ei kraftfull borgarleg mobilisering, mot revolusjonsfare og avkristning om sosialistane kom til makta, som inntil vidare stoppa framgangen til arbeidarpatria. I Telemark var valet i første rekkje ein siger for Venstre. Det var særleg nye kvinneveljarar på borgarleg side som skapte framgangen. Kvinnene fekk avgrensa stemmerett ved kommuneval i 1901 og ved stortingsval i 1907, i 1910 vart dei jamstilte med mennene ved kommuneval og tre år seinare ved stortingsval. Særleg i byane var kvinnene tidleg ute og brukte stemmeretten sin. Ved kommunevalet i Notodden 1913 deltok heile 85,8 prosent av dei stemmekvalifiserte kvinnene, den høgste oppslutninga nokon gong i byen. Ved stortingsvala i 1915 og 1918 var valframmøtet til kvinnene i Porsgrunn og Skien godt over 70 prosent. I 1920-åra gjekk det tilbake. Først ved valet i 1930 var det på høgde med nivået under første verdskrig. I landkrinsane var valaktiviteten blant kvinnene lågare, men

Kvindenes Læseforening i Porsgrunn vart oppretta alt i 1898 og samla «byens damer» frå over- og middelklassen. Foreininga var ikkje berre ei leseforening, men tok også opp andre kulturelle og sosiale spørsmål. Bildet viser songkoret Bagatelle (1948) som kom i gang i 1935.

Foto: Utlånt av Kvindernes Læseforening

nettopp i 1930 skjedde det eit nokså stort hopp oppover. Då røysta nesten 80 prosent av telemarkskvinnene, ein vekst på om lag 18 prosentpoeng i høve til 1927-valet, mot om lag 6 prosentpoeng for mennene.⁴²

Elles spelte ikkje kvinnene noka sterk rolle i telemarkspolitikken før andre verdskrig (med unntak av pressa, sjå ramme). Dei var knapt synlege i kommunestyra og i bystyra. På landsbasis var kommunevalet i 1910 lenge eit rekordår når det galdt talet på kvinnelege representantar (44 i heradsstyra og 166 i bystyra). Rekorden vart først slått i 1930-åra. Telemarkskommunane nådde høgdepunktet før andre verdskrig med 24 representantar – av i alt 916.⁴³ Men i heradsstyra var kvinnene stort sett fråverande. Ved kommunevalet i 1910 vart ei kvinne vald inn i heradsstyret i Solum, og igjen i 1919. I 1934 vart dotter til Gunnar Knudsen, Margit Schjøtt, vald inn i Gjerpen kommune-styre,⁴⁴ men elles var heradsstyra i Telemark reine mannsforsamlingar heilt fram til 1937 då til saman åtte kvinner vart valde inn. Det var byane, Kragerø, Skien og Porsgrunn, som hadde den mest synlege kvinnegruppa. Men dei representerte i heile perioden eit lite mindretal – særleg sett i høve til den høge valprosenten i byvala. I perioden var det heller ingen kvinner som representerte Telemark på Stortinget.

Framfor stortingsvalet i 1921 vart det gjort freistnad på eit «kvinnekupp» på nominasjonsmøtet til Venstre i kjøpstadane i Telemark og Agder, som utgjorde ein valkrins etter den nye valordninga frå 1920. Mennene forlét då møtet, og det vart sett opp ei konkurrerande liste, «Det radikale Venstre», som slo ut Venstre-lista.⁴⁵

I organisasjonslivet var kvinnene noko meir til stades, som medlemmer sjølvsagt, men også i sentrale posisjonar. I Porsgrunn var Kvindernes Læseforening eit tidleg uttrykk for særskild organisering av kvinner,⁴⁶ og både i fråhaldsrørsla, i målørsla og i religiøse organisasjonar fekk kvinnene tidleg ei viktig stilling. Det galdt særleg fråhaldsrørsla som først av alle organisasjonar likestilte kvinnene med mennene. Når alkoholforbodet fekk ei slik sterk

oppslutning i fylket, var mobiliseringa av kvinnene ein viktig grunn.⁴⁷ Men i Langesundfjordens Indremisjonsselskap kunne dei ikkje sitje i leiande stillingar før etter 1972.⁴⁸ Av partia var Høgre påpasseleg med å ha kvinner med i dei øvste organa. Det galdt særleg Porsgrunn Høgre som hadde den sterkaste høgreforeininga i fylket. På Rjukan organiserte konservative kvinner «Høirekvinders klub» i 1930 i samarbeid med partiforeininga. 100 kvinner melde seg inn på det første møtet, og foreininga spelte ei aktiv rolle i valkampen i 1930.⁴⁹ I Arbeidarpartiet var egne kvinneforeiningar ein fast del av organisasjonsbygginga, og byane, men også mange heradskommunar, fekk egne arbeidarpartikvinnelag i tiåra fram til krigen. Venstre hadde alt på slutten av 1800-talet spelt ei sentral rolle i kvinnesaksrørsla. For Bondepartiet var bondekvinnelaga ein del av bonderørsla. Dei voks særleg fram i 1930-åra. Partiet fekk først eigen kvinneorganisasjon i 1950-åra.⁵⁰

Krisehjelp og nasjonalsosialisme

1933-valet var eit avvik i partiutviklinga i fylket. Ei ny partiliste, Nasjonal Samling og «Bygdefolket», fekk ei oppslutning på over 7 prosent, nesten på høgd med Bondepartiet. Bakgrunnen var krisene i landbruksnæringa, i skogsnæringa og i jordbruket, som slo ut med prisfall, høg akkumulert gjeld og stor arbeidsløyse. Fleire telemarkskommunar vart hardt ramma (sjå Kjeldstadli).

Ingrid Høyer. Foto: I privat eige

Berntine Ruud Hellesnes.
Foto: Frå boka *En avis blir til*,
redigert av Berner Hansen

I delar av mellomkrigsåra var det kvinneleg redaktør i tre telemarksaviser, alle i Kragerø. Dette er eineståande i norsk pressehistorie. Ingrid Høyer redigerte det konservative *Kragerø Blad* i byrjinga av 1920-åra før ho tok over *Kragerøposten* (Frisinna Venstre) i 1928; den gjekk inn 1932. Berntine Ruud Hellesnes tok over venstreavisa *Vestmar* då mannen hennar, som var redaktør, døydde i 1934. Etter 9. april 1940 skreiv ho ei rekkje skarpe artiklar mot naziststyret som gav henne fengselsstraff, 72 dagar på einecelle, og førte til at avisa vart stoppa hausten 1940.⁵¹

Frå aksjonane på småbruket Ekrune i Sauherad våren 1933. Gvarv Privatbank hadde kjøpt bruket på tvangsauksjon og forlangte at familien vart kasta ut. Då organiserte Bygdefolkets krisehjelp ein stor aksjon som gjorde at utkastinga vart utsett. Men kravet stod fast, og familien vart kasta ut ved hjelp av statspolitiet nokre veker seinare. Det hjelpte ikkje at bygdefolket aksjonerte på nytt, med støtte frå omkringliggjande bygder – til og med ei gruppe kommunistar frå Skiensfjorden.

Faksimile frå Bygdefolket

Eit svar var oppretting av Bygdefolkets krisehjelp som fekk Telemark, og særleg midttelemarksbygdene, som sentralområde. Krisehjelpa var i første rekkje ein debitororganisasjon som nokså einssidig var retta mot tiltak for å redusere gjeld og hindre tvangsauksjonar i jordbruket. Men som organisasjonsrørsle var ho eit mangfaldig fenomen, ho «vrid seg unna einssidig inngjerding», skriv Jostein Nerbøvik.⁵² Ho tok farge av nasjonale kulturverdiar som var dyrka av Venstre, men var samstundes antikapitalistisk og aktivistisk med appell til arbeidarrørsla. I Solum var laget knytt til Norges Kommunistiske Parti (NKP). Rørsla appellerte til ein folkeleg opprørstradisjon som eksisterte som myte og forteljing om telemarkskulturen. Det mest synlege uttrykket her var mobiliseringa mot tvangsauksjonane. Men ho var også merkt av anti-parlamentariske, antiindustrielle og tilbakeskodande haldningar.

Her låg eit utgangspunkt for å prøve nye vegar, og dette var bakgrunn for at organisasjonen gjekk i allianse med det nyskipa partiet Nasjonal Samling (NS) før valet i 1933. Men avtalen som fekk denne alliansen i stand, var driven fram av leiaren Olav Lien i ein hestehandel med Quisling for mellom anna å sikre organisasjonen økonomisk.⁵³ På førehand hadde Quisling bygd seg opp i heimfylket. På ettersommaren 1932 drog han på «signingsferd» til eit stort stemne i Bø der han «vart hylla som den reinaste folketrybunen».⁵⁴

Felleslista fekk ei oppslutning på 9 prosent i landkrinsane. I Kviteseid, Bø og Seljord røysta om lag ein fjerdedel av veljarane på lista, i Hjartdal nesten halvparten.⁵⁵ Men valsamarbeidet vart eit eingongstilfelle. Tiltak mot gjelda, mellom anna ved oppretting av ei lånekasse for jordbruket,⁵⁶ grov grunnlaget bort under Bygdefolkets krisehjelp, som «kvarv bort» i 1934–35 «i eit kaos av indre oppgjer og eksklusjonar»,⁵⁷ utløyst mellom anna av konflikhtar om samarbeidet med nazipartiet.

Ved neste stortingsval, i 1936, stilte NS liste åleine med Quisling på topp. Med eit lite unntak frå Bø, der partiet fekk det femte beste kommuneresultatet av alle kommunane i landet (8,5 prosent), var suksessen mager både i dei tidlegare «krisehjelpsbygdene» og i landkommunane elles. Styrken til partiet var på denne tid konsentrert til grenlandsområdet med Porsgrunn som sentrum. Byen fekk partiorganisasjon alt i mai 1933, som det første lokalaget i landet, og det vart bygt opp hausten 1933 då den etablerte politikaren Christen Knudsen, brorson til Gunnar Knudsen, melde overgang frå Høgre til NS – etter at han tapte stortingsnominasjonen mot Carl P. Wright. Han fekk med seg heile familien. Dei to barna hans, Harald og Randi Franklin Knudsen, var aktive i rekruttering av ungdom, både kvinner og menn. Det vart oppretta eiga hirdavdeling, som utgjorde hovudstammen av telehirden og ungdoms- og kvinneorganisasjonen i fylket. Ved kommunevalet i 1934 fekk partiet vel 6,9 prosent av stemmene og tre representantar i bystyret og vart med det eitt av dei sterkaste bypartia til NS i landet.⁵⁸ Seinare vart partiet svekt av indre strid. Ein kjerne under leiing av Knudsen tok partiet vidare og slo det

Quisling med frue på propagandatur i Telemark i 1936 med blant anne NS-medlemer frå Grenland.
Foto: Fotograf ukjent / Riksarkivet

saman med NS i Brevik og Langesund, der det framleis stod relativt sterkt.⁵⁹ I Langesund fekk partiet 11,7 prosent av stemmene i 1936, det nest beste kommuneresultatet i landet.

Nasjonalsosialismen vart aldri ei sterk politisk rørsle i Noreg, heller ikkje i Telemark. Men Telemark NS kunne likevel i 1936 skilte med det tredje beste fylkesresultatet i landet (3,1 prosent), likt med Oppland, men etter Oslo og Hedmark.

Industriarbeidarrørsla

Den dominerande tendensen i telemarkspolitikken fram til krigen var den sterke veksten i arbeidarrørsla (sjå Berntsen). Det var to mobiliseringsbølgjer bak denne framgangen. Den eine hadde utgangspunkt i det industrielle og urbaniserte Telemark, rundt byane Skien og Porsgrunn og bygdene Solum, Gjerpen og Eidanger, vidare til dei tre industrisamfunna i nord og nordaust: Ulefoss, Notodden og Rjukan. Den andre bølgja kom i bygdene, frå jord- og skogbruksbygdene i Aust- og Midt-Telemark, og til sist også i fjellbygdene i Vest-Telemark.

Lenge var Venstre hovudpartiet for arbeidarane. Det galdt Skien, der arbeidarrørsla vart seint etablert. På Ulefoss var Arbeidardemokratane lenge partiet til arbeidarane. Men i åra rundt første verdskrig fekk sosialistane gjennomslag både i skiensområdet og på Ulefoss. På Ulefoss vart det ein bitter arbeidskonflikt i 1917 då Cappelen sa opp 40 slipearbeidarar, ei skilsetjande hending.

Gjermund Grivi uttrykte ofte skepsis til vassdrags- og industriutbygginga fordi det gjekk utover bøndene. Då departementet i 1907 gav Norsk Hydro konsesjon til å byggje på Tinnosdammen to meter, kritiserte han denne avgjerda sterkt i Stortinget. Utbygginga kunne føre til store flaumskadar.

Illustrasjon: Fra *Vikingen*, 1908

Det vart bygt opp eit radikalt Arbeidarparti som vart kommunens største parti, medan Venstre og Arbeidardemokratane fall som steinar.⁶⁰ I Skien fekk sosialistane styrke ved tilsig av nye arbeidargrupper i samband med utbygginga av hamneanlegg på Menstad og, frå 1913, bygginga av Bratsbergbanen. Porsgrunn steig fram som ein moderne industriby frå slutten av 1800-talet. Etter byutvidinga i 1920 var industrien hovudnæring, ein tendens som vart styrkt ved etableringa av Norsk Hydro på Herøya i 1928.

På Notodden og Rjukan fekk Arbeidarpartiet eit tidleg gjennomslag. Heddal var ei sterk arbeidarpartikommune alt før Notodden fekk bystatus i 1913. I byen fekk partiet ei oppslutning på over 50 prosent ved alle stortingsval før andre verdskrig – med unntak av valet i 1930, og altså ulikt kommunevala fram til 1923. I Tinn hadde industrisenteret Rjukan eit omland med borgarleg politisk dominans, men i alle val frå og med 1915-valet mønstra Arbeidarpartiet rundt 50–60 prosent av veljarane.

Eit særtrekk ved arbeidarrørsla på Notodden og Rjukan var at ho vart etablert i ein kulturregion prega av verdiar knytte til den nasjonale Venstrerørsla. Det skapte skarpe motsetningar mellom industrisenter og omland. Dei slo sterkast ut i møtet mellom tilreisande rallarar og bygdefolket i anleggstida i Notodden og Tinn.

Det frilynde Vestfjorddalens ungdomslag sa nei til å sleppe anleggsarbeidarane inn i laget fordi det meinte det kunne skade bondeungdomen.⁶² Ung-

domslaget i Bø sa nei til ei innbyding frå kommunistungdomslaget i 1922 om å feire «kameratfest» saman.⁶³ Kulturelle motsetningar gjekk hand i hand med antiindustrielle stemningar, tydelege i Venstre. «Vi er bedre tjent med å grave i jorden end at drive industri», skreiv Gjermund Grivi – som målbar sterk motstand i bondesamfunnet mot kraft- og industriutbygginga.⁶⁴

Ein konflikt mellom arbeidar- og bondesamfunnet var skattepolitikken. Både formue og inntekter i jordbruket var fastsett etter skjøn, medan lønsmottakarane vart skattlagde etter utbetalt løn. Det kom påstandar om at bøndene velta skattebørene over på arbeidarane. I Lunde kritiserte Arbeidarpartiet bondepolitikarane for å skattleggje jernbanearbeidarane på Sørlandsbanen urimeleg hardt.⁶⁵ I Tinn, der bøndene hadde fleirtal i kommunestyret, vart dette eit ekstra stort konfliktspørsmål. Av dei fire sokna i kommunen var industrien og fleirtalet av befolkninga lokalisert til Rjukan, men dette soknet var heile tida underrepresentert i kommunestyret. Kommunen hadde venstreordførar heilt fram til krigen. O.J. Bryn, stasjonsmeister ved Rjukanbanen, sat i vervet samanhengande i 18 år.⁶⁶

Underrepresentasjonen til Arbeidarpartiet var bakgrunn for at det fleire gongar vart sett fram krav om å skilje ut Rjukan som eigen bykommune – slik det skjedde med Notodden. Men kravet vart stemt ned i kommunen. Også fylkeskommunen var negativ. Det same var Norsk Hydro som frykta ein arbeidarstyrt kommune. Motstanden gjorde at departementet la saka død i 1932.⁶⁷

Arbeidarrørsla som bygderørsla

Forholdet mellom bonderørsla og arbeidarrørsla nådde eit lågmål under bondepartiregjerings 1931–33. Måten regjeringa handla på under Menstad-konflikten, var ein grunn til det (sjå Berntsen). Matlappsystemet, rundskriv om å knipe inn på forsorgsstøtta (sjå Kjeldstadli) og lova av 1932 som gjorde folk som tok mot fattighjelp, «ugilde», dvs. at dei tapte retten til kommunale verv, var andre. Lova ramma særleg arbeidarrørsla og førte til fleire aksjonar. Både i Kragerø og på Notodden boikotta arbeidarpartigruppene møta i bystyret då lova vart innført.⁶⁸

Det nasjonale kriseforliket i 1935 der dei to kriseramma rørslene fann kvarandre, mildna dette motsetningsforholdet vesentleg. På denne tid var også arbeidarrørsla på veg til å bli den kraftigaste bygderørsla i fylket. Arbeidarpartiet erobra gradvis dei gamle arbeidarforeiningane, samstundes som det vart skipa nye sosialistiske foreiningar på bygdene. Organiseringa var sterkast først i dei nedste, midtre og austlege delane av fylket. Ved kommunevalet i 1913 fekk t.d. partiforeininga i Seljord valt inn 11 representantar – med Sigurd Telnes i spissen.⁶⁹ Under første verdskrig låg organisasjonsarbeidet nede i mange bygder, og i Komintern-debatten 1918–1923 skapte partikløyvingane problem. Det nyskipa NKP fekk ei viss oppslutning, i første rekkje i Solum og Gjerpen, der industriarbeidarar var ei stor gruppe. Men elles var det Arbeidar-

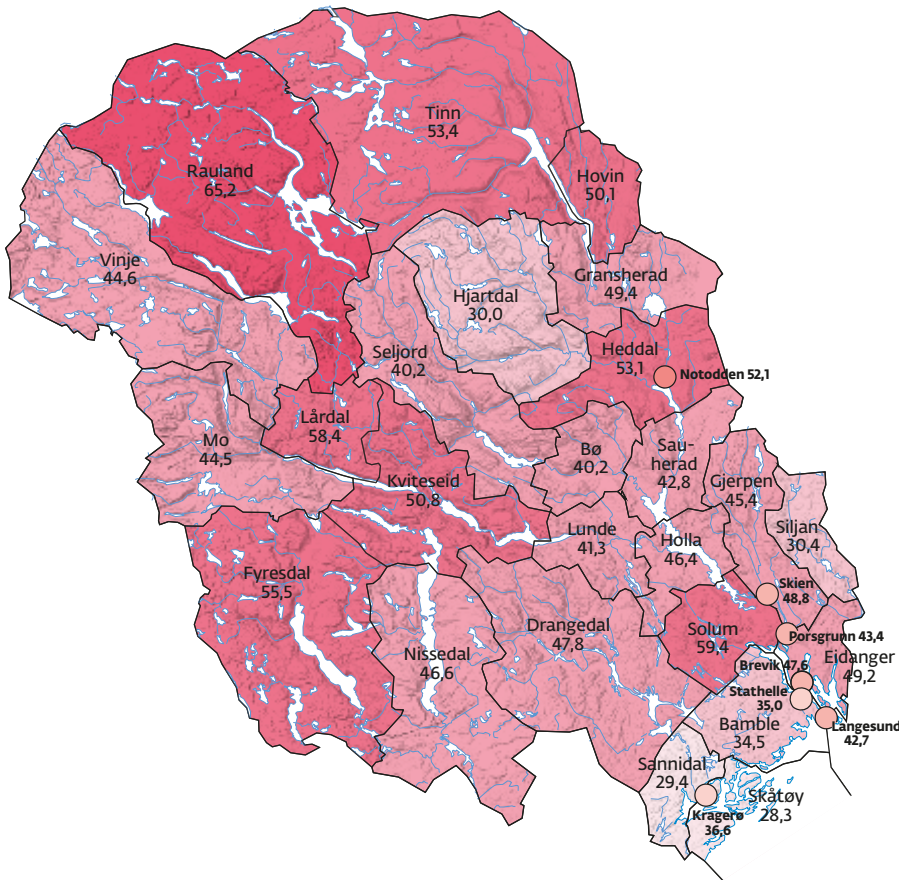
Telegram til politimeisteren i Notodden i 1908: Gjør finckan ren för bönder och lus. Nu kommer slusken. Årbödigt Elektriska-Pelle.⁶¹ («finckan»: arresten)

I 1909 var den 16 km lange jernbanen mellom Mæl og Saaheim fullført – etter langvarig strid med grunneigarane langs banen og andre som frykta for konsekvensane. «Det spøkjer stygt for den gamle grunden også her i Tinn no», skreiv læraren og bonden Halvor Gjøystdal. «Jernbanen sjoar oppover dalen og framandkulturen med den» (Kjeldstadli 1943:100.)

Foto: Norsk Hydros fotosamling / Norsk Industrierbeidermuseum

Oppslutninga om Arbeidarpartiet 1936

Oppslutning om Arbeidarpartiet ved stortingsvalet 1936. Som ein kunne vente, stod partiet sterkt i industrikommunane, men hadde i tillegg stor oppslutning frå bygdene i Vest-Telemark. Rauland der 65 prosent av veljarane støtta partiet, trona på toppen.

partiet som dominerte blant dei sosialistiske veljarane i telemarksbygdene, og i særleg grad etter partisamlinga i 1927. Ved alle val i 1930-åra var veksten i stemmetal størst i landkrinsane. Vest-Telemark kom med for fullt. Framgangen for partiet i denne regionen har samanheng med at Arbeidardemokratane (Radikale Folkeparti), som hadde stått relativt sterkt i mange av vesttelemarkkommunane, gradvis skrumpa inn. Arbeidardemokratane tente slik lenge som ei sperre mot den sosialistiske arbeidarrørsla, men brøytte på den andre sida veg for den. Utviklinga i Rauland kan vere døme. Her fekk Arbeidarpartiet eit brått gjennomslag ved valet i 1927 med over 50 prosent oppslutning. Tidlegare hadde nettopp Arbeidardemokratane gjort det godt her, men stilte dette året ikkje liste. Og framgangen i Rauland heldt fram.⁷⁰ I 1936 røysta over 65 prosent på Arbeidarpartiet, noko som gjorde Rauland til ein av dei fremste arbeidartikommunane i landet.

Kvifor røysta så mange i telemarksbygdene sosialistisk i denne perioden? Kulturelt og sosioøkonomisk likna bygdene her på Sørlandet og Vestlandet,

Gjermund Grivi til Olav Versto då dei møttest på Stortinget etter valet i 1927: «Du vil bli Venstres farlegaste mann i Telemark!»⁷⁵ Han hadde eit poeng. Versto var ein av dei fremste stemmesankarane for Arbeidarpartiet i Telemark, og særleg i bygder der Venstre hadde stått sterkt.

der arbeidarrørsla stod langt svakare. Dei øvre telemarksbygdene låg i det som er kalla «Fjell-og-fjord-Noreg» som omfatta også dei indre vestlandsbygdene og var hovudområdet til radikale Venstre.⁷¹ Den radikale venstretradisjonen og den egalitære sosiale strukturen gjorde det lettare å stige over til arbeidarrørsla, men det var i Telemark denne overgangen var størst. I Aust-Agder fekk Arbeidarpartiet god tilslutning i dei nedre distrikta, ikkje minst i kommunar der Sørlandsbanen vart bygt, og som då fekk ei stor arbeidarbefolkning, men partiet stod svakt i Setesdalen, grenseområdet til Vest-Telemark. Ein grunn kan vere at den radikale tradisjonen, med røter i bondevennrørsla, i Reine Venstre og i Arbeidardemokratane, var sterkast i Telemark.⁷² Men det var også eit anna trekk som prega mange bygdesamfunn i fylket: kombinasjonsbruket, småbønder som kombinerte gards- og lønsarbeid. I tillegg fanst det eit landarbeidarproletariat som i det meste levde av tilgjengeleg arbeid. For begge var skogen viktig. Denne sosiale strukturen forklarar kvifor det ikkje var så lett å skilje mellom arbeidar- og bonderørsla. I Telemark var heller ikkje konflikta i dei store brukseigarområda så kløyvande som i store delar av Austlandet elles. Eit unntak var Siljankonflikten mellom fløytarane og Treschow i 1926, men den enda med at fløytarane (men ikkje skogsarbeidarane) fekk avtale og forhandlingsrett.⁷³ Krisene som ramma skogs- og jordbruksbygdene gjorde også vegen over til sosialistane lettare.

Drangedal var ein av dei kommunane som vart hardast råka. Her vart det etablert ei rekkje små- og bureisingsbruk etter første verdskrig, og særleg tidleg i 1920-åra då Sørlandsbanen vart bygt gjennom Telemark.⁷⁴ Andre kommunar greidde seg betre. Men dei sosiale og økonomiske vanskaner i primærnaringane kom meir og meir til å prege den politiska dagsordenen i fylket. At industrien både i grenlandsområdet og seinare på Notodden og Rjukan vart ramma av krise, gjorde ikkje desse spørsmåla mindre viktige. Det er i denne situasjonen arbeidarrørsla fekk tak på bygdefolket. Det voks fram eit leiarsjikt i telemarkspartiet av småbrukarpolitikarar: Olav Versto, innvald på Stortinget i 1927 og mangårig medlem av heradsstyret i Vinje, Tor Lundtveit, ordførar i Drangedal, Nils Høljesen frå Hovin, ein av leiarane i Krisehjelpa og motstandar av felleslista med NS, og Sverre Liestøl, ordførar i Lunde. Liestøl var også formann i Telemark småbrukarlag, som batt seg tett til Arbeidarpartiet. Småbrukarlaga hadde ei relativ sterk stilling i dei midtre og øvre bygdene.

Arbeidarrørsla som kulturrørsle

«Jeg tror at viss vi ikke hadde hatt arbeiderungdomslaget her på Skotfoss i de harde, meget omtalte, trettiåra så hadde det blitt mange som hadde gått dukken.»⁷⁶ Anne Melfald voks opp i eit arbeidarmiljø på Skotfoss i mellomkrigsåra, ei tid med stor arbeidsløyse og konflikhtar. Ho viser korleis både arbeidarungdomslaget og arbeidaridrettslaget var sentrale institusjonar i

Skotfoss arbeideres idrettslag vart skipa våren 1929 som det første arbeidaridrettslaget i fylket. Dette bildet er teke då fotballaget vitja Rjukan – som hadde arbeidaridrettslag frå 1930.

ungdomsmiljøet. Det galdt ikkje minst for kvinnene som hadde eiga kvinnegruppe i idrettslaget, og som elles vart dregne aktivt med i arrangementa til ungdomslaget: festar med dans og lødig program, møte med foredrag og debatt om aktuelle emne og med handskrive blad der debatten ofte heldt fram. Laget arrangerte også sosialistisk kveldsskule saman med fagforeininga og var aktivt i valkampane – mellom anna med tramgjengar.⁷⁷

På ein måte var det likskap mellom Venstre-rørsla og arbeidarrørsla. Begge kvilte på eit stort organisasjonsmangfald. Skilnaden var at arbeidarorganisasjonane vart bygde opp innanfrå med ein stor grad av eigenkontroll over aktivitetane. Siktemålet var å skape ein politisk sosialistisk kultur fundert på «fellesskap, samkjensle, samvirke og samaksjon» og utført ved ulike former for opplysnings- og skoleringstiltak – og kulturtiltak.⁷⁸

Grensene mellom Venstre- og arbeidarkulturen vart fysisk dregne opp ved bygginga av Folkets Hus, som skilje til forsamlingshusa til den frilynde ungdomsrørsla. Både i Skien, Porsgrunn og på Rjukan kom dei første Folkets Hus alt før første verdsrig. Det først Folkets Hus i Telemark vart bygd på Gvarv i 1907 av den småbrukarprega Nes Arbeiderforening og vart brukt både til møte, festar og basarar. I mellomkrigstida vart det reist ei rekkje slike hus rundt om i bygdene. Drangedal Folkets Hus vart bygt av anleggsarbeidarar ved Sørlandsbanen i 1923. Det vart plassert i ei «dump» i Prestestranda fordi grunneigarane ikkje ville selje meir sentrale tomter.⁷⁹ På Rjukan stod arbeidarrørsla også bak bygginga av biblioteket som ikkje berre vart eit kultursentrum i kommunen, men som også vart eit senter for arbeidarlitteratur med internasjonalt ry.

Samlinga av revolusjonær litteratur er rekna som ei av dei tre største i verda, saman med statsbiblioteket i Moskva og kommunebiblioteket i Amsterdam.⁸⁰

Ei høgt prioritert oppgåve, både for indre opprusting og for å motverke den sterke stillinga *Varden* hadde, var å skaffe eigne aviser. Etter fleire mislukka prosjekt lukkast det å etablere *Telemark Arbeiderblad* i 1927 som eit fellesorgan for fylkesrørsla. Eit viktig talerør, ikkje berre på Rjukan, men for heile fylket, vart *Rjukan Arbeiderblad*, oppretta i 1923.⁸¹

Lokalpolitikken: statlege krav og eigne initiativ

Tida etter 1905 var ein ekspansjonsperiode for kommunal aktivitet – i Telemark som elles i landet. Aktivitetsnivået fekk særleg eit hopp oppover under første verdskrig og i etterkrigsboomen eit par år etter. Men mellomkrigskrisene som ramma ei rekkje kommunar i Telemark hardt, sette klare grenser for aktivitetsnivået, og det var først mot slutten av 30-åra at kommunane gjekk inn i ei ny veksttid.⁸²

Tida fram til første verdskrig var dominert av pålagde statlege oppgåver: utbygging av skule, samferdsle og helsevesen. Samstundes, under oppgangstidene og særleg under høgkonjunkturen frå 1915, stod kommunane økonomisk sett langt friare til å setje i gang eigne tiltak. Det var i denne perioden Drangedal kommune bygde kommunalt kraftverk og kjøpte tilbake eigedomar som hadde vore på utanbygds hender – alt med lånte pengar. Dette straffa seg då tilbakeslaget kom i 1920-åra. Konsekvensane synte eit mønster som var karakteristisk for fleire kommunar: høge gjeldsutgifter, minkande skatteinntekter og auka forsorgsutgifter. Drangedal vart, som einaste kommune i Telemark, sett under offentleg administrasjon. Det innebar at det lokale sjølvstyret vart oppheva. Formannskapet kunne drøfte og foreslå, men det var administrasjonsstyret, sett ned av Justisdepartementet, som hadde det endelege ordet.⁸³

Det var ikkje berre Drangedal som opplevde at handlingsrommet for kommunale tiltak skrumpa inn i 1920- og 1930-åra. I denne perioden var det eit gjennomgåande trekk i Telemark som elles i landet at den kommunale aktiviteten vart redusert til, stort sett, dei lovpålagde oppgåvene – og knapt nok det. Den kommunale gjeldskrisa gjorde at staten kom inn med støttetiltak, mellom anna gjennom Kommunalbanken som vart oppretta i 1927, og det vart sett i gang ulike former for gjeldstiltak. Ein del støtte gjekk til å hjelpe fram den kommunale el-forsyninga, men kraftutbygging saman med andre tiltak som ikkje var heimla i lov eller forordningar, kom meir i bakgrunnen.⁸⁴ Det var primæroppgåvene kommunane måtte konsentrere seg om.

Skulen stod i ei særstilling. Skulelovene av 1889 var utgangspunkt for ei storstilt skuleutbygging. Omgangsskulen vart avskipa, og nye skulestover vart reiste. Telemark som hadde ei spreidd befolkning fekk også ein spreidd-bygd skulestruktur. Rauland hadde 11 skulekrinsar i perioden fram til andre

Eksamensdag ved Dyrland skule, Dyrlandsdalen i Seljord. Læraren Jon O. Bekkhus står som nr. 2 frå venstre. Dyrland skule var i bruk frå 1895 til 1930.
Foto: Seljord Sogelag

verdskrig, kvar med sitt skulehus. Vinje hadde 15.⁸⁵ Men også i mindre og tettare folkesette kommunar var skulehusa spreidde. I Gjerpen vart folkeskulen bygd ut med 16 skulehus i perioden fram til 1915.⁸⁶ Like før krigen fanst det til saman 296 skulekrinsar i bygdene i fylket.⁸⁷

Den spreidde utbygginga betydde små skulestover. Det innebar også at det var mange fådelte skular. I 1938 var nesten 70 prosent av skulane i fylket udelte eller todelte⁸⁸ – ei utfordring for lærarane som måtte hanskast med fleire årsgrupper i same klassen. Etter landsskulelova var skuletida regulert. Regelen var 12 undervisningsveker i året i landsfolkeskulen, men med høve til å auke talet til 15, eller redusere det til 9.⁸⁹ Frå 1915 kunne krinsane heve det til 18 i storskulen og 16 i småskulen, og dette vart vedteke som fast ordning ved skulelova av 1936. Men dette var eit mål mange skular ikkje greidde å nå før 1940. I 1938 hadde godt over halvparten av storskuleelevane i fylket ei skuletid som låg under denne grensa.⁹⁰

Medan landsbygda hadde annankvar-dag-skule, gjekk byskulen kvar dag – frå måndag til laurdag. Veketalet kunne variere, men var langt større enn på landsbygda. Med bystatus frå 1913 kom Notodden inn under byskulelova, men måtte lenge før den tid byggje ut skular på grunn av sterk folkeauke. Elevtalet vart meir enn tredobla i perioden 1905–1913.⁹¹ Ei liknande utvikling skjedde på Rjukan. Her kom den store veksten på Saaheim, som vart oppretta som eigen skulekrins i 1910. Skulen vart sjudelt året etter og fekk delvis byskulestatus, med skule kvar dag, men med færre timar enn det som var vanleg i byane.⁹²

Høgre utdanning var i denne perioden først og fremst lagd til rette for byungdom. Skien gymnas har ei historie som går tilbake til Skiens lærde skole frå 1824.⁹³ Både Brevik, Langesund, Kragerø og Porsgrunn hadde middelskuleundervisning frå 1870-åra. I Kragerø og Porsgrunn vart middelskulane bygd ut med gymnasundervisning i 1930-åra.⁹⁴ Notodden fekk middelskule i 1913, utvida med gymnasklassar alt i 1921.⁹⁵ Den same utviklinga skjedde på Rjukan som fekk gymnas i 1923, bygd på den kommunale realskulen av 1916. Gymnaset fekk ikkje ordinært statstilskot før i 1943/44 og vart halde i gang ved kommunal og privat støtte og – frå 1931 – inntektsgradert foreldrebetaling. Det gav i praksis fri veg for alle som ynskte høgre utdanning, og skulen skilde seg ut ved at ein stor del av elevane kom frå arbeidarklassen.⁹⁶ I 1923 vart den fylkeskommunale Telemark språk- og realskule oppretta i Bø. Det var starten på Bø som skulebygd.⁹⁷ Det viktigaste vidaregåande skuleslaget for landsungdomen i denne perioden var likevel folkehøgskulane og dei kristne ungdomsskulane.⁹⁸ Som vi har sett, spelte folkehøgskulen i Seljord, seinare (1914) i Kviteseid, ei viktig rolle. Den kristelege ungdomsskulerørsla vart starta i Telemark då Asbjørn Knutsen etablerte den første skulen i sitt slag i Heddal i 1893 (til Notodden 1895). Den vart seinare (1914) flytta til Gvarv med namnet Sagavoll ungdomsskule.⁹⁹ Fylket fekk to andre kristelege ungdomsskular, Grenland ungdomsskule, oppretta i Porsgrunn i 1920, og Vest-

mar ungdomskule, som etter å ha vandra rundt i fleire kommunar vart fast stasjonert i Drangedal i 1915.¹⁰⁰ Asbjørn Knutsen var også den drivande krafta bak skipinga av det private, kristelegge lærarseminaret på Notodden i 1895. Det vart lagt ned i 1937 både som ei følgje av at lærarutdanninga i Noreg vart redusert av økonomiske grunnar, men også som eit resultat av at regjeringspartiet ville ta bort dei private livssynsskulane. Nedlegginga skjedde under sterke protestar frå telemarksrepresentantane, også dei frå Arbeidarpartiet. Vedtaket ramma «all den ungdom som kommer fra småkorsfolks hjem, som ikke har råd til å reise til Oslo eller Kristiansand», meinte Olav Vegheim.¹⁰¹ Som plaster på såret fekk Notodden Statens sløyd- og tegnelærerskole i 1938.

Partia og lokalpolitikken

Det var i perioden fram til 1940 at dei politiske partia for alvor trengde inn i lokalpolitikken. Eit steg i denne retning var overgangen frå fleirtals- til høvetalsval i kommunevala, som la til rette for partilister. Det skjedde først i byane, men bygdene kom raskt etter. Ved 1913-valet hadde 19 av dei 25 landkommunane i Telemark høvetalsval. I 1937 var det berre tre som heldt på den gamle ordninga.¹⁰²

Folkehøgskulen i Kviteseid hadde bakgrunn i folkehøgskulen i Seljord. Jakob Naadland overtok denne skulen etter Viggo Ullmann då han vart amtmann i 1902, men etter ein opprivande strid og økonomiske vanskar flytta han skulen til Utsond ved Sundkilen i 1914. Under krigen vart skulen rekvirert av nazistane og brukt som frontkjemparskule. I 1954 selde Naadland skulen til Norsk Luthersk Misjonsselskap, som først drev den som ungdomsskule, seinare som den første private kristne vidaregåande skulen.

Foto: Liestøl / Telemark Museum

Partias innverknad i lokalpolitikken skjedde gradvis og parallelt med at aktiviteten i kommunane vart større. I den første tida etter partiskippinga i 1880-åra var det liten skilnad på Høgre og Venstre. Konkurransen om arbeidarstemmene påverka Venstre til å leggje meir vekt på sosiale tiltak, men samstundes var det ei godt innarbeidd haldning at utgiftene måtte haldast nede.¹⁰³

Det var Arbeidarpartiet som først og sterkast av alle parti retta arbeidet sitt inn mot kommunane. I ei tid då statsmakt var eit fjernt mål, kunne «kommunesosialisme» vere ein alternativ veg til sosialisme.¹⁰⁴ Valprogrammet til partiet på Notodden i 1910 tok slik utgangspunkt i prinsippprogrammet til landspartiet. Det kravde utbygging av gratis fellesskule, «Sygepleien i beskatningen», kommunale pensjons- og arbeidsløyseordningar, innkjøp av jordeigedomar til fellesbruk eller utstyking til små- eller arbeidarbruk og ein rettferdig skattepolitikk.¹⁰⁵ Særleg i byane var arbeidarpartirepresentantane aktive reformpolitikkarar. Under første verdskrig var det konfliktar om utforminga av krise- og forsyningstiltak og protestar mot dyrtida, som hadde eit tilsvarende mønster.

I dei borgarlege partia er organisert partipolitisk arbeid i kommunane vanskelegare å få auge på. Med eit visst unntak for Venstre hadde alle svake partiorganisasjonar. Innsatsen toppa seg før vala. I mellomtida låg arbeidet stort sett nede, og representantane i kommunestyra hadde ein sjølvstendig posisjon. Mange vart valde på «upolitiske» bygdelister. Det var også motstand mot å politisere kommunepolitikken. «Skal me få politikk i heradstyret og no», utbraut ein heradsstyrerepresentant i Vinje då arbeidarpartigruppa tok plass i 1920.¹⁰⁶

Situasjonen endra seg noko i 1920-åra. Kommunekrisa skjerpa dei partipolitiske motsetningane i synet på kva for verkemiddel som måtte setjast inn, og aktiviserte til handling. I Høgre, som la nye krefter i bygging av fylkesorganisasjonen etter den nye valordninga i 1920, er Gjerpen døme på korleis partilaget laga retningslinjer for kommunestyregruppa – i 1926 og 1928. Dei gjekk på å skjere ned utgifter til naudsarbeid, skulemateriell og kommunal sjukehjelp til arbeidslause.¹⁰⁷ Men den største endringa skjedde i Arbeidarpartiet. I den radikale fasen tidleg i 1920-åra, då målet var ein ny samfunnsorden, kom kommunepolitikken meir i bakgrunnen. Ved overgangen til ein reformistisk strategi vart den oppvurdert. I særleg grad galdt det å møte nedskjerings- og sparepolitikken som dei borgarlege partia stort sett var samde om. I Drangedal vart ein meir pågåande politikk markert ved at Tor Lundtveit vart partileiar og ny ordførar i bygda i 1931.¹⁰⁸ Året etter oppretta fylkespartiet eit kommunalt utval som skulle samordne kommunestyregruppene i fylket.¹⁰⁹ Konkurransen om makt i kommunane vart på denne bakgrunnen større i 1930-åra. Det var Arbeidarpartiet som vann denne konkurransen. Det overtok plassen Venstre hadde hatt som det fremste ordførarpartiet i fylket. Etter kommunevalet i

1937 fekk partiet 12 av 25 ordførarar. Tor Lundtveit vart samrøystes vald til fylkesordførar og tok over dette vervet etter venstremannen O.J. Bryn, som hadde sete i ordførarstolen i Tinn sidan 1920.¹¹⁰

Overgrepa mot demokratiet (1940–1945)

Okkupasjonen endra på dramatisk vis dei politiske forholda i Norge. Det skjedde alt 9. april då Quisling, med god hjelp frå NS i Telemark, utropte si eiga «nasjonale regjering» i NRK (sjå Fure). Men Quislings statskupp 9. april vart eit kortvarig eventyr. Han vart stoppa av okkupasjonsmakta. I staden kom dei pinefulle forhandlingane om å skipe eit «riksråd» som vart slått over ende då rikskommissar Terboven den 25. september proklamerte ei gjennomgripande nyordning: ei ny riksregjering under hans leiing, avsetjing av kongehuset, nedlegging av Stortinget og forbod mot alle politiske parti med unntak av NS.

Nyordninga gav NS fullmakter til ei storstilt nazifisering av det norske samfunnet. Hausten 1940 utarbeidde det nye Innanriksdepartementet ei rekkje forordningar som la den politiske og administrative leiinga av fylke og kommunar inn under departementet, med rett til oppnemning og avsetjing og til å utforme instruksar om korleis arbeidet skulle utførast. I desember vart førarprinsippet innført. Ordførarar og fylkesmenn hadde avgjerdsrett. I herads- og bystyra skulle det sitje ei gruppe «formenn» oppnemnde av fylkesmannen i samråd med fylkesføraren i NS. Dei hadde uttalerett, men ikkje stemmerett. Fylkesutvalet vart skifta ut med ei rådgjevande forsamling, og

Tor Lundtveit (1887–1959) (nr. 3 frå venstre) var ein av dei leiande fylkespolitikarane til Ap i mellomkrigsåra. Han var stortingsrepresentant 1922–24 og møtte seinare som suppleant. Men den største innsatsen gjorde han i kommune- og fylkespolitikken. Han var kommunerepresentant i Drangedal i 22 år før han vart ordførar i 1932, i ei vanskeleg tid for kommunen, og han hadde dette vervet til etter krigen. Han deltok aktivt i motstandsarbeidet under krigen. Like før jul i 1944 måtte han gå i dekning og levde til skogs fram til frigjeringsa. Bildet er frå mobiliseringa av heimefronten i maidagane 1945.

Foto: Drangedal Historielag

Teksten til bildet i NTBs krigsarkiv: «Overalt i Norge kan man finne V-tegn, H7-tegn eller Leve Kongen. De finnes på alle plasser, så det er ikke vanskelig å skjønne hvor nordmennesenes hjerter er».

Foto: NTBs krigsarkiv / Riksarkivet

fylkestinget vart fråteke all makt.¹¹¹ Makta flaut ovanfrå og nedover utan noka form for demokratisk kontroll. Det var NS som hadde regien – med okkupasjonsmakta i ryggen.

Telemark vart tidleg utsett for nazifiseringspolitikken. NS hadde gjennom familien Christen Knudsen gode kontaktar med partileiinga i Oslo, og alt i oktober 1940 vart fylkesmann Kornelius Bergsvik avsett og erstatta av Knudsen. Utsiftinga av dei andre fylkesmennene skjedde først året etter, nokre først på nyåret i 1942.¹¹² Også ved oppnemning av nye ordførarar og av «formenn» skilde Telemark seg noko ut. Overalt i landet var det vanskeleg å finne tilstrekkeleg mange og nokolunde brukbare partifolk til dei kommunale verva. I Telemark lukkast det relativt bra. Av totalt 32 ordførarar var det alt våren 1941 på plass 25 med NS-medlemskap. Berre i seks andre fylke, alle på Austlandet, var NS-ordførarane i fleirtal. På landsbasis talde dei om lag ein tredjedel. Særleg var det vanskeleg å finne NS-folk i agder- og vestlandsfylka.¹¹³ Bakgrunnen for utviklinga i Telemark var nok dels det aktive rekrutteringsarbeidet til fylkespartiet, med Knudsen og fylkesfører Olav Dalen i hovudrollene. Men partiet hadde også frå før relativt sett eit sterkt fotfeste i fylket, og det rekrutterte nye medlemmer – særleg dei første krigsåra då den tyske krigsmakta segla i medvind. I Telemark vart til saman i underkant av 2800 innskrivne som medlemmer. Vel 700 kom frå Skien og Porsgrunn, elles var partiet bra representert både i Aust- og Vest-Telemark.¹¹⁴

Å nazifisere heile kommune- og fylkesadministrasjonen var ei vanskelegare oppgåve. For å få NS-folk inn som «formenn» i heradstinget og i nemnder, råd og utval, slik målsettinga var, måtte ein støvsuge partiet og ofte «innføre» folk utanfrå.¹¹⁵ Dei få erklærte nazistane som fanst, vart overleste med verv. Når nazistar gjekk inn, måtte gamle tenestemenn ut. Det vart også sett eit sterkt press på tenestemenn for å støtte nyordninga og helst melde seg inn i partiet.

Nazifiseringa av kommune- og fylkespolitikken markerte brot med fortida først og fremst ved avskaffinga av demokratiske institusjonar og innføring av førarprinsippet. «Heil og sæl-helsing» vart innført ved offentlege arbeidsplassar, sjølv om nok ikkje alle kommunar tok det like alvorleg. Fylkestinget sende alltid ved opninga helsing til Quisling. Fleire stadar vart det sett i gang tyskundervisning for kommunale funksjonærar, og mange kommunar løyvde pengestøtte til frontkjemparane (Den norske legion). I nokre kommunar var konflikhtar i NS med på å forstyrre det politiske arbeidet. I Porsgrunn gjennomførte den nyoppnemnde rådmannen hausten 1941 brutale utreinkingar av tenestemenn i kommunen med fullmakt frå Innanriksdepartementet – som også gav høve til «å treffe en hver disposisjon som han måtte finne nødvendig» i alle dei ti kommunane i Nedre Telemark.¹¹⁶ Aksjonane skapte sterke motsetningar og vanskelege samarbeidsforhold i nazipartiet i Porsgrunn, og det lamma mykje av arbeidet i kommunen.¹¹⁷ På Ulefoss braut

Quisling i Skien 3. mars 1943, der han inspiserer ein norsk tropp som truleg var på veg til austfronten.

Foto: Fotograf ukjent / Riksarkivet

det ut strid i partiet om ordføraren, Jonas Vale, som varte i fleire år. Det enda med at han vart fjerna i 1943.¹¹⁸

Men jamt over gleid både kommune- og fylkespolitikken i same spor som tidlegare. Heradstinget i kommunen gjorde ikkje «noko så heilt onnorleis enn eit vanleg valgt heradstyre ville ha gjort, slik tida var då», skriv Torkjell Solheim om Nissedal.¹¹⁹ NS hadde etter måten stor oppslutning i Nissedal og kunne plassere sine folk i dei viktigaste posisjonane, men dette skapte tydelegvis ikkje store endringar.¹²⁰ Dette var vanleg også i andre kommunar. Kontinuiteten vart elles halden ved like ved at ein stor del av dei gamle tenestemennene vart ståande i stillingane – utan å gå inn i NS. Forsyningssituasjonen som ramma byane mest, la grunnlag for eit omfattande reguleringssystem som særleg var retta mot matproduksjonen. Men i dette reguleringssystemet, som ofte var leidd av NS-folk, var det ikkje uvanleg å sjå gjennom fingrane på feilopplysningar og svartebørsverksemd. Telemarkskommunane fekk høgre skatteinntekter og jamt over romslegare økonomi. Men det skorta på nyinvesteringar og satsing på nye oppgåver, og infrastrukturen i kommunane vart nedsliten. Den «nye tid», som regimet stadig snakka om, fekk lite å syne til. Ein partiplan om å slå saman Porsgrunn med Skien og landkommunane i Nedre Telemark kom aldri lenger enn til utgreiingsstadiet.¹²¹

Utspela frå Terboven hausten 1940 lamma alt partipolitisk arbeid – utanom NS. Avisene vart anten stoppa, slik som *TelemarkArbeiderblad*, *RjukanArbeiderblad*, *Vestmar* og *Teledølen*, eller lagde under nazistisk kontroll, som *Varden*. Dei tre

Neri Valen med familien rundt seg på 50-årsdagen 26. september 1943. Bildet er teke like før Valen vart arrestert og send til Grini fangeleir.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

første måtte slutte alt i 1940, medan *Teledølen* fekk endeleg stopppordre våren 1943 etter mange åtvaringar frå pressesjefen for NS i Telemark, den gamle leiaren for Krisehjelpa, Olav Lien.¹²²

Dei frivillige organisasjonane vart også gradvis lagde under nazistisk kontroll. Det ramma først idrettsrørsla (sjå Olstad). Oppløysinga av partia gjorde den frilynde ungdomsrørsla, som elles hadde ei sterk stilling i Telemark, til eit nasjonalt samlingspunkt. Noregs Ungdomslag fekk ein sterk vekst i medlemstalet – til vel 60 000 ved årsskiftet 1941–42. Men i februar 1942 vart organisasjonen i lag med Noregs Mållag lagd under nazistisk kontroll. Det gjorde, som for idretten, at lagsarbeidet gjekk i oppløysing. Det skjedde raskt, som i Bø der styret i ungdomslaget la ned alt arbeid, eller meir gradvis som i Ulefoss, der ungdomslaget «Vaar» prøvde å halde det gåande på sjølvstendig basis til utgangen av 1942 då lensmannen sette som vilkår at laget underordna seg den nye nasjonale leiinga.¹²³

I boka om arbeidarrørsla i Telemark skriv Berner Hansen: «Under jorden levde bevegelsen vidare, og kontakten ble holdt, slik at den stod klar til å ta opp igjen arbeidet.»¹²⁴ Kva kontaktar dette kunne vere, finst det ikkje mange opplysningar om. Arbeidarpartiet førebudde gjenreising av partiapparatet både i fangeleiren på Grini og i eksil i Sverige, men arbeidet med å gjenreise fylkespartiet skjedde først etter 8. mai 1945. Det galdt også dei borgarlege partia. NKP heldt, som einaste parti, oppe partiapparatet sitt. Det gjekk som parti inn i motstandsarbeidet, her i Telemark først etter det tyske åtaket på Sovjet, og i den første tida avskore frå motstandsarbeidet elles i fylket. Frå hausten 1944 kom det i stand eit samarbeid mellom den kommunistiske og den tverrpolitiske heimefronten (sjå Fure).¹²⁵

Hans Fredrik Dahl skriv at den politiske eliten i Norge «trakk seg tilbake i passivitet» under okkupasjonen, at «norsk politikk på en merkelig måte syntes irrelevant for norsk motstandskamp». ¹²⁶ Korleis var dette i Telemark? Av dei sentrale politikarane frå mellomkrigstida fekk to landssvikdom. Det galdt Jens Hundseid, som hadde representert Telemark Bondeparti 1924–36 og, etter valet i 1936, Buskerud. ¹²⁷ Den andre var Olav Steinnes, aktiv skulemann og arbeidarpolitikar på Rjukan 1912–35, stortingsrepresentant 1922–1936, og kyrkje- og undervisningsminister i regjeringa Hornsrud i 1928. Under krigen slutta han seg til Lærarsambandet og NS. ¹²⁸ På den andre sida vart fleire dregne inn i aktivt motstandsarbeid. Det galdt Carl P. Wright som representerte Høgre på Stortinget etter valet i 1936, og Sverre Løberg som var stortingsmann for Arbeidarpartiet i seks periodar etter krigen. Av stortingsrepresentantane til Arbeidarpartiet var Aslak Nilsen ¹²⁹ under heile okkupasjonen sentralt plassert i det illegale faglege utvalet i Telemark og sat i heimefrontleiinga i fylket. I Drangedal gjekk Tor Lundtveit inn i Milorg. Olav Versto deltok i organiseringa av motstandsarbeid vinteren 1940/41 i Vinje og formidla mellom anna kontakt mellom motstandsarbeid i Oslo og Bø – der også Neri Valen var med. Valen vart arrestert i 1943 og sett på Grini, året etter på Berg, der han sat til fredsslutninga. ¹³⁰ Olav Versto var, saman med sonen Aslak, med på å byggje opp Milorg-grupper, og han var med på å organisere flukt til Sverige for dei som måtte gå i dekning. I 1945 vart han peika ut som medlem i «Det illegale Fylkesutval» som planla overgangen til sivilt styre. ¹³¹

For telemarkspolitikarane er påstanden til Dahl dermed berre delvis rett.

Frigjeringsdagen 8. mai 1945 fann Bø-folk fram det norske flagget og improviserte tog gjennom bygda. Mannen med hatt er lærar Olav Fundli. Guten er den åtteårige Birger Sande. Foto: Halvor Skobba / Telemark Museum

SOSIALDEMOKRATIETS GLANSTID

På det siste møtet i det nazifiserte fylkestinget i Skien 2. mai 1945 vart det avduka eit bilde av Christen Knudsen, «det fyrste bilætelege prov for at nasjonalsosialismen er innført i administrasjonen i fylket». ¹³² Bildet fekk ikkje henge lenge. Det forsvann då Kornelius Bergsvik vart sett inn att som fylkesmann like etter den tyske kapitulasjonen. Reetableringa av dei politiske institusjonane og den sivile og offentlege administrasjonen, i Telemark som elles i landet, skjedde i nær samanheng med systemet slik det var før okkupasjonsstyret braut det ned. Men det kom også nye trekk til som gjer at vi kan markere 1945 som eit skilje i den politiske historia. Det gjeld rammevilkåra for politisk arbeid som på fleire måtar tok farge av dei fem krigsåra. Ved vala om hausten 1945 skjedde det ei stor personutskifting av politikarane og ei endring i det partipolitiske mønsteret – som ikkje minst var tydeleg i Telemark. NKP fekk ei sterk stilling i fylket. Dei borgarlege partia gjekk tilbake og vart meir splitta av Kristeleg Folkeparti (KrF), som for første gong stilte liste i Telemark. Det innebar ei ny svekking av Venstre. Men det som på sikt vart det dominerande trekket ved den politiske kulturen i Telemark, var styrken til Arbeidarpartiet. Perioden fram mot 1972–1973, då EF-spørsmålet skipla forholdet mellom partia, var sosialdemokratiets glansperiode. Arbeidarpartiet i Telemark var i denne perioden eit av dei sterkaste i heile landet og mønstra det meste av denne tida over 50 prosent av veljarane.

Fellesskap og konflikt

Eit trekk ved den politiske kulturen etter 1945 sprang ut av gjenreisingsideologien. Denne ideologien kom sterkast til uttrykk i Fellesprogrammet, eit program alle parti slutta seg til i 1945. Den generelle budskapet var at liksom nordmennene under krigen opplevde «at vi var *ett* folk», burde dei no stå saman for å gjenreise landet. ¹³³

Fellesskapsideologien drog næring frå utskiljinga av dei som fekk landsvikstempel eller synte svak nasjonal haldning. Alt 10. mai vart fleire hundre NS-medlemer arresterte i Telemark. *Varden* trykte namna på alle. ¹³⁴ Til saman etterforska Telemark politikammer nærare 1500 landssviksaker. Dei fekk stemmeretten suspendert ved vala i 1945

På den andre sida gav motstandsarbeid høg prestisje. Det kom til uttrykk ved nominasjonane på partilistene. I Høgre tok Carl P. Wright ein sjølvsgd førsteplass på bylista. I Arbeidarpartiet galdt det same for Sverre Løberg og, for landkrinsane, Olav Versto – sjølv om den siste møtte motstand i partiet (sjå Berntsen). I Venstre var det diskusjon om Neri Valen. Mange ville skuve han til side fordi han sat i presidentskapet under riksrådsforhandlingane sommaren 1940 der han mellom anna var med på å be kongen om å abdisere. I 1945 vart desse forhandlingane av mange sett på som døme på nasjonal veikskap: «Viss Venstre seiler fram med Neri Valen, så kan ingen høre hjemme der.» ¹³⁵

Men i Telemark stod han sterkt. Trass i press for å stille på nytt sa han likevel nei til nominasjon i 1945.¹³⁶ I KrF vart Olav Svalastog, aktiv i motstandsarbeid i Treungen, vald inn frå landkrinsane. NKPs suksess med oppslutning på 15 prosent i stortingsvalet i fylket hadde også ein klar samanheng med motstandsarbeidet partiet dreiv under krigen. Det partiet som sleit mest i denne samanhengen, var Bondepartiet. I slutten av juni sende Halvor Bunkholt ei oppmoding til dei tidlegare bygdestyra om å setje partiet på beina. 11. august heldt det representantskapsmøte der Bunkholt vart vald til formann.¹³⁷ Møtet foreslo å lage fellesliste med Høgre og Venstre, eit forslag som vart avvist. Elles heldt Bondepartiet ein låg profil den første tida.

Felleskaps- og gjenreisingsideologien skapte føresetnader for eit dempa konfliktnivå i norsk politikk dei første åra. Det påverka også telemarkspolitikken, men hindra ikkje at det til tider dukka opp skarpe motsetningar. Eit stridsspørsmål var forholdet mellom Arbeidarpartiet og NKP. Ein plan sommaren 1945 om å slå dei to partia saman enda i bitre konflikhtar. Eit anna

Helsingsseremonien under avdukinga av fridomsmonumentet i Porsgrunn i 1950. Motstandsmannen under krigen og stortingsrepresentanten (H) Carl P. Wright står bak kronprins Olav. Wright stod, saman med Sverre Løberg, sentralt i organiseringa av Skiensgruppa våren 1940. Dei vart begge arresterte same hausten. Wright greidde å flykte, og deltok i alliert krigføring til frigjeringsa.

Foto: Asbjørn Korsåsen / Porsgrunn kommune

Olav (1892–1977) og Aslak (1924–1992) Versto, far og son, var to av dei mest sentrale arbeidarpartipolitikarane i Telemark på 1900-talet. Dei representerte i ei årrekke fylket på Stortinget, Olav frå 1921 til 1961, Aslak frå 1966 til 1977. Begge deltok aktivt i motstandsarbeidet under krigen, og begge plasserte seg på venstresida av partiet. Olav var Nato-motstandar og i opposisjon mot opprustingspolitikken i 1950-åra. Forsøk frå partileiinga like etter krigen på å fjerne han mislukkast (sjå Berntsen). Aslak var med på å fronte arbeidet mot Fellesmarknaden. Han vart leiar av fylkesavdelinga til Nei til EF i 1992, etter Jon Bjørnebekk, og sat i vervet til han døydde hausten 1992.

Foto: Sverre A. Børretzen / Aktuell / NTB Scanpix

spørsmål som i stadig sterkare grad skilde dei to partia, var utanriks- og tryggingspolitikken. Her var forholda i Telemark spesielle. To av dei mest profilerte stortingsrepresentantane for Arbeidarpartiet i fylket, Sverre Løberg og Olav Versto, var Nato-motstandarar og stod i opposisjon til partilina. Konflikten på Herøya hausten 1948, «Gjenreisningstidens største arbeidskonflikt», arta seg som eit opprør mot både partiet, regjeringa og LO-leiinga (sjå Berntsen).¹³⁸

Alt tidlegare braut det ut eit opprør i jordbruket der bønder protesterte mot låge prisar. Protestane breidde seg over heile landet, men bøndene i Telemark spelte frå starten av ei sentral rolle – med eigen aksjonskomité og vedtak sommaren 1946 om åtte dagars mjølkeproduksjonsstreik. Faren for spreing til grupper i jordbruket som stod nær Arbeidarpartiet, og til andre næringar gjorde at styresmaktene gav noko etter, mellom anna etter at fylkesmann Bergsvik hadde fått i stand eit møte med regjeringa hausten 1946.¹³⁹ Det stogga ikkje all uro i næringa. Men fram til 1950, då Hovudavtalen for jordbruket vart oppretta, vart den gradvis bunden i eit avtalesystem som gjorde det vanskelegare å setje i gang spontane aksjonar.

Både aksjonsrørsla, Herøya-streiken og opposisjonen mot Nato-politikken kan tyde på at Telemark ikkje så lett kunne innpassast i fellesskaps- og samarbeidsideologien som arbeidarpartistyret bygde på i gjenreisingsperioden. Då kom det også fleire utspel om ein meir radikal kurs. I 1948 sende Skien Arbeidersamfunn eit forslag til fylkespartiet om å krevje tiltak som i sterkare grad enn hittil styrte «mot en sosialistisk samfunnsordning». Samtidig kom

det forslag frå Porsgrunn Arbeiderparti om å ta opp spørsmålet om å nasjonalisere «landets viktigste næringer». ¹⁴⁰ NKP stod også lenge sterkt (sjå Berntsen). Men tendensen over tid gjekk i retning av ei samling og aukande oppslutning om Arbeidarpartiet.

Arbeidarpartiets hegemoni

Arbeidarpartiet konsoliderte stillinga si ved valet i 1949 og hadde framgang i heile 1950-åra, med 1957-valet som høgdepunkt då nesten 56 % av veljarane i fylket stemte på partiet. Berre finnmarkspartiet hadde ein større prosentdel. Ved det neste valet, i 1961, då det fekk konkurranse frå Sosialistisk Folkeparti, kom ein liten tilbakegang som heldt fram då dei borgarlege partia mobiliserte i 1965. Men i 1969, det siste valet før EF-medlemskap vart eit stridstema, stemte godt over halvparten av telemarksveljarane på partiet. Arbeidarpartiet var framleis ordførarpartiet og hadde leiinga i fylkestinget.

Suksessen i Telemark var i pakt med ein landstendens. Partihistorikaren Trond Bergh legg vekt på tre faktorar for å forklare den: «organisasjonstesen», den evna partiet hadde til å byggje opp ein effektiv organisasjon for å mobilisere veljarar, styrking av «grunnfjellet», den sterke veksten i industriarbeidarklassen i perioden, og at det slo igjennom som ungdomens parti. ¹⁴¹ Dette er faktorar som også var viktige i Telemark. Det vart lagt ned mykje arbeid for å byggje opp organisasjonen, styrke samarbeidet med fagrørsla, mellom fylkespartiet og kommunepartia og med gruppene i kommune- og

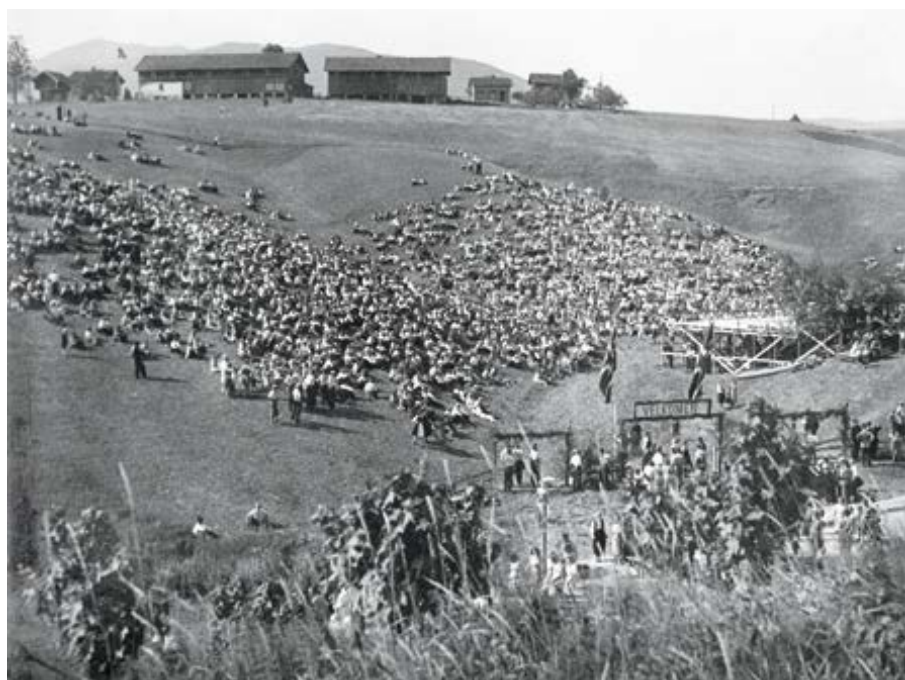
Frå den åtte dagars mjølkestreiken i Telemark 1946. Frå v.: Anund Kleivrud, leiar i Telemark Bondelag, redaktør Olav Vegheim, Johs Rød, leiar av aksjonsrørsla, og Olav Luraas, leiar av Småbrukarlaget i Telemark. Foto: Aftenposten / NTB Scanpix

fylkesstyre. Den viktigaste var likevel «grunnfjellet». Tida fram til 1960-åra var ein glansperiode for industrien i Telemark. Det sikra solid støtte for partiet i industrisentera, i skiensfjordområdet, Notodden og Tinn. Flukt frå landsbygda etter 1945 og vekst i bybefolkninga styrkte byinteressene i partiet. Det same gjorde den nye valordninga frå 1953 som fjerna «bondeparagrafen» og gjorde fylka til éin valkrins.¹⁴² Det oppstod uro i partiet over forholdet til bygdeveljarane. Småbrukarlaget miste oppslutning, og det tette samarbeidet organisasjonen hadde til Arbeidarpartiet, kom under press.¹⁴³ Eit sårt punkt var nedlegginga av Frogner småbruksskole i 1964. Det skjedde i ein prosess der ikkje berre småbruksskulane vart nedlagde over heile landet, men også flaggskipet, småbrukslærarskolen på Sem (Asker).¹⁴⁴ Partiet heldt seg likevel overraskande godt også i bygdene i denne perioden. Det karakteristiske trekket er stabiliteten i oppslutninga frå 1949- til 1969-valet.

Industriveksten i fylket saug opp mange av dei som «flykta» frå primærnæringane i bygdene, og gjorde slutt på den store ungdomsarbeidsløysa frå 1930-åra. Ungdomen søkte til partiet som veljarar. Ungdomsorganisasjonen, AUF, hadde derimot vanskar i perioden. 1950-åra var ei nedgangstid for det organiserte ungdomsarbeidet i rørsla, og Telemark AUF var ein av dei svakaste fylkesorganisasjonane i partiet.¹⁴⁵ Det endra seg noko i 1960-åra. Men dette var eit tiår då konkurransen om den politiske sjela til ungdomen på venstresida hardna til, og på slutten av tiåret kom AUF også i aukande motsetnings-tilhøve til moderpartiet.

Dei frilynde ungdomslaga var i fleire år etter andre verdskrig framleis store folkerørsler i Telemark. Men trådane til Venstre, som tapte oppslutning etter 1945, vart svakare. Bildet er frå landsstemnet til Noregs Ungdomslag i Bø 1947 – her samla i Haugerudbakkane.

Foto: Øivind Eliassen /
Telemark Museum

Oppslutninga om KrF 1957

KrF stilte til val i Telemark først etter krigen, og fylket var lenge både ein av dei sterkaste regionane til partiet og det nest største ikkje-sosialistiske partiet. Valkartet frå 1957 syner ei jamn oppslutning frå heile fylket, men med nokre tyngdepunkt både i øvre, midtre og nedre delar.

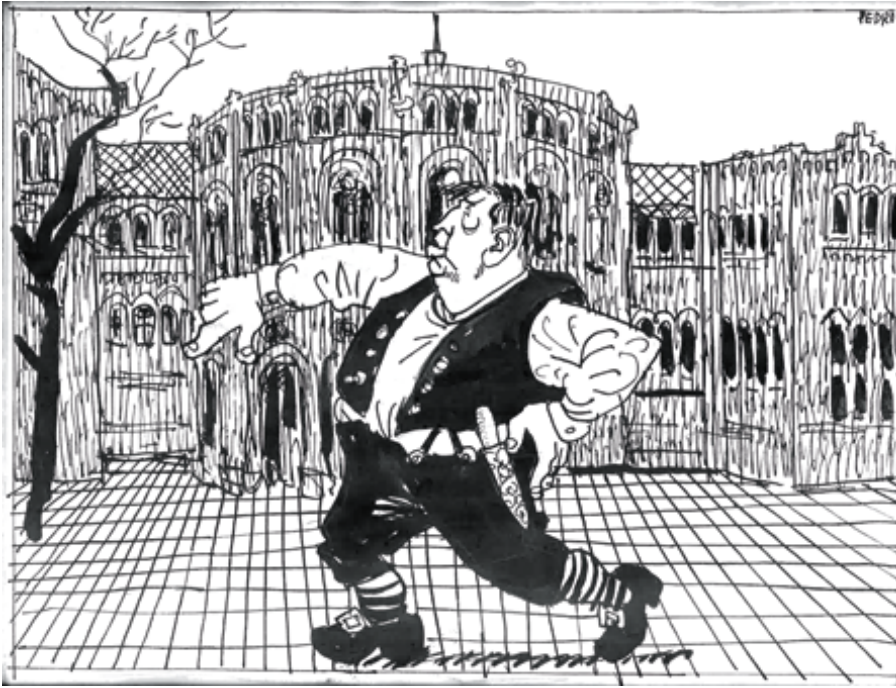
Svekt borgarleg front

Medan Arbeidarpartiet bygde opp ei sterk stilling i etterkrigstida, hadde dei borgarlege partia det langt vanskelegare. Ein grunn var større kløyving på ikkje-sosialistisk side som følgje av KrF. Partiet fekk rundt ein tidel av stemmene i fylket ved stortingsvala fram til 1960-åra då tilslutninga auka, i 1965 til vel 15 prosent som gjorde det til det største ikkje-sosialistiske partiet. Det sterkaste området var dei nedre bygdene, frå Siljan i aust til Sannidal/Drangedal i vest. I 1945 fekk partiet ei oppslutning på nesten 30 prosent både i Siljan og Sannidal. Det fekk også ei relativ sterk stilling i Midt- og Vest-Telemark, i den gamle sterke Venstre-regionen. Partiet mangla presse, men var knytt til kristne organisasjonar, mellom anna til indremisjonen, som stod sterkt i delar av fylket – ikkje minst i dei nedre.¹⁴⁶ Det hadde også støtte frå fråhaldsrørsla, som framleis hadde god oppslutning i Telemark – sjølv om den var på hell.¹⁴⁷ Partiet skar seg på denne måten inn i den organisasjonsrørsla Venstre hadde kvilt på.

Varden varsla overgangen til høgareavis i 1954 i ein kort redaksjonell artikkel på side to. Ved overeinskomsten i 1954 overtok Varden Fylkesavisen, endra formålparagraf (mål: styrke den borgarlege fronten) og forplikta seg til å tilsetje redaktør i samråd med Høgres Pressekontor. Faksimile fra Varden

Det var også i første rekke Venstre som vart ramma av det nye partiet. Framgangen til KrF dei første etterkrigsvala svara i store trekk til det Venstre tapte jamført med førkrigsvala. Venstre fekk også større konkurranse frå Høgre og Bondepartiet, som styrkte stillinga si noko i 1950- og 1960-åra. Sjølv om Venstre enno lenge hadde relativ sterk oppslutning, særleg i grenlandsbyane og i bygder i Midt- og Vest-Telemark, tapte det definitivt plassen som ei førande politisk kraft i Telemark. Eit nederlag var det då Varden i 1954 gjekk over til å bli høgareavis. Bakgrunnen var misnøye som fanst i mange delar av Venstre som også omfatta redaktøren, Roald Kristoffersen, over den positive haldninga stortingspartiet tok til planøkonomien til regjeringa, særleg i debatten om prislov i 1952–53. Varden var Telemarks største avis og utbreidd

Halvor Bunkholt (1903–1978), her i streken til VG-teiknaren Pedro. Bunkholt var bonde og lensmann i Sauherad 1931–1972, med unntak av okkupasjonsåra då han vart avsett fordi han nekta å melde seg inn i NS. Han sat i kommunestyret i Sauherad i 35 år, var leiar for Telemark Bondeparti 1945–57 og sat to periodar på Stortinget, 1950–53 og 1958–61, begge gongar vald inn på felleliste med Høgre. Illustrasjon: Pedro, VG

ikkje minst i bygdene, og partiet miste med dette eit viktig talerør.¹⁴⁸ No må ikkje verknaden av dette overdrivast. KrF, som mangla partipresse i Telemark, fekk oppslutning på høgde med Venstre.

Overgangen til konservativ avis kan også ha samanheng med at John Lyng, som flytta til Skien i 1951 som lagmann i Agder (som også omfatta Telemark), kom til å prege det politiske miljøet i byen både i og utanfor Høgre.¹⁴⁹ Ved valet i 1953 vart han løfta fram som førstemann på den nye fylkeslista for Høgre, til fortrenghet for den meir konservative Carl P. Wright, som hadde representert bykrinsane på Stortinget sidan 1937. Det skapte strid og var heller ingen suksess for partiet, som miste det mandatet det hadde hatt.¹⁵⁰ Ved dei neste vala i 1950- og 1960-åra gjekk partiet noko fram, men telemarkspartiet var heile perioden mellom dei absolutt svakaste fylkespartia til Høgre i landet, målt etter oppslutning i stortingsval, og det låg også under den oppslutninga det hadde i mellomkrigstida.¹⁵¹ Kjerneområdet til partiet låg, som før, i byane og i dei nedre delane av fylket. I 1960-åra kan det registrerast ei svak utjamning ved at oppslutninga auka noko også i bygdene i Midt-Telemark og Øvre Telemark, men Telemark var – liksom før andre verdskrig – ein svak Høgre-region. Ei forklaring på dette kan vere at fylket relativt sett hadde ein svak middelklasse (sjå Kjeldstadli) – som partiet elles rekrutterte mange veljarar frå.

Enda svakare enn Høgre stod Bondepartiet, frå 1959 med namnet Senterpartiet (Sp). Strategien til partiet etter 1945 var å søkje valsamarbeid med andre parti. I kommunevala var det fleire slike fellelister mellom dei borgarlege par-

tia i perioden. Ved stortingsvala var Høgre den mest aktuelle partnaren. Dei to partia utfylte kvarandre ved at det eine stod sterkt der det andre var svakt – og omvendt. I 1949 stilte dei fellesliste i landdistrikta. Det sikra stortingsplass for Halvor Bunkholt, som markerte seg som ein av dei sentrale politikarane i stortingsgruppa.¹⁵² Ved neste stortingsval, i 1953, skar samarbeidet seg fordi Høgre var med på å innføre den nye valordninga som oppheva bondeparagrafen. Eit nytt valsamarbeid med Høgre i 1957 sikra ein ny periode for Bunkholt. Ved valet i 1961 var det lagt opp til eit omfattande valteknisk samarbeid mellom Venstre, KrF og SP, men tingingane braut saman. Partiet stilte eiga liste i Telemark og gjorde eit dårleg val. I 1965 stilte det ikkje liste i fylket, dels på grunn av organisasjonsveikskap, dels som følgje av negativt valsamarbeid med KrF.¹⁵³ I 1969 kom det i stand ei fellesliste mellom dei to partia der KrF tok eitt mandat. Dette betydde at Senterpartiet i Telemark mangla representasjon på Stortinget etter 1961 – før Terje Riis-Johansen vart vald inn i 1993.

1960-åra som overgangstid

«Det norske arbeidarparti vil aldri meir få fleirtal i Stortinget», skreiv Torolv Solheim i tidsskriftet sitt, *Fossegrimen*, etter valet i 1961 – og vart sannspådd.¹⁵⁴ Valet varsla ei endring i norsk politikk som gjorde 1960-åra til ei overgangstid. Den direkte bakgrunnen for Solheims spådom var suksessen til det nye partiet på venstresida, Sosialistisk Folkeparti (SF), som han vart leiar for i Telemark. Telemarkspartiet vart eit av dei største fylkespartia til SF i landet målt etter prosentoppslutning ved vala – i 1965 det aller største.¹⁵⁵ Oppslutning frå bygdene var ein viktig grunn til dette¹⁵⁶ (sjå Berntsen).

Appellen SF hadde til bygdeveljarane, drog vekslar på ei aukande uro over avfolkinga og flyttinga til sentrale strok. I Arbeidarpartiet ringde det alarmklokker alt etter valet i 1957 då det vart registrert at fleire småbrukarar og fiskarar vende seg til Bondepartiet som «opptrer mer og mer som bygdesamfunnets parti».¹⁵⁷ Men i programarbeidet vart det gjort lite for å kome krav frå primærnæringane i møte. Partiet satsa på å byggje ut andre delar av næringslivet i fylket. Her var kraftutbygginga viktig, og den gav også stemmer i kraftutbyggingskommunane.

Dei som var uroa over sentraliseringstendensane, fekk likevel fleire argument dei kunne bruke. Skulelova i 1959, som innførte skule kvar dag også på landsbygda og varsla overgang til niårig skule, sette fart i skulesentraliseringa som alt var i gang i 1950-åra. Mange små grendeskular vart nedlagde, og elevane vart overførte til større sentralskular som medførte lengre reiser. I Mo vart det til dømes lagt ned 12 krinsskular i 1950- og 1960-åra. «Mange var redde for at lang skuleskyss ville verke trøyttande på borni og gjere dei mindre dugande til arbeidet på skulen», skriv Olav Grimdalen i bygdesoga.¹⁵⁸

Denne perioden var også ei tid for ei omfattande kommunesentralisering, utgreidd i ei rekkje innstillingar, både sentralt av den såkalla Schei-komiteen

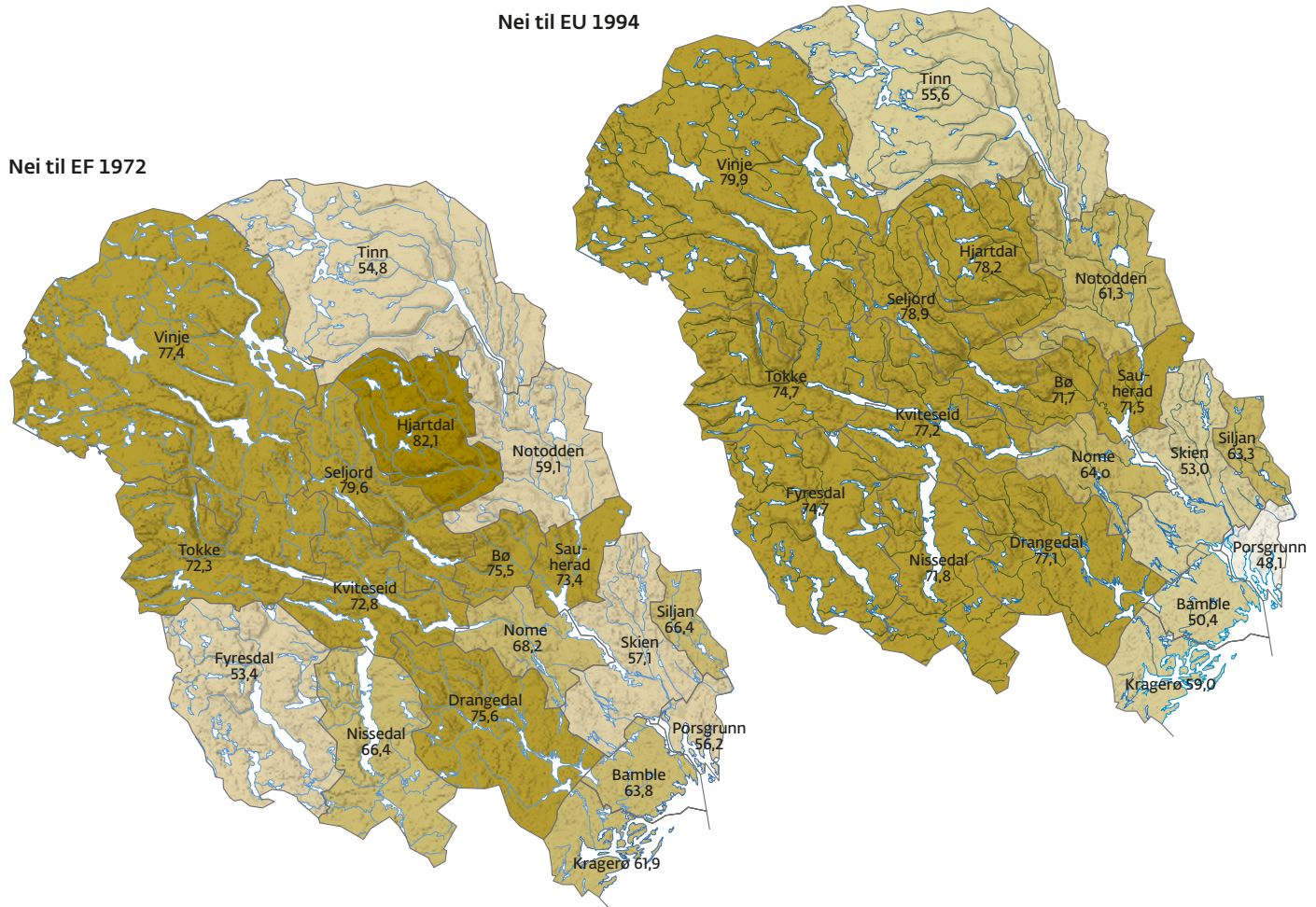
Skulebuss full av barn på veg opp frå Dalen i 1963. Vi ser Tokke skule i bakgrunnen.

Foto: Aage Storløyken / Aktuell / NTB Scanpix

og i fylkestinget.¹⁵⁹ Samstundes kom byane med i fylkeskommunen, og fylkestinget vart sett saman av kommunevalde representantar utmålt etter folketallet i kvar kommune.¹⁶⁰

Kommunesentraliseringa hadde bakgrunn i ei rekkje forhold. Kommunane vart pålagde større oppgåver og trong sterkare økonomiske musklar. Veksten i biltrafikken og nedkorting av reisetid var ein faktor. Avfolking av utkantar og eit meir sentralisert bumønster var ein annan. Interkommunalt samarbeid spelte inn: fellestiltak om t.d. skule- og vegpolitikken og om kraftforsyning. Dominerande haldningar i tida, at økonomisk vekst, som var eit sentralt mål, hang saman med sentraliseringstiltak, var viktige rammevilkår.

Byane var stort sett for samanslåing. Grunnen var tronge grenser og behov for omland. Dette var hovudargument for samanslåinga av Kragerø, Skåtøy og Sannidal. Det skjedde alt i 1960 utan stor strid, sjølv om lokale motstandarar hevda at det ikkje ville gå bra fordi «folkelynnet i Sannidal» var noko ulikt lynnet i dei to andre kommunane.¹⁶¹ Samanslåinga av Hovin og Tinn gjekk også greitt. Hovin som var ein liten, fattig kommune, gjekk sjølv inn for dette alt i 1950.¹⁶² Men ved dei andre samanslåingane i 1964 var det lange og motsetnadsfulle diskusjonar. Samanslåinga av Lårdal og Mo til Tokke og av Vinje og Rauland til Vinje kommune skjedde mot råd både frå fleirtalet i Schei-komiteen, fylkesnemnda og fylkesmann Bergsvik.¹⁶³ I Midt-Telemark vart Holla og Lunde førte saman til Nome kommune under stor strid, særleg i Lunde som miste kommunesenteret. Valebø, som hadde vore ein del av Holla, vart ført over til Skien. Diskusjonen om kommunemønsteret for dei nedre delane resulterte i ei rekkje ulike forslag og seige dragkampar. Det enda med at dei elleve by- og landkommunane i grenlandsregionen vart redusert til fire,

Nei-stemmer i folkerøystingane om EF 1972 og EU 1994, prosenttal i kommunane. Begge gonger var Telemark eit sterkt nei-fylke. Nei-prosenten gjekk noko ned i 1994. Her var det særleg byane som skapte utslaget. I fleire vesttelemark-kommunar auka neidelen. Merk Notodden og Tinn der motstanden vart større – truleg som ei følgje av industrikrisene.

to byar (Skien og Porsgrunn) og to landkommunar (Siljan og Bamble). I Aust-Telemark vart Heddal, Gransherad og Notodden slått saman til byen Notodden. Samla sett vart dei 32 by- og landkommunane i fylket reduserte til 18.¹⁶⁴

Konfliktlinjene i kommunesentraliseringa gjekk ofte etter gamle kommunegrensar og på tvers av partigrensene. Men den sterkaste politiske krafta bak denne prosessen var Arbeidarpartiet – i Telemark som på nasjonalt nivå. Her stod tanken om forholdet mellom sentralisering og vekst sterkast, men elles tente partiet på samanslåingane. Det galdt særleg opprettinga av dei store kommunane i grenlandsregionen, alle sterke arbeidarpartikommunar. Derimot, og av tilsvarende grunnar, var det langt større skepsis i dei borgarlege partia mot samanslåingsprosessen. Særleg i Sp var det også motstand mot å sleppe byane inn i fylkeskommunen.

Mot slutten av 1960-åra skjedde det ei politisk vending i Noreg retta mot sentraliseringspolitikken og vekstideologien. Den «tillitsfulle vekstens periode» ebba ut, skriv Edvard Bull og identifiserer samtidig eit «utkantopprør»

eller «antiautoritære opprør» mot rådande politiske tankar.¹⁶⁵ Korleis slo dette ut i industrifylket Telemark? Svaret kom i første omgang i debatten om medlemskap i den europeiske fellesmarknaden (EF).¹⁶⁶

Striden om Fellesmarknaden

Sommaren 1972 vart det sett opp eit skilt ved kommunegrensa til Vinje med påskrifta: «Velkomen til Vinje. Stem nei til unionen». Skiltet reflekterte haldningane til medlemskapsspørsmålet i kommunen. Ved folkerøystinga 25. september følgde vel 77 % av Vinje-veljarane oppmodinga på skiltet, og det var berre Hjartdal og Seljord av telemarkskommunane som hadde ei større nei-oppslutning. Motstanden mot Fellesmarknaden prega også resten av fylket og merkte det ut i landssamanheng. Telemark var det einaste fylket sør for Nord-Trøndelag som hadde nei-fleirtal i alle kommunar, og det var berre Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, trøndelagsfylka og fylka i Nord-Noreg som hadde større nei-side.¹⁶⁷

Det var i utgangspunktet ikkje sjølvstøtt at nei-sida skulle mobilisere så mange. Arbeidarpartiet og LO ivra for medlemskap, både nasjonalt og regionalt. Alt i 1971 gjekk fylkesårsmøtet i partiet ut med støtte til forhandlingsstrategien til regjeringa Bratteli, og på årsmøtet våren 1972 slutta eit stort fleirtal, 80 av 112, opp om forhandlingsresultatet og rådde det tillyste ekstraordinære landsmøtet i partiet til å stemme ja. Mindretallet, 32 delegatar, støtta eit forslag frå Telemark AUF som avviste medlemskap og gjekk inn for frihandelsavtale.¹⁶⁸ Tilhengarane stod sterkest i tillitsmannssjiktet. Det var også tilfelle i fagrørsla.¹⁶⁹ Høgre var ja-parti, og i næringslivet ivra både Hydro og Notodden Fabrikker for medlemskap. Ja-sida dominerte også avisene. Ja-avisene, med *Telemark Arbeiderblad* og *Varden* i spissen, utgjorde tre fjerdedelar av totalopplaget i fylket.¹⁷⁰ Berre to aviser gjekk ut med klare nei-standpunkt: *Teledølen* og *Vestmar*.

Likevel kom motstandarane tidleg på offensiven. Organiseringa gjennom Folkerørsla mot EEC fekk mykje å seie. Telemarksavdelinga vart skipa hausten 1970 med SF-formannen i fylket, Jon Bjørnebekk, som leiar.¹⁷¹ Avdelinga tok endeleg form som tverrpolitisk organisasjon våren 1971 og vart bygd ut med lokallag i alle kommunar. Organisasjonen stod sterkest blant bygdefolket i Midt- og Vest-Telemark, i «republikkbeltet» i 1905 – der også nei-sida skåra høgst i folkerøystinga i 1972. Av personar som fronta Folkerørsla, bør vi dra fram Aslak Versto og Hallvard Eika, begge sterke og talføre politikarar som også var aktive i EF-motstanden på landsnivå. Eika stod på tredje plass på rankinglista til Folkerørsla over dei mest etterspurde foredragshaldarane – etter Torbjørn Berntsen og Ragnar Kalheim.¹⁷² Folkerørsla kunne også alliere seg med den tradisjonelle telemarkskulturen som mellom anna vart brukt i «festmøte» i dei siste vekene før folkerøystinga. I det heile greidde nei-sida å skape eit stort folkeleg engasjement i bygdene som gjorde det vanskeleg for ja-sida å få godt fotfeste.

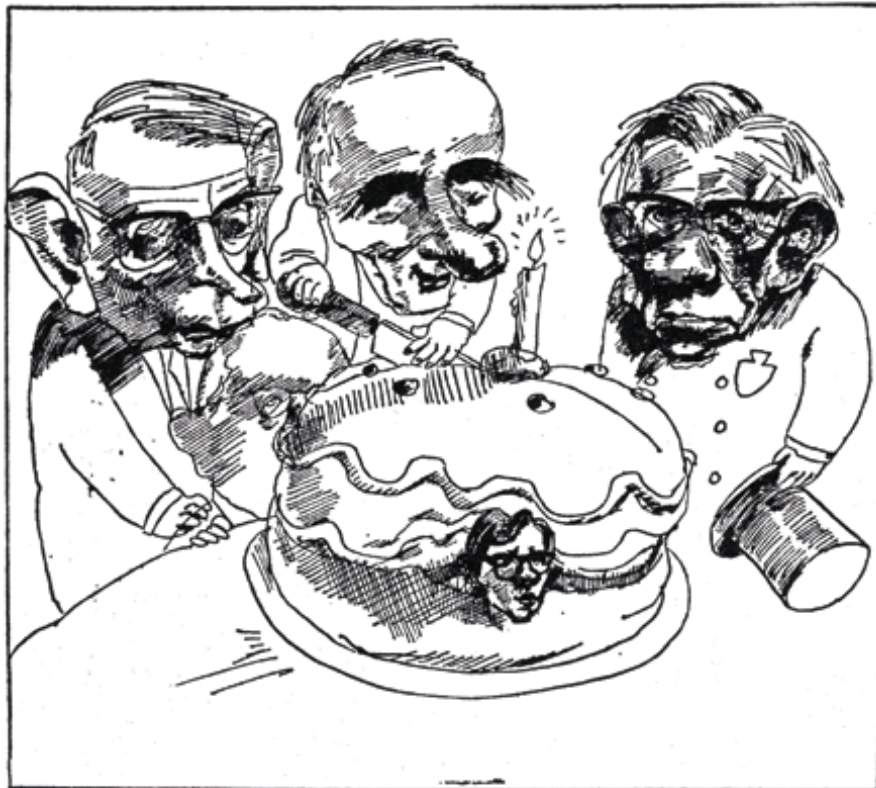
Jon Bjørnebekk (1941–1997) var ein av dei fremste leiarane for motstandsørsla mot Fellesmarknaden i Telemark. Han var leiar for Folkerørsla mot EEC i fylket under den første stridsperioden tidleg i 1970-åra – sjølv om mange i starten var imot å velje han fordi han var formann i Telemark SF. Han vart også leiar i fylkesavdelinga til Nei til EF i 1989–1992. Bildet er frå fylkesvalet i 1975. Han vart ikkje fylkesvaraordførar, men kom inn i fylkesutvalet.

Foto: Ivar Aaserud / VG / NTB Scanpix

Det vart strid i Ap om EF-spørsmålet i 1972. Her «skjer» statsminister Bratteli, utanriksminister Cappelen og justisminister Berrefjord gjennom problema. Det går utover Bjørn Tore Godal, ein av frontfigurane i AIK.

Illustrasjon: Finn Graff

DET FØRSTE JUBILEUM

— *Det gjelder bare å skjære gjennom problemene.*

Arne Vinje, f. 1951, gardbrukar, faglitterær forfattar og ordførar i Vinje frå 2003 – den første SV-ordføraren i Telemark.

Foto: Elisabeth Sperre Alnes

«Vest-Telemark hev jamt vori prega av ei blanding av konservatisme og radikalisme. På den eine sida hev folk vori stride til å halde på tradisjonar, skikkar, dialektar og alt det me reknar som kjenneteikn på lokalkulturen; og i motsetnad til t.d. jærbuen hev dei sett på endringar i økonomi og arbeidsliv med mistru

og dermed hatt ein tendens til å bli hangande etter i den økonomiske utvikling. På hi sida hev telemarkingane vori evig opposisjonelle og kjempa mot kongar, futar, prestar, monarki og EU – alt slik som vil styre og rå over dei.»¹⁷³

Spesielt for Telemark var den sterke oppslutninga om motstandssida i industribyane. Både i Skien, Porsgrunn, Notodden og Tinn var det nei-fleirtal i folkerøystinga, til skilnad frå industribyane elles på Austlandet. Den viktigaste grunnen til dette var større motstand mot EF blant industriarbeidarane, frå fagorganiserte og fagforeiningar, særleg i porsgrunns- og skiensdistriktet, i Kragerø og Langesund, på Notodden og, i noko mindre grad, på Rjukan. Motstanden var mest utbreidd ved dei store verksemdene, på Herøya, Union i Skien og Tangen verft i Kragerø. Her var antikapitalistiske og sosialistiske haldningar, som stod sterkt blant arbeidarane, eit viktig grunnlag for motstanden. Mange reagerte mot LOs EF-politikk, mellom anna bruken av «korttidssekretærar» som vart sende ut for å drive propaganda for EF. Fleire fagforeiningar nekta å ha noko med dei å gjere.

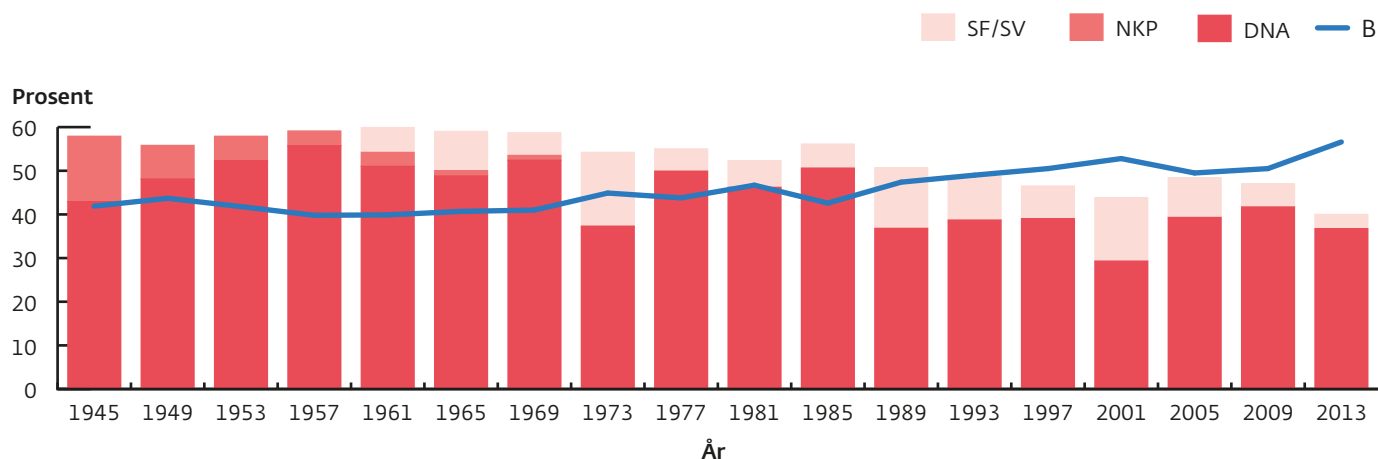
Motstandsgruppene i byane var meir organisasjonsmessig delte. Nokre var med i AKMED¹⁷⁴ som hadde utspring i ml-rørsla – og som Folkerørsla ikkje ville samarbeide med. Arbeiderbevegelsens informasjonskomité mot norsk medlemskap i EF (AIK) vart skipa av EF-motstandarar i Arbeidarpartiet. Formannen i AUF, Bjørn Tore Godal, spelte ei sentral rolle. Godal hadde tidlegare også vore formann i Telemark AUF og hadde kontakt til organisasjonen i fylket som støtta nei-sida.¹⁷⁵ AIK fekk inga sterk stilling i fylket, men saman med AUF, medlemmer av SF og NKP spelte dei ei rolle for nei-sida i byane og industristoka. Men det var Folkerørsla som var den viktigaste organisasjonen for motstandsarbeidet også i byane.

SKIFTANDE BØLGJER

EF-kampen markerte på fleire måtar ei endring i norsk politikk som også fekk konsekvensar for den politiske kulturen i Telemark. Ved kommunevalet i 1971, som var det første valet der EF var framme som tema, gjekk ja-partia tilbake. Men den store endringa skjedde ved stortingsvalet i 1973 då Arbeidarpartiet i fylket gjekk tilbake med om lag 15 prosent – og SV fram med nesten 17 prosent. Valet innleidde ein periode med partipolitisk ustabilitet. Skiftet fall saman med internasjonal økonomisk stagnasjon og omstillingskrise i industrien, som også ramma Telemark. Samstundes fekk samfunnskritiske tema og «antiautoritære opprør», merkande alt i 1960-åra, langt større plass i det politiske ordsiftet i denne perioden. Dette, kalla «det radikale oppbrotet» eller «syttitalsoppbrotet»,¹⁷⁶ kom til uttrykk ved meir aksjonistiske arbeidsformer, mykje etter mønster frå EF-kampen. Politikken endra på denne måten både form og innhald.

Politisk ustabilitet

Den grafiske framstillinga av styrkeforholdet mellom dei borgarlege og dei sosialistiske partia viser eit uroleg partimønster frå 1970-åra, med djupe dalar

Styrken til dei sosialistiske og dei borgarlege partia ved stortingsvala etter 1945, og styrken til dei tre sosialistiske partia enkeltvis. Diagrammet gjev eit noko misvisande bilde av «blokkene» etter at Senterpartiet gjekk inn i det raudgrøne samarbeidet i 2005. Men i fylkespolitikken (fylkestinget) vart det raudgrøne samarbeidet etablert først etter fylkestingsvalet i 2011. Miljøpartiet Dei Grøne som definerte seg som «blokkuavhengig», er her slått saman med den sosialistiske sida. Det er først ved valet i 2013 at dette gjev merkbare utslag.

og bratte fjell. Det er tydelegast for Arbeidarpartiet som datt langt nedover i 1973, greidde å reise seg igjen, passerte 50-prosentgrensa i 1985, for så å falle nedover i to fasar, i 1989 og enda djupare i 2001. Kurva over SVs utvikling tyder på samvariasjon med Arbeidarpartiet: Tilbakegang for det eine gav framgang for det andre – og omvendt. Langtidstendensen var likevel tap for den sosialistiske sida i telemarkspolitikken. Utviklinga var i pakt med landstendensen, men styrken til venstresida i Telemark var i utgangspunktet større slik at fallet frå midten av 80-åra var djupare. Frå og med stortingsvalet i 1993 var den borgarlege sida i fleirtal i fylket.

EF-spørsmålet utløyste ustabiliteten. DNA prøvde å dempe verknadane av den sterke nei-stemminga ved å nominere Aslak Versto på første plass på stortingslista i 1973. Det var strid i partiet om denne nominasjonen, og Versto vart etterfølgt av to ja-menn, Finn Kristensen og Oddvar Berrefjord.¹⁷⁷ Misnøye med at EF-motstandarar var svakt representerte på lista, var bakgrunn for skipinga av ei uavhengig sosialistisk gruppe i Kragerø. Herifrå kom initiativet til Sosialistisk Valforbund (SV) i Telemark, alliansen på venstresida mellom SF, NKP og AIK som stilte opp ei «rein» liste med EF-motstandarar.¹⁷⁸ Lista kapra eitt av dei tre mandata Arbeidarpartiet hadde hatt.¹⁷⁹

EF-spørsmålet skapte nye samarbeids- og allianserelasjonar og skipla forholdet mellom partia. For Arbeidarpartiet var det eit problem at oppslutninga frå ungdomen vart mindre. I Telemark vart dessutan «grunnfjellet» i partiet svekt då kriser ramma den tradisjonelle industrien i fylket (sjå Kjeldstadli). Oppslutninga om partiet gjekk mykje tilbake, mest i Tinn og på Notodden der det stod sterkast. Ved kommunevalet i 1987 miste Arbeidarpartiet fleirtalet det hadde hatt i Tinn i 42 år. Øystein Dahle frå Tverrpolitisk liste tok over ordførarvervet (etter Erik Haatvedt) og vart etterfølgt i 1994 av Olav Ulleren frå Senterpartiet.¹⁸⁰ På Notodden vann ei borgarleg felleliste kommunevalet i 1991. Høgre mannen Sveinung Flaaten tok over som ordførar. Arbeidarpartiet

fekk nesten halvert oppslutninga si, og partiet gjekk inn i ein periode med indre motsetningar.¹⁸¹

I landkommunane heldt Arbeidarpartiet seg best i Midt- og Vest-Telemark. Fyresdal merkjer seg ut. Både i 1970- og 1980-åra var det her Arbeidarpartiet relativt sett fekk den største oppslutninga i Telemark. Derimot stod SV svakt. Kontrasten er Vinje der Arbeidarpartiet gjekk sterkt tilbake i 1970-åra og miste fleirtalet ved kommunevalet i 1975.¹⁸² SV kom inn som eit stort parti. Ved alle stortingsval frå og med 1977 låg Vinje-partiet på topp når det galdt oppslutning om SV i fylket. I 2003 fekk partiet ordføraren – Arne Vinje – den første SV-ordføraren i Telemark.¹⁸³ Den radikale tradisjonen i fjellbygda Vinje, med røter i eit radikalt Venstre, inkludert Arbeidardemokratane, og eit radikalt Arbeidarparti, vart derfor ført vidare med den posisjonen SV fekk. Det er likevel verd å nemne at Vinje vart vald til ordførar med støtte frå alle dei borgarlege partia, men med ein motkandidat frå Arbeidarpartiet.

Også på borgarleg side skjedde det store endringar i partimønsteret etter 1973. Mest dramatisk var kløyvinga av Venstre hausten 1972 – eit resultat av EF-striden. Dei som var tilhengjarar av medlemskap, braut ut og danna Det Liberale Folkepartiet.¹⁸⁴ Kløyvinga innebar det tredje, og det mest alvorlege, tilbakeslaget for Venstre i fylket, etter at Arbeidarpartiet overtok det politiske hegemoniet i mellomkrigstida, og for det andre då KrF reduserte det til eit lite mellomparti etter 1945. I 1973 vart Hallvard Eika vald inn på Stortinget på felleliste saman med SP, men dette var siste gongen Venstre i Telemark var representert på Stortinget. Utbrytarpartiet hadde den første tida ei viss

Avrøystinga på Venstres landsmøte 1972 då EF-spørsmålet kløyvde partiet. F.v. Hallvard Eika, Asbjørn Liland, Gunnar Garbo, Nils Slungård og Helge Seip. Eika var ein av forgrunnsfigurane i EF-kampen. Etter sigeren i folkerøystinga om hausten vart han handelsminister i regjeringa Korvald og leidde forhandlingane som førte fram til handelsavtalen med EF. Før det var han landbruksminister i regjeringa Borten. Han sat i fleire periodar i kommunestyret i Bø, nokre år som ordførar, og han hadde ei rekkje andre politiske og offentlege verv.

Foto: Svein Hammerstad / NTB Scanpix

oppslutning i Porsgrunn. I 1988 vende det tilbake, men utan at dette gav nemneverdig større politisk suksess. I lokalpolitikken kunne likevel partiet spele ei rolle i nokre kommunar. I Bø hadde Venstre lenge ei sterk stilling.¹⁸⁵ Men Venstre, også i Telemark, vart i denne perioden redusert til eit miniparti.

EF-spørsmålet gav Senterpartiet eit løft som Eika drog fordel av i 1973. Men effekten av EF på nei-partia vart raskt borte. Sp stilte eiga fylkesliste ved valet i 1977, for første gong sidan 1961, utan stor suksess, og heile 1980-åra var ein svak periode for partiet. Bildet kan likevel nyanserast. Partiet stod relativt sterkt i dei øvre delane av fylket, både i Aust-Telemark der det tradisjonelt sett hadde hatt mest tilslutning (Hjartdal som beste kommune), men også i Vest-Telemark – i Fyresdal, Tokke og Vinje. Partiet markerte seg som «bygdepartiet», mest i bygder med tynn folkesetnad.

Det mest stabile partiet i den ustabile perioden etter 1972 var KrF. Partiet oppnådde jamt over mellom ca. 10 og 13–14 prosent fram til dei første vala på 2000-talet.¹⁸⁶ Men stabiliteten galdt også den geografiske utbreiinga. Rekrutteringa av veljarar var temmeleg jamn over heile fylket – sjølv om nokre kommunar merkte seg ut med høg støtte. Dei beste områda for partiet var Kragerø og Drangedal, Nissedal, Kviteseid, Seljord og Hjartdal. Nissedal stod i ei særstilling der oppslutninga ved vala varierte mellom 20 og 30 prosent i denne perioden. Ein grunn kan vere nærleiken til religiøse miljø og Agder, men elles hadde Nissedal ein tradisjon med sterke vekkingsrørsler og religiøse organisasjonar. Pinskerørsla som organiserte seg i Treungen i 1969, fekk ei sterk stilling.¹⁸⁷ I ei regional jamføring var telemarkspartiet sterkare enn i dei andre austlandsfylka, men svakare enn i Agder og på Vestlandet, som var hovudområdet til KrF.

Høgrebølgja

Den partipolitiske utviklinga i 1970- og 1980-åra var prega av ei sterk høgrebølgje, i Telemark så vel som i resten av landet (sjå grafisk framstilling). Den starta rett etter 1973, slo ut ved kommunevalet i 1975, heldt fram ved fylkestingsvalet i 1979 og vidare ved stortingsvalet i 1981 – for så å flate ut. Toppen vart nådd ved stortingsvalet i 1985 då nesten ein fjerdedel av veljarane i fylket røysta på partiet – det høgste nivået partiet hadde hatt sidan 1924 og mellom 10 til 15 prosent over nivået i 1940-, 1950- og 1960-åra. Deretter gjekk det nedover bakke før bildet endra seg i 1990-åra med eit sterkt Framstegsparti.

Eit særtrekk ved utviklinga i Telemark var at veksten for partiet starta noko seinare enn i grannefylka på Austlandet og i Agder og på Vestlandet. Telemark Høgre som i utgangspunktet var eit av dei svakaste fylkespartia i landet, gjorde også at nivået på «bølgja» låg under landsgjennomsnittet.¹⁸⁸ Veksten var likevel sterk. Elles var utviklinga temmeleg lik den nasjonale. Det starta som ei «kystbølgje» med utgangspunkt i dei mest urbane områda i dei nedre delane av fylket, der partiet frå før heldt seg best, spreidde seg til Midt-Tele-

Jan Helge Jansen (f. 1937) ved Stortingets talarstol, omkransa av (t.v.) Kjell Magne Fredheim og Grete Knudsen og (t.h.) Ragna Berget Jørgensen og Theo Koritzinsky. Jansen var prest i Gjerpen og seinare i Gulset og aktiv politiskar i Høgre. Han sat i ei årrekke i bystyret i Skien, var leiar i Telemark Høgre i 10 år og var stortingsrepresentant 1985–1989.

Foto: Jan Petter Lynau / VG / NTB Scanpix

mark og vidare til dei øvre delane av fylket. Frå og med valet i 1981 kulminerte veksten i byregionane, men heldt fram med stor styrke i Øvre Telemark, særleg i vestdelen. I 1985 røysta over ein fjerdedel av veljarane i Vinje på partiet, om lag som i grenlandsbyane, det vart nest største parti i kommunen, berre slått av Arbeidarpartiet. Rådmannen i kommunen, Ingvald Godal, vart vald inn som andremann på høgrelista. Førsteplassen gjekk til Jan Helge Jansen, som var stemmesankar særleg for grenlandsdistriktet.

I analysane om bakgrunnen for høgrebølgja er det lagt vekt på den politiske lausgjeringa som skjedde i striden om EF-spørsmålet. Den «rusket opp i gamle lojaliteter», endra skiljelinene i den politiske debatten og skapte grunnlag for nyorientering blant veljarane.¹⁸⁹ Samstundes hadde den meir langsiktige samfunnsmessige utviklinga redusert stengsler som hindra Høgre innpass i nye veljargrupper. Høgrebølgja drog vekslar på «nyliberalismen» og reaksjonar mot reguleringsstaten, som hadde vind i segla på denne tida. I si bok om Høgres historie legg Francis Sejersted vekt på at partiet også drog fordel av «syttitalsoppbrotet». Det skapte nye motsetningsforhold som kom til å gå meir på relasjonane mellom individ og samfunn enn mellom klassar. Dette gjorde det lettare for Høgre å rekruttere veljarar.¹⁹⁰ No var klassekamptenkinga framleis levande i Telemark, men industrisamfunna vart svekte. Det same galdt arbeidarkulturen. Folkets Hus vart alt frå 1940-åra gradvis avvikla, rivne eller selde og mange plassar erstatta av nye felles «samfunnshus».¹⁹¹

Eit moment i tillegg er svekkinga av dei tradisjonelle motkulturane. Det var ikkje noko nytt, men i denne perioden tapte både nynorsk- og fråhaldsrørsla kraft som partikonstituerande spørsmål. I Telemark gjekk talet på sku-

lekrinsar med nynorsk som hovudmål frå 67 prosent i 1952 til 37 i 1995.¹⁹² På same tid vart fråhaldsrørsla marginalisert. Drangedal hadde t.d. sju vaksenlag og to barnelag rett etter krigen, men alle sovna inn dei neste tiåra – det siste i 1992. I fylket var det att fire vaksenlag i 1997 med til saman ca. 120 medlemer.¹⁹³ I ungdomslaga var det dansefestane som fengde mest, og dei gamle kampsakene tende ikkje som før. Lekmannsrørsla (pinsevenene) og dei religiøse organisasjonane stod langt sterkare – var eit viktig grunnlag for KrF, men kunne også innpassast i Høgre-kulturen. Telemarkspartiet hadde presten Jan Helge Jansen som formann i 1976–1986.¹⁹⁴

Høgrebølgja «fikk kraft fra opprøret mot autoritetene, men også reaksjonen mot det samme opprøret», skriv Hallvard Notaker i si bok om partiet.¹⁹⁵ Det siste var ein konservativ reaksjon mot det som vart sett på som nedbryting av tradisjonelle normer og samfunnsinstitusjonar, i skule-, familie- og kriminalpolitikken, og var retta mot ein akademisk og statsstyrande elite. Dette var reaksjonar som kunne knytast til ein folkeleg motstand mot elitar og sentrum som Høgre og, ikkje minst, framveksten til partiet i distrikta kunne støtte seg på.

Framfor stortingsvalet i 1989 vart fylkespartiet ramma av indre strid som mellom anna førte til at Jansen vart vraka under nominasjonen.¹⁹⁶ Partiet gjekk mykje tilbake, særleg i Vest-Telemark. Ingvald Godal vart likevel attvald – men som einaste høgrerepresentant for fylket.

Det radikale oppbrotet

«Syttitalsoppbrotet» var eit samansett fenomen. Det var uttrykk for eit mentalitetsskifte som førte ei rekkje nye samfunnskritiske spørsmål inn i norsk politikk. Dei hadde røter i dei gryande protestane mot trekk ved den norske samfunnsutviklinga som utvikla seg i 1960-åra, og vart forsterka ved EF-striden. Dei kom ofte til uttrykk gjennom aksjonar, demonstrasjonar og direkte opinionsretta arbeid og vidareførte slik EF-kampens arbeidsformer. «Oppbrotet» markerte eit generasjonsskifte og var slik i utgangspunktet eit ungdomsopprør. Ungdom var ein viktig del av høgrebølgja, men det var i organisasjonar på den politiske venstresida ungdomen særleg markerte seg. I partipolitikken galdt det særleg sosialistiske grupper knytte til SV og ml-rørsla. Raud Valallianse (RV) stilte lister i nokre kommunar i Telemark frå og med valet i 1979, det fekk ei viss oppslutning særleg i Notodden, Bamble og Kragerø, men som politisk alternativ spelte det ei marginal rolle i fylket.¹⁹⁷ Eit unntak er Notodden der det kan dragast linjer frå 1970-åra, då RV kom inn i kommunestyret (1979), til skipinga av Solidaritetslista saman med SV og «partilause» i 1995. Denne lista fekk innverknad i bypolitikken, særleg etter 2003 då det vart innleidd samarbeid også med Arbeidarpartiet.¹⁹⁸

RV hadde større innverknad i andre organisasjonar som var ein del av «syttitalsoppbrotet». Det galdt særleg kvinnerørsla der Kvinnefronten, med

utspring i ml-rørsla, var ein av dei sterke organisasjonane. I Porsgrunn starta den saman med Nyfeministane Kvinnehuset i 1973, det første i sitt slag i Noreg – etter modell frå Kvinnehuset i København. I 1975 fauk dei to organisasjonane saman i strid med gjensidige skuldingar om politiske feil i kvinnearbeidet. Det enda med at Kvinnefronten braut samarbeidet.¹⁹⁹ Liknande konflikhtar skjedd mange stadar. Samla sett fekk likevel kvinnesaksspørsmålet ei sentral stilling på denne tid.

I det politiske livet gjekk det likevel lang tid før kvinnene vart synlege i Telemark. Margit Schjøtt vart vald inn på stortingslista til Venstre i 1945, men ho døydde alt hausten 1946,²⁰⁰ og etter det hadde ikkje fylket faste kvinnelege

Kari og Eva med Linn på armen framfor kvinnehuset, Storgata 183, i Porsgrunn i 1974. Dei to andre barna er Ingrid og Nils.

Foto: Aage Storløyken / Aktuell / NTB Scanpix

Hausten 1985 klatra miljøaktivistane Geir Arne Bore og Frederic Hauge opp i eit tårn i Norsk Hydros anlegg på Rafnes som protestaksjon mot utslipp av det giftige stoffet etylendiklorid (EDC) i vatn.
Foto: Geir Arnesen / Aftenposten / NTB Scanpix

representantar på Stortinget før Turid Varsi vart vald inn på arbeidarparti-lista i 1977. I kommunestyra gjekk kvinne delen noko opp etter krigen, den heldt seg stabil i 1950-åra, men gjekk tilbake på 1960-talet – før kvinnene kom meir med frå 1970-åra. I 1975 vart Elna Kabbe den første kvinnelege ordføraren i fylket – i Nome. Men fram til 1970-åra merkte ikkje Telemark seg ut med aktive kvinnemiljø i politikk og samfunnsliv. I Porsgrunn hadde styrken og aktiviteten blant kvinnene vore større i eldre tider, skriv byhistorikaren Jon Skeie.²⁰¹ Spesielt for Telemark var eit mannsdominert nærings- og arbeidsliv. Det prega Porsgrunn. Kvinnene kom seint inn i arbeidslivet, og dei fekk også ei svak stilling i den elles så sterke fagforeiningsrørsla. Dette endra seg i siste del av hundreåret då den tradisjonelle industrien i fylket fekk vanskar, og då veksten i typiske kvinneyrke – i utdannings-, omsorgs- og sosialsektoren – skaut fart.

På denne tida hadde også miljørørsla vind i segla. Ho etablerte seg gjennom fleire organisasjonar og aksjonar. Rørsla representerte ein kritikk av industrisamfunnet og var på den måten eit åtak på ein hjørnestein i telemarkssamfunnet. Særleg kom grenlandsområdet, eit av dei mest forureina områda i landet, i søkelyset. I Skien var utslepp frå Union Bruk til tider så plagsame at folk hadde problem med å «bevege seg utendørs», og vindu og dører måtte stengjast, heitte det i eit forslag AUF la fram i 1982. Folk var ramma av «hodepine, kvalme, rennende øyne og uopplagthet».²⁰² I Porsgrunn vart skotlinja retta mot Hydro som var kjelde for ureining både av luft og fjord, og både Natur og Ungdom, som etablerte seg med eit eige fylkeslag i 1977, og miljøstiftinga Bellona aksjonerte fleire gongar mot verksemda. Preset frå miljørørsla påverka også partia som forma miljøpolitiske program – mest konsekvent i mellompartia og SV. Arbeidarpartiet og Høgre var meir påverka av arbeidar- og bedriftsinteresser. Jon Skeie hevdar at det skjedde eit haldningsskifte blant dei fagorganiserte og i opinionen elles då Bellona i 1987 kunne påvise store utslepp av kvikksølv frå klorfabrikken på Herøya.²⁰³ Seks år tidlegare vann friluft- og miljøinteressene både i Telemark og resten av landet ein siger då Stortinget gjorde vedtak om å opprette Hardangervidda nasjonalpark.²⁰⁴

Miljøpolitikken vart institusjonalisert, sentralt med Miljøverndepartementet (1972), regionalt ved å leggje miljøspørsmål inn under kommune- og fylkesadministrasjonen. I Telemark vart natur- og miljøvern innarbeidd i fylkesplanane. Den første som vart lagd fram i 1975, tok mellom anna opp spørsmålet om å sikre Norsjø, som var truga av ureining, som drikkevasskjelde.²⁰⁵ Seinare vart det sett i verk ei rekkje tiltak overfor dei spesielle miljøproblema i grenlandsregionen – mellom anna gjennom «Miljøpakke Grenland» (sjå Kjeldstadli og Vike). Etableringa av ei eiga naturvernline ved den nye Telemark distriktshøgskole var også eit talande uttrykk for den posisjonen miljøvernet hadde fått – her i forskning og undervisning.

Oppretting av distriktshøgskular var elles uttrykk for ein annan «motkulturell» tendens i tida. Skuleslaget varsla «distriktpolitikk», eit nyord i samfunnsdebatten i 1960-åra. Men nemninga var likevel tvitydig. «Distrikt» kunne definerast i høve til hovudstodområdet – i ei slik jamføring var Telemark ein periferi. I den sentrale planlegginga vart distriktshøgskulen plassert i Skien. Det vart støtta av fylkestinget. Skien stod også sterkt fordi det tidleg i 1960-åra var sett i gang eit kursopplegg i vidaregåande bedriftsøkonomi ved Telemark Handelsgymnas i samarbeid med Norges Handelshøyskole som kunne vere grunnlag for økonomisk-administrativ studieretning i ein ny høgskule.²⁰⁶ I all planlegging av distriktshøgskule i Telemark fram til seinhausten 1969 bles vinden eintydig i retning av grenlandsområdet, eventuelt med opning for delaktivitet ved lærarskulen på Notodden – som vart gjenreist i 1963. Men hausten 1969 voks det fram ei sterk motrørsle med utgangspunkt i Studentmållaget i Oslo. Ei aksjonsnemnd vart bygd opp for å knyte dei nye høgskulane, iallfall nokre av dei, til bygdemiljø. I 1969 vann Volda fram som lokaliseringsstad i Møre og Romsdal. Kampen i Telemark vart hardare.²⁰⁷ Men aksjonskomiteen greidde å byggje opp ein brei allianse med personar, institusjonar og organisasjonar som både av politiske, kulturelle og næringsmessige grunnar samla seg om Bø som lokaliseringsstad. Her var Noregs Mållag, Noregs Ungdomslag og bondeorganisasjonane med og også utvalde politikarar i storting og regjering. I sentraladministrasjonen vart leiaren for Seksjon for distriktshøgskolar, Ingjald Ørbeck Sørheim, ein støttespelar. Det kom

Når Distriktshøgskulen vart plassert i Bø i 1970, hadde det både samanheng med sterke distriktpolitiske vindar i samtida og med at Bø alt hadde markert seg som skulesenter. Bildet viser det nye høgskolebygget som stod ferdig i 1994

Foto: Jan Holm

Melding rykt inn som annonse i TA 19.9.1972: «Studentane ved Telemark Distriktshøgskole har med 115 mot 60 stemmer gått imot norsk medlemskap i EF. 15 av dei 20 lektorane ved skolen har også gått mot medlemskap.»

også støtte frå lærarar ved Universitetet i Oslo og Landbrukshøgskulen i Ås – og frå nynorskfilosofane Gunnar Skirbekk, Hans Skjervheim og Jon Hellesnes. Dei var foredragshaldarar på eit seminar ved landsgymnaset i Bø i november 1969 som var starten på aksjonsarbeidet i Telemark. Landsgymnaset, offisielt oppretta i 1954 med namnet Telemark offentlege landsgymnas, var tufta på den gamle realskulen og gav Bø verdifull «kulturell kapital» i striden om høgskulen, ikkje minst fordi rektor Halvor Dalene vart ein av dei sentrale forkjemparane for stadvalet. Her bør også stortings- og bygdepolitikarane Hallvard Eika, Aslak Versto og Johannes Østtveit nemnast.²⁰⁸ I løpet av våren 1970 fekk telemarksaksjonen støtte frå 12 av dei 18 kommunane i fylket. Det omfatta også Notodden som fann ut at lærarskulen kunne få meir ut av ei lokalisering i Bø enn i Skien.²⁰⁹ Fram mot den endelege handsaminga i Stortinget sette aksjonsnemnda i gang eit intensivt arbeid for å påverke utfallet. «Norske parlamentarikere utsettes sjelden for en slik lobbyvirksomhet som i denne saken», skreiv Dagbladet som var Bø-tilhengar.²¹⁰ Men også Skien-tilhengarane var aktive. Dei hadde politisk støtte særleg frå Høgre, men også frå Arbeidarpartiet (t.d. Sverre Løberg). I den endelege avrøystinga (29.5.70) sigra Bø-tilhengarane med stort fleirtal (78 mot 57).²¹¹

Plasseringa av distriktshøgskulen i Bø var det klaraste og sterkaste uttrykket for «bygderørsla» i Telemark – før EF-kampen. I denne kampen kom elles høgskulen til å spele ei rolle som eit slags ideologisk fyrtårn på nei-sida.²¹²

Men engasjementet for utkantane og distrikta som EF-kampen utløyste, fekk varierende styrke i åra utetter. Det fremste talerøret for nei-sida, *Teledølen*, måtte gå inn alt i 1973. Men same året kom *Vest-Telemark Blad*. Avisas sprang ut av miljø kring Folkerørsla mot EEC i Seljord, Kviteseid, Nissedal, Fyresdal, Tokke og Vinje og vart eit kraftfullt organ for bygdeinteressene i området.²¹³ Ser vi på skuleutviklinga, skjedde det ei utbygging, og ei desentralisering, av den vidaregåande skulen, men elles heldt skulesentraliseringa i kommunane fram. Distriktshøgskulen vart samordna og i 1994 slått saman med dei andre høgskulane i fylket, Lærarhøgskolen på Notodden og Rauland, Ingeniørhøgskolen i Porsgrunn og Sjukepleiarhøgskolen i Skien, til Høgskolen i Telemark. Leiinga og fellesadministrasjonen vart lagd til Porsgrunn, og dermed fekk Grenland tilbake noko av det regionen tapte ved vedtaket om distriktshøgskule i 1970. Elles heldt folkeflyttinga som gav vekst i dei nedre delane og uttynning i dei øvre delane av fylket, fram. Verst gjekk det ut over Rjukan som i perioden 1970 til 1994 fekk ein nedgang i folketalet på ca. 1700 personar.²¹⁴

Fellesmarknaden – andre runde

EU-striden i 1994 markerte på mange måtar ei vidareføring av «syttitalsoppbrotet». Konfliktane i striden og resultatet av folkerøystinga i 1994 var temmeleg lik oppgjeret om EF i 1972. Fylket merkte seg på nytt ut som eit av dei

sterkaste nei-fylka i Sør-Noreg. Sør for Nordland hadde berre Nord-Trøndelag, Møre og Romsdal og Sogn og Fjordane større nei-fleirtal. Som i Noreg elles var nei-sida noko redusert i høve til 1972, men mindre enn landsgjennomsnittet. Ja-sida var noko styrkt i by- og industristroka i dei nedre delane av fylket. Porsgrunn fekk som einaste kommune i fylket ja-fleirtal. Det hadde truleg samanheng med frykt for at eksportindustrien kunne bli skadelidande ved å stå utanfor Fellesmarknaden, eit argument ja-sida la stor vekt på. Men i dei kriseramma industristadane, Notodden og Rjukan, gjekk nei-sida fram. Det same galdt kommunane i Vest-Telemark. I Vinje røysta nesten 80 prosent av veljarane nei. Vekst i motstanden her kan tolkast som ein reaksjon mot sentralisering, svekking av utkantane og utkantnæringane.

Frontane i striden var nokså lik kampen i 1972 både når det galdt argumentasjon og organisering. Den «gamle» Folkerørsla mot EEC innstilte gradvis verksemda si etter avrøystinga i 1972 – på landsnivå definitivt i 1977. Men den nye organisasjonen, Nei til EU, vart oppretta i sterk kontinuitet til Folkerørsla.²¹⁵ Opptakta til ny organisering i Telemark skjedde våren 1989 etter initiativ frå sentrale personar i fagrørsla, men der det vart lagt vekt på å samle nei-personar frå ulike organisasjonar og parti.²¹⁶ Det vart først oppretta eit informasjonsorgan, *EF-inform Telemark*, med eit eige styre som dreiv informasjonsarbeid. Medlemsorganisasjonen Nei til EU vart sett på beina våren 1990 og fekk snart avdelingar i alle telemarkskommunane. Nei-folk frå 1972 gjekk att både lokalt og på fylkesnivå. Det galdt mellom andre Jon Bjørnebekk og Aslak Versto.²¹⁷ I 1992 tok Versto initiativ til å opprette «Sosialdemokratane mot EF» (SME). Versto døydde hausten 1992, men arbeidet vart ført vidare av mellom andre Bjørnebekk og Torvald Hellstrøm, sentrale personar i Nei til EU. Slik oppstod det eit tett fellesskap mellom dei to organisasjonane. I tillegg stilte fylkespartia til Sp, KrF og SV opp på nei-sida. Vel ein månads tid før

Også i EU-striden 1994, liksom i 1972, dominerte nei-sida i Telemark. 1. mai vart brukt som demonstrasjonsdag, som her i Skien i 1994.

Foto: Inge Fjeldalen / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

1. mai-feiringa på Rjukan i 1992 var ein stor suksess for Nei til EF, både i toget og elles. Samorg som stod som arrangør, vart stilt i skuggen.

Anne Enger var invitert til å halde hovudtalen på torget. Trass striregn vart plassen fylt av folk, mange kom frå bygdene ikring. «Frå første stund hadde hun forsamlingen i sin hule hånd», skriv Helge Dahl i Rjukan-historia (Dahl 2000:267).

Foto: Trond Lepperød

folkerøystinga i november 1994 stod alle fram i ein felles pressekonferanse i Skien og markerte på denne måten samling på nei-sida.²¹⁸ Ja-sida, som hadde Europabevegelsen som organisasjon, og som prøvde å strekkje seg mot den politiske venstresida ved å velje SV-politikaren Per Morken som leiar, greidde ikkje på same måten å samle sterke troppar.

SME kunne nokså ope operere som ein fraksjon i Arbeidarpartiet, eit prov på at avstandane og intensiteten i striden var svakare i 1994. Fylkespartiet i Telemark hadde ein lang debatt om spørsmålet på årsmøtet våren 1994. Eit forslag som rådde veljarane til å stemme ja, fekk fleirtal, men det vart understreka at ein skulle «respektere begge parters syn».²¹⁹ LO spelte ei anna rolle enn i 1972. På LO-kongressen i 1994 gjekk fleirtalet inn for å avvise norsk medlemskap.

Ulikt EF-striden i 1972 vart EU-saka eit sentralt valkampspørsmål ved stortingsvalet i 1993, året før avrøystinga. Sp vart den store vinnaren. Partiet vart nest størst i Telemark (som i landet elles), det beste resultat nokosinne. Terje Riis-Johansen vart vald inn på Stortinget, den første Senterparti-represen-

tanten for Telemark sidan valet i 1958. I kommunane både i Midt-, Aust- og Vest-Telemark røysta mellom ein fjerdedel og ein tredjedel av veljarane på partiet. I Hjartdal, Vinje, Seljord og Kviteseid vart det størst av alle. I Tokke, Bø og Sauherad fekk det ei oppslutning om lag som Arbeidarpartiet.²²⁰ Tapa- ren var Høgre, som venta, men særleg sviande var resultatet for SV. Medan SV drog fordel av EF-kampen i 1972, greidde det ikkje å utnytte stemningane denne gongen – og gjekk tilbake ved valet i 1993 (sjå Berntsen). Arbeidarpartiet hadde ein liten framgang og fekk inn tre representantar på Stortinget, ein meir enn i 1989.²²¹ KrF kom tilbake med Solveig Sollie. Senterpartiets sterke stilling heldt seg også ved kommunevalet i 1995. I Hjartdal, Kviteseid, Tokke og Tinn fekk partiet mellom 40 og 50 prosent av stemmene. Tinn stod her i ei særstilling. Medan kvar femte veljar støtta partiet ved stortingsvalet i 1993, gjorde ca. 45 prosent det i 1995. Det vart det største parti i kommunen og sikra ein ny periode for Ulleren som ordførar.²²²

Konfliktdemping og einsretting

Striden om EU i 1994 representerte på nokre måtar eit slutt punkt for det antiautoritære «opprøret» frå syttitalet. Dei politiske spørsmåla som var framme då, var likevel sentrale også seinare. Det galdt både miljøpolitikken og likestillingsspørsmålet. Men desse sakene vart i stor grad bakte inn i det ordinære politiske systemet – i administrasjonen og partiprogramma. Miljøspørsmålet vart i kraft av den stillinga det fekk både nasjonalt og internasjonalt, eit stadig viktigare tema. Miljøorganisasjonane vart styrkte og førte for ein stor del ein aksjonistisk politikk. Men samstundes vart miljøørsla dregen inn i eit samarbeid med styresmaktene og næringslivet. I likestillingsspørsmålet vann kvinnene nye sigrar. Dei fekk ei sterkare stilling i politiske institusjonar. I 1991 utgjorde kvinnene 30 prosent av kommune- styremedlemene i fylket, i 2011 var talet nesten 40. Dei var endå sterkare representerte i fylkestinget, frå 40 prosent i 1995 til vel 46 i 2011.²²³ Men dei var framleis i mindretal. Etter valet i 2011 var berre 6 av 18 ordførarar kvinner. I 1998 vart Solveig Sollie den første fylkesmannen i fylket, og i 2003 vart Gunn Marit Helgesen den første fylkesordføraren. I 2006 vart Kari Nordheim-Larsen utnemnd til fylkesmann etter ein lang karriere både i telemarks- og rikspolitikken.

Til skilnad frå Folkerørsla etter 1972 vart ikkje Nei til EU lagt ned etter avrøystinga i 1994. Den heldt fram som informasjons- og vaktorgan, med kritisk blick på særleg EØS-avtalen.²²⁴ Men den miste preg som folkerørsla. Mange av dei verdiane den bygde på, og som stod sterkt i Telemark, vart også svekte i åra utetter – som t.d. forsvaret av utkantar og utkantnæringar. Den politiske aktivismen på venstresida vart også svakare. Nedbygginga av Hydro i Porsgrunn frå siste del av 1980-åra og den store omstillinga verksemda gjekk igjennom i 1990-åra, utløyste store demonstrasjonar, men ein langtidsverk-

Fylkesmann Kari Nordheim-Larsen (og ordførar Øystein Beyer) tok imot prinsesse Somsawali av Thailand i Brevik sommaren 2010. Prinsessa hadde med seg ein statue av kong Chulalongkorn av Thailand (Siam) som gåve, til minne om noresreisa kongen gjorde i 1907 då han besøkte Brevik – med ein avstikkar vidare til Notodden og Rjukan der Sam Eyde var vertskap.

Foto: Bjørn Johannessen, Telemarksavisa

Dei største telemarksavisene ved starten av 2000-talet. Alle hadde rive seg laus frå den partipolitiske tilknyttinga dei hadde hatt.

Foto: Haakon Wærstad

nad var svekking av fagforeiningsrørsla. Medlemstalet i Herøya Arbeiderforening gjekk mykje tilbake.

Organisasjonssamfunnet var i stadig endring. Dei tradisjonelle idébaserte og endringsorienterte folkerørslene var i tilbakegang, og det voks fram nye fritidsrelaterte organisasjonar, mange av dei knytte til barne- og ungdomsarbeid. Dette var ei meir lokal, avideologisert og serviceretta organisasjonsrørsla, men ho skapte samstundes mindre lokal og regional variasjon. Overgang til informasjonssamfunnet skapt av dei nye nettbaserte media verka i same retning – mot ein meir einsretta kultur.²²⁵

Samstundes vart det politiske livet meir straumlinjeforma og byråkratisert. Veksten i verksemda til kommunane og fylka er ein langstrakt prosess med utgangspunkt i tida rett etter andre verdskrig. Men den skaut særleg fart i 1960-åra og auka i omfang deretter. Kommunane og fylket fekk større ansvar for utvikling av velferd i vid meining av ordet (sjå Vike). Dette førte til meir profesjonelle administrative apparat og til at nye spørsmål vart førte inn i den politiske debatten, til dømes barnehagepolitikk, helse- og omsorgstiltak, bustadbygging, næringsutvikling, kommunale avgifter og kommunesamarbeid. Kommunane vart på same tid meir og meir «forvaltningskommunar» med oppdrag å byggje ut og administrere den offentlege velferdspolitikken. Det utløyste ein debatt om kor fritt kommunane skulle stå i høve til statlege pålegg. Skulle dei offentlege overføringane baserast på rammetilskot, eller skulle kommunane bindast gjennom øyremerkte tildelingar? Trass i fleire utspel om frie rammer ser utviklinga å ha gått i retning av binding. Det har samanheng med at prinsippet om rettsleggjering av velferdstenester, at borgarane skulle ha same rettar uavhengig av kvar dei budde i landet, fekk eit gjennomslag. Prinsippet var mellom anna bakgrunn for at sjukehusa vart overførte frå fylke til stat i 2002 og organiserte i regionale helseføretak (Telemark i Helse Sør-Øst).²²⁶ I 1975 vart fylkeskommunen styrkt ved reforma om direkte val og direkte fylkesskatt som sette dei i stand til byggje opp ein eigen administrasjon. Sjukehusreforma, derimot, svekte fylkeskommunen som forvaltningseining og fremja ein debatt om denne eininga burde fjernast heilt eller integrerast i større regionar.

Dei politiske partia vart også meir byråkratiserte og profesjonaliserte. Ein vesentleg grunn til dette var ordninga med offentlig støtte til kommune- og fylkespartia som vart oppretta i 1975. Støtta bygde på oppslutninga ved vala og favoriserte slik dei største partia. I Telemark galdt det særleg Arbeidarpartiet som trass i tilbakegang i 1980-åra framleis var det største partiet i fylket. Men også Høgre tente på valframgangen sin i 1980-åra, og det same gjorde Framstegspartiet (FrP) seinare. 1994 fekk fylkespartiet til Arbeidarpartiet 76 prosent av totalbudsjettet sitt i overføring frå stat og fylke. Kontingenten utgjorde til samanlikning knapt 4,5 prosent.²²⁷ I 2013 var den samla overføringa til fylkes- og kommunepartia i Telemark på 3 550 000 kroner. I tillegg fekk ungdomsor-

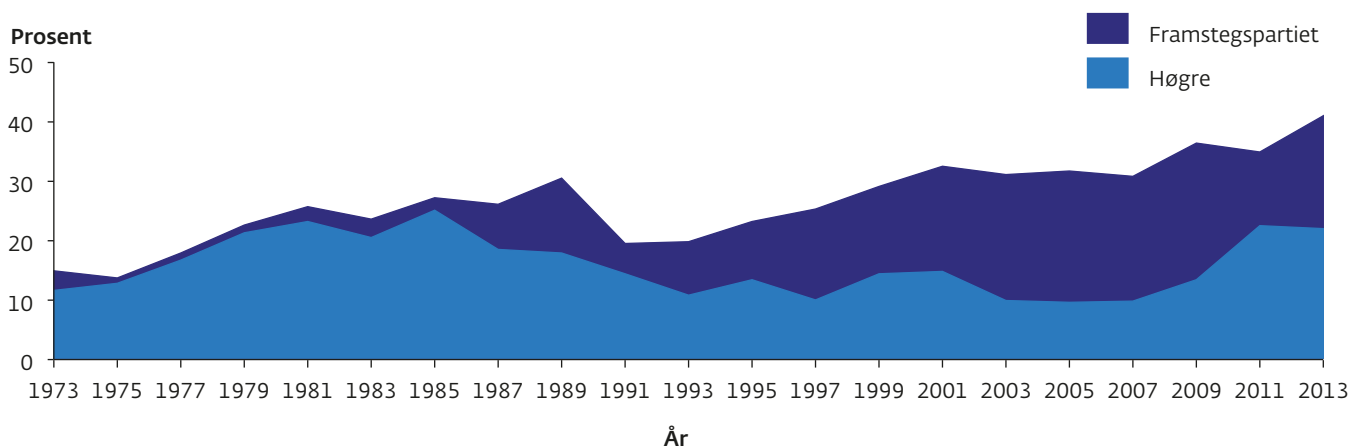
ganisasjonane til partia nesten 672 000.²²⁸ Overføringane gjorde det mogleg både å byggje opp partiapparata og engasjere heiltidsbetalte politikarar. Det innebar ei sentralisering av makt i fylkespartia. Igjen var det Arbeidarpartiet som kunne gå lengst her. Det bygde ut partiadministrasjonen i fylkespartiet til eit «serviceapparat» for kommunepartia, som det heitte i 1994.²²⁹

Utbygginga av partia skjedde samstundes med at pressa reiv seg laus. Dette var ein gradvis prosess over heile landet, men med høgdepunkt i første delen av 1990-åra. *Telemark Arbeiderblad* drog seg hausten 1993 frå den faste plassens avisa hadde hatt i styret til partiet. Brotet vart markert med å stryke nemninga «Arbeiderblad» i tittelen og ta namnet *Telemarksavisa* – med avkortinga TA. *Rjukan Arbeiderblad* vedtok fristilling tre år tidlegare.²³⁰ For *Varden* som etter 1953 var knytt til Høgre og Høgres pressekontor (frå 1987 med namnet *Norpress*), skjedde fristillinga meir gradvis. «I dag» synest det «nedverdige å ha noe med et parti eller politisk redaksjon å gjøre» skreiv den tidlegare redaktøren Johan E. Holand i 1991.²³¹ Ei liknande utvikling skjedde i venstreavisa *Porsgrunns Dagblad* og i høgreavisa *Kragerø Blad*. Med dette vart avisene ideologisk og politisk meir like kvarandre. Det kom mellom anna til uttrykk i EU-kampen hausten 1994 då ingen av dei kasta seg inn i striden på nokon av sidene, men opna spaltene for begge. For *Varden* og TA, som var om lag jamstore, vart kampen om å bli største avis i Telemark det viktigaste, ikkje å fremje politiske standpunkt.

Nye høgrebølger

Den politiske utviklinga frå 1990-åra romma sjølvsagt ei rekkje kontinuitetsberande trekk. Dei store veljarovergangane og den partipolitiske ustabiliteten som starta i 1970-åra, heldt fram. Hovudtendensen var tilbakegang for dei sosialistiske partia. Reduksjon av industriarbeidarklassen innebar tap for Arbeidarpartiet. Vekst i tenestytande næringar hadde same verknad. Til-

Oppslutning i prosent om Høgre pluss Framstegspartiet ved fylkes- og stortingsvala 1973–2013.

høvet mellom fagrørsla og partiet vart svekt, mellom anna gjennom vekst av organisasjonar utanfor LO. Det skjedde eit lite epokeskifte etter fylkestingsvalet i 1995 då partiet tapte fylkesordføraren – eit verv det hadde hatt samanhengande etter 1945, med unntak av perioden 1980–1984, då det borgarlege fleirtalet valde Bjørn Øvrum Nielsen frå Høgre. Etter valet i 1995 gjekk eit nytt borgarleg fleirtal inn for senterpartimannen Andreas Kjær, og dette var starten på eit samarbeid der Senterpartiet og Høgre skifta på ordføraren og varaordføraren, Kjær og Gunn Marit Helgesen i perioden fram til 2003, deretter Gunn Marit Helgesen og Lars Bjaadal fram til valet i 2011. Då sikra ein ny «raud-grøn» samarbeidskonstellasjon Terje Riis-Johansen som ny fylkesordfører og Christian Tynning Bjørnø som varaordfører.

Senterpartiet kom på denne måten i ei sentral stilling i fylket, sjølv om framgangen partiet hadde i 1993 og 1995, då EU-effekten var sterkast, vart reversert. Det spesielle ved Senterpartiet var likevel framleis den store skilnaden mellom Øvre Telemark, der partiet stod sterkt og fekk stor makt i kommunane, og dei nedre delane som drog gjennomsnittet ned. Partiet vart «ordførarpartiet». Etter kommunevalet i 2007 fekk partiet 6 av dei 18 ordførarane i fylket. Oppslutninga frå veljarane var på 8 prosent.²³²

Valgeografien til Senterpartiet illustrerer at politiske motsetningar mellom dei øvre og nedre delane av fylket vart haldne ved like. Like eins kan det vere relevant å dra inn politiske tradisjonar i tolkinga av gode resultat Venstre hadde ved enkelte val, eit parti som elles ikkje vann tilbake gamle posisjonar.²³³ Samla sett gjekk mellompartia tilbake. Heilt fram til 1970-åra hadde dei ei oppslutning til saman på rundt 30 prosent.²³⁴ I 1980-åra vart dei ramma av den sterke framgangen til Høgre. Dei vann ny styrke i tida rundt EU-striden. Men frå siste delen av 1990-åra var tendensen eintydig. Men det var eit sprik mellom lokalvala der tilbakegangen var minst, og stortingsvala der dei fall ned mot ei samla oppslutning på ca. 15 prosent.

Den største partipolitiske endringa skjedde ved framveksten av Framstegspartiet (FrP). Gjennomslaget for partiet kom i siste delen av 1990-åra. Frå og med stortingsvalet i 1997 var FrP det nest største partiet i fylket ved alle val, både ved stortings- og lokalvala – fram til 2011. Høgdepunktet var stortingsvalet i 2007 då 23 prosent av veljarane røysta på partiet. Ved fylkestingsvalet i 2011 miste det andre plasseren til Høgre – som då på nytt var på veg opp. Men ved stortingsvalet i 2013 flata oppslutninga om Høgre ut samstundes som FrP vann tilbake mange av veljarane det miste i 2011. Samla sett kan den partipolitiske utviklinga frå 1990-åra teiknast som ei ny høgrebølge som nådde ein topp i 2013 då over 40 prosent av telemarksveljarane røysta på dei to partia.

Det geografiske mønsteret for framgangen til FrP liknar på 80-talsbølga til Høgre. Ho starta ved kysten og i dei nedre regionane av fylket og i dei mest urbane stroka – grenlandsbyane, Bamble, Notodden og, noko seinare, Kragerø. Dette vart også dei sterkaste områda til partiet. Bamble kan framhevast.

Her gjekk partiet jamt fram. Ved kommunevalet i 2005 fekk det ei oppslutning på 36,5 prosent av røystene. Partiet breidde seg vidare til bygdene i Midt-Telemark i siste del av 1990-åra, og på 2000-talet kom Vest-Telemark med. Ved stortingsvalet i 2009 røysta over ein femtedel av veljarane i Nissedal på FrP, i Vinje nesten 18 prosent. Slik gjekk Framstegsparti-bølgja frå kyst til innland og frå sentrum til periferi. På 2000-talet var veksten relativt sett størst i innlandet og i periferien. Resultatet var ei utjamning av oppslutninga om partiet kommunane imellom.

Gjennombrøtet for FrP i Telemark var del av ei nasjonal bølgje. Partiet vart skipa i 1973 av Anders Lange som eit protestparti mot skattar, avgifter og offentleg byråkrati.²³⁵ Det kom til å prege partiet også seinare. Eit anna trekk ved partiet var vekt på «lov og orden» og ei kritisk haldning til innvandring. Det gav svar på framandfrykta som følgde med aukande innvandring. Samstundes med at partiet ville redusere skatt og byråkrati, støtta det velferdsstaten, ofte med kritikk av at velferdstenestene ikkje var gode nok – særleg når det galdt helse og eldreomsorg. Kritikken vart kombinert med åtak på den offentlege styringa. Partiet gjekk inn for privatisering av offentlege tenester, men ville la offentlege budsjett ta rekninga.

John Alvheim (1930–2005) framfor Heddal stavkyrkje. Alvheim starta sitt politiske liv i KrF på Notodden, der han vart sjukehusdirektør. Han gjekk over til FrP i 1980-åra og representerte partiet på Stortinget frå 1989 til 2005. Han var nestformann 2001–2005. På Stortinget sat han i mange år i sosialkomiteen og gjorde seg mest kjend som engasjert talsmann for helse- og sosialpolitikken.
Foto: Foto: Roger Neumann / VG / NTB Scanpix

Torbjørn Røe Isaksen (H) og Bård Hoksrud (FrP) vart regjeringskollegaer i den nye «blå-blå» regjeringa i 2013, men var usamde om utbygginga av vegnettet, m.a. om «bypakke Grenland» skulle finansierast ved hjelp av bompengar.

Foto: Bjørn Harry Schønhaug, Varden

FrP marknadsførte seg som det «nye arbeidarpartiet», partiet for «folk flest» med brei appell utover. Slik greidde partiet å slå igjennom i regionar med ulik politisk kultur. Ein samanliknande analyse av kommune- og fylkestingvalet i 2003 i dei innbyrdes svært ulike kommunane Tønsberg, Porsgrunn og Ørsta, alle med sterk FrP-framgang, viser at partiet drog fordel av å vektleggje ulike tema tilpassa kvar enkelt kommune. I Porsgrunn, som hadde vanskar med industrisektoren og sysselsetjinga, satsa partiet på kommunal hjelp til næringslivet.²³⁶ Slik fridde det til og drog til seg grupper frå ulike sosiale lag, mange arbeidarar, og folk både frå middelklassen og næringslivet. Det galdt også ungdommen. Partiet skåra høgt ved skulevala i Telemark – særleg på 2000-talet.²³⁷

I vurderinga av styrken FrP fekk i Telemark, bør John Alvheim trekkjast fram. Han vart den første stortingsrepresentanten herifrå for partiet i 1987, sat på Stortinget til 2005 og var sentral i oppbygginga av partiet i denne perioden, særleg når det galdt vendinga til eit velferdsparti frå siste del av 1990-åra. «De sakene som er viktige for velgerne i Telemark, er eldreomsorg og helse», heitte det i ein førvalsanalyse i Arbeidarpartiet i 2001: «Men dessverre for oss står FrP sterkere i disse sakene i Telemark enn i resten av landet.»²³⁸ Ein annan faktor var det at FrP skåra høgst i fylke der få tok høgre utdanning – i

den gruppa låg Telemark.²³⁹ Partiet fekk også ei sterk stilling i samferdsle- og særleg vegpolitikken. Her var Bård Hoksrud talsmann. Han representerte Telemark FrP på Stortinget etter valet i 2005 og igjen i 2009, heile tida som medlem i transport- og kommunikasjonskomiteen. Han kom frå Bamble, der partiet oppnådde dei beste valresultata ved alle val i fylket på 2000-talet, og der den første ordføraren til partiet i fylket vart valt i 2007.²⁴⁰ Men samferdslepolitikk var vel så viktig i dei øvre delane av fylket – og skaffa utan tvil partiet mange stemmer.

SAMANHENGAR OG BROTT

Det kan vere freistande å dra ein samanheng mellom nedarva protesthaldningar i telemarksbygdene, myten om den «uregjerlege» telemarkingene, opprørske mot makta, og oppslutninga om Framstegspartiet – som ofte blinka ut den politiske eliten og det sentrale byråkratiet som hovudfiende. Men å søkje etter slike samanhengar kan lett bli spekulativt. Om vi flyttar blikket frå formene for politikk til innhaldet i den, er det i alle fall vanskeleg å finne klare linjer frå den motkulturelle venstrekulturen og den radikale arbeidarkulturen til FrP. Oppslutninga om dette partiet var mest eit produkt av tidstypiske politiske straumdrag frå slutten av 1900-talet. Det vidareførte på mange måtar høgrebølgja i 1970- og 1980-åra. Frå kommune- og fylkestingvalet i 2011 vart igjen Høgre hovudkrafta i denne bølgja, men ved stortingsvalet i 2013 kom FrP sterkast tilbake. Desse høgrebølgjene var del av ein nasjonal tendens og sette ikkje Telemark i noka særstilling. Sett i eit langtidsperspektiv var det heller eit brott med den politiske kulturen i fylket. Utviklinga fall saman med andre trekk som hadde svekt særpreget ved denne kulturen som vi har følgd sidan 1905. Fylket vart meir likt resten av landet og markerte seg politisk sett ikkje lenger som «midtlandet» – mellom Austlandet og Vestlandet. Telemark gjekk inn i det 20. hundreåret som det «raude» fylket. Det gjekk inn i det nye ikledd ein langt meir samansett politisk fargeskala. Her bør ein merkje ut ein farge, ikkje heilt ny, men kraftigare markert, ved at Miljøpartiet Dei Grøne fekk eit lite gjennomslag, nasjonalt, men også i Telemark – med eit resultat som ikkje låg langt etter det SV og Venstre oppnådde.²⁴¹

DET RØDE FYLKET

HARALD BERNTSEN

Det tok hele 16–17 år fra Det norske Arbeiderparti (Ap) blei stifta i 1887, til det fikk fotfeste i Telemark. De første fagforeningene og sosialdemokratiske arbeiderforeningene i fylket blei danna i Porsgrunn og Skien på 1880- og 1890-tallet, men forsvant igjen nesten like fort som de oppsto.¹ En hovedgrunn til det seie gjennombruddet var trulig fylkets sterke og radikale Venstre, leda av Viggo Ullmann. Telemark Venstres krav om allmenn stemmerett, arbeidervernlov, tollreduksjoner og direkte statsskatt begrensa rommet for et Ap som sto for mye av det samme.

I 1898 vedtok Stortinget med Reine Venstre i spissen å innføre stemmerett for alle menn over 25 år. Men samtidig var partiet prega av økende frykt for den voksende industriarbeiderklassen og dens kamp for sine interesser. I 1903 blei Arbeiderpartiets første varige partilag stifta i Porsgrunn. I 1904 kom Skien etter, og samme året blei Bratsberg amtsparti danna.

Kommunevalget i 1907 ga Ap representanter i åtte kommuner, flest i Skien og omegn, foruten i Heddal. I det store gjennombruddsåret 1908 økte amtspartiet fra sju til 21 lokallag, med blant andre fire nye lag på Rjukan og de to første kvinneforeningene, på Skotfoss og i Skien. Ved stortingsvalget i 1909 var partiet nær ved å doble stemmetallet, i Telemark som i landet som helhet. I Øst-Telemark økte det fra 135 stemmer i 1906 til 994 i 1909, mens Venstre her tapte nær 600 stemmer (se Rovde).²

NY STORINDUSTRI, NY ARBEIDERBEVEGELSE

Det var Hydros anlegg av elektrokjemisk tungindustri på Notodden i Heddal og ved Rjukanfossen i Vestfjorddalen som gjorde Øst-Telemark til en hovedbase for fylkets moderne arbeiderbevegelse, ved sida av Porsgrunn-Skiensdistriktet. Utbygginga var en del av et nytt industrielt oppsving, basert på elektrisitet fra vannkraft, som i løpet av få år utløste store omveltninger i det norske samfunnet. Bare fra 1905 til 1908 økte medlemstallet i Arbeidernes faglige landsorganisasjon (LO) fra ca. 15 000 til 47 000. Fra 1. kvartal 1906 til 3. kvartal 1907 vokste Norsk Arbeidsmannsforbund, som var åpent for de mange nye ufaglærte anleggs- og fabrikkarbeiderne, med 300 prosent, fra 5026 til 18 223 medlemmer.³ Samme året innså Norsk Arbeidsgiverforening at fagbevegelsen hadde kommi for å bli, og gikk med på de første landsomfattende tariffavtalene med LO, aller først Verkstedsoverenskomsten, også kalt det første store klassekompromisset i kapitalismens historie i Norge.⁴

I et foredrag i Skiens sosialdemokratiske ungdomslag i 1909 slo den gamle Venstre-kjempen Viggo Ullmann fast at Arbeiderpartiet var partiet for framtida.⁵ Ullmann var ikke like redd for den nye storindustrien og dens proletariat som sin partifelle, den paternalistiske brukseieren og skipsrederen Gunnar Knudsen på Borgestad. Knudsen reagerte på utviklinga med å erklære at «fremtidens

PÅ 1960-TALLET

blei Norsk Hydro på Herøya landets største industribedrift og Herøya Arbeiderforening landets største fagforening. I slutten av august 1961 sendte lederen i Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund, Karsten Thorkildsen, som samtidig var styremedlem i Norsk Hydro, ut skriv om foretatte lønnsreguleringer i lønningssposene til arbeiderne. Herøya Arbeiderforening reagerte umiddelbart med å gå direkte fra arbeidsplassene i protestmarsj fra Herøya til Porsgrunn under parolen «HAF vil selv være med og avgjøre sine lønnsforhold». I spissen for demonstrasjonstoget går midt på bildet Håkon Ødegård, daværende formann i Herøya Arbeiderforening og seinere formann i Norsk Kjemisk. Til venstre for han går Odd Haugland, og til høyre kaster seinere foreningsformann og fra 1977 LO-leder Tor Halvorsen et blikk opp på foreningsfana for å sjekke om han holder snora stramt nok.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

1. MAI 1919 ga revolusjonen ennå håp til arbeidere over hele verden, også på det nye industristedet Rjukan i den tidligere så trange og folketomme Vestfjorddalen.

Året før hadde rjukanarbeiderne vært blant dem som – på tvers av LO-ledelsen – fulgte parolen fra arbeiderrådsbevegelsen om å «ta» åttetimersdagen ved sjøltekt, men mista den igjen. I 1919 gikk de til en ny, to måneders streik for åttetimers normalarbeidsdag (som samme år blei innført ved lov) og for et krav til Stortinget om at det skulle sosialisere Norsk Hydro.

Foto: Løvaas-samlingen / Norsk Industriarbeidermuseum

fane» måtte være «kampen mot klassekampen», særlig ved hjelp av inngrep med tvungen voldgift i arbeidskonflikter, men også ved å være faderlig opptatt av arbeidernes ve og vel.⁶ Ved Porsgrund Porselensfabrikk, som Gunnar Knudsen styrte, var trulig Venstre-statsministerens holdning en viktig grunn til at det tok 25 år før arbeiderne starta fagforening i 1912. Ved Knudsens egen bedrift, Borgestad Fabrikker, blei det ikke stifta fagforening før i 1940, 12 år etter patronens død i 1928.

I Heddal la Hydros anlegg grunnlaget for den nye bykommunen Notodden og for at Ap fikk byens første ordfører i 1912. I Vestfjorddalen danna arbeiderne som strømte til, helt nye fagforeninger som i 1912 gikk sammen i Rjukan Arbeiderparti. Det blei bygd jernbane fra Rjukan via ferje over Tinnsjøen til Notodden og videre til ny utskipingskai på Menstad ved elva mellom Porsgrunn og Skien. Anlegga av bane og kai brakte rallarer videre fra Rjukan og Notodden til Grenland.

Den faglige og politiske arbeiderbevegelsen i fylket blei en viktig del av en ny vensrefløy som for alvor vokste fram i LO og Ap med Fagopposisjonen av 1911, leda av Martin Tranmæl. Edvard Bull d.e. har forklart den spesielle radikaliseringa av norsk arbeiderbevegelse med den raske storindustrialiseringa og dens ringvirkninger, som trekte til seg store grupper av anleggsarbeidere, blant andre fra Sverige etter nederlaget i den svenske storstreiken i 1909.⁷ Rallarene og de nye ufaglærte industriarbeiderne, som ofte først hadde vært med på å anlegge fabrikkene, gjorde slutt på hegemoniet som ulike byhandverkere og faglærte arbeidere hadde hatt i landets arbeiderbevegelse. Samtidig førte oppgangskonjunktorene helt fram til 1920 til knapphet på arbeidskraft. Arbeiderne kom i en offensiv posisjon som de langvarige bindende landsomfattende tariffavtalene fra 1907 hindra dem i å utnytte. Dette førte til dannelsen av fagopposisjonen, som gikk inn

for å erstatte de langvarige bindende tariffavtalene med kamp fra dag til dag på den enkelte bedrift for bedre lønns- og arbeidsvilkår og økt medbestemmelse. Opposisjonen tok også til orde for å ta i bruk nye kampmidler som sympatistreik, boikott, blokade og obstruksjon og å organisere arbeiderne i felles klasseorganisasjoner i stedet for etter fag og yrke.⁸

Før det var blitt mulig å frakte elektrisk kraft over større avstander uten for store tap, måtte den nye storindustrien lokaliseres i nærheten av vannkraftkildene, ofte i avsides og tynt befolka områder der det ikke fantes en eldre, mer moderat arbeiderbevegelse. På slike steder blei det i løpet av kort tid samla tusenvis av omvandrende arbeidere uten sterke bindinger til familie og jord. De som etter anleggstida blei fabrikkarbeidere, blei stilt overfor en upersonlig storkapital i form av maskineri og prosesser som de måtte underordne seg, samt et befal av høyt utdanna ingeniører og direktører som flytta inn i herskapelige boliger på god og synlig avstand fra arbeiderkvartera. Notodden skilte seg noe ut fra dette mønsteret ved på forhånd å ha et mer tradisjonelt bruksarbeidermiljø rundt Tinfos Papirfabrikk. Her blei arbeiderbevegelsen også mer moderat enn på Rjukan og nye industristeder ved djupe fjorder på Vestlandet, som Odda.

Etableringa av Norsk Hydro ved Rjukanfossen i den trange og nesten folketomme Vestfjorddalen var et kroneksempel på og et kronbelegg for Bulls forklaring.⁹ Hit kom det flere bølger av svenske syndikalistiske ungsosialister, som satte varige spor etter seg med sin antimilitarisme, avholdsbevegelse, motstand mot politikk og politiske partier, antisentralisme og vilje til direkte aksjon. I noen år fra 1919 var de samla i den såkalte Rjukan lokale Samorganisasjon, avdeling av Norsk Syndikalistisk Føderasjon, med egen avis og 532 medlemmer på det høyeste i 1921–1922. Syndikalistføderasjonen var stifta i 1916 av ei rekke lokale samorganisasjoner som var

dominert av svenske innvandrere og ikke ville være med i Norsk Arbeidsmannsforbund i LO.

De reine syndikalistene vant aldri flertallet på Rjukan. Men Rjukan faglige samorg (ikke å forveksle med syndikalistenes egen lokale samorg) slutta seg ved stiftelsen i 1915 til Tranmæls fagopposisjon, som prioriterte faglig-økonomisk virksomhet framfor politisk kamp om statsmakta, og derfor kunne kalles halvsyndikalistisk. Den tok straks opp kampen for å organisere alle Hydro-arbeidere i ett og samme industriforbund, på tvers av de ulike fagforbunda som de var splitta opp i før Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund kom til fra og med 1924.

Ved partisplittelsen i 1923 fulgte Rjukanarbeiderne Tranmæls flertall og blei stående i Ap framfor å gå med i det nye Norges Kommunistiske Parti, NKP. Også under Tranmæls oppgjør med akademikerorganisasjonen Mot Dag i 1925 stilte Rjukan-arbeiderne seg lojale overfor partiet og gjorde slutt på tradisjonen med at medlemmer av Mot Dag hospiterte på omgang som redaktører av partiavisa *Rjukan Arbeiderblad*.¹⁰ Samtidig inntok de en egen venstreopposisjonell stilling i Ap. Foran samlingskongressen som i januar 1927 igjen forente Ap og Norges Socialdemokratiske

I DET FØRST FOLKETS HUS på Rjukan, trehuset Såheim Folkets Hus (restaurert på 2000-tallet), bygde fagforeningene opp ei folkeboksamling som snart hadde den høyeste utlånsprosenten av alle bibliotek i landet, og som under bibliotekar Henrik Johnsen Hjartøys ledelse fra 1917 fikk Norges mest omfattende og høyverdige samling av nasjonal og internasjonal arbeiderlitteratur og tilnavnet «Det røde bibliotek». Seinere kunne dette biblioteket flytte inn i bygningen over.

Foto: Norsk Hydros fotosamling / Norsk Industriarbeidermuseum

DET LOKALE FRAMLAGET opptre i det nye Folkets Hus på Rjukan (bygd 1930) i 1937 eller 1938. Helt til høyre på bildet Dagfin Rimestad (1913–1977). Rimestad var engasjert i Framfylkingen fra den blei starta i 1934, og blei kjent som komponist og tekstforfatter av blant andre «Vi rekker våre hender» og «At jorden er en stjerne».

Foto: Fotograf ukjent / Arbeiderbevegelsens bibliotek og arkiv i Oslo

Arbeiderparti (NSAP) i ett parti, la de fram det såkalte Rjukan-forslaget om gjenforening også med NKP på «klassekampens og internasjonalsismens grunn». De gikk inn for at de representantene som på NKPs forslag blei valgt i fagforeningene til samlingskongressen på fritt grunnlag, altså uten å være forplikta til å stemme for partisamling, skulle få adgang til kongressen hvis de erklærte seg villig til å bøye seg for kongressens vedtak. Forslaget blei stemt ned både i fylkespartiet og mot bare 19 stemmer på samlingskongressen mellom Ap og NSAP.¹¹

RJUKAN OG SKIENSFJORDEN SKILLER LAG

Fram til partisplittelsen i 1923 blei enheten mellom Rjukans og Skiensfjordens arbeiderbevegelse holdt oppe og styrka gjennom årlige distriktskonferanser for faglig tillitsvalgte. Da Rjukan-folka slutta seg til Tranmæls fagopposisjon, var de bare helt på linje med arbeiderne på flere av landets nye industristeder,

som Odda. Deres forbundsfeller i Grenland skilte seg derimot ut fra sine kolleger i liknende eldre trelastområder på Sør-Østlandet, som stort sett fulgte den moderate retninga i parti og fagbevegelse. Arbeiderne i Porsgrunn-Skiens-området sto for et ytterligere avvik da de i 1923, til forskjell fra sine tidligere allierte på Rjukan, slutta opp om det nye NKP.

Den spesielle utviklinga i Grenland er forsøkt forklart med tilsiget av rallerer til anlegget av Bratsbergbanen og Menstadkaia. Framstående syndikalistisk orienterte representanter for disse arbeiderne, som Eivind Reiersen, Johan Ødegaard og Arthur Berby, inntok snart ledende roller i den lokale arbeiderbevegelsen. Men dette er ikke nok til å forklare den spesielle utviklinga i Grenland. Også andre gamle trelastområder, som Drammen, fikk tilsig av anleggsarbeidere som bygde ny industri og veier og jernbaner, uten at det slo like radikalt ut.¹² Det som derimot skilte Skien-Porsgrunn fra Drammen, var ulike forhold mellom Arbeiderpartiet og fagforeningene. I Skien-Pors-

grunn eksisterte ikke det tette sambandet og identiteten mellom fagforeninger og parti som var oppretta i Drammen alt på 1890-tallet. Da partiorganisasjonen i Telemark endelig blei etablert på varig basis, så seint som i 1903–04, blei ikke fagforeningene integrert i den på samme måte. De fortsatte å være forholdsvis uavhengige av partiet og oppretta i 1913, inspirert av de tilreisende anleggsarbeiderne, sitt eget konkurrerende sentrum i en ny lokal samorganisasjon. Det var denne faglige samorganisasjonen som straks begynte å samarbeide nært med fagbevegelsen på Rjukan.

Det mer lause forholdet mellom parti og fagforeninger kan se ut til å være en viktig del av forklaringa på at arbeiderbevegelsen i Grenland ikke bare skilte seg ut til venstre fra liknende bymessige områder, men i 1923 også fra arbeiderbevegelsen på Rjukan. Det var ved hjelp av å dominere Ap's partigrupper i fagforeningene at de foreløpig trufaste Moskva-tilhengerne i Skiensfjorden klarte å vinne flertall i fylkespartiet foran splittelseslandsmøtet i Ap i november 1923.

PARTISPLITTELSE OG NY SAMLING

Både i Rjukan-Notodden og i Porsgrunn-Skien, foruten i landkommunene omkring, hadde Arbeiderpartiet god framgang i alle valg fra 1910 og framover. I 1918 passerte partiet for første gang Venstre i Skien. Ved stortingsvalget i 1921 var det gamle enmannskretssystemet som hadde ført til underrepresentasjon for Ap, avløst av forholdstallsvalg. Tidlig samme år blei partiet splitta for første gang da en høyrefløy brøyt ut og stifta Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti, NSAP. Utbryterne ville holde fast ved det parlamentariske demokratiet og var særlig misnøyde med Ap's medlemskap i den nye kommunistiske internasjonale i Moskva, Komintern. I valget fra herredskommunene i Telemark vant Ap likevel to av fem mandater, med

gode resultater i Drangedal, Gjerpen, Solum, Holla og Heddal. I Tinn (med Rjukan) var partiet suverent størst. I valgkretsen av kjøpstedene i Telemark og Aust-Agder, som var slått sammen i den nye valgordninga, gikk partiet sterkt fram og slo Venstre alle steder. Det ga andremandatet (av i alt fem bymandater) til anleggsarbeideren Eivind Reiersen.

I åra før hadde tilspissinga av klasse-motsetningene under første verdenskrig og oktoberrevolusjonen i Russland i 1917 gitt venstreopposisjonen i arbeiderbevegelsen økt vind i seila. Tranmæls nye retning vant flertall på Ap-landsmøtet i april 1918 og på LO-kongressen i 1920. I 1919 meldte partiet seg inn i Komintern, og på landsmøtet i 1920 vedtok det å gå inn for å erstatte det parlamentariske styresettet med ei rådsforfatning etter sovjetisk mønster, også kalt proletariats diktatur (sovjet = råd på norsk).

Oktoberrevolusjonen i Russland inspirerte ikke minst til et sterkt oppsving i den sosialistiske ungdomsbevegelsen, som mer enn dobla medlemstallet i fylket.¹³ I Skien fikk ungdomslaget ei ledende rolle i hele byens arbeiderbevegelse. Det markerte seg også i antikristelig retning ved første påskedag 1918 å arrangere ei sosialistisk høymesse i byens Folkets Hus.¹⁴ Rabulismen og splittelsen hindra altså ikke at Ap fikk økt oppslutning ved stortingsvalget i 1921. Men særlig i Vest-Telemark, som var prega av småbruk og skogsarbeid og en sterk Castberg-innflytelse (se Rovde), hadde partiet vansker med å styrke fotfestet og overgå det nye NSAP. Også i Skiens omegnskommune Solum, der den populære Thomas Weber fra bruksarbeidermiljøet på Skotfoss sto som nummer to på NSAP-lista, slo det Ap.

Fra 1921 kom de motsetningene som hadde ført til dannelsen av NSAP, mer og mer i skyggen av en ny intern strid. De som ville følge Moskva og gjøre Arbeiderpartiet til et bolsjevikisk fortroppsparti, sto mot dem som, leda av Tranmæl, ville beholde det som

NOTODDEN FOLKETS HUS (til høyre) romma også en filial av Telemark Arbeiderblad og ei avdeling av Samvirkelaget. Alf Mostue har fortalt at under streiken på Tinfos i 1926 hadde eieren av Tinfosverket, Holta, sine spioner ute for å registrere om noen av hans arbeidere, særlig de unge, gikk på tilstelninger i Folkets Hus. Bare de hadde vært på dans i huset, var det sparken (Berntsen 1987:172).

Foto: Utlånt av Notodden Historielag

et masseparti basert på kollektive fagforeningsmedlemskap. På det ekstraordinære partilandsmøtet i november 1923 marsjerte et mindretall på 95 representanter – av disse 13 fra Telemark – ut og danna Norges Kommunistiske Parti. Dermed var arbeiderne splitta i tre partier. I Telemark fikk NKP-erne flertall også på det påfølgende fylkesårsmøtet i Ap i desember 1923 og tok med seg partiavisa *Bratsberg-Demokraten*.¹⁵ Dermed var det slutt på enheten mellom arbeiderne i Skiensfjorden og på Rjukan. De første gikk til NKP, Rjukan fortsatte å følge Tranmæl.

Ved stortingsvalget i 1924, den første store styrkeprøven mellom Ap og NKP, blei Ap størst både i landdistrikta og i byvalgkretsene som helhet. NSAP blei minst, mens NKP havna midt imellom. Men i grenlandskommunene Bamble, Eidanger og i Gjerpen var NKP størst, og i Solum – der NSAP ennå var overlegent størst – var NKP en god nummer to. I byene Skien, Porsgrunn og Brevik var NKP størst, i Skien overlegent. Ved kommunevalget i 1925 økte det i Skien til drøyt 25 prosent, det var fortsatt Skiens største parti og fikk ordføreren. I 1926 kom partistillinga i de ulike delene av fylket til uttrykk i at hele

1000 av de 1400 medlemmene i Ap kom fra Rjukan og Notodden, mens de resterende 400 fordelte seg på ei rekke mindre og svake foreninger.¹⁶ Partiårsmøtet måtte derfor slå fast at det fortsatt var dårlig grunnlag for ei fylkesavis. Først året etter blei ei slik avis starta, under navnet *TelemarkArbeiderblad*.

Ennå ved stortingsvalget i 1927 holdt NKP stillinga i Skien. Men så raste det til 17 prosent ved kommunevalget i 1928 og videre til 4,6 prosent ved stortingsvalget i 1930. Ap gikk tilsvarende fram til 31,8 prosent i 1930. Tilbakegangen for NKP og framgangen for Ap starta med gjenforeninga av Ap med NSAP på samlingskongressen i Oslo i januar 1927. I Telemark fikk Ap et knapt flertall av fagforeningene med på si samlingslinje, mot NKPs vilkår om at det i et gjenforent parti måtte være tillatt med organiserte fraksjoner.¹⁷ Rjukan-delegatene kom altså i mindretall med forslaget om at representantene for de 15 av fylkets fagforeninger der NKP hadde flertall, skulle få være til stede.

I januar 1929 lanserte Kominterns Røde faglige Internasjonale nye retningslinjer for kommunistisk politikk i fagbevegelsen, de såkalte Strassburgertesene. Tesene hevda at fagorganisasjonen i de kapitalistiske land var blitt en del av det borgerlige statsapparatet og måtte settes til side i den faglige og økonomiske kampen, foruten at sosialdemokratiet var blitt arbeiderklassens «sosialfascistiske» hovedfiende.

Alt sommeren 1929 forlot to av NKPs ledende tillitsvalgte i Skiensfjorden, Arthur Berby og Karl Bratsberg, partiet fordi det slutta opp om Strassburgertesene.¹⁸ De fikk snart følge av flere utbrytere og stifta ved nyttår 1930 Skiens uavhengige kommunistparti, SUKP. Det nye lokalpartiet viste seg å ha oppslutning fra nesten alle NKPs ledende faglige og politiske tillitsvalgte i Skien, i samorganisasjonen og fra flertallet i bystyregruppa. På årsmøtet i Samorg fikk NKP flertallet mot seg for første gang.

Bjørn Bering har forklart utbruddet fra NKP med at mange av dem som hadde gått over til NKP i 1923, var syndikalistisk orienterte fagopposisjonelle, som mente at Tranmæl hadde svikta sine opprinnelig revolusjonære mål. Trass i sin formelle tilslutning til ideen om et leninistisk eliteparti, som prioriterte politisk framfor faglig kamp, beholdt de sine grunnholdninger. Disse holdningene blei aktivert på ny i protest mot Kominterns ytterliggående venstrelinje fra slutten av 1920-åra. Berings analyse forklarer trulig mye av NKPs vekst og fall i store deler av landet i åra fra 1923 til 1930.

De tillitsvalgte kommunistene i Skiensfjorden leda lokale faglige fellesorganisasjoner som de hadde brukt alle sine krefter på å bygge opp. Nå skulle de samme organisasjonene stemples som deler av det borgerlige statsapparatet. Etter deres syn var det feil å overlate arbeiderklassens største masseorga-

nisasjon, fagbevegelsen, til Arbeiderpartiet. De ville heller arbeide innafor fagorganisasjonen for å rive arbeiderne laus fra det reformistiske sosialdemokratiet. Etter et mellomspill i SUKP tok de fleste av dem skrittet videre tilbake til Ap.

GJENNOMBRUDD I VEST-TELEMARK

Samtidig som NKPs hegemoni i Skiensfjorden begynte å rakne, fikk det gjenforente Arbeiderpartiet ved stortingsvalget i 1927 et nytt, tredje bein å stå på i fylket, i Vest-Telemark. Også ellers rundt i landet oppnådde partiet ved dette valget for første gang masse-tilslutning på landsbygda, fra småbrukere og skog- og landarbeidere. Dermed blei partiet for første gang det største på Stortinget med 59 av 150 representanter, mens NKP fikk tre. Resultatet førte til at Ap på nyåret 1928 danna si første regjering, mindretallsregje-

DELTAKERNE PÅ ÅRSMØTET I SKIENSFJORDEN FAGLIGE SAMORGANISASJON

25. mars 1928, her fotografert foran Skien Folkets Hus, mens NKP ennå hadde ledelsen i organisasjonen. I første rekke fra høyre sitter kommunisten Gotfred Lundin som nummer sju og den kjente Arbeiderpartimannen fra LO sentralt, Alfred Madsen, som nummer åtte. I andre rekke fra høyre står Arthur Berby (ennå NKP-medlem) som nr. 11 og Eivind Reiersen som nr. 16.

Foto: Ragnvald Nyblin /
Arbeiderbevegelsens arkiv
i Telemark

ringa Chr. Hornsrud. Regjeringa blei felt av det borgerlige flertallet etter bare 18 dager – på initiativ fra finanskapitalen med Norges Bank-direktør Nikolai Rygg i spissen.¹⁹

I landdistrikta i Telemark økte Arbeiderpartiet fra en til to representanter. Skolestyret Steinnes fra Tinn tok førstemandatet og blei gjenvalgt, han blei også kirkeminister i Hornsruds kortvarige regjering. Småbrukeren Olav Versto fra Vinje erobra tredjemandatet og markerte gjennombruddet i vestfylket.

Fra 1927 og fram til okkupasjonen var det på landsbygda Telemark Arbeiderparti ekspanderte mest i valg (se Rovde). Både i landdistrikta og i sine to sterkeste byer, Skien og Porsgrunn, fortsatte NKP å gå kraftig tilbake. I 1936 ga partiet opp å stille egne lister i de fleste fylker, også i Telemark. Det fulgte Kominterns nye parole om enhetsfront med sosialdemokratiet og folkefront med borgerlige demokrater og patrioter mot fascismen og oppfordra sine tilhengere til å støtte Arbeiderpartiet og mindretallsregjeringa Nygaardsvold.

I fagbevegelsen klarte NKP snart å vinne tilbake viktige posisjoner etter sammenbruddet i 1929. Etter noen år tok de over ledelsen i Herøya Arbeiderforening, H.A.F., stifta i 1929 ved Norsk Hydros anlegg av Eidanger Salpeterfabrikk på Herøya.²⁰ I 1932 blei H.A.F.s formann fra starten, Arthur Berby, som samme året hadde gått over til Ap, kasta til fordel for kommunisten Olav H. Heldal. Under videre ledelse av Heldals partifelle Charly Andersen aksjonerte H.A.F. mot tyske skip som heiste hakekorsflagg ved ankomsten til Herøya, og gikk til ulovlig streik mot Hydro da selskapet i 1934 ville takle krise og underskudd med kraftige rasjonaliseringer og innskrenkninger på både Herøya, Rjukan og Notodden. Verken Rjukan- eller Notodden-foreninga ville støtte H.A.F.s kamplinje, og streiken endte i et kompromiss som reduserte tallet på oppsigelser og på arbeidere som måtte flytte fra Notodden til Herøya. Først fra

1939 tok Ap over H.A.F.-roret igjen, med Ivar Hobbelhagen som formann.

Kommunistiske tillitsvalgte dominerte i mellomkrigstida fagbevegelsen både i den nye storindustrien på Herøya og på den eldre handverksbedriften Porsgrund Porselensfabrikk.²¹ Dermed hadde det rødeste tyngdepunktet i fylkets fagbevegelse flytta seg fra Rjukan og Skien ned til Porsgrunn og Herøya. Det som i starten bidro sterkt til å gjenreise NKP i fagbevegelsen i nedre Telemark, var den ledende rolla som restpartiet etter splittelsen i 1929 var i stand til å spille i Menstad-konflikten med Menstad-slaget under storlockouten i 1931 (se ramme-/bildetekst).

FRIGJØRING OG ETTERKRIGSOPPGJØR

I Telemark som i Norge og store deler av Europa kom arbeiderbevegelsen ut av kampen mot nazismen som en organisatorisk og politisk overlegen kraft. Men like lite som okupasjonsåra (se Fure) var den første etterkrigstida så prega av harmonisk samarbeid mellom tidligere motstående krefter som historikere ofte har gitt inntrykk av.

Under okkupasjonen hadde formannen i Herøya Arbeiderforening, H.A.F., Ap-mannen Ivar Hobbelhagen, vært medlem av det illegale utvalget i Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund. Dagen etter frigjøringa 8. mai 1945 forlot han Herøya for å bli sekretær i forbundet i Oslo. Men på landsmøtet i Kjemisk i september 1945 kom det til et oppgjør der Hobbelhagen blei kasta som forbundssekretær til fordel for en NKP-er. Hobbelhagen blei i stedet ansatt som faglig sekretær i Ap, det vil si som den nye partisekretæren Haakon Lies høyre hand i kampen mot kommunistene i LO.²³

I H.A.F. fortsatte etterkrigsoppgjøret mellom Ap og NKP med at kommunisten Karl Hammerstedt blei valgt til formann med overlegent flertall.²⁴ Hammerstedt blei samme høst valgt inn på Stortinget og

TO MENSTAD-SLAG – 1924 OG 1931

Den 8. juni 1931 blei en statspolitistyrke som var utkommandert av den sittende Bondeparti-regjeringa for å beskytte de Hydro-ansatte kontraktarbeiderne på Menstad-kaia, jaga på flukt av massen av demonstrerende arbeidsfolk fra hele Skiensfjorden. Bakteppet var storlockouten ved tariffoppjøret, som sammen med sympatistreiker stengte 86 000 arbeidere ute fra arbeid og inntekt. Hydro hadde unntatt kontraktørene på Menstad fra lockouten og lot dem tømme salpeterlagrene midt under storkonflikten. De var stort sett uorganiserte som jobba på enkeltmannskontrakter med seks måneders oppsigelse. Distriktets øvrige arbeidere, som var omfatta av konflikten, så på det fortsatte kontraktarbeidet som streikebryteri og gjennomførte flere demonstrasjonsmarsjer som endte med at de jaga kontraktørene bort fra kaia. Det som seinere er kalt Menstad-slaget, sto 8. juni.

Regjeringa med forsvarsminister Quisling som ansvarlig statsråd klarte deretter å få slutt på aksjonene ved å sende mer statspoliti, foruten et krigsskip og et kompani av pålitelige gardister i fullt feltutstyr for å beskytte det fortsatte streikebryteriet. Først etter at storkonflikten var løst og den spente situasjonen hadde falt til ro, avvikla Hydro kontraktssystemet på Menstad. Uforsonlig klassekamp skulle nå vike for samarbeid og Hovedavtale med fagorganisasjonen. Dette hindra ikke at de 28 mest aktive arbeiderlederne blei tiltalt og dømt,

kommunistene Gotfred Lundin og Johan Strand Johansen til ti måneders fengsel.

Sammenstøtet 8. juni 1931 var bare det andre som fikk tilnavnet Menstad-slaget. Det første fant sted sju år tidligere, under transportarbeiderkonflikten våren 1924. Etter at Skiensfjordens faglige samorganisasjon hadde blokkert alt losse- og lastearbeid under A/S Skiensfjordens Stuerkontor, overførte skipsmeklerne blokkert last til arbeid av «frivillige» i Porsgrunn. Mens Porsgrunn Stuer og Laerforening, som ennå ikke var tilslutta LO, vedtok å holde seg unna dette arbeidet, danna streikebrytere et såkalt Porsgrunn Stuerlag og tok jobben. Hydro og Arbeidsgiverforeninga skal ha stått bak, det gjaldt å sikre vårutskipinga. Stuerlaget besto av funksjonærer og uorganiserte og vekte sterke reaksjoner. 6. april gikk det to svære demonstrasjonstog fra Skien, ett på hver side av elva, som endte i et masse møte av 5000 mennesker på Rådhusplassen i Porsgrunn. På østsida blei følgende parole bært foran i toget: «En blodigle er vakrere enn en streikebryter» (se bilde). Først utpå høsten blei det oppretta ordinære arbeidsforhold igjen i elva. Men Hydro forberedte seg på seinere konflikter med å skifte ut en stor del av de organiserte havnearbeiderne på Menstad med de samme enkeltmannskontraktørene som under storlockouten i 1931 blei årsak til det andre Menstad-slaget.²²

Fra demonstrasjonen ved det første Menstad-slaget i 1924.
Foto: Fotograf ukjent / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

Under det andre Menstad-slaget i 1931 jaga demonstrantene det utkommanderte Statspolitiet på flukt ved hjelp av vannkanonene som de erobra fra politiet.
Foto: Fotograf ukjent / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

STYRET I HERØYA

ARBEIDERFORENING

ved tiårsjubileet i 1939. I midten sitter formannen Ivar Hobbelhagen, som fortsatte i dette vervet under okkupasjonen og blei medlem av det illegale utvalget i Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund. I 1945 tapte han kampen om en forbundssekretærstilling for NKP-eren Erling Johansen og blei ansatt som faglig sekretær i Arbeiderpartiet og hjelper for partisekretæren Haakon Lie i kampen mot kommunistene. – Til venstre for Hobbelhagen sitter Karl Bolstad, Arbeiderparti-mann som blei formann i Herøya Arbeiderforening i 1950.

Foto: J. Nielsen /
Arbeiderbevegelsens arkiv
i Telemark

avløst som foreningsformann av partifellen Edvard Støland. NKP som parti slutta stort sett lojalt opp om Gerhardsen-regjeringas stabiliseringslinje i gjenreisninga, med blant anna permanent tvungen lønnsnemnd i tariffoppgjøra når LO og N.A.F. ikke klarte å bli enige i forhandlingene. Først høsten 1947 førte tilspissinga av den kalde krigen til skarpere motsetninger, og NKP la seg igjen på ei klassekamplinje. Sommeren 1948 reiste H.A.F., fortsatt leda av NKP-ere, krav om reduksjon av arbeidsuka for helkontinuerlige skiftarbeidere fra 48 til 42 timer. Foreninga utarbeida en ny skiftplan for 42-timersuke og vedtok å sette den ut i livet fra 19. september, uansett hva Hydro sa. Det var sjøltekt av samme merke som da Rjukan-arbeiderne «tok» 8-timersdagen i 1918.²⁵

Arbeidstidskravet var også i strid med den avtalen som ledelsen i LO og Norsk Arbeidsgiverforening hadde inngått over bordet i

tariffoppjøret i 1948, om prolongasjon av gjeldende avtaler. Men H.A.F. lot seg ikke skremme av trussel fra Norsk Kjemisk om eksklusjon og tap av alle rettigheter. Skiftplanen blei satt ut i livet, og Norsk Hydro ga de aksjonerende skiftarbeiderne sparken på dagen. H.A.F.s svar var med 831 mot 525 stemmer å vedta full streik også for dagarbeiderne. Det store foreningsflertallet bøyde seg heller ikke da Arbeidsretten dømte aksjonen tariffstridig og ulovlig. Først på initiativ fra den NKP-dominerte streikeledelsen endte konflikten etter seks uker med at H.A.F. vedtok å gå tilbake til arbeidet, uten at arbeidstidskravet var innfridd. Det var et nederlag i en konflikt som blei en viktig del av oppjøret mellom NKP og Arbeiderpartiet om hegemoniet i landets fagbevegelse, trass i at det var skiftarbeiderne på golvet, mer enn den kommunistiske foreningsledelsen, som hadde drivi streiken fram.

Først i 1950 erobra Arbeiderpartiet formannsværet igjen. Flere av streikelederne gikk over til Arbeiderpartiet, for eksempel Håkon Ødegård, som leda H.A.F. fra 1958 til han blei forbundsformann i Norsk Kjemisk i 1962. Andre, som Anker Nordbø, blei mer eller mindre svartelista.

FRA «STORHETSTID» TIL SPLITTELSE

Det er grunn til å tru at Overvåkingspolitiet og dets tette kontakter i Ap og i LO var like mye interessert i venstreopposisjonen i Ap som i NKP. I Telemark hørte begge de to ledende stortingsrepresentantene fra Ap i etterkrigstida, skogsarbeider og småbruker fra Vinje, Olav Versto, og skienstypografen Sverre Løberg, hjemme i denne opposisjonen. Med Versto og Løberg på topp bare økte Arbeiderpartiet i oppslutning ved stortingsvalget i Telemark i partiets «storhetstid» fram

til 1961. Gjennom ødeleggende splittelser og tilsynelatende kritikklause holdninger til Sovjetunionen bidro NKP sjøl til å redusere oppslutninga fra en andel på hele 15 prosent i frigjøringsåret til 3,4 prosent 12 år etter.

Alt ved kommunevalget i 1947 begynte NKP å falle. Det avgjørende parlamentarisk-politiske slaget sto ved stortingsvalget etter Norges innmelding i NATO i 1949. NKP tapte da alle de 11 representantene det hadde vinni i 1945, inkludert Karl Hammerstedt fra Herøya. I Telemark blei partiets andel av stemmene halvert til 7,7 prosent. I alle fylkets store industrielle landkommuner vant Ap mer enn NKP tapte, og beholdt sine to representanter fra landdistrikta. I byene tok Ap over Hammerstedts mandat. Dette kan likevel ikke tolkes som en entydig seier for NATO- og opprustningspolitikken. Begge partiets to ledende telemarksrepresentanter fram til 1957 gjorde det mulig for mange NATO-

EN AV LEDERNE under den seks ukers ulovlige streiken i 1948, Anker Nordbø, taler her til de streikende på plassen utafor hovedporten på Hydro på Herøya. 25 år seinere blei Nordbø i 1973 valgt til vararepresentant på Stortinget for Arne Kielland på Sosialistisk Valgforbunds liste.)

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

Tidligere personalsjef Magnus Hole Jakobsen fikk i 1999 Zola-prisen for sitt oppgjør med overvåkingsvesenet etter andre verdenskrig.

Foto: Dag Grundseth, Aftenposten / NTB scanpix

HYDRO, STAY BEHIND, HOLE JAKOBSEN OG POLITIETS OVERVÅKINGSTJENESTE (POT)

Kommunistene fortsatte å ha sterke posisjoner i Herøya Arbeiderforening og i andre deler av fagbevegelsen i Norges «Ruhr-område» i Nedre Telemark. Samtidig var Hydro på Herøya en strategisk svært viktig industribedrift som vokste videre til å bli Norges største på 1960-tallet, med 6000 arbeidere og med H.A.F. som landets største fagforening.

I 1952 sendte Norsk Hydro sivilingeniør Per Røed fra hovedkontoret i Oslo til stilling på Herøya som ansvarshavende for landets største ansamling av høyspentutstyr. Røed hadde vært sabotør og en av Milorg-sjef Jens Chr. Hauges nærmeste under okkupasjonen. Etter krigen blei han sentral i Hauges oppbygging, som forsvarsminister, av de hjemmelige og grunnlovsstridige Stay Behind-gruppene, i samarbeid med britisk etterretningstjeneste og CIA. Etter sivilingeniøreksamen i USA i 1948 var han helt fram til 1980-tallet ledende i arbeidet med å registrere «venstreorienterte» på store industribe-

drifter og utarbeide spaningsrapporter som gikk videre til Overvåkingspolitiet.

I 1977 gjorde pensjonisten Magnus Hole Jakobsen offentligheten kjent med at han i sine stillinger som personalsjef først i Norges Statsbaner, så i Norsk Hydro – etter instruks – hadde tatt kontakt med Overvåkingspolitiet ved alle nyansettelser. I 1955 kom han fra NSB til Hydro på Herøya, før han fra 1960 blei personalsjef ved hovedkontoret i Oslo. Begge steder hadde han hatt i oppdrag å sørge for at ingen kommunist blei ansatt i noen stilling. Alle eksterne søkere blei sjekka med POT. Over telefon fikk Hole Jakobsen alle opplysninger fra POTs register – om søkeres eventuelle medlemskap i NKP og solidaritetskomiteer, deltakelse i demonstrasjoner og vennskap med kommunistisympatisører, samt fra strafferegister, bøtere register og vandel.

Kilder: Høiland 1988, Blindheim 1981:161f, Berntsen 2007a:466ff.

motstandere og sosialistisk innstilte velgere å stemme på Arbeiderpartiet uten at de måtte føle at de svikta sine meninger.

Olav Versto blei nominert og valgt ved alle stortingsvalg fra 1927 til 1957.²⁶ Seinsommeren 1940 var han del av mindretallet i Arbeiderpartiets gruppe som stemte nei til å avsette regjering og konge i London til fordel for Terbovens riksråd. Som motstandsmann opponerte han aktivt mot planene innen hjemmefrontledelsen i Oslo om å sette den parlamentarisk-demokratiske konstitusjonen og det lokale sjølstyret til side når landet blei frigjort. Til slutt blei han oppsøkt av en mann som trua han med at hvis han fortsatte å motarbeide ledelsen, ville livet hans være lite verdt.

Versto memorerte seinere at den nye ledelsen i Ap fra mai-juni i 1945 prøvde å skifte ut hele partiets gamle stortingsgruppe. Han hadde liggende et brev fra partikontoret med ordre om ikke å stille til gjenvalg i 1945. Brevet knytta seg trulig til at i juli 1945 vedtok sentralstyret i Ap et forslag fra sekretærene Trygve Bratteli og Haakon Lie om å nominere nye og unge krefter ved stortingsvalget. I juni 1945, da den gamle stortingsgruppa endelig blei innkalt og samla i Oslo, hadde Versto på fellesmøte med sentralstyret tatt til orde for at Nygaardsvold måtte fortsette som statsminister. Forslaget vant straks gjenklang i gruppa, men ikke fra en utslitt og oppgitt Nygaardsvold sjøl. Etter nominasjonsmøtet for landdistrikta på Rjukan i 1949 fortalte vennen og storsabotør Knut Haukelid den renominerte Versto at det var han og de andre Milorg-karene i Telemark som hadde stått vakt om han både i 1945 og i 1949.²⁷ På møtet hadde da også valgkomiteen innstilt på å sjalte Versto helt ut av lista, men han blei renominert på førsteplass med overlegent flertall. Først foran valget i 1961 takka han sjøl nei, etter å ha latt seg presse til å bli renominert i 1957.²⁸

At Versto først ville trekke seg alt i 1957, kan ha hatt sammenheng med at tidlig sam-

me år meldte en av hans ledende meningsfeller i telemarkspartiet, skogsarbeideren Hans Tjønnås fra Gransherad, seg ut av Ap. Tjønnås hadde vært formann i fylkespartiet i 1948. Men etter neste årsmøte, i januar 1949, var han helt ute av fylkestyret. I tre år fra og med 1953, da partiets fjerdemandat nesten hadde ryki og det var mye utenriks- og sikkerhetspolitisk debatt og uenighet i fylkespartiet, var han igjen fylkestyremedlem.

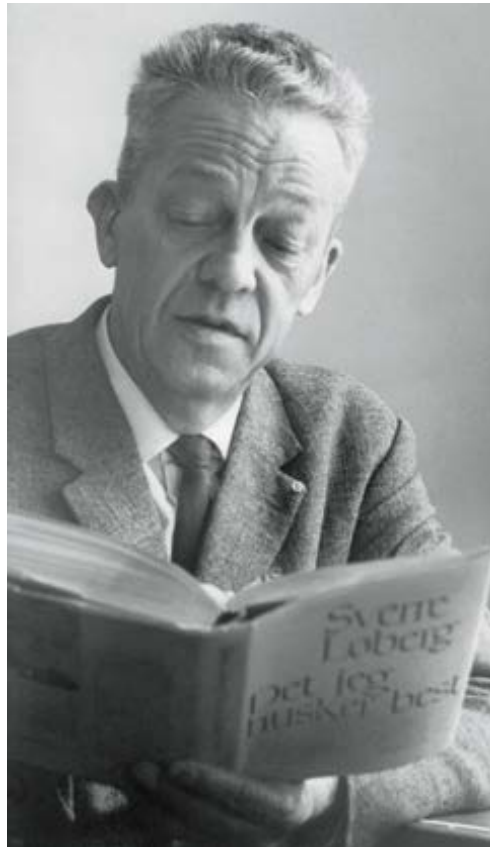
Den andre markert opposisjonelle stortingsrepresentanten for Telemark Ap i etterkrigstida, typografen Sverre Løberg, kom fra tysk konsentrasjonsleir og inn på Stortinget i 1945 og blei gjenvalgt fram til 1969. Versto og Løberg spelte ei inspirerende politisk rolle i enkelte AUF-miljøer som fra 1961, i konkurranse med sterke ungdomsgrupper rundt det nye Sosialistisk Folkeparti i Porsgrunn og Skien, stilte seg kritiske til NATO og opprustinga, særlig Gjemsø og Klosterskogen AUF.²⁹ Ledende i dette laget var Hans Raastad og Bjørn Tore Godal, begge seinere formenn i AUF, Godal til slutt utenriksminister under Gro Harlem Brundtland. I Heistad AUF var den unge Dalen Portland-arbeideren Finn

UNDER SITT BESØK I NORGE I 1964 kom Sovjetunionens leder, førstesekretær Nikita Khrusjtsjov, også til Hydro på Herøya. Her spøker han med tillitsvalgte Hydroarbeidere så statsminister Einar Gerhardsen må holde seg for ansiktet.

Foto: Jan A. Martinsen / Aftenposten / NTB Scanpix

SVERRE LØBERG representerte Arbeiderpartiet på Stortinget i seks perioder, fra 1945 til 1969. På linje med partifellen og listetoppen Olav Versto, tingrepresentant 1927–1961, var Løberg motstander av Norges medlemskap i NATO og tilhørte venstrefløyen i Arbeiderpartiet. Her blar han i erindringsboka si, *Det jeg husker best*, som kom ut i 1966.

Foto: N. Solhjell / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

Kristensen, seinere industriminister, en organisatorisk kraft.

Med NATO-motstanderne Versto og Løberg på topp klarte Ap trulig å fange opp mange mulige NKP-velgere. Men omkring 1960 begynte Ap å ekskludere partiopposisjonelle rundt ukeavisa *Orientering*, og partisekretær Haakon Lie var på offensiven for å få stasjonert atomvåpen på norsk jord. Resultatet var at Ap blei splitta og Sosialistisk Folkeparti danna i april 1961.

Telemark var ett av seks fylker der det nye partiet stilte liste ved stortingsvalget samme år. Krumtappen bak lista var en av SFs initiativtakere, lektor på realskolen i Brevik og utgiver av tidsskriftet *Fossegrimen*, Torolv Solheim. Sjøl om Solheim hadde vært medlem av NKP fram til 1945, kunne han sies å tilhøre den retninga innen norsk arbeider-

bevegelse som fra Chr. Hornsruds tid hadde vært knytta til småbruk og annen mindre og desentralisert næringsvirksomhet. Etter andre verdenskrig kom denne retninga, som også var bærer av småstatsnøytralitet og forsvaret av den parlamentarisk-demokratiske konstitusjonen, i opposisjon til den nye vestlige alliansetilknyttinga og til den statlige satsinga på sentralisert storindustri. På denne måten blei det som kan kalles en tidligere høyreopposisjon i arbeiderbevegelsen, forvandla til en venstreopposisjon, som fra 1953 samla seg bak utgivelsen av ukeavisa *Orientering*.

Denne retninga utgjorde mye av kjernen i det nye Sosialistisk Folkeparti fra 1961. Gjennom Olav Versto hadde den stått sterkt i Øvre Telemark, og Solheim satsa bevisst og systematisk på den i bygginga av det nye partiet i fylket – også ut fra en teori om at industriarbeiderne hadde utspelt si rolle som ledende i kampen for sosialismen.³⁰ Han fikk blant andre den tidligere ledende Ap-mannen, skogsarbeideren Hans Tjønnås fra Gransherad, med som nummer to på valglista, sjøl blei han nominert på førsteplass.

Med bare to industriarbeidere på lista (på femte- og ellefteplass) gjorde SF det likevel brukbart i fylkets industrielle tettsteder. I den grad de tre arbeiderpartia var tjuver på samme marked, tok det nye partiet få stemmer fra NKP og langt flere fra Ap, som mista sitt fjerde mandat i fylket. Dette var bakgrunnen for at den omstridte redaktøren av *Telemark Arbeiderblad*, Knut Kvigne, som i valgkampen hadde vært ansvarlig for å retusjere bort SFs innslag fra den daglige programoversikten fra NRK, lagde skandale på valgrika i avislokalene i påhør av mange ikke-partimedlemmer. Han uttalte blant anna at hadde han hatt Torolv Solheim til stede, skulle han kutta hodet av han og skjært han opp i små biter og stekt og spist han opp på Landmannstorget i Skien. Opptreden blei påtalt av fylkespartisekretæren Olav H. Verpe

og førte til at Kvigne snart etter blei avløst av Alf Skåum som redaktør.³¹

TELEMARK MOT EF

Vesentlig på grunn av økt tilslutning i bykommunene, gikk SF kraftig fram i Telemark i 1965, men uten å få noe mandat. I 1969 falt partiet tilbake igjen. Ap var valgvinneren, også i Telemark, med mellom 52 og 53 prosent. Bare i Hedmark var partiet sterkere.

Etter valget i 1969 blei spørsmålet om norsk medlemskap i EF dominerende i norsk politikk i tre år framover. I 1972 blei striden avgjort med nei-flertall i ei folkeavstemning som satte endelig punktum for Ap's storhetstid etter andre verdenskrig. Seinkvelden 25. september 1972 var det særlig resultatene fra industrikommunene i Nedre Telemark som først skøyv pila fra overvekt av ja-stemmer til nei-flertall i landsmålestokk.

Resultatet var det første av flere tilbakeslag for Ap-leder og statsminister Trygve Bratteli, som hadde sagt at han ville gå av hvis det blei nei-flertall. Foran stortingsvalget i 1973 forlot mange av Ap's nei-folk partiet og slo

seg sammen med SF, NKP og partiløse sosialister i Sosialistisk Valgforbund. Valgforbundet, som to år etter tok navnet Sosialistisk Venstreparti, gjorde et brakvalg og erobra hele 16 mandater. Ap fikk sitt svakeste resultat sia 1924.

Utslaget var ikke minst sterkt i Telemark der Ap sank med nesten 15 000 stemmer fra 1969. SV fikk 14 715 stemmer eller 16,9 prosent, mot til sammen 5676 på SF og NKP i 1969. Bare 284 velgere stemte på Rød Valgallianse, dominert av AKP (m-l). Også nei-partia KrF og SP gikk fram på bekostning av arbeiderpartia samla. Anders Langes nye parti vant straks fotfeste i Telemark.

Særlig i de storindustrielle storkommunene Porsgrunn og Skien var SV i ferd med å nærme seg Ap. I bykommunene i alt fikk SV drøyt 20 prosent, Ap drøyt 36. I herredskommunene var Ap ennå oppe på mellom 38 og 39 prosent, mens SV måtte nøye seg med 12–13. Men SVs andeler i Bamble, i Kragerø, i Drangedal, i Nome, i Bø, i Sauherad og i Vinje var ikke til å kimse av. Ap mista ett mandat i Telemark og kom ned på to. SV fikk én representant, den opprinnelige Herøya-gutten og tidligere Ap-

FRA RØD FRONT- DEMONSTRASJONEN

i Porsgrunn 1. mai 1972. Spørsmålet om norsk medlemskap i EF står i sentrum, men også Mao Zedong gjør seg gjeldende lenger bak i toget. Foran med norsk flagg går daværende jordbruksarbeider Ragnar Kristiansen, seinere faglig aktiv som blant anna hovedtillitsvalgt langtransportsjåfør i grossistfirmaet Stavanger Rør og i det svenske Ahlsell-konsernet som kjøpte opp Stavangerfirmaet. Deretter følger med det røde flagget Hans Gunnar Olsen Tørre, mangeårig leder av avdelinga til Norsk forbund for arbeidsledere og tekniske funksjonærer på Hydro på Herøya, seinere sjef for Hydros anlegg på Menstad og en drivkraft i det lokale arbeiderhistoriemiljøet i Telemark.

Foto: Fotograf ukjent / Arbeiderbevegelsens arkiv i Telemark

I 2001 LA HYDRO NED det alt vesentlige av magnesiumproduksjonen på Herøya. Den 26. september 2001 krevde LO i Grenland at bedriften måtte ta «ansvar i Grenland». Her er lokalbefolkninga samla på møtet på Rådhusplassen i Porsgrunn.

Foto: Ove Lunde
/ Arbeiderbevegelsens arkiv
i Telemark

representant fra Sør-Trøndelag, Arne Kielland. Kielland hadde gått over til SV alt i forrige stortingsperiode. En av streikelederne på Herøya i 1948, Anker Nordbø, blei varamann.

FRA HYDRO-STREIK I 1974 TIL NEDBYGGING AV INDUSTRIEN

Etter valgnederlaget i 1973 kunne Bratteli likevel – med støtte fra de 16 SV-representantene – danne ny regjering. Samtidig utløste OPECs høyning av oljeprisene ei internasjonal økonomisk innstramning og en massearbeidsledighet som kom til å bli permanent inn i det neste århundret. Norge var først, i fire år framover, et unntak. I et land som sjøl var i ferd med å bli oljeproduserende, kunne Ap-regjeringa satse på å vinne tilbake velgere som hadde gått over til SV og dels Senterpartiet. Den førte en motkonjunkturpolitikk

som holdt arbeidsløsheten nede, tok sikte på å bringe bondeinntektene opp på industriarbeidernivå og satte i gang arbeidet med to store sosialreformer: arbeidsmiljøloven og sjukelønnsordninga. I 1974 slapp regjeringa og LO-ledelsen laus det første forbundsvise tariffoppgjøret på mange år.

I ei lang rekke samordna oppgjør, eller ved å bli kopla sammen med andre forbund i uravstemninger over tarifforslag, hadde industriarbeiderne i Norsk Hydro blitt liggende etter i lønnsutviklinga. I likhet med sine kolleger i andre elektrokjemiske og elektrometallurgiske bedrifter var de avskjært fra den adgangen som klubbene i Jern og Metall hadde til å kompensere lave sentrale tillegg med lokalt framforhandla lønnsøkning. Ved tariffoppgjøret i 1974 gikk Hydro-arbeiderne på Herøya, Notodden, Rjukan og i Glomfjord til streik for et krav om et samla lønnstillegg på 40 pro-

sent. Tillegget skulle kompensere tidligere reallønnsnedslag, særlig for de lavest lønte.³² I frontfaget hadde Jern og Metall-arbeiderne på forhand nøydt seg med seks prosent i sentralt tillegg. Etter 14 dagers streik innfridde Hydro det meste av kravet. Det var rett og slett blitt nødvendig for ikke å miste flere arbeidere til bedrifter som lokka med høyere lønninger.

I 1974 var Industri-Norge på sitt høydepunkt. I andre halvpart av 1970-tallet satte utflagging, skipsfartskrise og omstrukturering ny fart i ei nedbygging som Hydro-arbeiderne på Rjukan og på Notodden allerede hadde vært gjennom i flere tiår. Hydro-streiken i 1974 blei den siste større offensive aksjonen fra industriarbeidere i fylket. I tiåra som fulgte inn på 2000-tallet, blei Telemarks industriarbeiderforeninger prega av det ene defensive forsøket etter det andre på å redde stumpene etter hvert som bedriftene blei lagt ned bit for bit – i Norsk Hydro, i treforedlingsindustrien, i petrokjemien og på «Sanitær-porselen» og dens opprinnelige «mor», gamle ærverdige Porsgrund Porselensfabrikk. Også et nytt stort industrihåp, REC på Herøya, med 700 ansatte, gikk etter få år ad undas i 2012. Bare verkstedindustrien knytta til oljeutvinning levde videre, sammen med Dalen sementfabrikk ved Brevik, Yaras fullgjødselsfabrikk på Herøya og gamle Porsgrunn elektrometallurgiske. (Se Kjeldstadli.)

Ved stortingsvalget i 1977 viste det seg at SV ikke hadde vært i stand til å befeste og styrke oppslutninga fra 1973. I Telemark mista partiet hele 10 000 stemmer. Ap lykkes derimot i framstøtet for å vinne tilbake gamle velgere og økte stemmetallet i fylket med drøyt 12 000. Dermed gikk arbeiderpartia samla én knapp prosent fram fra 1973 til 55 prosent i 1977.

FRA RØDT TIL MØRKEBLÅTT

Stortingsvalget i 1981 var prega av ei høyrebølge som gjorde Kåre Willoch til statsminis-

ter. Willoch videreførte den innstramminga og liberaliseringa av økonomien som Odvar Nordlis og Gro Harlem Brundtlands Ap-regjeringer hadde innleda da motkonjunkturpolitikken blei oppgitt fra 1977. Ved å deregulere boligmarkedet og kredittmarkedet danna Willoch-regjeringene grunnlag for ei høyt oppdreven spekulasjonsbølge. Etter fire år kom Ap sterkere tilbake ved valget i 1985, og i 1986 kunne Gro Harlem Brundtland – sammen med Carl I. Hagen – felle Willoch på motstand mot hans forsøk på å møte raskt synkende oljepriser med ei forsiktig økonomisk innstramming. Deretter gjennomførte Brundtlands andre regjering en hestekur som var langt strengere enn den Willoch hadde foreslått. Resultatet var akselererende arbeidsledighet og gjelds- og bankkrise, som ved valget i 1989 blei fulgt av et nytt ras for Ap, i Telemark som i landsmålestokk. SV nådde nesten opp på 1973-nivået igjen.

Etter at ledigheten under Brundtlands tredje regjering hadde økt til 180 000 offisielt arbeidsledige våren 1993, dalte Ap ytterligere ved valget samme år. Og nå fikk det følge av SV nedover. Det var året før spørsmålet om norsk medlemskap i EU (tidligere EF)

NEDLEGGING. Som ung var Kåre Willoch aktiv i kampen på Porsgrund Porselensfabrikk for å få erstatta et hardt akkordarbeid med et fastlønnssystem som ikke ga mindre i lønningsspenen jo eldre og mer sliten en blei, og som blei oppnådd i 1977. På 1990-tallet blei Willoch en markant skikkelse i ulike verv i klubbstyret på Porselensfabrikken og i Porselensarbeidernes Fagforening. I august 2012 måtte hun bare resignere og se i øynene at siste rest av fabrikkens arbeidere, som hadde sysselsatt 400 kvinner og menn og vært en av de mest moderne i Nord-Europa da Atle Brynstad kjøpte den i 1997, blei lagt ned for godt.

Foto: Inge Fjeldalen, Telemarksavisa

igjen skulle avgjøres i ei folkeavstemning, trulig stolte mange nei-tilhengere mer på Senterpartiet (Sp) i denne saka enn på en SV-ledelse som la seg på ei forsonlig samarbeidslinje med Ap. I Telemark hadde spørsmålet resultert i økt oppslutning om Sp alt ved kommunevalget i 1991. Ved stortingsvalget i 1993 fikk partiet hele 10 000 flere stemmer i fylket enn i 1989.

Ikke minst i industrikommunene i Telemark så det ut til at Sp profitterte på sviktende tillit til SV alt ved kommunevalget i 1991. Fra kommunevalget i 1987 blei partiets stemmetall tre-firedobla i Porsgrunn, Skien og Tinn. Tendensen, som var landsomfattende, bare forsterka seg ved stortingsvalget i 1993. I Porsgrunn økte Sp fra 272 stemmer i 1989 til 1640 stemmer i 1993, mens SV sank fra 2984 til 1749 stemmer. I Skien gikk Sp opp fra 747 til 3086 stemmer, SV ned fra 4327 til 2728. Også på Notodden, i Bamble, Kragerø, Nome og Tinn gikk Sp kraftig fram og SV dels sterkt tilbake. Ap hadde litt framgang noen steder, som i Porsgrunn og Skien, og tilbakegang på andre. De samme tendensene gjorde seg gjeldende i bygdene, men ikke like sterkt som i industrikommunene, der Sp aldri tidligere hadde stått sterkt.

Folkeavstemninga endte med et nytt nei-flertall i fylket, men flertall for ja i den tidligere nei-kommunen Porsgrunn.

Fra og med stortingsvalget 1989 var det ikke lenger Høyre, men FrP (tidligere Anders Langes parti) som etter hvert profitterte mest på den stigende høyrebølga også i Telemark. Fra stortingsvalget i 1997 var FrP størst av de to, inntil Høyre fikk ledelsen igjen ved kommunevalget i 2011. Ulikt tendensen i landet som helhet tok FrP igjen litt inn på Høyre i 2013. (Se Rovde.)

Fordelinga av stemmene på arbeiderpartia i de gamle industrikommunene Porsgrunn, Skien, Tinn og Notodden fra og med 2001 var repriser på tidligere tendenser: I 2001 klarte SV å profittere på misnøye med Ap's

høyredreining, men mista grepet straks Ap fra og med valgkampen i 2005 – etter press fra fagbevegelsen – justerte kursen i retning venstre. SV bare sank og sank som en stein i de fleste kommunene, og Rødt gjorde det stadig svakt. Fra og med 2001 tok Høyre og FrP til sammen inn på de gamle arbeiderpartia og endte som større i 2013.

Årsakene til denne utviklinga må trulig søkes i at de fleste av de store gamle industribedriftene i Telemark etter hvert blei borte. Med dem forsvant de gamle store lønnsarbeiderkollektiva som hadde utgjort ryggraden i arbeiderbevegelsen fra 1905 og framover. Tilbake sto ikke minst kvinnelige, ofte deltidslønnsarbeidere i en voksende offentlig og privat omsorgs- og tjenesteytingssektor. Det var for eksempel reinholdere av i økende grad utenlandsk opprinnelse, på ansettelsesvilkår og i arbeidssituasjoner som gjorde fagorganisering vanskelig. Nye lønnsarbeidergrupper i IKT-sektoren hadde svake faglige tradisjoner. I tillegg kom et stigende antall enkeltmannsforetak og andre mindre kontraktører, foruten en voksende bemanningsbransje. Den nye strukturen i arbeidslivet vokste fram på grunnlag av to prosesser som i sin kjerne gikk ut på det samme, og som den faglige og politiske arbeiderbevegelsen lenge ikke så farene ved, men dels sjøl støtta: konkurranseutsetting og privatisering av offentlige virksomheter og outsourcing eller utskilling av stadig større deler av virksomhetene i private bedrifter. Begge prosessene gjenoppretta grunntrekk ved den gamle typen oppsplittende konkurranse som for eksempel hadde gjort seg gjeldende mellom de ulike bryggesjauergjengene i Porsgrunnelva helt opp til 1920-tallet. Ennå på den tida bydde de under hverandre på laste- og losseoppdraga som arbeidsgiverne lyste ut. Først etter dette fant de sammen i stuerforeninger i Transportarbeiderforbundet i LO og tok over arbeidsformidlinga i havnene og krevde ei og samme tarifflønn for alle.³³

I den grad de nye kontraktørene sjøl var arbeidsgivere, var de livredde for å måtte inngå tariffavtaler med sine ansatte og dermed tape i anbudskonkurransen med firma uten tariffavtaler eller med større og sterkere selskap. Det var neppe først og fremst jamne lønnsarbeidere, men særlig den voksende gruppa av ulike kontraktører – og småbedriftseiere i det hele – FrP appellerte til med sitt program for å svekke fagbevegelsen og de landsomfattende kollektivavtalene, for å suspendere arbeidsmiljøloven for mindre bedrifter og for å senke skatter og avgifter. I en mer moderat form appellerte Høyre til

de samme gruppene. Allerede under navnet Bratsberg hadde Telemark, på grunn av amtets radikale Venstre-preg, fått oppnavnet «det røde amt». I 2013 oppnådde de to høyrepartia, med sin dobbelte profil, for første gang å gjøre Telemark til et blått, for ikke å si blåblått fylke. Samme året blei hjelpeleieren Mette Nord fra Porsgrunn valgt til leder i LOs største forbund, Fagforbundet, som gikk i spissen for å snu hele den faglige og politiske arbeiderbevegelsen til kamp mot den privatiseringa og konkurranseutsettinga som prega arbeidslivet også i Telemark de foregående 30–40 åra. *

HJELPELEIER METTE NORD fra Porsgrunn hadde vært nestleder i Fagforbundet da hun på forbundets landsmøte i 2013 blei valgt til leder etter Jan Davidsen (til høyre), som gikk av.
Foto: Terje Pedersen / ANB

UNNTAKSÅR – TELEMARKE I KRIG

JORUNN SEM FURE

For mange av innbyggerne i Telemark kom den første nærkontakten med de tyske invasjonsstyrkene 9. april i form av intens flydur. Det var satt opp en luftvernkommando på Herøya og Rjukan. Hydro hadde investert i flere mitraljøser og Bofors luftvernkanoner og trent opp flere hundre mann i bruken av dem. Tilfeldigheter og bytte av mannskap gjorde at de som var på vakt, utgjorde en liten og utrent styrke, og bare noen av kanonene ble tatt i bruk. For Telemark hadde Heistadmoen ved Kongsberg størst strategisk betydning. Der befant Telemark Infanteriregiment nr. 3 seg.¹ Ledelsen der, ved oberst Steen, overga leiren 13. april og dermed også landets eneste våpenfabrikk uten at det ble avfyrt et eneste skudd. Handlemåten hans skapte forbitrelse og protester. Sekondløytnant Thor O. Hannevig besluttet i kaoset som oppsto, å ta saken i egne hender. Han samlet en del frivillige, utstyr og biler og kjørte vestover for å finne et punkt der det kunne settes opp en forsvarslinje som kunne hindre tyskerne å rykke videre over Haukeli til Vestlandet. Den lille improviserte militære avdelingen han ledet, fikk snart tilslutning av flere frivillige, og det ble satt opp forsyningslinjer og gitt assistanse fra hele fylket.

Dette improviserte «regimentet» talte på det meste omkring 300 mann, men antallet varierte før det kom til konfrontasjoner med tyske tropper i Vinje i begynnelsen av mai. I tillegg bidro blant annet ti lotter fra

Notodden under ledelse av Hanna Nagelsaker med matforsyning og sanitetstjenester.² Mobiliseringen av frivillige skjedde gjennom lensmenn, og informasjonen om hvor de fremrykkende tyske avdelingene befant seg, ble spredt gjennom telegrafnettverket av kvinnelige operatører. På Rjukan befant en regulært oppsatt militæravdeling seg, også den på rundt 300 mann, og den kom med tilstrømming av frivillige til å øke til rundt 1000. Den var organisert av Norsk Hydro i samarbeid med Forsvarsdepartementet som en luftvernavdeling og var ledet av kaptein Finn Nagel. Inspirert av Hannevigs handlemåte forberedte også denne enheten seg på kamp. Den første trefningen kom nord for Hovin kirke, der en tysk lastebil ble møtt med kraftig mitraljøseild. Kampene bølget fram og tilbake, og tapene var større på tysk enn på norsk side. Kvelden 2. mai kom beskjeden om at kampene i Sør-Norge var over. Avdelingen som da befant seg på Steinsrud, trakk seg da ut av stillingen, og Nagel dimitterte mannskapene. I Vinje kom konfrontasjonene rett etter at Rjukanavdelingen hadde overgitt seg. De fant sted mellom 3. og 7. mai, og dette ble et av de siste stedene i Norge at det ble ført væpnet norsk motstand uten alliert støtte mot den invaderende hærstyrken. Militært sett hadde ikke disse hendelsene noen betydning, men Hannevigs og Nagels lederskap og tilstrømmingen av frivillige som ønsket å kjempe, fikk en symbolkraft ikke bare i Telemark, men i hele Norge. Om disse mot-

GJENEROBRING. I fem lange år var det forbudt å heise det norske flagget. Men i maidagene i 1945 kunne gleden slippes løs og frihetens fremste symbol hentes fram igjen. Her heiser (f.v.) Ole Strand, Asbjørn Falck og Hølje Thosand fra Mæl det norske flagget på Telemarks høyeste punkt: Gaustatoppen.

Foto: Per Longum / Norsk Industriarbeidermuseum

KAMPENE I VINJESVINGEN.

Sammen med Hegra festning i Trøndelag var Vinjesvingen det siste stedet der norske styrker gjorde militær motstand mot tyskerne under krigen. Her blir den døende tyske soldaten Schmidt båret inn i ambulansen på Haugsæl 16. mai 1940.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

standshandlingene ikke forsinket den tyske krigsmaskinen nevneverdig, hadde de stor betydning for initiativ til å etablere andre former for motstandskamp mot okkupasjonsmakten.

Den såkalte panikkdagen som utspant seg i Oslo 10. april, hadde også en parallell i Telemark. I Porsgrunn bekymret lokale myndigheter seg for de konsekvensene en eventuell bombing av Herøya ville få. Befolkningen ble oppfordret til å ta seg på egen hånd ut av byen, men sjåfører ble oppfordret til å bringe bilene tilbake for nye transportere. Fra de tettbygde strøk nær kysten ble det i dagene som fulgte invasjonen, evakuert et stort antall mennesker til indre strøk av fylket. Logistikken brøt fort sammen. I Holla kommune, som var pålagt å ta imot skolebarn fra Porsgrunn, ble mottaksapparatet ganske snart overbelastet. Det ble etterlyst tiltak for å hjelpe til med matforsyninger til alle de ekstra innbyggerne. Det ble også bedt om at kanalen ble holdt åpen, slik at forsyninger kunne komme fram.³

LOKAL MOBILISERING

Vidkun Quisling satte NS og seg selv som partifører i spissen for en politisk og ideologisk fundert kollaborasjon med den tyske okkupasjonsmakten som skulle vare i hele okkupasjonstiden. Telemark var ett av de fylkene NS hadde størst oppslutning i før krigen (se Rovde), og særlig Porsgrunn fremsto tidlig som ett av de mest vitale lokallag for bevegelsen og partiet. Som NS-fører iscenesatte Quisling seg som bærer av en særlig rik nasjonal kulturarv som de indre delene av Telemark med sin slektsbevissthet knyttet til odelsgårder og folkekunsttradisjoner ofte ble forbundet med.

Allerede om kvelden 9. april hadde Quisling utropt seg til leder for en ny regjering og erklært all motstand for nytteløs og kriminell. Det var også å regne med at NS ville komme i posisjon til å innta maktposisjoner lokalt. Quislings første regjeringsdannelse var riktignok amatørmessig og kortvarig, men partiet hadde store ambisjoner og gjorde det tidlig klart at det ønsket å spille en aktiv rolle som kollaborasjonspartner for den tyske okkupasjonsmakten.

Posisjoneringen i Telemark skjedde raskt, og særlig gjaldt det NS-laget i Porsgrunn. Sønnen til fylkesføreren, Harald Franklin Knudsen, befant seg allerede i Oslo under invasjon dagene og fungerte som Quislings sekretær. Flere NS-medlemmer reiste inn til Oslo etter statskuppet for å bistå med vakt hold. At noen ikke bare følte seg kallet til å handle på Quislings vegne, men også til å støtte den invaderende makt direkte, viste fylkesfører Chr. Knudsens handlemåte i den første uken. Han henstilte både til lederen for NRK-sendingene lokalt og til avisredaktørene i regionen om å la være å bruke nyhetsstoff fra de ennå frie senderne nord i landet. NRK Oslo var under tysk kontroll og den senderen Quisling selv brukte til å kunngjøre sin regjeringserklæring. Da bestyreren for Borgerås nekter å etterkomme anmodningen,

sørget Knudsen selv for å varsle NS sentralt. Dette var bakgrunnen for den første tyske militære operasjonen på bakken i Telemark. En kolonne med tyske biler kom fra Larvik 13. april, og soldatene sprengte mast og sender før de returnerte.⁴ To dager senere sprengte en tysk sprengningskommando fra Kongsberg kortbølgesenderen på Notodden.⁵

Hirduniformerte enheter ble snart en del av bybildet både i Porsgrunn og Skien, og i den uken som gikk mellom 9. april og da de første tyske troppene besatte de to byene i dagene 15. og 16. april, oppsto det en spent stemning mellom NS-tilhengere og ulike antinazistiske grupper. Hjemmet til Chr. Knudsen på Frednæs ble utsatt for overfall og ruteknusing, og NS-medlemmer ble overvåket. NS-miljøet, inspirert av Quislings tilsynelatende suksess som ny regjeringssjef, aktiviserte seg, og partiet fikk et visst medlemstifang i den første tiden i fylket.

Arbeidet med forsyningslinjene som ble etablert fra de nedre delene av fylket til dem

som kjempet på truede skanser i Øvre Telemark, fikk konkrete følger. Fra å organisere bistand til militær kamp gikk virksomheten over til å bygge opp hemmelig militær beredskap. Allerede før tyske tropper besatte Telemark, ble det i Skien dannet en krets som besluttet å drive organisert motstandsvirksomhet, og den ble også siden hetende Skiensgruppa.⁶ 13. april ble det avholdt et de facto stiftelsesmøte både for den militære og den sivile motstanden i Telemark. Møtet fant sted på advokatkontoret til Didrik Cappelen senior og Dixie Cappelen jr. Foruten far og sønn var også redaktør i Skiensfjordens presse, Joseph Brunsvig, og Sverre Løberg, som var typograf i samme avis, samt bygningsarbeider Marthinius Karlsen til stede. Senere ble stortingsmann Carl P. Wright informert, og sammen med Cappelen senior og junior ble han en sentral del av ledergruppen. Wright representerte Høyre og Løberg Arbeiderpartiet, men i utformingen av grunnlaget for den kampen de nå tok opp, spilte det

VIDKUN QUISLING I HJEMBYEN. Hirdens 8. regiment hadde tilhold i Festiviteten, en av Skiens mest representative bygninger. Her er føreren på besøk og holder tale foran en visjonært dekorert scene med den germanske ørnen og faner med fylkessymbolet: stridsøksa.

Foto: Jensen Atelier / Telemark Museum

partiskillet ingen rolle. Den første oppgaven var å utfordre norske nazister med motpropaganda og politisk arbeid for å hindre rekruttering og armslag for NS lokalt. Den neste var å organisere militær beredskap for å være klar til å bistå en mulig alliert invasjon.

Norges Kommunistiske Parti, NKP, var et parti med en relativt sterk stilling i Nedre Telemark. Partiledelsen følte seg bundet av ikkeangrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen og definerte den pågående krigen som en kamp mellom imperialistiske makter som arbeiderklassen måtte holdes utenfor. Den lokale ledelsen i Telemark NKP inntok det samme standpunkt, og i et vedtak 19. mai oppfordret Telemark distrikt av NKP myndighetene til aktivt å arbeide for å få til et varebytte med østeuropeiske land.⁷ Definisjonen av krigen som uvedkommende for arbeiderklassen vakte sterke reaksjoner blant arbeiderpartifolk og andre som hadde vært med og kjempet på Hovinheia og i Vinje. NKP snudde først for alvor etter Tysklands overfall på Sovjetunionen 21. juni 1941 og gikk deretter aktivt inn på motstandssiden på følgende hovedområder: illegal avisproduksjon og sabotasje. Lenge var mistenksomheten mellom de to illegale miljøene stor og samarbeid vanskelig, men det kom til et visst funksjonelt samarbeid mot slutten av okkupasjonen.

NYORDNING OG MOTMAKT

Den politiske nyordningen i Telemark fulgte det mønsteret som avtegnet seg på nasjonalt plan (se Rovde). Det kommunale selvstyret ble avskaffet og erstattet med førerstyrte institusjoner. Offentlige organer ble endret i pakt med styringsideologien til NS for å tilpasses prinsippene for førerstyre og fagstyre. Innenriksminister Viljam Hagelin oppnevnte bankmannen Egil Hauglid til ny rådmann i Porsgrunn fra 1. august 1941 (se Rovde). Sammen med oppnevnelsen fikk han med seg en hemmelig instruks med navn på

personer i kommunene som skulle sies opp, og navn på NS-medlemmer som skulle innsettes.⁸ Alle offentlige ansatte ble utsatt for et press om å melde seg inn i partiet eller å arbeide etter det nye regimets retningslinjer. Politiet ble satt under et særlig hardt press, og i Porsgrunn og Skien meldte samtlige politifunksjonærer seg kollektivt inn i NS. Motivene bak kunne være svært så ulike. Enkelte valgte medlemskap som dekke for motstandsaktivitet, og mange fremholdt at det var bedre at hele etaten gikk med på dette kravet, dersom alternativet kunne bli oppsigelser og innsetting av hirdmannskaper.⁹

Skolen og ungdomsorganisasjoner som sto for oppdragelse og indoktrinering av barn og unge, hadde under oppbyggingen av nazismen i Tyskland vist seg som en av nøklene til nazistenes suksess med å skape oppslutning i befolkningen. Dette var også viktig for Quisling. 1. februar 1942 ble han utnevnt til regjeringssjef gjennom den såkalte statsakten, med tittel ministerpresident. Den første store satsingen hans i den nye rollen var opprettelsen av Lærersambandet, en korporativ yrkessammenslutning med obligatorisk medlemskap. Kort tid etter statsakten dro han til en stort anlagt NS-mønstring i Skien hvor budskapet var at NS-staten anerkjente og bygde på ungdommens kraft, idealisme og handlingstrang. Quisling ble fremstilt nærmest som en frelser: «Vidkun Quisling er fostret her i Telemark. Han går foran og kaller på Norges ungdom som vil følge ham.»¹⁰ Gjennom det korporative Lærersambandet krevde partiet lojalitet fra alle landets lærere og stilte krav om at de skulle legge opp undervisningen i tråd med prinsippene for den førerstyrte og nasjonalsosialistiske stat. En moterklæring ble forfattet av den sentrale sivile motstandsledelsen i Oslo og spredt utover hele landet. I Telemark ble formannen i Skien lærerlag, Bredo Henriksen, en ledende person i den lokale skolestriden. Fra den sentrale koordi-

nasjonskomiteen for motstandsarbeid, KK, ble paroler, instruksjoner og informasjon motatt, bearbejdet for lokal bruk og distribuert til hele fylket gjennom kontakter i hver kommune. Som Sivilorganisasjonens leder i Telemark møtte Henriksen den 8. august 1943 representanter fra Holla, Lunde og Drangedal der lokale celler for å drive sivil motstand ble etablert.¹¹

NS avholdt flere fellesmøter i Grenland om skolen, der prinsippene for den nye tid og kravet til lojalitet fra lærere og skolestyres side ble fremholdt. De fleste steder ble medlemmer av skolestyret byttet ut, og den nye lederen i Tinn uttalte ved sin tiltredelse i februar 1942 at dersom lærerne «... heller ville

være tjenere for de internasjonale pengejødene enn for sitt eget folk, må det bli store forandringer i Tinn kommunes skolevesen».¹² Solum kommune var et av de distriktene der den lokale striden ble særlig hard. Lærer Bjarne Bjørnstads beretning om hendelsene der viser en seig maktkamp mellom de lokale NS-myndighetene og lærerstaben på Skotfoss som nådde et klimaks i mars 1942. Da ble Bjørnstad arrestert og ført til Stavern sammen med mange andre lærere fra hele Telemark og Vestfold. Arrestasjonslistene ble utarbejdet av lokale NS-medlemmer, og flere av de arresterte lærerne fra Telemark var blant de 500 lærerne som ble deportert til Finnmark. Selv etter at de deporterte lærerne

AVLEVERING AV HESTER.

Wehrmacht hadde et stort behov for transportmidler og rekvirerte både kjøretøy og hester fra lokalbefolkningen. For bønder som trengte hestekraft til landbruk og tømmerhogst, var dette et merkbart inngrep i driften. Her er det Lunde som er åstedet for tvangsavlevering, og mange mennesker i bygda har møtt opp som tilskuere til hendelsen.

Foto: Fotograf ukjent /
Telemark Museum

PROPAGANDA.

Plakatkonsten til NS var klar i fargebruk og symbolikk. NS fikk økonomisk støtte fra okkupasjonsmakten til å produsere verveplakater og propagandamateriell. Denne er fra 1941 og spiller på verdier som styrke, ungdom, norsk natur og en stolt historisk fortid.

Illustrasjon: Kaare Sørum.
Trykk: Thon og co.

PÅ LEIR. NS-bevegelsen i Telemark brukte samme metode som det tyske NSDAP for å begeistre ungdommen. Samlinger med friluftsliv, patriotiske sanger ved leirbålet og kameratskap var sentrale elementer. Her er Porsgrunns lag av NS-ungdomsfylking i 1935.

Foto: Fotograf ukjent /
Telemark Museum

ble frigitt i november og hadde måneder med fysiske påkjenninger i fangenskap i Finnmark bak seg, fortsatte presset mot den enkelte lærer om innmelding.¹³

Høsten 1941 ble en gruppe på tolv elever utvist fra Skien latinskole og ved departemental beslutning også fratatt retten til all utdanning ved høyskoler eller universitet på bakgrunn av en politisk demonstrasjon. Skolen sendte elevene ut på potetopptaking, men da de oppdaget at bonden var NS-mann, nektet de å arbeide. Utvisningen førte til at det ble arrangert en illegal «jøssingskole», der åtte av de utviste elevene ble undervist nærmest på dugnad av skolens lærere og studenter. Etter krigen fikk alle godkjent artium av departementet.¹⁴ I Bø skrev lensmannen ut en attest på John Haaverstad som betegnet ham som «aktiv motstander av NS». Ifølge NS Studentfylking var følgene: «Student med denne betegnelsen vil ikke bli opptatt ved høgskole eller universitet.»¹⁵

På Skotfoss ble flere lærere avsatt og nektet å undervise, men det viste seg å bli vanskelig for NS-myndighetene å skaffe tilstrekkelig politisk lojale lærere som også var faglig kvalifisert og personlig egnet for

arbeidet. Etter flere skandaleansettelser av personer som var uegnet, ble skolen i lange perioder holdt stengt. Lokalt innsatte skolebyråkrater utsatte enkeltlærere for sanksjoner og trusler om lønnstrekk og med oppsigelser, forflytninger, utkastelse av tjenesteleilighet og nekting av pensjonsopptjening. Det illegale nettverket i Skien fulgte opp enkeltsakene og organiserte dessuten en form for juridisk rådgivning.¹⁶

I tillegg til skolen ble også idrettsorganisasjoner og andre sivile sektorer, ikke minst kirken, utsatt for nyordning og nazifiseringsfremstøt (se Olstad). Kirkekampen førte blant annet til at Quisling opprettet en helt ny kirkelig struktur, og protesterende prester ble avsatt (se Gulliksen). I Holla ble det innsatt «prest» med fortid som sjømann, sjåfør og tjenestemann i prispolitiet. Han fikk et lynkurs i teologi før han kom til bygda.¹⁷ Den striden om ideologi og verdier som ble utkjempet innen idretten, kirken, skolen og flere andre områder, har fått fellesbetegnelsen holdningskamp. Et interessant trekk ved den er at den avfødte politiske organisasjoner som ikke hadde noen organisatoriske forløpere, og de fikk heller ingen etterfølgere.

Målet var å hindre nazifisering av samfunnet, dels gjennom offisielle kanaler der det var mulig, men hovedsakelig gjennom mobilering, bevisstgjøring og ideologisk skolering som måtte skje i skjul – i illegalitet. Aviser, løpesedler og annet skriftlig materiale som ble produsert og distribuert, ble viktig for å få usensurert informasjon ut til befolkningen og for å forme motstandsholdninger i en situasjon der myndighetene forsøkte å kontrollere alt fra medier til folkebibliotekenes litteraturtilbud. På Rjukan bibliotek foretok NS-myndighetene allerede høsten 1940 utrensninger i «Nord-Europas største samling av kommunistisk-marxistisk litteratur». ¹⁸ Rjukan og Tinnsamfunnet, som hadde rike tradisjoner for klassebevisst arbeiderkultur og politisk opplysningsarbeid, svarte med å etablere en rik illegal skriftflora som overbrakte nyheter og særmeldinger fra London, men også paroler som søkte å stive opp holdninger og adferd i en befolkning som levde tett innpå fienden i arbeids- og hverdagsliv. ¹⁹ Den illegale avisfloraen gjenspeilte også konfliktlinjer mellom motstandsgrupperinger. På Notodden ble avisa *Fronten*, som utgikk fra Milorg-kretser, utfordret av den kommunistiske *Fritt Fram* som ble etablert i en fase der *Fronten* stanset. Kommunistene sto for en mye mer aksjonistisk linje, i holdning og praksis, og brukte avisa til å berette om vellykkede sabotasjehandlinger. I *Fronten* ble slike «nyheter» ikke nevnt, eller de ble definert som illegitime og uansvarlige og uten London-godkjenning. ²⁰

MILITÆR MOTSTAND

Carl P. Wright, som også grunnla den illegale avisa *Alt for Norge*, innså raskt behovet for å danne en form for militær beredskap og organisering, og at det var fornuftig å skille mellom sivil og militær virksomhet. Denne tidlige delingen førte til at det militære arbeidet ikke ble rammet av den første store opp-

rulling og arrestasjonsbølgen som rammet motstandsarbeidet i Skien. Både Løberg, Wright og Cappelen senior ble arrestert i slutten av sommeren 1940, noe som rammet den tidlig organiserte sivile motstanden hardt. Ansvaret for det militære arbeidet ble gitt kaptein Arthur Hauge. Det ble lagt opp omhyggelige rutiner for sikkerhet, som ble forsterket ved hver senere omorganisering og lederbytte. Fram til våren 1942 dreide dette arbeidet seg i førte rekke om å danne nettverk og bygge opp en organisasjonsmodell og sette opp lister over aktuelle mannskaper. Liknende organiseringsfremstøt skjedde i Øvre Telemark, hvor arbeidet etter hvert ble koordinert fra Notodden. I Telemark ble de to hovedgrenene av Milorg kalt D 16 (Øvre Telemark, Kongsberg og Numedal) og D 17 som omfattet hele Grenlandsområdet. Ved frigjøringen utgjorde disse til sammen en styrke på flere tusen mann. De fleste av disse hadde vært gjennom militær trening og hadde tilgang på våpen. Til sammen 22 våpenslipp ble tatt imot i D 17, de fleste i området Luksefjell i Øvre Gjerpen. I området D 16 kom det første flyslippet til Milorg

ILLEGAL AVISPRODUKSJON.

Det var mange kvinner med i produksjon og distribusjon av illegale skrifter, og de spilte en stor rolle for den frie meningsdannelsen og utgjorde dermed en viktig motvekt til den offisielle propagandaen.

Foto: Jensen Atelier / Telemark Museum

På flukt: Etter at Dixe Cappelen ble arrestert, gikk Gudrun aktivt inn i motstandsarbeidet og fungerte som kurer mellom Grenland og Oslo. Her er hun ankommet som flyktning til Sverige i 1942 etter å ha fått farget håret og sprøytet parafin i nesen.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

Motstandspar: Ekteparet Cappelen flyktet til Sverige etter Dixes flukt fra fengselet. Her er de fotografert i selskapelig lag, 15 år etter krigen.

Foto: I privat eie

GUDRUN CAPPELEN – EN MOTSTANDSKVINNE

Gudrun Cappelen fra Skien (1910–1997) var gift med Didrik, kalt Dixe eller Dixie, Cappelen og hadde i 1940 tre barn. Familien bodde på Falkum i Skien. Gudrun skriver i artikkelen «Noen av mine krigsopplevelser»: «Den 9. april 1940 ble et skille ikke bare i norgeshistorien, men i mitt liv.»

Mannen Dixe og svigerfaren, Didrik Cappelen senior, var begge med i Skiensgruppa, som den 17. april startet motstandskampen i Telemark. Den 30. august 1940 ble Dixe Cappelen arrestert sammen med blant andre Sverre Løberg. Gudrun som hadde kjennskap til mannens mange forbindelser, klarte å advare noen. Cappelen og Løberg ble mishandlet under forhørene og satt i hver sin enecelle. Gudrun besøkte ham lovlig, med skriftlig tillatelse fra Gestapo, en gang i måneden og ulovlig opp til flere ganger i uka ved å bestikke de tyske fengselsvaktene. På denne tiden var hun kurer mellom

daværende kaptein Arthur Hauge, som var leder av Hjemmefronten i nedre Telemark, og major H. Haneborg Hansen i Hjemmefronten i Oslo.

Den 11. desember 1941 ble tiltalebeslutningen opplest for Cappelen. Anklagene gikk ut på hjelp til fienden, spionasje og organisering av motstandsgrupper. Saken skulle behandles av Reichskriegsgericht i Berlin, og forsvareren, høyesterettsadvokat Mellbye, opplyste at det etter all sannsynlighet ville bli tre dødsdommer uten benådning fordi han ikke hadde tilstått. Gudrun skrev: «Da jeg fikk se anklagen – smuglet fra min mann til meg – ble jeg dødsens ulykkelig. Da måtte jeg finne på en måte å befri ham på. Mange ideer ble forkastet. Til slutt var den beste utvei – en kjempebløff.»

Cappelen som simulerte syk, fikk hjelp av leger og diakoner på fengselspsykehuset i Åkebergveien, mens Gudrun sammen med sine kontakter i Hjemmefron-

Dixe Cappelen ble arrestert allerede i august 1940 og satt fengslet i den tyske avdelingen for fanger i Åkebergveien kretsfengsel i Oslo.

Foto: Fotograf ukjent / Hans-Olav Oldrup Johnsen

ten, bl.a. professor Birger Bergersen og gullsmed Torolf Prytz, som var fetter til Gudrun, forberedte fluktplanen. Gudrun skaffet til veie opplysninger om fengslet, rutiner med kart og skisser som var nødvendige for å gjennomføre flukten. Den 30. januar 1942, ett år og fem måneder etter arrestasjonen, kom en bil til Åkebergveien om kvelden med tyske skilt og to karer utkledd i lærfrakker og fjær i hatten som utga seg for tysk kriminalpoliti og skulle forhøre Cappelen. De to var motstandsmennene Arne Qvenild, for øvrig Gudruns svoger, og Kristian Aubert. «Kommissær Schmidt», Arne Qvenild, forlangte bryskt å få fangen med til konfrontasjon på Victoria terrasse. Med Cappelen og Qvenild i baksetet og Aubert som sjåfør forlot de fengslet. Gudrun og Dixe ble forent i en villa i Holmenkollåsen. Etter 14 dager i dekning ble ekteparet loset til Halden, og om nattet snek de seg over den islagte Iddefjorden til Sverige.

Historien om den vellykkede aksjonen spredde seg via illegale aviser som en seiersmelding fra fronten. Det NS-styrte Innenriksdepartementet frakjente den 28. februar 1942 bl.a. Didrik Cappelen jr., Martin Tranmæl og C.J. Hambro norsk statsborgerskap og inndro all deres formue.

I Stockholm arbeidet Dixe for Den norske legasjonen. Gudrun arbeidet som norsk lotte: «Vi marsjerte, kokte for de norske polititroppene som ble utdannet i Sverige, arbeidet som hjelp på sykehus – alt som brukes ved Norges frigjøring.» I 1944 fløy ekteparet over til England, og Gudrun ble ansatt i E-staben ved ambassaden som K-soldat⁵² fram til mai 1945 da hun reiste til Sverige og senere tilbake til Norge. «Den 15. mai kom jeg hjem til fred, til barn og familie og en ufattelig glede.»

8. mai 1990 fikk Gudrun Cappelen Deltagermedaljen fra krigen.⁵³

Cappelen simulerte syk og ble på et tidspunkt innlagt på Ullevål sykehus. Her er han avbildet lengst til høyre sammen med medfanger. Sykehuset mottok mange arresterte fanger med fiktive behandlingsbehov, og de norske legene og pleierne var ofte i stand til å hjelpe fangene med å smugle viktig informasjon ut eller å holde dem tilbake, slik at de slapp harde forhør.

Foto: Fotograf ukjent / Hans-Olav Oldrup Johnsen

SABOTASJE. I det siste krigsåret trappet motstandsbevegelsen kraftig opp aktiviteten for å hindre tyske troppeoverføringer fra Norge til kontinentet. Dette viser resultatet av en sabotasjeaksjon mot jernbanelinja i Bø i månedsskiftet mars/april 1945.

Foto: Øivind Eliassen

HJEMMEFRONTEN STÅR FRAM. I maidagene 1945 kunne Hjemmefronten vise seg offentlig. Denne gruppen er fra Bø, og bildet er tatt på Bø stasjon. Våpnene er Lee-Enfield rifler og Stenguns fra flyslipp på Breisås i Bø.

Foto: Øivind Eliassen / Telemark Museum

avsnitt 163, Hjartdal/Øvre Telemark, til Torvetjønn i Mælefjell natten til 2. april 1944. Foruten Torvetjønn ble tre andre steder brukt som slippsteder.²¹ Etter et slipp 12. desember kunne hele Vest-Telemark bevæpnes, og i januar 1945 var også bevæpningen av Notodden og Gransherad avsluttet.²² Fra 1943 ble instruktører fra Linge-kompaniet sendt for å drive trening i våpenbruk og sabotasje. I tillegg ble det brukt lokale instruktører som Kjell Staal Eggen og Tor Namlos.²³

Under kampen mot Arbeidstjenesten, som var i ferd med å tvangsutkalle flere årganger av unge menn, ble kartotekene med innkallingsopplysninger sprengt i Skien og Ulefoss i mai 1944 under ledelse av Kjell Staal Eggen og Roald Skjærum.²⁴

Operasjon Betongblanding var kodenavnet til Milorg på en omfattende jernbanesabotasje vinteren og våren 1945. I Telemark var Milorg-grupper fra Skien, Porsgrunn, Notodden, Kragerø og Bø i aksjon mot jernbanebruer og kraftlinjer på Sørlandsbanen og Bratsbergbanen fra den 14. mars og ut i april. Den mest omfattende og dramatiske var mot

Svartufsbrua ikke langt fra Nisterud stasjon. Milorg-styrken på 18 mann kom i kamp med det tyske vaktmannskapet, og fire tyskere falt før den 38 meter lange brua knakk og ble hengende i den ene bærebjelken. All trafikk på Bratsbergbanen stanset i to uker.²⁵

I 1944 ble det organisert et system av celler, der trente Milorg-jegere lå i permanent beredskap for å kunne gå i kamp nærmest uten forvarsel. Den siste trefningen mellom grupper tilknyttet Milorg og en avdeling SS-soldater, en trefning som også ble en av de siste mellom nordmenn og tyskere i Norge, fant sted på Mofjellstulen nord for Skien 6. mai. Fire nordmenn oppholdt seg i en skoghytte og ble angrepet etter at SS hadde tvunget en lokal kjentmann til å vise vei. Alle fire klarte å skyte seg ut og unnsnippe. En SS-mann ble drept.²⁶

I D 16-distriktet ble det bygd opp lignende celler og gitt opplæring ved hjelp av innsendte instruktører. Men distriktet ble svekket av flere tyske opprullinger. I månedsskiftet januar/februar 1943 måtte flere av kontaktene i Vest-Telemark gå i dekning på

ILLEGAL 17.MAI-FEIRING.

Under krigen ble feiringen av nasjonaldagen og bruk av norske flagg forbudt.

Det førte til at mange fant måter å markere dagen på i all hemmelighet, ofte langt til skogs. Praksisen bekreftet fellesskap om den nasjonale identiteten og var en måte å markere at det fantes rom der regimets totalitære ensretting ikke nådde fram. Dette toget gikk opp til Storhaug i Gjerpen, og året er 1943.

*Foto: Arne Kullerud /
Telemark Museum*

grunn opprulling på Sørlandet der de hadde kontakter.²⁷ Natt til 24. november gikk tysk og norsk politi sammen med tyske soldater i gang med en omfattende razzia på Kongsberg, Notodden og områdene omkring. På Notodden ble rundt førti arrestert, blant dem flere av ledersjiktet. I tillegg måtte også flere komme seg unna.²⁸

Kommunistene i Telemark var særlig aktive i produksjon og distribusjon av illegale aviser, og de drev fra 1944 aktiv sabotasje mot skip og annen infrastruktur. Det ble blant annet gjort et mislykket forsøk i Porsgrunn på å senke Donau, det beryktede fange- og troppetransportskipet som Max Manus og hans gruppe senere senket i Oslofjorden. Et spesielt trekk ved de kommunistiske sabotørene var deres unge alder. Et team på tre, med dekknavn «Per, Pål og Rolf», utførte flere aksjoner mot båter som lå i dokk og mot et knottlager for å redusere tysk transportkapasitet av gods og mannskaper. Per og Pål het egentlig Einar Krogstad og Tor Midtbø, og de gikk begge i avgangsklassen i Skien latin-skole. De var flere netter ute og festet sprengladninger i elva ment for båter, før de møtte opp på skolebenken dagen etter. Rolf var ti år eldre, het Sigurd Christensen og var NKPs sabotasjeleder. En annen sentral person var Einar Rasmussen, men han måtte flykte til Sverige i oktober 1944. I Sverige ble han tatt opp i Milorg og brukt som kurer mellom Milorg-grupper og legasjonen i Stockholm.²⁹

En viktig innsats i kampen mot den nazistiske stats militærmakt fant sted utenfor Norge og utfoldet seg i spenningsfeltet mellom sivile og militære kampformer. Dette var det sjømennene som sto for. De fleste som seilte i handelsflåten da krigen kom, gikk med krigsviktig tonnasje for de allierte, og de ble stående i tjeneste ut hele krigen. Sjøfolkene ble i en grad som knapt andre norske krigsdeltakere utsatt for voldssomme krigshandlinger, og led samtidig under savnet av familie og hjemlandet. I en

oversikt over norske sjøfolk som døde i utenriksfart i perioden 1940 til 1947, kom 163 fra Telemark. Av disse omkom 103 som følge av krigshandlinger og resten av årsaker som sykdom, ulykker m.m.³⁰ Bare fra Bamble og Langesund er det dokumentert over 200 navn på krigsseilere. Hele 48 av dem omkom. Vi tar med en beskrivelse fra Gunnar Gundersens opplevelser i havnen Bari i Middelhavet:

«[...] så eksploderte ammunisjonslasten på kanondekket, og fem mann ble drept. [...] vi måtte redde oss i den siste livbåten, men den var synkeferdig og vi sto i vann til livet. Da eksploderte en svær 10 000-tonner bak oss, og mengder av metallsplinter ble slengt i alle retninger. En av karene, en maskinist fra Skien som hadde mistet hjelmen sin, ble truffet og drept momentant.»³¹

En episode er siden blitt stående som et eksempel på sjøfolkene ekstraordinære innsats. MS Borgestad ledet i februar 1941 en konvoi fra Freetown i Sierra Leone på den vestafrikanske kysten til England da den ble angrepet av den tyske panserkrysseren *Hipper*. Mannskapet styrte skipet rett mot den tyske angriperen og fikk den avledet fra konvoien, noe som kostet *Hipper* verdifull tid og ammunisjon. MS Borgestad gikk ned med alle 31 om bord derav en kvinne. MS Borgestads handlemåte var en av årsakene til at *Hipper* ikke klarte å ødelegge hele konvoien. Kapteinen, Lars Grotnæs, ble posthumt tildelt Norges høyeste utmerkelse: Krigskorset.³²

Alle former for motstandshandlinger var forbundet med høy risiko. De som ble tatt for arbeid med illegale aviser og for militær motstand, ble utsatt for tortur, fengsel, deportasjon og i verste fall henrettelser. Motstandsbekjempelsen i Telemark hadde utgangspunkt i et distriktskontor for sikkerhetspolitiet (SD) i Larvik, ledet av Willy Laqua og Hermann Wernisch, som senere ble avløst

av Franz Dietzmann. Denne sentralen dekket Telemark med hjelp av lokale tyske avdelinger og lokalt norsk politi. Infiltrasjon var en vanlig metode SD brukte for å skaffe seg informasjon om motstandsmiljøer. En viktig kilde for sikkerhetspolitiet til miljøet i Vest-Telemark var en NS-mann under dekknavnet «Odd Klever». Han var født på Dalen og oppvokst i Skafså. Han infiltrerte motstandsmiljøet i hjemtraktene og mottok penger for sine rapporter. Hans kynisme og ryggesløshet sjokkerte til og med tyske oppdragsgivere fordi han ga opplysninger som rammet hans egen bror.³³ Angiveren på Dalen ble identifisert av Milorg gjennom telefonavlytting og ble senere likvidert. Til sammen syv slike likvidasjoner er kjent fra Telemark.³⁴

DEN NAZISTISKE RASEPOLITIKKEN OG TELEMARKS GERMANISKE ARV

Skandinavia, og særlig Norge, var regnet som et rasemessig verdifullt område, og interessen for den nordgermanske kulturarven var stor i Heinrich Himmlers SS. Denne mektige organisasjonen sto bak folkemordet på de europeiske jødene og var sentral i bekjempelsen av politiske regimemotstandere og i utformingen av regimets rasebaserte befolkningspolitikk. Ideologisk var den opptatt av å knytte raseidealene til en germansk fortid, og Norges eldste historie sto sentralt ikke bare i det norske NS, men også i arbeidene til kulturhistorikere knyttet til Himmlers «vitenskapsavdeling» *Ahnenerbe*, Fedrearven.³⁵ Flere professorer fra Tyskland besøkte i 1943 og 1944 noen av Telemarks sentrale kulturminner, særlig stavkirkene i Heddal og Eidsborg, for å dokumentere det de tolket som germansk bygningskulturarv. Forherligelsen av den nordiske rase hadde sitt motstykke i klassifiseringen av jøder og visse slaviske folk som undermennesker. I Telemark ble russiske krigsfanger brukt som slavearbeidskraft, og leire ble etablert blant annet i Valebø, Dran-

LANG SLANGE. Et vanlig trekk i bybildet under krigen var de lange køene for mat og andre nødvendighetsartikler som det var knapphet og streng rasjonering på. Tiden en husmor brukte på stå i slike køer, var ofte lang, og mange lot seg derfor friste til å finne mer uoffisielle veier mellom kjøper og selger. Bildet er fra Handelstorget i Skien.

Foto: Fotograf ukjent / Telemark Museum

gedal, Fyresdal, Nissedal, Gvæpseborg og Porsgrunn.³⁶ Fangene ble brukt til å bygge infrastruktur, slik som høyspentledning fra Mår kraftstasjon på Rjukan til Herøya. Andre steder, som i Drangedal og Nissedal, var det tømmerhogst og veibygging de ble satt til. Elendige boforhold og utilstrekkelig ernæring i kombinasjon med hardt arbeid påførte fangene store lidelser. Lokalbefolkningen bistod fangene med mat og hjalp dem som klarte å flykte. Rømningsforsøk eller mindre forseelser ble reagert på med tortur og sadistisk mishandling som i mange tilfeller endte med døden.³⁷

FOLKEMORDETS FORGREININGER – FRA WANNSEE TIL FALKUM

I Wannsee-villaen utenfor Berlin møttes i januar 1942 ledere i staten og partiet til en konferanse som trakk opp retningslinjer for å koordinere gjennomføringen av folkemordet på de europeiske jødene. David Becker, familiefar med kone og tre barn og eier

RASETEORI OG SKYLLEVANN

De ideologiske røttene til Nasjonal Samling finner vi både internt i Norge og i importerte varianter fra Europa, først og fremst Italia og Tyskland. Sentralt i den tyske raseideologien sto ideen om den nordiske rasens overlegne kvaliteter. Den hadde flere kilder, men en av de viktigste var en forfatter som hadde blitt inspirert av et opphold i Telemark. Tidlig på 1920-tallet understøttet forretningsmann Christoffer Blom fra Skien sin datter og hennes tyske ekte mann Hans F.K. Günther med bolig og livsopphold siden Günther for tiden var arbeidsløs og ønsket å drive feltstudier for et forskningsarbeid. Under en reise med kanalbåten gjennom Telemark gjorde han

begeistrede observasjoner av det han beskrev som den nordiske rase i sin mest opprinnelige form. I sin bok om rasevitenskap skriver han om slusevokteren på Vrangfoss med de høye kinnbena som tross slitte arbeidsklær og ytre proletær status avslører at han var av gammel nobel jarleslekt. Videre skriver han om «gudebarna» som løp lekende rundt på Bakken i Skien. Tross filler og fattigdom slo rasens edle karakter gjennom også hos dem. Günther hadde etablert et stort nettverk blant norske meningsfeller og raseforskere av mer eller mindre dubiøs karakter. Etter at hans publikasjoner ble kjent, gjorde han raskt karriere i Tyskland og ble den ledende

Arisk undersøkelse: En ung mann fra Grenland har meldt seg frivillig til krigsinnsats og undersøkes av en tysk lege eller raseekspert som bærer SS-uniform.

Foto: Jensen Atelier /
Telemark Museum

Rekruttering: Mellom 4000 og 5000 norske menn utførte aktiv krigstjeneste for Tyskland i norske regimenter eller tyske enheter. Telemark hadde en høyere andel frivillige enn andre fylker. Alle nordmenn som gjorde krigstjeneste på østfronten, måtte avlegge ed til Adolf Hitler, og det måtte klareres at de var av germansk eller arisk avstamning. Her foretar tyske spesialister utvelgelsen av frivillige fra Hirdens hovedkvarter i Skien. De få tusen norske mennene utgjorde en ubetydelig militær ressurs, så hensikten var ikke behovet for mannskaper, men å skape en ny, ideologisk skolert elite som utviklet et fellesgermansk verdensbilde. De skulle herdes i utryddelseskrigen i øst, og deretter delta i styringen av det nye Norge. De skulle også bidra til kolonisering av gammelt norrønt kulturland når de slaviske og jødiske folkene var nedkjempet, og enkelte bondesønner ble motivert av drømmen om et jordegods i øst.

Foto: Jensen Atelier / Telemark Museum

raseteoretikeren for det nazistiske regimet. Quisling ble selv tidlig opptatt av slike tanker. Dyrkingen av den raserene norske bondeslekten og arven fra den krigerske vikingtiden var bærende elementer i Nasjonal Samlings ideologi. Quisling selv trakk ofte linjer mellom seg selv og de gamle nordmenn ved å vise til sin oppvekst blant vikinggraver.

Sitat fra Quislings forsvarstale i lagmannsretten den 6. september 1945:

«Jeg er vokset opp i en trang fjelldal som den gang ennå var et vilt landskap og hvor det bodde kanskje til dels ville folkeferd. Jeg er vokset opp mellom vikinggraver, mellom bibelhistorie og saga. Jeg tilhørte en gammel slekt og jeg ble alltid innprentet ættestoltheten og ættesagaen og forpliktelsene

like overfor mitt folk. Bjørnson og Ibsen er av den samme slekt som jeg, – det er iallfall ikke skyllevann i mine årer.»

Vidkun Quisling (1887–1945) født i Fyresdal, norsk offiser og politiker (NS). Han var sønn av prosten Jon Lauritz Quisling, tok artium i Skien 1905.

Quisling overgav seg til politiet 9. mai 1945. Han ble stilt for retten i august og dømt til døden for landssvik ved Eidsivating lagmannsrett 10. september. Han ble henrettet 24. oktober.

Quisling: a person who helps an enemy that has taken control of his or her country: traitor — often used before another noun ■ a quisling regime/government.

KILDER:

Günther, K.F. Hans: *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München 1928.

Kyllingstad, Jon R.: *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo 2004.

Store norske leksikon. <http://snl.no/>

[search?query=vidkun%20quisling](http://snl.no/search?query=vidkun%20quisling). Lest 30.10. 2013.

Quislings forsvarstale: <http://virksommeord.uib.no/taler?id=5621>. Lest 30.10 2013.

<http://www.learnersdictionary.com/definition/quisling>. Lest 30.10.2013.

MINNEKRUS. Porsgrundss Porselænsfabrik fikk store ordrer på storhusholdningsartikler i forbindelse med at over 300 000 tyske soldater krevde stor kantinekapasitet. Denne koppen er en gaveartikkel, spesialbestilt av Rikskommissariatet, avdeling for folkeopplysning og propaganda i 1944. Den har tydelige referanser til norsk fjord- og fjellandskap og den norrøne symbolikken som var svært populær blant tyskere som ønsket seg minner fra sin tid i Norge.

Foto: Ann Iren Ryggen Aasen / Telemark Museum

av en butikk i Skien sentrum, ble sammen med sin bror Louis arrestert høsten 1942 i forbindelse med lokale uroligheter og sendt til fangeleiren Grini i Bærum. Da det ble gitt ordre om å arrestere alle voksne jødiske menn, kom også den 17 år gamle sønnen Sigurd i faresonen. Kjell Staal Eggen skaffet Sigurd dekning. De neste dagene forsøkte Eggen gjentatte ganger å få hjelp av lederen for D 17 til å skaffe gutten transport til Sverige. Situasjonen skulle imidlertid bli enda mer dramatisk. 26. november gikk ordren ut til alle landets politikamre om å arrestere også jødiske barn, samt kvinner og menn over 60 år. Becker-familiens hus på Falkum var allerede beslaglagt, slik all jødisk eiendom ble av NS-myndighetene. Fru Becker ble oppsøkt på sin nye adresse av politiet og anholdt. Hun var snarrådig og ba om å få hente nødvendige ting i butikken til mannen og stakk så inn til nabobutikken hvor hun visste om en bakdør. I full fart løp hun gjennom byen og fikk varslet Eggen, slik at han klarte å hente de to mindreaårige barna før politiet rakk fram. I nettene som fulgte, patruljerte politiet i Skiens gater med familiens hund i et håp om at den ville lukte seg fram til deres skjulested. Etter dager på flukt og i ulike dekkleiligheter fikk Eggen omsider gjort en avtale med en kullskipper som brakte familien gjemt i lasten over til Sverige mot en klekkelig betaling i form av smykker. Lederen for Hjemmefronten i Skien hadde tidligere mottatt en større del av familiens fluktkapital for om mulig å bruke den til å bestikke vaktene på Berg for å slippe fri de to som satt der.

Hjemmefrontens leder underslo pengene for andre formål og nektet å sette organisasjonens ressurser inn for å hjelpe en jødisk familie i livsfare. Derimot var det ingen av dem som ble spurt om å hjelpe til med å holde dem skjult, som sa nei, og ingen av dem som kom i berøring med familiens situasjon, røpet informasjonen videre. Da deportasjo-

nen av den største jødiske fangekontingen- ten gikk ut fra Oslo med skipet Donau 26. november, var både far og onkel Becker om bord. Begge ble myrdet i Auschwitz.³⁸

INDUSTRISAMARBEID OG SABOTASJE

Hydro forvaltet store samfunnsverdier som en nøkkelindustri med mange ansatte. Selskapets egne interesser skulle vise seg å falle godt sammen med tyske interesser. Luftwaffe, under ledelse av Hermann Göring, hadde et stort behov for lettmetall. Hydro hadde også lenge hatt planer om å sette i gang produksjon av lettmetall, og krigen åpnet nye muligheter. Fra tysk side ble det opprettet to nye selskaper som skulle bidra til å gjennomføre lettmetallutbyggingen i Norge, AS Nordag og AS Nordisk lettmetall. I det siste var Norsk Hydro hovedaksjonær. Det ble satt i gang en storstilt oppbygging av nye produksjonsanlegg på Herøya i løpet av 1942 og 1943. Den planlagte aluminiumsproduksjonen var den viktigste industrielle enkelt-satsingen tyskerne hadde i Vest-Europa.³⁹ I løpet av en time den 23. juli 1943 angrep 54 Flying Fortress bombefly anleggene i tre omganger og slapp 1000–1500 bomber fra stor høyde og traff foruten fabrikkanleggene et relativt stort område rundt. 55 sivile ble drept og kanskje så mange som 150–200 tyske soldater. Skadene på lettmetallfabrikken var så store at tyskerne ga opp prosjektet.⁴⁰

Den tyske strategien gikk ut på å la Norsk Hydro beholde sin autonomi og eierskapsstruktur, men samtidig integrere bedriften tett i tysk krigsøkonomi gjennom samarbeid. Det involverte også omfattende bruk av slavearbeidskraft, hovedsakelig tvangsarbeidere og krigsfanger av slavisk herkomst. Hydros produksjonsanlegg på Rjukan var viktige av en annen grunn, nemlig produksjon av tungtvann. Det ble levert til tyske mottakere som arbeidet for å utvikle kjernefysiske våpen. På alliert hold var det noe usikkerhet

om hvor langt tyskerne var kommet i denne prosessen, men den var stor nok til at det ble besluttet å hindre produksjonen og eksporten av tungtvann ved sabotasje.

Det første forsøket på å ødelegge fabrikkene ble gjort i november 1942. Planen gikk ut på å slippe lokalkjente fra Kompani Linge ut i fallskjerm. Disse skulle fungere som en fortropp. Operasjonen med navnet Grouse ble ledet av Jens-Anton Poulsson. Etter dem skulle en gruppe engelske ingeniørsoldater komme i glidefly for å slutte seg til fortroppen og sammen angripe fabrikkene. 19. oktober 1942 ble den fire mann store Kompani Linge-gjengen sluppet over Telemark. Fra droppunktet måtte de gå et godt stykke på ski for å komme fram til fabrikkene. 19. november skulle de britiske ingeniørsoldatene fra 1. British Airborne Division lande på Hardanger-

vidda. To Halifax bombefly som tauet hvert sitt glidefly, kom inn over Norge. Det første trekket sirklet over målområdet, men måtte på grunn av dårlig sikt gjøre vendereis. Over Rogaland begynte begge flyene å ise. Sleperen røk, og glideflyet styrtet sør for Lysefjorden, mens trekkflyet klarte å vende tilbake til England. Det andre trekkflyet kom i vansker allerede ved innflyvningen over norskekysten, og både det og glideren styrtet. Mange omkom i selve styrten, og de overlevende ble henrettet kort tid etter. Hendelsen krevde til sammen 41 ofre, de fleste britiske. Aksjonen opererte antakelig i det ytterste flyteknologiske grenseland, og de norske værforholdene vinterstid var noe de britiske planleggerne ikke hadde klart å beregne følgene av. Denne tragiske utgangen på et spektakulært aksjonsforsøk ble lenge stående i

MOSKITOANGREP. Helt på slutten av krigen, i mars 1945, gjennomførte Royal Air Force et angrep på båter ved kai på Menstad. Hensikten var å hindre tyske troppeforflytninger til kontinentet i sluttkampene. Dette bildet er tatt fra cockpiten i et av de 40 Moskito-flyene som angrep fra lav høyde. I løpet av angrepet ble fire båter senket, og tre tyskere omkom.

Foto: Royal Air Force / Telemark Museum

FLYSLIPP. Forsyninger med våpen og utstyr fra England var avgjørende for motstandsgruppens operasjonsevne. Her er det Leif Tronstad, Knut Dagalid og Sveinung Landsverk som frakter utstyr fra et flyslipp hjem til hytta på Hamrefjell ved Møsvatn.

Foto: Per Longum / Norsk Industriarbeidermuseum

skyggen av den suksessen det etterfølgende forsøket fikk.

Seks nye fra Kompani Linge landet i februar på Hardangervidda for å slutte seg til Grouse-gruppen. Natt til 28. februar 1943 tok ni av dem seg fram til Våer, forserte juvet med den islagte elva Måna og nådde fabriken langs jernbanesporet, et område som ikke var minelagt. Mens et dekningsparti holdt vakt, trengte sprengningspartiet inn i tungtvannsanlegget og sprengte tungtvannscellene. 900 kg tungtvann ble ødelagt. Ødeleggelsene ble imidlertid raskt reparert, og de allierte besluttet å gå følge opp med en massiv bombing av anleggene. Dette hadde de norske planleggerne, med professor og major Leif Tronstad i en sentral rolle, vært sterkt imot. Det var dels fordi risikoen for mange uskyldige tapte liv var stor, dels

fordi ødeleggelsene ville kunne skade mer enn de tilsiktede målene og hindre fremtidig gjenoppbygging av norsk industri. Uten Tronstads viten ble en amerikansk flyflåte på 161 fly ledet til Rjukan 16. november 1943 der de slapp over 900 bomber over et stort område. 20 mennesker ble drept, de fleste kvinner og barn som satt i et tilfluktsrom. Ett fly ble skutt ned. Bombingen bidro til at tyskerne besluttet å avvikle tungtvannsproduksjonen, men hindret ikke forsendelser av allerede produsert tungtvann. Båten Hydro på Tinnsjøen ble derfor, som den siste av tungtvannsakksjonene, senket av en sabotasjegruppe ledet av Knut Haukelid for å hindre at en last med tungtvann om bord nådde bestemmelsesstedet i Tyskland. 14 sivile liv gikk også tapt i denne aksjonen. Kampen om tungtvannet kostet 35 sivile og 53 allierte

soldater livet. Hvor mange tyskere er usikkert da tallet på ferja ble oppgitt til fire, men er sannsynligvis høyere.⁴¹

I det siste krigsåret endret problemstillingen seg fra å hindre tysk utnyttelse av krigsviktig produksjon til å sørge for at tyskerne ikke fikk anledning til å ødelegge industriell infrastruktur i brent jords taktikk. En gruppe kalt «Sunshine», sammensatt av lokale Milorg-enheter og Linge-trente folk fra England, etablerte seg under ledelse av Tronstad i området for å koordinere motstandsaktivitet og organisere bedriftsvern. Den sørget blant annet for at et tysk vaktfly som kunne avsløre de illegale våpenslippene og annen virksomhet på vidda, ble uskadeliggjort. Etter å ha ledet og planlagt utallige raid og aksjoner fra England fikk Tronstad endelig etter eget ønske være med i innsats på norsk jord og ble sluppet i fallskjerm på vidda den 5. oktober 1944. Hans innsats i de månedene han opererte som leder for dette arbeidet, og som leder for Milorg D 16, var betydelig, men skulle likevel ende med tragedie. Sammen med Gunnar Syverstad skulle han forhøre den nazistiske lensmannen i Rauland, Torgeir Lognvik. Han hadde vist seg å representere en trussel mot motstandsvirksomheten, og det ble vurdert som en opsjon å likvidere ham som angiver. Forhøret fant sted på Syrbekkstaulen dit Milorg-mennene hadde brakt lensmannen. Broren hans hadde imidlertid tatt med seg lensmannens tjenestevåpen og fulgt etter i kidnappernes skispor. Han tok seg inn i hytta og skjøt og drepte Tronstad og Syverstad uten at de selv rakk å bruke sine egne våpen.⁴² Hendelsen førte til omfattende uro og aktivitet. Tyske razziaer ble gjennomført i hele Raulandsområdet og på Rjukan. Det kom til noen arrestasjoner og trefninger, men Milorgs hovedstyrker trakk seg lenger inn i fjellet dit tyskerne helst ikke bega seg. Jens-Anton Poulsson overtok ledelsen for D 16 i de siste ukene, og etter noen dagers intense forberedelser og trening kunne han i maida-

gene tre fram i lyset i spissen for 2100 menn og kvinner. Kampen om tungtvannet plasserte Rjukan-samfunnet og fjellregionen Hardangervidda i sentrum for dramatiske konfrontasjoner mellom de krigførende partene, på en måte som også trakk store deler av lokalbefolkningen med i begivenhetene.⁴³ Uten det store apparatet for logistikk, forsyninger og etterretning som lokale nettverk, Milorg og etterretningsgrupper, Hydro-ansatte og deler av lokalbefolkningen representerte, hadde ikke de spesialiserte militære operasjonene vært mulige. Samtidig var denne kontakten til lokalsamfunnet et risikoelement. Løsmunnede folk som var uforsiktige med hva de brakte videre av observasjoner, var et problem.

I slutten av 1944 henvendte en Rjukanmann i tjuårene seg per brev til det tyske sikkerhetspolitiet og tilbød seg mot betaling å samle opplysninger om motstandsmenn som skjulte seg på vidda rundt Rjukan. Brevet ble åpnet av Milorgs illegale postkontroll i Oslo, «Mikkeltjenesten», og videresendt til

TUNGTVANN. Tyske soldater overvåker ombordstigning på D/F Hydro på Tinnsjøen. Hydro var ferja som ble sprengt av tungtvannssabotørene 20. februar 1944.

Foto: Fotograf ukjent /
Notodden bibliotek

TRAGEDIEN. Fra venstre Konrad Yri, Einar Skinnarland, major Leif Tronstad og Sveinung Landsverk, alle sentrale i motstandsbevegelsen på Rjukan. Det endte tragisk for en av dem: Leif Tronstad.

I mars 1945 var gruppen redd for å bli avslørt av lensmannen i Rjukan og tok ham til fange. Lensmannen ble avhørt på ei hytte på Syrebekkestølen, men broren til lensmannen hadde fulgt etter dem bevæpnet og drepte både Leif Tronstad og Gunnar Syverstad.

Jon Landsverk og Einar Skinnarland gjemte likene i et vann like ved, men likene ble funnet av tyskerne dagen etter og deretter fotografert og brent. Einar Skinnarland (1918–2002) var radiotelegrafist og ble en av Norges høyest dekorerte krigsdeltakere, både med norske og utenlandske utmerkelser.

Foto: Per Longum / Leif Tronstad jr. fotosamling / Norsk Industriarbeidermuseum

ledelsen i Milorg. Angiveren fikk et falskt brev fra Statspolitiet hvor det ble opplyst at to statspolitimenn ville komme til Rjukan på avtalt sted og tid. Den 15. mars 1945 meldte *Norsk Tiend* i London at angiveren var funnet skutt.⁴⁴ Regelrette angivere, motivert politisk eller rett og slett av dusører som Gestapo jevnlig utlovet for informasjon, representerte en eksistensiell trussel som motstandsbevegelsen av og til måtte håndtere på den brutale måten som denne typen krigføring krevde.⁴⁵

FRIGJØRING OG OPPGJØR

Da det ble kjent at Tyskland hadde kapitulert, var tiden kommet for Milorg til å ta kontroll over situasjonen og sikre en maktovertakelse i fredelige former. Det gjaldt å sørge for at eventuelle tyske krigsforbrytere ikke skulle slippe unna, og å hindre selvtekt og lynsjustis fra befolkningen overfor kollaboratører og andre som var spesielt utsatt. På Høyers hotell ble den lokale tyske kommandanten funnet skutt for egen hånd. På Kviteseid ble det rollebytte. Frontkjemperskolen der Mil-

org-folk ble utsatt for harde forhør i april, ble interneringsplass for NS-folk i mai. Fanger ble fangevoktere og vice versa.⁴⁶

Arrestasjonen av personer som var mistenkt for kollaborasjon, foregikk stort sett uten alvorlige voldsepisoder. Et tragisk unntak fant sted i Vinje, der Halvor T. Lognvik ble skutt og drept da han satte seg til motverge under Hjemmefrontens arrestasjon av sønnen Johan.⁴⁷ Sønnen var for øvrig den samme som få uker tidligere hadde avfyrt de fatale skuddene mot Tronstad og Syverstad, noe som antakelig gjorde situasjonen særlig anspent. I Skien fant det sted voldshandlinger mot fanger som satt internert i Turnhallen. En påfølgende avisdebatt fikk fram de kritikkverdige forholdene, og *Varden* tok på lederplass avstand fra mishandlingen. Det gjorde flere andre motstandsfolk, selv om Staal Eggen forsvarte den som «et reelt måltid juling». Prost Henrik Seip avsluttet debatten med følgende ord: «Hva hjelper det at vi så grundig har slått nazismen, dersom våre sinn allikevel blir infisert av den, dersom nazistisk mentalitet blir tolerert og Gestapometoder godkjent blant oss?»⁴⁸

17. MAI 1945! Den første feiringen av nasjonaldagen i et frigjort land var preget av sterke følelser. Mange sørget over dem som aldri kom hjem, men glede og lettelse preget de fleste nordmenn i maidagene. Hjemvendte fanger fikk en prominent plass i feiringen, her går de i tog på Rjukan.

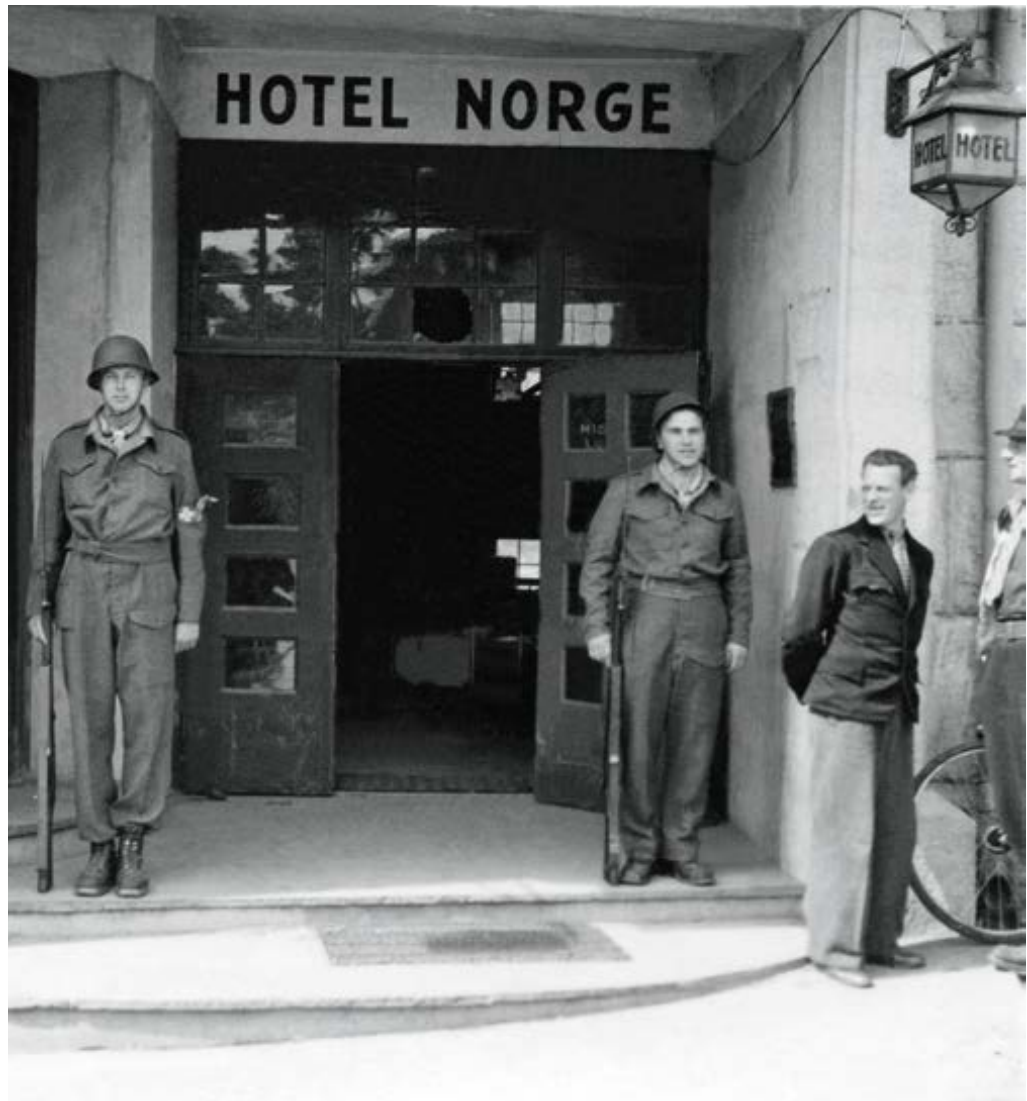
Foto: Per Longum / Norsk Industriarbeidermuseum

ROLLEBYTTE.

Hjemmefronten tok over vaktholdet av tidligere tyske tilholdssteder. Aasnesgården hadde tjent som tysk hovedkvarter på Notodden, men bygget hadde også huset illegal virksomhet.

Mens innsamlede radioapparater fra befolkningen lå i kjelleren, satt motstandsbevegelsen på loftet og lyttet til ulovlige radiosendinger fra London.

Foto: Fotograf ukjent / Hans-Olav Oldrup Johnsen

Flere hundre kvinner som ble mistenkt for å ha inngått forbindelser med tyske menn, ble internert i Skien. I Valebø var store deler av bygda involvert i aksjoner. Unge menn gikk med saks fra gård til gård og klippet håret på til sammen seks kvinner.⁴⁹ Lignende hendelser viste at det fantes et undertrykk av hevnbehov i befolkningen som det ble en utfordring å løse over i rettsstatlige former.⁵⁰

Vidkun Quisling ble anklaget for høyforræderi, dømt til døden og henrettet sen-

sommeren 1945. Navnet er siden blitt et verdenskjent synonym for landssvik. I Telemark oppnådde partiet Nasjonal Samling noen av sine beste valgresultater før krigen, og ideologien det var tuftet på, fant resonans i mange miljøer. Kombinasjonen av det tyske okkupasjonsregimet og lokal norsk nazistisk styring utløste ideologiske motkrefter og motstandshandlinger på ulike plan og fra ulike miljøer. I slutten av mai 1945 ble det opprettet en samleleir for til sammen 451 russiske fanger fra leire i Telemark på tomte til Nordisk

UTEFRONTEN MØTER HJEMMEFRONTEN. Sabotørene ble mottatt som helter på Rjukan etter frigjøringen. Det var samspillet mellom dem som hadde trent i England, og de hjemmebaserte styrkene som ga de gode resultatene når aksjoner skulle gjennomføres. Fra venstre Knut Lier Hansen, som deltok i senkingen av D/F Hydro i februar 1944, Rolf Solem fra Rjukan, senere politimester i Oslo, Gunnar Sønsteby, telemarking og sjef for Oslo-gjengen med kallenavnene «Kjakan» og «24», Normann Lind, britisk kaptein og sprengningsekspert, Jens-Anton Poulsson, som deltok i aksjonen mot tungtvannsanlegget på Vemork i februar 1943, og radiotelegrafist og kontaktperson for tungtvannssabotørene, Einar Skinnarland.

Foto: Per Longum / Norsk Industriarbeidermuseum

LOTTER. Mange kvinner, som disse fra Rjukan, gjorde en stor innsats som lotter under felttoget. Senere bidro mange av dem illegalt med tjenester innen sanitet og forpleining for Milorg og ble dermed en del av motstandsbevegelsens nødvendige infrastruktur.

Foto: Per Longum / Norsk Industriarbeidermuseum

lettmetall på Herøya. Det ble satt i gang innsamling av klær og sko i Skien og Porsgrunn før de reiste med tog til Oslo den 21. juni.⁵¹

Telemark var åsted for en av andre verdenskrigs mest spektakulære og vellykkede sabotasjeaksjoner, rettet mot Hydros produksjonsanlegg på Rjukan. Hydros strategiske valg om å inngå samarbeid med tyske industriinteresser om produksjon av lettmetall viser samtidig både hvor vanskelig det var for norsk næringsliv å unngå å bidra til den tyske krigsøkonomien, og hvilke økonomiske fordeler og rene fristelser det lå i et slikt samarbeid. Kampen mot nazifisering av idrettsliv, skole, kirke og en rekke

andre samfunnsområder ble koordinert fra sentralt hold, gjennom organiserte grupper som sendte ut paroler og strategiske råd, men det var den enkelte skolelærer, prest og idrettsleder som møtte de personlige konsekvensene av å holde fronten lokalt. Beckerfamiliens skjebne gjenspeiler både de norske og de europeiske aspektene av folkemordet på jødene med forfølgelse og menneskejakt, deportasjon og massedrap. Den viser også at det i Telemark fantes mennesker som stilte seg til disposisjon for dette morderiske prosjektet, men også at det var personer som engasjerte seg for å redde liv uten å ta hensyn til den risikoen de selv løp. *

FRITT ORD. 7. mai fikk innbyggerne på Notodden utlevert de beslaglagte radioapparatene. Årene med sensurert presse, radiostillhet og stjålen lytting på sendinger fra London ble snart avløst av ordinære radiosendinger fra NRK.

Foto: Fotograf ukjent / Hans-Olav Oldrup Johnsen

FLAGGET HEISES.

I maidagene 1945 ble det norske flagget hentet fram og heist på offentlige bygninger og private flaggstenger. Barn som vokste opp under krigen, hadde ikke sett annet enn det tyske hakekorset eller det norske NS-flagget i det offentlige rom. Her fra Aasnes-gården på Notodden.

TRADISJON OG FORANDRING

Kulturliv i Telemark etter 1905

Øyvind T. Gulliksen

OM TELEMARSKULTUR

Telemark har vært gjennom mange kulturelle endringer sia 1905. For det første er det ikke skarpe skiller mellom bygd og by lenger. Når det likevel kan være vrient å samle Telemark til ett kulturområde, er det nettopp fordi fylket favner så vidt og er såpass delt, kulturelt sett. Samtidig er det nettopp variasjonene som beriker kulturlivet i fylket. Flytting til byområda har vært stor i Telemark som andre steder, samtidig som uttrykket «telemarkskultur» fortsatt er mest knytta til bygdekultur i Øvre Telemark.

For det andre skiller kulturlivet i fylket seg fra den posisjonen Telemark hadde i den nasjonale satsinga på 1800-tallet, da kunstnere, musikere og eventyrsamlere oppfatta Telemark som sitt skattkammer, og da telebonden var det kulturelle sentrum og et symbol på nasjonal identitet. Telemark har ikke lenger ei slik rolle. Likevel er det ofte kulturen fra før 1905 som løftes fram, særlig i turistsammenheng. Telemark er det eneste norske fylket med et navn som også er godt kjent ute i verden, enten det nå skyldes Vemork og «Heroes of Telemark», telemarkski, telemarksbunader eller Telemarkskanalen.

På 1900-tallet kom den store oppbygginga av industri i Telemark til å snu tyngdepunktet i kulturlivet fra bygdekunst til industrikultur, både på

Bildet av Ingebjørg H. Bratland og Odd Nordstoga fra plata *Heimafrå* (2013) kan stå som en port til Telemark kulturhistorie fram til vår tid. Det viser Telemarks plass i norsk kultur, og at det beste heimelaga gjerne skjer med inspirasjon utafra. Det viktigste kultursymbolet på bildet er kanskje den gamle sykkelen mellom dem?

Foto: Hans Fredrik Asbjørnsen

Ulefos Jernværk har gått fra å produsere ovner til å lage gategods. Utover på 1900-tallet kom det mange ovner fra jernverket, pryda med barokk kunst. Kunsten på kumlokka er enkel, men det blir også laga spesielt dekorative kumlokk. Ulefoss er det stedsnavn fra Telemark som – oftere enn andre – pryder gatebildet rundt om i Norden, med bokstaver støpt i jern.

Foto: Ulefos Jernværk

Brukskunst i Nedre Telemark er ofte knytta til industriell produksjon. Nora Gulbrandsen kom til Porsgrund Porselænsfabrik som keramiker og designer i 1927. To år etter var hun sjefsdesigner på fabrikk. Hennes brukskunst er i form og dekor prega av modernismen. Hun slutta i Porsgrunn i 1945. Mye av hennes kunst er samla ved Telemark Museum.

Foto: Utopia Retro Modern

Et vinterbilde fra Brunkeberg som viser en artig versjon av amerikanisering i et telemarklandskap. Bildet er publisert i boka *Norske Amerika-bilete* (1992). Her er Pepsi-reklame og skilt med «Drive-in». Det er spor i snøen og en forlatt spark i veikanten. Besøket har neppe vært stort, og «kjøkkenet» er stengt for vinteren.

Foto: Steinar Bryn

de gamle industristedene og de nye som utvikla seg etter 1905, som Herøya, Notodden og Rjukan. Hydro skapte en spesiell industriarkitektur på Rjukan. Nedre Telemark blei etter hvert ett av de største industriområda i landet. Når industrikulturen i Telemark likevel ikke fikk den nasjonale posisjonen som bondekulturen før hadde hatt, var det nok fordi arbeiderkulturen i Telemark ikke skilte seg ut som særegen eller romantisk. Stabbur og telemarkskyr oppfattes fortsatt som mer typiske for telemarkskulturen enn fabrikkpipa fra Union Brug på Klosterøya. Kanalen utgjør likevel et enestående byggverk. Den satte sammen natur, kultur og teknikk. Utover på 1900-tallet var kanalen et gode for samferdsel mellom bygd og by, deretter et pluss for turistkultur.¹ Kanalen trengte inn i fjell og skog og eng og blei det norske bildet på *the machine in the garden*.²

Klasseskiller har også prega kulturen i Telemark. Det var stor forskjell på brukseierkulturen i Holden hovedgård på Ulefoss og den kulturen som blomstra i arbeiderkulturen like ved, i de røde arbeiderhusa ved veien eller på Øvre Verket, der arbeiderboligene har gått over til å bli butikker for kunst og handverk, samt et lokalt museum. Kunst skapt av fylkets industri er også telemarkskultur, enten det dreier seg om porselen i Porsgrunn eller støyping av ovner og kumløkk fra Ulefos Jernværk.

Landes første kvinnelige industridesigner, Nora Gulbrandsen (1894–1978), var kunstnerisk leder ved Porsgrund Porselænsfabrik i mange år fram til 1945. Hun satte sitt unike preg på kanner, kopper og kar. Ulefos Jernværk har produsert ovner og kumløkk. Slike løkk er blitt den mest synbare «gatekunsten» i landet. Kulturen har gått fra jordbruk til industri, fra kuløkk til kumløkk.

Sia 1960-tallet har kulturlivet i Telemark også vært gjenstand for amerikanisering, særlig på musikk- og filmfronten. På 1950-tallet fikk ungdom – i

Telemark som andre steder – solide doser med amerikanske B-filmer på bygdekino. Det var bare begynnelsen. På folkehøgskolen i Seljord har elevene fått mulighet for å ta en «workshop på Broadway» i New York.³ Fylkeskommunen har et eget «Strategy and Action Program» for kontakt mellom Telemark og midtveststatene i USA.⁴ Bok & Blueshuset på Notodden er utenkelig uten kulturell påvirkning fra USA.

Endelig har Telemark i de siste tiåra tatt imot innvandrere og flyktninger. Det har ført til en ny og internasjonal kultursituasjon både i bygd og by. Vinje har fått ros for integreringsarbeid. I bymiljø har små moskeer samla innvandrere og skapt et nytt kulturbilde. Etter årtusensskiftet var Skien sentrum for «Telemark Islamsk Trossamfunn», med en imam som kjente til Skien fra egen oppvekst. Samtidig, rett over gata for Dag Bondeheim i Skien (det tradisjonelle samlingsstedet for telemarksbønder i byen), viste et butikkskilt til «Skien African Beauty Shop». Telemarkkultur er ikke et entallsord. Det er flere telemarkskulturer.

Et kulturelt hamskifte

En artikkel fra 1914 kan brukes for å gi et bilde av endringer i kulturlivet. Artikkelen, med tittelen «Telemarki», var ment som et bilde på kulturliv i Telemark

Vetle Vislie står som en markør for et skifte fra bondekultur til det moderne industrielle Telemark. Han var forfatter, pedagog og skoleleder. Aasmund O. Vinje var hans store ideal. Sjøl om han virka andre steder i landet, var mange av romanene hans knytta til natur og folkeliv i Telemark. Bysta av Vislie foran huset der han vokste opp i Skafså, er laga av Anne Grimdalen.

Foto: Jan Holm

på den tida. Forfatter var Vetle Vislie (1858–1933) fra Skafså.⁵ Skillet mellom by- og bygdekultur var langt mer dramatisk den gang. Vislie hadde fått i oppdrag å skrive en samleartikkel om kulturliv i Telemark til hundreårsjubileet for Grunnloven. I ei tid da industrikulturen stadig vokste seg sterkere, valgte Vislie likevel et emne som – for han – fortsatt sto som det mest sentrale innslag i kulturen, nemlig et bondebryllup i Vest-Telemark. Artikkelen hans om «Telemarki» er mer prega av lengselen etter en fast bondekultur enn en realistisk beskrivelse av samtida. Han skildrer et bondebryllup med hest og slede, der mennene står bak «i kufur eller blaa trøyur med store skjerv og lodne luvur».⁶ Det er fest med gardsmat og springar og halling, nevekamp og rosemalte ølboller og sang fra Draumkvedet. Det er ei blanding av leik og alvor: Det «ligg noko tungt og døyvt over telen; han er tamd og hugfallen. Han kann nok vera med i leik og lag; han kann vera full av rispur og morosame regglur; han kan syna seg glad og verkeleg vera glad; men det gjeng ofte ein understraum av saar sorg» (21). Denne spaltinga mellom optimisme og tungsinn har vært oppfatta som sentral for telemarkingen og er på linje med Vinjes beskrivelse av dølen. Nettopp derfor, mente Vislie, trenger telemarkingen «meir enn andre til sol paa himmelen, til varme augo paa jordi», for teledølene er «mjuke og milde, og vart lett saare eller ovharde av mannvond spott» (29). Også språklig er Telemark unikt, hevda Vislie. Det har «det fagreste bygdemaal i landet, det einaste maal for ein livande bokheim, kulturmaal gjennom dei lange og lakke tider» (20). Han sikta da til den målforma han sjøl brukte. Slike forestillinger om språk og kunst har holdt seg til langt inn i moderne tid.

Naturen i Telemark var for Vislie like spesiell som kulturen. Begge hadde positiv innflytelse på folk. På Gaustatoppen, når sola går opp, «og leikar seg i gullraud glans over alle tindar og toppar, daa gløymer du all di møde og den svevnlause natti» (19). Samtidig varsla Vislie om et nytt syn på kulturlivet i Telemark, særlig gjennom sin religionskritikk. For han utgjorde pietismen ei ny og negativ påvirking. I flere av romanene sine satte han religiøse retninger opp mot hverandre, blant anna i *Livsvilje* (1921), der den nye pietistiske presten i bygda går mot det som før var en vennlig og pragmatisk bondereligion. For Vislie gjaldt det i 1914 å styrke tanken om telebonden som kulturens krumtapp, i ei tid da jordbruket i Telemark gikk gjennom store endringer.

Ny kulturpolitikk

Vislies psykologisering av den typiske telemarking kan være artig lesing, men hans syn på kulturliv i Telemark hører til tidlig på 1900-tallet. Endringer sia den gangen gjelder ikke bare kulturens innhold, men også den måten kultur administreres på. På 1970-tallet kom det store endringer i kulturlivet. Da blei regional kultur og kulturpolitikk ei forvaltningsoppgave for fylkeskommunen. For første gang fikk Telemark en fylkeskultursjef. Aase Straume var den første her. Kulturen blei et satsingsområde for fylke og kommune, men et

Barneavholdslaget Vårblomen i Drangedal på skautur i 1939. Mange små lag i distrikta gjorde en kjempeinnsats for lokalt kulturliv i Telemark. Tur og friluftsliv foregikk i regi av lokale lag, der voksne og barn var sammen, om ulike aktiviteter, inne og ute.

Foto: Drangedal Historielag

problem i Telemark var igjen den tradisjonelle todelinga av kulturgeografien, der det kulturelle sentrum fra gammelt av var forbundet med de øvre delene av fylket og ikke nødvendigvis med fylkets administrasjonssenter i Skien. Dette har gitt mye energi til kulturdebatten.

En oversikt over utgifter til kulturformål pr. innbygger i landets fylker i 1987 viste at Telemark lå som nummer åtte, altså om lag midt på treet.⁷ Internt i fylket kom også kommuner med kraftpenger bedre ut i kulturegnskapet enn andre. Ved fordeling av nye større kulturtiltak, som til dømes oppretting av fylkesgalleriet, blei det – som forventa – stor debatt om desentralisering. Fylkesgalleriet blei lagt til Notodden, mest av distriktshensyn. Kunstgalleri i Skien kjente seg forbigått. Galleriet fikk plass i en nedlagt fabrikkbygning som tilhørte Tinfos A/S. Da galleriet ikke fungerte etter planen, blei det nedlagt som fylkesgalleri, men videreført som Telemarksgalleriet. I praksis er det Telemark Kunstnersenter i Skien som har blitt et sentralt senter for aktive kunstnere. Det lager utstillinger og formidler stipender.

Den nye fylkeskulturetaten og lokale kulturstyrer har sia starten gitt støtte til lokalt og frivillig kulturarbeid. Noen lag har gått under, andre oppstått. I mellomkrigstida utretta lokale avholdslag en stor kulturinnsats i Telemark, men de er nå stort sett sletta fra kartet. Bare i nåværende Seljord kommune var det minst fire aktive avholdslag til etter frigjøringa i 1945. I samme kommunen kom det ut et handskrivi medlemsblad for avholdslaga. Det holdt seg fram til 1960-tallet, da det så ut «som om bladet sovna av».⁸ Lokale historielag i fylket har utover på 1900-tallet gjort en fabelaktig innsats i sine heimemiljø. Aase Straume prøvde å samle alle slike lag under samme fylkesparaply, men uten å lykkes. Kulturlivet i Telemark har, som i landet ellers, i stadig større grad blitt fokusert på underholdning i store kultur- eller samfunnshus, ofte

med innlånte kulturinnslag. Ibsenhuset i Skien var det første store kulturhuset i fylket. Det sto ferdig i 1973. Seinere har kommuner som Bø og Porsgrunn kommet til med nye kulturbygg, i Bø med «Gullbring» og i Porsgrunn med «Ælvespeilet». ⁹ I Tinn blei Rjukanhuset ombygd til kultur- og samfunnshus, og Notodden fikk sitt Bok & Blueshus.

Kulturutredningen 2014 pekte på at støtte til «små organisasjoner» i kulturlivet ikke har vært god nok, og at mindre grupper som fritidsklubber og folkebiblioteket «har stagnert» i forhold til en «framvoksende begivenhetskultur». ¹⁰ Utredningen gir ikke noe unntak for Telemark i så måte. I sitt svar til utredningen pekte Grenland Friteater / Porsgrunn Internasjonale Teaterfestival på at «et stort kulturfylke som Telemark er blitt nedprioritert. Dette er det viktig å endre på». ¹¹ I sin høringsuttalelse spør Sauherad kommune om det ikke bør være statlige ordninger «for finansiering av rom for spilleglede» på samme nivå som støtte til lokale idrettsanlegg. Begrunnelsen er at «økt spilleglede og kulturdeltagelse gir bedre trivsel». ¹²

Telemark fylkes kulturpris har blitt delt ut sia 1977. Den første som fikk prisen, var forfatteren Ingebjørg Mælandsmo. I 2012 gikk prisen til «Marispelet», ved Rjukanfossen. Fylkeskommunen har i tillegg delt ut kunstnerstipend og stipend for husflid og handverk. Alt dette har ført til auka offentlig satsing på og interesse for kultur i Telemark. Fylkets nettobudsjett til kultur var i 2011 på 4,7 % i forhold til totalbudsjettet, og over landsgjennomsnittet. ¹³ Kommunene i fylket har også faste priser til støtte for lag eller personer som har gjort en lokal innsats for kulturlivet. Fyresdal kommune har delt ut kulturpris sia 1977, Drangedal sia 1979 og Skien sia 1981. Tinn kommune har i tillegg til en kulturpris også en byggeskikkpris og en frivillighetspris. Bankene i Telemark har også støtta kulturen med årlige gaver til lokale idrettslag, mållag, musikkorps, spelemannslag, kirkeakademi, speidergrupper, malerklubber og andre.

Utdanning i kulturfag ved Høgskolen i Telemark har ført til at fylket har fått en ny og sentral plass når det gjelder kulturpolitikk på det nasjonale plan. At undervisning og forskning i kulturstudier i stor grad er knytta til studiesteder i den midtre og den øvre delen av fylket, viser både tilknytning til fylkets kulturarv og vilje til nysatsing. Det er utdanning i folkekunst og folkemusikk i Rauland, formgiving, kunst og handverk på Notodden og kulturstudier på alle trinn fram til doktorgrad i Bø, samt et kulturfaglig forskingssenter ved Telemarksforskning samme sted. Fra slike studiesteder i fylket når undervisning og studier av kultur ut til alle deler av landet.

Hovedtema i kulturen

Religion, språk- og skriftkultur, litteratur, musikk, teater og museumsvirksomhet er sentrale tema for kulturhistoria i Telemark utover på 1900-tallet. Kristendom har lenge vært en del av den kulturelle grunnmuren i Telemark,

Treskjæring av et beger med en slange nederst, utført av Tarkjel Landsverk fra Seljord, bosatt i Fillmore County, Minnesota.

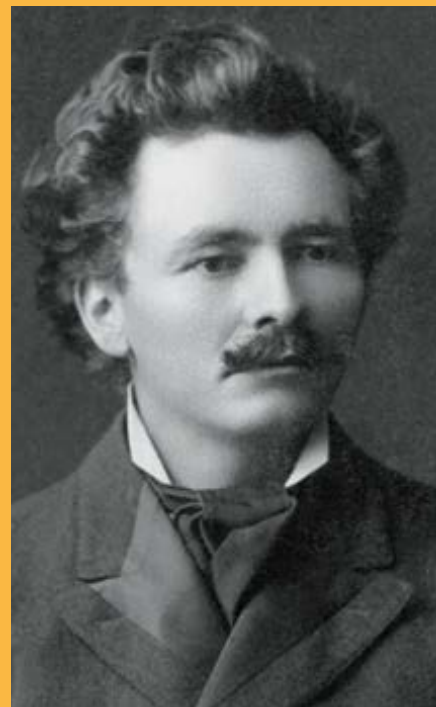
Begeret er fra før 1925, da det blei gitt som gave til Det norsk-amerikanske museet i Decorah. Inspirasjon til figuren kan Landsverk ha henta fra Det gamle testamentet, men det kan også være fra noe han har sett på garden, eller som et symbol på drikkeondet?

Foto: Vesterheim Norwegian-American Museum

Portrett av Jon Norstog, «gåten på prærien». Norstog var fra Mo i Tokke og utvandra til Nord-Dakota. Han hører til blant de viktigste forfattere som skreiv på norsk i Midtvesten. På seminaret på Notodden hadde han Peter Hognestad som lærer. De skreiv mange brev til hverandre. Norstog ga ut om lag tjue bøker, blant dem mange bibelske drama.

Foto: Fotograf ukjent / Norsk Utvandrer museum

TELEMARKSKULTUR I MIDTVESTEN

Den store utvandringa fra Telemark hører 1800-tallet til. De aller fleste av utvandrerne fra Telemark var bønder, og de ønska å fortsette som bønder dit de kom.¹⁵ Mange utvandrere fra Telemark ønska å ta vare på den regionale kulturen de hadde reist ifra. Først utover på 1900-tallet vokste det fram en telemarkskultur i midtveststatene i USA. Denne kulturen var en måte å minnes den jordbrukskulturen de kom fra, samtidig som den blei skapt i nye amerikanske omgivelser. Den utgjorde en fantasifull blanding av gammelt og nytt.

Startpunktet for den organiserte amerikanske telemarkskulturen var i 1907, da Teleglaget blei stifta. I 1909 begynte laget å gi ut *Telesoga*. Det kom først ut i Fargo i Nord-Dakota. Redaktør var Torkel Oftelie fra Høydalsmo. Han var bosatt i Fergus Falls-området i Minnesota, kalte seg sjøl for *soguskrivar* og dreiv bladet etter mønster fra Vinjes *Dølen*. Oftelie reiste rundt og skreiv ned fortellinger om utflytta telemarkinger, basert på intervju. Skriftspråket skulle være «telemaal

eller landsmaal». På framsida sto det likevel at «*Telesoga* is a Quarterly Magazine devoted to History, Biographies and Reminiscences of the Telemarkings in America».

To sentrale personer i denne kulturen var Jon Norstog (1877–1942) fra Byrtegrend i Mo og Tarkjil Landsverk (1859–1945) fra Seljord.

Jon Norstog hadde gått på lærerskolen på Notodden før han utvandra i 1903. Ei stund satsa han på å gi ut ei amerikansk form for *Dølen*. Men nynorskrørsla i Midtvesten var ingen suksess. Innvandrere hadde nok med balansen mellom dansk-norsk og engelsk. Norstog slo seg ned i Nord-Dakota, der han hadde familie fra før. Han bygde seg ei primitiv hytte på Dakota-prærien, og der satt han og leste og skreiv og bandt sine egne bøker. Om Norstogs vesle hytte på prærien skreiv Oftelie: «Huse er ei torvhytte ... eit rom med tvo glas, ei seng, eit bord og ei prenting presse. Typekassune ligg under sengi ... I bokhylla er mest av biblar og huspostilar. So finn eg Thomas av Kempis, Bunyan, Snorre, Milton, Byron, Shakespeare, Goethe, Schri-

ver og Luther og so some norske diktarar.»¹⁶ Norstog var utvandrer, men levde i en internasjonal bokheim. Han skreiv lange bibelske drama. Den mest kjente boka hans er *Tone*, et langdikt som kom ut i 1913. Alle dikta i samlinga forteller om livet til tjenestejenta Tone, om kjærlighet og savn, fra hun er et lite barn til hun blir svøpt i «kvite likferdslin». Det er et amerikansk diktverk, der handlinga er lagt til Mo i Telemark.¹⁷

Tarkjil Landsverk var tjuvfem år da han kom med foreldra sine til Highland Prairie i Minnesota i 1884. Han var utdanna som lærer i Telemark. Landsverk dreiv med treskjæring og skulptur. Han var bonde, kunstner, lærer, snekker og skribent. Han videreførte treskjæring fra Telemark, samtidig som han brukte inspirasjon fra amerikansk kunst. Hans figur «Springdans» (1910) illustrerer liv og rytme i folkedans fra Telemark.¹⁸ Landsverk var også inspirert av bibelske motiv, og han laga «the Pioneer Memorial» ved inngangen til Luther College, i Decorah, Iowa, i 1934.

og fylket har ofte vært utgangspunkt for frimenigheter. Telemark har rike tradisjoner innafor kirkekunst, korsang og musikk.¹⁴ Slike religiøse trekk utvikla seg utover på 1900-tallet, både i forhold til aukende sekularisering og en voksende pluralisme. Dette har skapt spenninger i Telemarks kulturliv.

Språk- og skriftkultur har utvikla seg videre på begge målformer. Litteratur og bibliotek, skriving og lesing er sentrale deler av kulturlivet, fra leseopplæring i småskolen til litteratur av nasjonal og internasjonal betydning. Musikkulturen har finni nye former i ulike festivaler, både i by og bygd. I Nedre Telemark har regionale teater gjort fylket til en sentral aktør når det gjelder dramatikk og scenekunst. Musea har samla seg organisatorisk i regionale midtpunkt for å gi nytt liv til fylkets historie fra kyst til fjell.

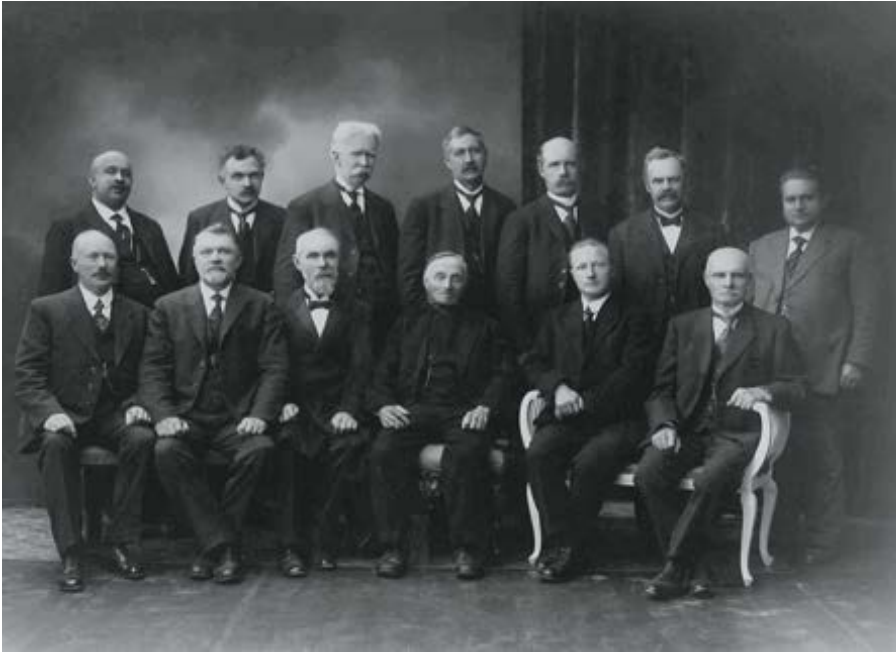
RELIGION OG SEKULARISERING

«Den thelemarkske kristendom»

For Vetle Vislie var pietismen i Telemark en uønska inntrenger i miljø som bygde på en pragmatisk bondereligion fra 1800-tallet. Han hadde et romantisk syn på telebonden, men tankene hans om pietismen sto nærmere kulturelle radikale synspunkt på 1930-tallet. Pietismen sto likevel sterkere enn det Vislie tenkte seg. For mange telemarkinger var barndom og lesing rundt 1910 knytta til protestantiske klassikere i heimen. I skolestua var det kart over både Palestina og Norge.

Det kulturelle senteret for statskirka i Telemark like etter 1905 var uten tvil miljøet rundt kristendomsfaget ved lærerskolen på Notodden, som den gangen het Notodden friseminar. Seminaret fikk tidlig en kjerne av framifrå lærere, blant dem Bernt Støylen (1858–1937) og Peter Hognestad (1866–1931), begge seinere biskoper i Den norske kirke.¹⁹ De to la grunnlaget for det fagfeltet som ofte blei omtalt som «norskdom, religion og pedagogikk» i Telemark utover på 1900-tallet. Støylen hadde til og med definert kristendom i Telemark som noe for seg sjøl: «Der er i den thelemarkske Kristendom, naar den først fæster Rod, noget overmaade tiltalende, idet den er ganske anderledes vidtskuende og forstaaende ligeoverfor dette Liv med dets mangehaande Opgaver end den vestlandske Pietisme.»²⁰ Støylen mente altså at det fantes en typisk protestantisk kristendomsform i Telemark og at den var mer prega av åpenhet og en pragmatisk forståelse for kulturen enn andre steder i landet.

Etter 1900 fikk lekmannsrørsla godt feste i Telemark. Det gjaldt ikke bare innafor den lutherske statskirka, men også for protestantiske frimenigheter av ulike slag. I 1908 fikk Skien den første pinsemenigheten i landet, etter inspirasjon fra pinsekirka i Azusa Street i Los Angeles. Pastor Carl Magnus Seehuus (1865–1951) var første forstander, en stilling han hadde helt fram til 1930.²¹ Han hadde utdanning fra Chicago og var først leder for Skien baptistmenighet. Kona hans, fra Wisconsin, skal ha vært den første i Skien som talte

Langesundsfjordens indremisjonsselskap var ei aktiv lekmannsrørsla i Telemark på 1900-tallet. Den hadde et regionalt feste, og forholdet til indremisjonen i Oslo var til tider trøblet. Her er styret 1924–25, samla i Skien: H.J. Aasland, L. Eriksen, H. Aarboe, J. Brekke, O.E. Oredalen, O. Naper, H. Gulseth, H.O. Undeland, L. Viik, A. Olsen, J. Strand, J.I. Solgaard og T. Opsund.
Foto: Utlånt fra Normisjon

i tungar. Pinsevevnenene i Telemark hadde helt fra starten av en amerikansk frikirkekultur, både i forkynning og musikk. Fra utgangspunktet i Skien kom dette til å prege pinsrerørsla nasjonalt. Forholdet til kulturlivet ellers kunne ofte vere negativt. Seehuus var en sterk motstander av den nye kinoen i Skien, og da den skulle få navn, var det noen som spøkefullt foreslo at de skulle bruke forstanderens navn på det som seinere blei Parkbiografen. Det var jo snakk om en kino, et «se-hus».²²

Indremisjonen i Telemark hadde et sterkt regionalt preg, organisert som Langesundsfjordens indremisjonsselskap (LIS), med hovedkontor i Skien, der selskapets blad, *Indremisjonstidende*, også kom ut. LIS var grunnlagt alt i 1866, men hadde sin glansperiode utover på 1920- og 1930-tallet. På 1930-tallet fikk den til og med et litterært løft. Carl Sundby (1903–1974) var lærer i Grenland og skreiv romaner med typisk indremisjonsideologi. På 1960-tallet var han skoleinspektør i Porsgrunn kommune og deretter skoledirektør i Telemark. Han skreiv en mengde romaner, særleg for ungdom, med moralsk-pedagogisk sikte, som t.d. *For mors skyld* (1937) og *Du kan likegodt tilstå!* (1938).

På 1920-tallet var det mange bedehus i bygd og by utover Telemark, de fleste eid og drevet av LIS. Ulefoss Bedehus er et godt døme på det. Det blei bygd på dugnad og sto ferdig i 1935.²³ Dugnadsgjengen besto for det meste av industriarbeidere som jobba med å reise bedehuset på kveldstid. En god del slike bedehus rundt om i Telemark er seinere solgt eller lagt ned. Bedehuset i Drangedal blei reist i 1923 og rivi i 1979.²⁴ Tilbakegangen for lekmannsrørsla skyldes at kulturlivet har endra seg. Bedehusbasarer trekker ikke folk lenger.

Foreninger for både indre og ytre misjon hadde store sommerstevner på Sagavoll folkehøgskole. Bildet er fra Santalmisjonens sommerskole på Sagavoll i 1929. Her var folk i alle aldre. Folk sitter til og med på rekkverket på verandaen i andre høgda for å bli med på bildet. Sagavoll sto ferdig i 1914. Første rektor var Jens Vevstad.

Foto: Utlånt fra Sagavoll folkehøgskole

Likevel var lekmannsrørsla i Telemark en kultur som bandt sammen folk i bygd og by. Mange av medlemmene var bønder og arbeidere som – i alle fall i første halvdel av 1900-tallet – sjelden reiste utafor fylkets grenser. Den store reisa for mange var sommerstevna på Sagavoll (for bedehusfolket) eller Dyrsku'n i Seljord (for bøndene). Det førstnevnte stevnet eksisterer ikke lenger. Den sistnevnte har derimot vokst fra å være et regionalt fesjå til å bli en kulturbedrift av dimensjoner.

«Brysomme cirkulærer»

De som sto i spissen for bedehuskulturen, så ikke alltid på sin egen innsats som en del av kulturlivet. I forordet til boka om LIS skreiv Jørgen Grave at de har fulgt «den pietistiske linje», og dermed har institusjonen, hevda han, ikke fokusert på «kulturoppgaver». ²⁵ I ettertid virker dette som en underlig

påstand, men den noe negative oppfatningen av ordet «kultur» skyldes indremisjonens oppgjør med den liberale teologien. Den regionale indremisjonen i Telemark var likevel en viktig del av kulturlivet.

Langesundsfjordens indremisjonsselskap hadde i mange år et vrient forhold til det som kaltes landsindremisjonen. Debatten kom for alvor opp på 1920-tallet. LIS ville ikke la seg styre fra Oslo, og i 1923 meldte de seg ut av landsindremisjonen etter forslag fra blant andre Jørgen Brekke fra Sannidal.²⁶ Det var tre hovedgrunner til utmeldelsen. For det første var det unødvendig mye byråkrati, kalt «brysomme sirkulærer og spørreskjemaer».²⁷ Dernest ville LIS ikke svare for gjeld som indremisjonen hadde i Oslo. Og for det tredje var det et uttalt ideal for LIS at foreningen skulle styres av valgte, lokale lekfolk og ikke av prester. Stundom blei det stor avstand mellom folk og prest. Kirkefolk i Fyresdal tok til motmæle mot Ivar Mortensson som var prest i bygda fra 1910 til 1914: «Det du seie skjønner me ikkje og det me skjønner er me ikkje enige i.»²⁸

Indremisjonsfolket i Telemark utgjorde en regional kultur som det neppe fantes maken til noe annet sted. Navnet på foreningen viste at den var knytta til Telemark, til Langesundsfjorden. På 1920-tallet hadde organisasjonen om lag to hundre foreninger, ti faste arbeidere og mange bedehus rundt om i Telemark. Da bedehuset på Henneseid i Drangedal blei innvia i 1924, var tre hundre mennesker samla til fest. Folk kom «med dampskip, motorbåt, med ferge og prammer» og til fots.²⁹ Året etter skriver avisa om en friluftsgudstjeneste fra Åmotsdal at «her uppe og inde i den uendelig vakre og mektige natur fekk ein uppleva kva sundagsstille og helgefred er. Staaket frå kulturlivet utanfraa hev ikkje naatt hit enno».³⁰

Pietisme og livsstil

Pietismen er ofte beskyldt for å ha ei kulturfiendtlig linje. Kriminallitteratur, kortspill, dans og alkohol var bannlyst. Idrett, gardsarbeid og fiske på søndager var heller ikke bra, men det å holde kviledagen hellig var lenge en inngrodd skikk, i Telemark som ellers i landet. I Seljord var det ikke passende å gå på fest på lokalet én kveld og på bedehuset en annen. De samme uskrevne reglene gjaldt for lokalet «Arbeider'n» på Landa og Ulefoss bedehus. Det var i lang tid to ulike kulturer. Kino var også betenkelig for bedehusfolket, viss en da ikke gikk for å se den amerikanske filmen *Ben Hur* eller filmen om Martin Luther. Alle disse reservasjonene falt ut da fjernsynet kom utover på 1960- og 1970-tallet. Da forsvant mye av pietismens tidligere kulturform.³¹

Men pietistene var også interesserte i lesing og utdanning, og de utgjorde en folkelig kultur mot det de oppfatta som elitekultur. På lokalnivå utførte kvinneforeninger og diakoniforeninger et stort arbeid, lenge før kultur og helse blei offisiell kulturpolitikk. Enkelte kjente bedehussanger er knytta til konkrete steder i Telemark. Sangen «Han tek ikkje glansen av livet», som står i *Norsk Salmebok* (1985), er skrivi av Trygve Bjerkrheim i 1950, mens han

Carl Sundby skreiv mange romaner for ungdom. Han var lærer og forfatter. På 1960-tallet blei han skoledirektør i Telemark. Moralen i bøkene hans er tydelig: Det lønner seg å være snill. Titler som *For mors skyld* (1937) og *Bare en mor* (1942) er typiske. De to kvinnene ved døra er ikke ment å representere kvinneidealet i indremisjonen!
Faksimile av forside/
Indremisjonsforlaget

Kor og musikkforeninger var gjerne knyttet til bedehusa. Her er Heldal bedehus' første misjons- og sangforening. Bildet må være fra like etter at foreningen blei stifta i Drangedal i 1912. Det var nok stort sett et kor for kvinner. Kvinner i alle aldre er med, fra gamle Karine Hugstmyr (i midten, med briller) til vesle Anna Kittelsen (med mor si).

Foto: Drangedal Historielag

skal ha stått ved Kviteseidvatnet. Han hadde da nyss tatt farvel med ei ung kvinne som lå for døden i Kviteseid, og han lot naturen der han sto, virke inn på salmen. Verselinja «Han fører deg frelst over fjorden, heilt fram til den himmelske strand» kan derfor ha blitt til i Kviteseid.

Både Langesundsfjordens indremisjonsselskap og frikirkelige rørsler i Telemark kan føre sin historie tilbake til G. A. Lammers og hans virke som prest i Bamble og Skien midt på 1800-tallet. Da var Skien sentrum for svære debatter og et mangfold som også prega kirkelivet utover på 1900-tallet. Presten Arne Prøis stilte spørsmål om ikke Porsgrunn var den religiøse «toleransens hovedstad i Norge», med plass til både en katolsk menighet og frelsesarmé, til metodister og pinsevenner. Med sans for humor hevda Prøis at i Porsgrunn var Guds rike «noe mer enn selv Langesundsfjordens Indremisjon». ³²

Det hendte at det ulma under overflata, her og andre steder. Det kunne til dømes gjelde målform. I 1928 blei nynorsk liturgi og salmebok innført i Tørdal kyrkje og Kroken kapell, mens hovedkirka i Drangedal holdt seg til bokmål og til Landstads reviderte salmebok. ³³ I Seljord var det tidlig konflikt mellom ei grundtvigiansk linje i folkehøgskolemiljøet og indremisjonsfolk i kirke og bedehus. I 1919 blei Halvdan Wexelsen Freihow (1883–1965), prest i Rauland og Vinje, nekta å tale i Seljord kyrkje under stevnet for Noregs Ungdomslag. «Freihow sto da på trammen og holdt messe». ³⁴

I første del av 1900-tallet besto statskirkelig lutherdom i Telemark av to kulturelle retninger. Den ene var en pietistisk fløy, og den andre hadde sitt senter rundt kristendomsfaget ved lærerskolen på Notodden, helt til skolen blei nedlagt i sin daværende form i 1937. Mange av lærerne der var inspirert av en grundtvigiansk pedagogikk og sto tidlig i fremste linje når det gjaldt kampen for nynorsk som kirkespråk, både for liturgi, salmer og bibeltekst. I 1911 kom Håkon Wergeland (1878–1971) dit som rektor. Han gjorde en stor innsats som religionspedagog. På 1920-tallet var han leder for Telemark krets av Norges kristelige ungdomsforbund (NKUF), en forening som ikke hadde et pietistisk kulturideal. Etter hvert vokste det sterke NKUF-miljø opp i fylket, særlig i Skien fra 1950-tallet og utover.

Quisling-kirka: «Du sagnarike Telemark»

Det store mellomspillet i kirkelivet i Telemark kom med den tyske okkupasjonen. I 1942, etter at biskopene hadde trukket seg fra sine stillinger, oppretta Quisling-styret Skien bispedømme (for Telemark og Aust-Agder). Som prestesønn fra Telemark var Quisling opptatt av hvordan statskirka i fylket skulle organiseres (se Fure). Ludvig Daa Zwilgmeyer (1886–1969) blei utnevnt til biskop i Skien, og Quisling sjøl var med på vigslinga. At biskopen i Skien seinere skulle bo på Gjerpen prestegard, var ei viktig symbolhandling for Quisling, for der hadde far hans vært prest. Våren 1943 sendte Quisling per-

Her bodde Vidkun Quisling som tenåring og mens han gikk på gymnas i Skien. Bygningen er freda. Den er oppført rundt 1750. Under krigen gjorde Quisling Gjerpen prestegard til bosted for biskopen i Skien bispedømme, et nytt bispedømme som Quisling-styret oppretta. Prestegarden var også historikeren Peter Andreas Munchs barndomshjem.

Foto: Jan Holm

sonlig brev om at Skiens populære prost, Henrik Seip (1880–1975), kjent for sin motstand mot nazifiseringa av kirka, var oppsagt med øyeblikkelig virkning.

Zwilgmeyer, som satt som biskop i Skien fram til freden kom, var godt kjent i Telemark. Som gutt bodde han i Sauherad, der faren ei tid var prest (1895–1901). Da krigen brøyt ut, var han prest i Porsgrunn. Han hadde, som faren, markert seg som salmedikter, og han ga ut flere romaner. I diktsamlinga *Under livets tre* (1941) har han et dikt til Telemarks pris: «Du sagarike Telemark / til deg mitt liv blev knyttet. / Du talte som en kjærlig mor / og jeg – din sønn – har lyttet.»³⁵ Det var neppe stor poesi, men patriotismen for Telemark var klar. Når Zwilgmeyer kom tidlig med i Quislings rekker, var det fordi han så NS som eneste redning mot kommunismen. Zwilgmeyer ville «bistå staten i dens arbeide for å gjenoppbygge den norske folkekarakter, som var i forfall».³⁶ Alt i 1941 hadde han gått inn for at det gjaldt å verne barn og ungdom mot «den internasjonale gudløshetsbevegelse».³⁷ Vidkun Quisling hadde også et romantisk syn på Telemark. I en skolestil skreiv han at den «som engang har seet Thelemarkens herlige natur, følt dens underlig dragende magt, han glemmer den aldrig».³⁸

Protokollen for biskopen i Skien under krigen viser at det kom inn mange klager fra dem som var satt inn som regimets prester rundt om i Telemark. Særlig fra Solum, Holla og Bø kom det inn mange hjertesukk til biskopen. Presten i Holla, ansatt av Quisling-kirka, klaga ustanselig over elendig kirkegang: «Helgen kirke er tom. Romnes det samme. I Valebø er det kun ordførens familie. Holla er det en å 2 utenom personale.»³⁹ Bedehus blei okkupert og brukt til andre formål. Bedehuset på Ulefoss blei brukt som potetlager.

I 1941 kom det beskjed om at kirkeklokker skulle smeltes om og brukes i krig. Reaksjonen fra Gransherad blei viden kjent. Der sa soknerådet fra om at de ville gjømme kirkeklokkene i stedet for å levere dem inn. De skreiv til Kirkedepartementet at klokkene ikke var statseiendom, men tilhørte «kyrkjelyden her i Gransherad».⁴⁰

Da biskopen i Skien var på visitas på Notodden høsten 1942, blei det store protester. Det førte til at ordføreren ba Kirkedepartementet om å fjerne rektor Håkon Wergeland fra lærerskolen, «hvor han har forgiftet hundreder av nye lærerers sind». Samtidig ba han om at «rektor Wergeland og frue nektes å ta opphold i Telemark fylke». ⁴¹ Over en tredjedel av prestene i Telemark blei «forvist». Eiendeler fra prestegardene i Fyresdal og i Bø blei solgt på auksjon i Bø (august 1943). ⁴² Quisling hadde som kjent tenkt seg tilbake for å tjenestegjøre som prest i Fyresdal etter at krigen var over. ⁴³

I ettertid kan kirkehistoria i Telemark under krigen fortone seg som en uvirkelig episode.

Religion og klasse

Med arbeiderbevegelsens vekst i Telemark utover på 1900-tallet blei forholdet til statskirka et viktig tema. En god del arbeiderpartifolk i fylket mente at partiet ikke ville vinne fram viss det fortsatte med sin negative omtale av religionen. Aslak K. Svalastoga, som var ordfører i Rauland fra Arbeiderpartiet, hevda (i 1937) at partiet hans måtte gi opp en antikirkelig holdning. ⁴⁴ På bedehusa i byene i Telemark vanka det en god del industriarbeidere som var med i fagrørsla, og som stemte på Arbeiderpartiet. Dette kunne det bli lojalitetskonflikter ut av. Når Torgeir Vraa talte både sosialismens og kristendommens sak, bygde han trolig på erfaringer fra oppveksten i Fyresdal og Vrådal. I sin «julepreken» fra 1920 minna han leserne sine om at heimen til Aasmund O. Vinje var «en fattig husmannsplass i Telemarken». ⁴⁵ Det er også noe bibelsk i essayet hans om «Telemarken» fra 1905, der han skreiv at «Telemarken er intet Eden. Fjellene står truende, nøkne over og skråningene og jordsmonnet er opfyllt med sten ... Men telemarkingen elsker sitt sted. Ja man elsker bestandig mest det som man har trellet mest med». ⁴⁶

Pinsebevegelsen trakk til seg en god del arbeidere og hadde også framgang i Øvre Telemark. De praktiserte voksendåp. Dåp kunne foregå inne i lokalet eller ved full nedsenking i vann utendørs. Flere småvann i Telemark blei dermed brukt som dåpsvann: «I Hjartsjøvatnet hogg dei hol i isen og hadde stordåp.» ⁴⁷ Bjørn Fetveit, som var lærer, klokker og ordfører i Vinje, gikk over til pinsevennene og «let seg døype i lag med kona i Fetveittjønna. Han måtte då slutte som lærar og som klokkar». ⁴⁸ At han måtte gi opp klokkerjobben var som venta, men at han ikke kunne fortsette som lærer, sier noe om hvor tett relasjonen var mellom kirke, skole og stat. Ledende pinsevenner i Øvre Telemark hadde ofte et godt forhold til folkekulturen og brukte den flittig: Johannes Bakken (1899–1996) fra Langlim og Kviteseid var som predikant kjent for felespell og sang og huskes særlig for sangen «Langt inn på ville heii». Øystein Vesaas (1884–1969) var kjent for sin store studie av rosemaling i Telemark.

Utover på 1950-tallet sto det der fram en leder innafor pinserørsla som satte Telemark på kartet på sin spesielle måte. Det var Åge Samuelsen (1915–1987).

Pinsevenners dåpspraksis var et tydelig brudd med statskirkens barnedåp. På bildet er ei kvinne i ferd med å bli døpt ved at forkynneren holder henne og senker henne helt ned i vannet. Med høyre handa nedber han Den hellige ånd. Folk står høgtidelige på stranda eller sitter i robåtene. Et par menn har tatt hatten av.

Foto: Utlånt av Seljord Sogelag

Han var født i små kår på Bakken i Skien. Han spilte i dansebandet Excelsior, blei omvendt og tatt opp i pinsemenigheten Tabernaklet i Skien. I 1957 blei han utstøtt av pinsemenigheten i Skien og danna sin egen menighet, Maran Ata, i 1958. De holdt sitt første møte i Festiviteten i Skien samme år.⁴⁹ Samuelsen var opptatt av både amerikansk herlighetsteologi og dansemusikk. Møtene hans var prega av spontane utrop og helbredelser ved bønn. I mange år reiste han rundt i Telemark og holdt møter. Teologien hans var både ekstatisk og klasseprega: «Jeg hører kun til den ringe stand», skreiv han i en av sangene sine.⁵⁰

Mot slutten av sitt virke blei han opptatt av Telemarkskanalen som kulturminne og av Dalen Hotel, som han satsa mange penger på. Men Samuelsen var uvøren og intet økonomisk talent. Hotellet blei til slutt solgt mot hans vilje. Når han sang om Telemark, var det med like stor innlevelse som når han sang salmen (som tango) «O, Jesus du som fyller alt i alle» (1947). Han brukte gospel, countrymusikk og salmer om hverandre. Da han kom heim fra den

første USA-turen sin i 1956, brukte han ikke bare «halleluja» og «amen» som før, men innførte ropet om «glory». ⁵¹ På en måte kombinerte han det religiøse og det sekulære som få andre, han var forkynner og trubadur på en gang.

Av frikirkemenigheter i Telemark som regner seg som direkte arvtakere etter G. A. Lammers' virke, kan Det norske misjonsforbund nevnes, med store menigheter både i Skien og på Notodden. ⁵² Fra midten av 1950-tallet forteller Ingulf Diesen om ei seksten år gammel jente som plutselig på et møte i Kviteseid «løfter hele benkeraden med seks stoler ... på strake armer over hodet. I lang tid står hun og priser Gud i denne stillingen». ⁵³ I 1936 pekte John G. Steane på at «det mystiske og svermeriske» i teledølers religion kunne ha sammenheng med Telemarks natur, og at det hang sammen med de samme følelsene som var knytta til folkeviser og troll: «De høie fjell med bratte styrtninger, de fossende elver og de dype mørke skoger påvirker sinnet og fantasien.» ⁵⁴

Gjennom hele 1900-tallet var det likevel Den norske kirke som sto sterkest blant folk. Johannes Smidt (1887–1973) var en biskop som passa godt inn i Telemark. Han var biskop fra 1951 til 1958. Tidlig i sitt virke foreslo han at bispedømmet burde hete Agder og Telemark bispedømme, ikke bare Agder. ⁵⁵ Smidt, som gjennom ekteskap var knytta til familie i Nissedal, mente at det gamle navnet var lite passende, sia Telemark var det største av de tre fylkene, både i omfang og i folketall. Men det tok mange år før forslaget gikk gjennom (i 2005). På visitasene rundt om i Telemark innførte han en ny stil. Framfor alt var han oppglødd for kirke og utdanning. Han satsa på å møte skoleungdom på andre steder enn i kirka og var åpen for en breiere kontakt mellom kirke og kunst. Til presten i Porsgrunn skreiv han at «foredraget for den høyere skole vil jeg helst ha i teatersalen».

«Flis frå ein stavkyrkjevegg»

Utover på 1900-tallet fikk kirkekunst og kirkemusikk med bakgrunn i Telemark stor betydning. Det er på slike områder at Telemark i nyere tid har virka inn på kirkas kulturliv på nasjonalt nivå. Årsaken til det var ofte en sjelden sammenkopling av pietisme, lokal folkekultur og internasjonale strømninger, som t.d. hos Anne Grimdalen. Andre kunstnere som har fornya kontakt mellom kirke og kunst i Telemark, er Sigmund Lystrup, Gunnar Torvund og Terje Grøstad (se Sørbo).

Anne Grimdalen (1899–1961) fra Skafså er mest kjent for ryttermonumentet av Harald Hardråde som hun laga til Oslo Rådhus (1950). Hun vokste opp med bibelfortellinger og gjorde det klart at det var dette som dreiv henne til det arbeidet hun utførte: «Alt frå eg var ei liti smågjente fekk eg høyre og sjå at både far og mor bruka Bibelen ... Mangt eit ord gøymde seg i minnet frå slike stunder. Dei har sidan dukka fram att og vori til stor signing og hjelp.» ⁵⁶ Kong Olav talte ved avdukinga av Landstad-monumentet hennes i Seljord. Det sies at kunstneren «sjølv stod bakom monumentet sitt og gret». ⁵⁷

Bilder av Åge Samuelsen som predikant rundt om i Telemark viser han og menigheten i ekstatisk utfoldelse. Han sa om seg sjøl at han ikke var religiøs, han var «frelst». Det var drivkrafta. Her kommer den gamle Broder Åge til Dalen Hotel, hans siste stoppested i Telemark; glad, men sliten, som om han hadde hovedrolla i skuespillet *En handelsreisendes død*.

Foto: Erik Poppe, VG / NTB Scanpix

Torvunds kunst kan være både from og freidig, alvorlig og munter. Her har han satt sammen to rosemalte boller i bjørk med silikon. Randa med silikon fungerer som kontrast. Kanskje ikke til pryd, sjøl om limet er forma i «rosen», som på bollene. Figuren kan tolkes som en måte å fri seg fra tradisjonelle kunstuttrykk i Telemark på.

Foto: Utlånt av Gunnar Torvund

Bildet til høyre: Sigmund Lystrup er kjent for bilder inspirert av Draumkvedet. Han forklarte sitt arbeid med figurene i visjonsdiktet slik: «I gamle plankar må eg hogge dei inn. Binde dei til det gamle solsteikte tre som regnet har sleikt på og vindar har turka ... Eg har òg vore ved stavkyrkjedør og sankar ... spon etter vøling av stavkyrkjetårn» (*Telemark Historie*, 1995).

Foto: Marianne Lystrup

Sigmund Lystrup (1909–2006) virka både som prest og kunstner i Vinje. Da han skulle gi sin første rapport om tilstanden i soknet i forbindelse med en bispevisitas, brøyt han med den faste skjemastrukturen for slike brev. Lystrup begynte med å vise til litteraturen: «Den som kjenner Åsmund Olavson Vinje, kjenner òg mykje til vinbyggjen av i dag... Dei er særleg glad i lyrikk og er kjenslevare.»⁵⁸

Vennskapet med maleren Henrik Sørensen, som da ofte holdt til i Vinje, kunne stundom bli problematisk. Lystrups estetikk var ofte basert på en forkjærlighet for såkalt «primitiv» folkekunst, noe Sørensen hadde lite sans for. Lystrup laga flere materialbilder til «Draumkvedet».⁵⁹ Han så klare forbindelser mellom moderne kunst og kirkehistoria i Telemark: «Ikkje noko motiv er nytta så ofte som Kristi krossfesting. Heilt frå tidleg mellomalder og inntil denne dag ... I bedehus i Telemark og i Afrikas unge kyrkjer ... Eg er fascinert av det gamle tre. Ein gamal, sølvgrå fjølstubb, vaska av regn og hagl og slikka tør av himmelens sol. Ei nedramla flis frå ein stavkyrkjevegg, falma og skrukut som den gamle, fromme sitt kinn. Det er som å halde eit evangelium mellom hendene.»⁶⁰

En av dem som har fornya religiøs kunst, er Gunnar Torvund (f. 1948) i Kviteseid. Inspirasjonen til de kjente «hustavlene» sine fikk han fra den grønne, glatte steinen som ligger inne i et rom i veggen i Kviteseid gamle kirke. Altertavlene hans framstiller ofte en androgyn og hjelpeløs Kristus-figur. De har vakt stor debatt, som t.d. altertavla han laga for Eidsvåg kirke (1982).⁶¹ Figuren «Krist/gjennomskinnelig» er laga i glass og montert på et gammelt og slitt kistelokk. Han fornyer eldre og enkle bibelske symboler som båt, fisk, due, kornaks, lam og palmegrein og har laga en serie med englevinger i ulike farger. Det religiøse og det sekulære, gammelt og nytt, går over i hverandre.

Terje Grøstad (1925–2011), som budde i Flatdal, laga mange alterbilder, blant anna til kirkene i Brevik, Eidanger og Helgen. Liv Mildrid Gjernes (f. 1954),

St. Johannes Kapell, Nordkapp. Gunnar Torvund har ansvar for altertavla, en Kristus-figur på et triangelforma felt i alteret, som har form av ei båtkvelving. Kapellet var ferdig i 1990. Kristusfiguren hans har mye til felles med andre av Torvunds androgyne Kristus-figurer. Med på å forme ut dette kirkerommet var blant anna Terje Hope, Rigmor Bove og Jan Garbarek.

Foto: Utlånt av Kirkelig Kulturverksted

som vokste opp på Gvarv, har forma ei altertavle i Bergens landsfengsel (1992). Hun har lagt vekt på brukskunst, særlig til gjenstander fra kvinnekultur i Telemark, som kister og skap: «Jeg føler at jeg forteller en uendelig historie, som er blitt dikta på av mødre og bestemødre bakover, generasjon bak generasjon.»⁶²

Terje Bergstad (f. 1938) har kopla motiv fra Øvre Telemark med bilder av kirker på en helt spesiell måte, uten å lage kirkekunst. Bildene hans av en katedralvegg og av en bibeltekst har mørke og dystre streker.⁶³ Bergstad er

«Din vind i lauvet» av Liv Mildred Gjernes er svar på et dikt av Vesaas: «Som lauv / er du og eg. / Fort skjelvande, / og fort borte. Kom –». Det er et smalt skap, malt som en bjørkestamme, med ei krone over, påmalt grønne blad og med søljer på. Skapet har svart filt inni. Gammelt og nytt er satt sammen. Kanskje spiller det også inn at bjørketreet er tvekjønna?

Foto: Utlånt av L.M. Gjernes

Bergstad har malt motiv fra Telemark med brei pensel og i mørke farger. Hans Telemark kretser om ei gammel tømmerstue i Tuddal, med den gamle vedovnen, som han har malt i mange versjoner. Den ovnen, skakk og svart, er hans fremste symbol. Den står stundom sammen med både redskap og krusifiks.

Foto: Øystein Thorvaldsen

knyttet til en fjellgard i Øst-Telemark og har flere bilder derfra. Mest kjent er bildene av ovnen fra Luraasstoga fra slutten av 1970-åra, med den gamle vedovnen som et mørkt symbol. Hans Telemark er ikke i lyse farger: «En svart fugl slår klørne i tømmerveggen.»⁶⁴

«Pilegrimens Sangbok»

Kirkemusikk med tilknytning til Telemark har ført det regionale sammen med impulser utafra. Også her har Telemark vært med nasjonalt og internasjonalt. Henrik Ødegaard (f. 1955) var i mange år organist i Sauherad og dreiv det lokale kantoriet. I sine komposisjoner bruker han både folkemusikk og gamle katolske tidebønner.⁶⁵ Ødegaard har alltid satsa på lokalt musikkliv i Telemark, knyttet til de to gamle steinkirkene i Sauherad, t.d. i «Sursum Musica» (1991), med tekster av lyrikeren Liv Holtskog. Komponisten Kåre Kolberg (f. 1936) er godt kjent med indremisjonsmiljøet i Sauherad, der far hans i mange år var rektor på Sagavoll folkehøgskole. Hans kirkeballett «Hakena' nit (Den kanaaneiske kvinne) for orgel, slagverk og dans» (1968) må ses mot en slik bakgrunn. Kolberg gikk fra oppvekst i indremisjonen til modernismen og til musikken til John Cage.⁶⁶ Slikt blir det spenninger av.

Domorganist Kåre Nordstoga (f. 1944) har vist at det går an å spille slåttemusikk fra Telemark og være ekspert på Bachs kirkemusikk samtidig. Sondre Bratland (f. 1938) fra Edland har gjort sitt til at religiøs folkemusikk fra Øvre Telemark, som før var forbeholdt noen få, nå er akseptert og kjent av mange. Det begynte med «Pilegrimens Sangbok» i 1982. Bratland har også latt seg inspirere av amerikansk populærmusikk og har gitt ut plata «Hank

Williams på norsk». Sammen med Iver Kleive (f. 1949), som vokste opp i et rikt musikkliv i Skien, har Bratland ført arven fra den religiøse folkemusikken i Telemark videre.

Gisle Kverndokk (f. 1967) vokste også opp i Skiens musikkmiljø. Han har fornya kirkemusikken med «Te Deum» (2010), med sine messer og en musikal om Martin Luthers liv (2008). Til slutt kan nevnes komponist og kulturkritiker Helge Iberg (f. 1954), som vokste opp i Skien. Han ville neppe kalle seg kirke-musiker, men har skrevet et oratorium om Håkon den godes konflikt med kristendommen (1995).⁶⁷

Ny kirkekunst og kirkemusikk i Telemark bygger på ei kjensle for religiøs folketradisjon i en sekularisert kultur. Spesielt i Telemark kan kirkekunst og kirkemusikk ofte opptre kontrapunktisk mellom et sakralt og et sekulært felt, slik at tema bytter plass eller settes opp mot hverandre samtidig. Det gir enorme spenninger. Det ser vi både i Gunnar Torvunds kunst og i Sondre Bratlands musikk.

Også når det gjelder kulturliv i Telemark kan «tankemønstre fra pietismen» være «langt mer sentrale ... enn alminnelig antatt». ⁶⁸ På slutten av 1900-tallet har Telemark gått fra pietisme til folkekirke, i moderne forstand. Kirkehus fungerer også som konsertlokale. I 2011 blei det arrangert ei Johnny Cash-messe i Nesland kirke. Duke Ellingtons jazz-messe har blitt framført i Skien kirke. Etter årtusenskiftet er bildet av religiøs kultur i Telemark også endra på andre vis. Når den gamle baptistkirka i Skien er omgjort til moské, gir det signal om en form for religiøs pluralisme, en situasjon som Bernt Støylen sjølsagt ikke kunne ha forestilt seg da han skreiv om «den thelemarkske kristendom».

Sondre Bratland er sanger og musikkpedagog. Han har fornya interessen for religiøs folkemusikk i Telemark og landet ellers. Her er han i en ettertenksom pause under en konsert i Skien i 1995. Han har holdt konserter i mange kirkerom i Telemark. Bratland fikk Spellemannsprisen i 1982 og Telemark fylkets kulturpris i 2002.

Foto: Roger Neumann, VG / NTB Scanpix

SPRÅK, DIALEKT OG SKRIFTKULTUR

Telemark er et fylke med mange språk og dialekter. En kan høre somali i Vinje, polsk i Skien og engelsk på Herøya, men alle forholder seg til norsk. I Telemark er det norske språket delt mellom nynorsk og bokmål som skriftlige målformer. Telemark fylkeskommune har nynorsk som vedtatt språknorm. Det betyr at politiske framlegg og dokument skrives på nynorsk, men mye nyhetsstoff fra fylkeskommunen er på bokmål. På 1960-tallet hadde om lag 25 % av grunnskoleelevene i Telemark nynorsk som skriftmål (se Rovde). Mot slutten av 1990-åra var denne andelen sunket til ned mot 17 % og den går fortsatt tilbake.⁶⁹ Særlig i midtfylket har det skjedd store endringer de siste tretti åra, gjennom overgang fra nynorsk til bokmål i skolen. Grensa mellom nynorsk skriftspråk og bokmål går tradisjonelt sett nord for Ulefoss (mot Drangedal, Lunde og Sauherad), men dialektene i fylket går ofte på tvers av skillet mellom de to skriftmåla. Dette har skapt mye språkdebatt.

Arven fra Aasmund O. Vinje

Den som først dramatiserte språksituasjonen i Telemark, var Aasmund O. Vinje.⁷⁰ Det han skreiv om språksituasjonen midt på 1800-tallet, har vært med på å prege språk og språkpolitikk i Telemark også etter 1905. Vinje sleit mellom to måter å skrive på, slik mange telemarkinger fortsatt gjør. Da han gikk fra dansk-norsk, var det ikke et lett valg: «Det er haardt at skilles ved et Sprog, som man med grædende Taarer har lært.» Det viktigste for Vinje var ikke nynorsk som ferdig system, men at han kunne bruke heimespråket sitt til det han ville skrive om. Å bruke heimemålet var som å spille på «eit velstemt, fulltonande Orgel».⁷¹ På den måten inntok dikteren Vinje og Telemark tidlig en spesiell plass i norsk språkhistorie.

I de første tiåra etter 1905 styrka nynorsk seg som skriftmål i Øvre Telemark. En forfatter som Tarjei Vesaas har sin bakgrunn i denne språkpolitikken. Mange lærere i Bygde-Telemark gjorde en formidabel innsats for å styrke nynorsk. Kirker i Øvre Telemark tok i bruk nynorsk liturgi kort tid etter at alterbok på nynorsk blei godkjent i 1907. Et noe kuriøst innslag av nynorsk kirkeliv i Telemark på denne tida var kampanjen fra Bø mållag om å få vekk ei innskrift fra Thomas Kingo som var støpt inn i de nye kirkeklokkene i Bø. I 1922 vant laget fram med dette og fikk «banka ut» Kingos innskrift, slik at dansk språk ikke lenger skulle prege kirka.⁷² Når en tenker på den store innverknaden som Kingos salmer hadde på religiøs folkesang i Telemark gjennom tidene, kan en i ettertid si at dette var ei noe overivrig handling.

Vest-Telemark har stått som en krumtapp for nynorsk språk og kultur, ikke bare i fylket, men i nasjonalt omdømme. Det var det Vislie omtalte som «det fagraste bygdemaal i landet».⁷³ Samtidig blei kommunene i den nedre delen værende i bokmålsleiren. Telemark var – og er – et område med språklige motsetninger, men med en stor språklig rikdom.

I mange år hadde Skien ei nynorsk avis. Det var avisa *Norig*. Den gjorde mye for nynorsk som skriftmål i Telemark før den gikk inn i 1933. Olav Gullvåg redigerte avisa fra 1912 til 1921, og Aslak Groven fra Seljord var formann i styret for avisa i mange år. I 1919 utlyste Gullvåg en konkurranse om å skrive en sang til ære for fylket. Tanken var at ved store festdager skulle nasjonalsangen komme først, og så skulle folk i Telemark syngje fylkessangen. Tanken var god, men fikk ingen stor oppslutning. Det kom inn flere forslag til fylkessang. Ingen fikk første pris, men Johannes Skarprud i Kviteseid og Lavrans Rui i Seljord, begge lærere, delte 2. plassen.

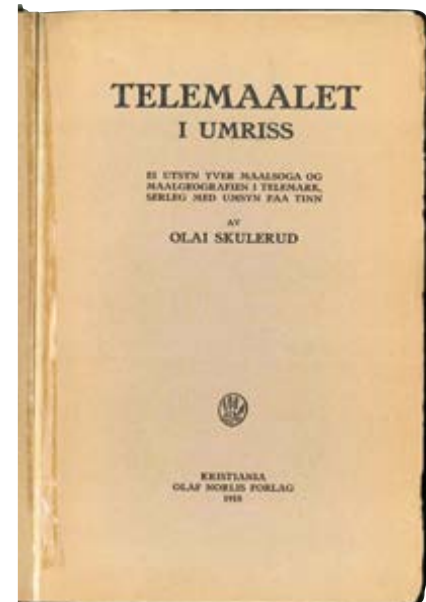
Telemaalet i umriss

En av de første som skreiv om språk i Telemark, var Olai Skulerud (1881–1963). Han var født i Porsgrunn, tok examen artium i Skien i 1899 og fikk seinere doktorgrad på ei avhandling om språket i Tinn. I 1927 blei han tilsatt som lektor ved den høgre allmennskolen i Skien. Alt i 1918 ga han ut ei bok om språk og språkbruk i Telemark. Tittelen på boka var *Telemaalet i umriss*. Skuleruds prosjekt var å sette opp en språkgeografi for Telemark. Han skilte mellom «aust-telemarksken» (rundt Heddal og Tinn), «vesttelemarksken» (med Fyresdal og Vinje) og «vikversken» (bymål, inklusive Bamble og kystdistrikta).

Skulerud hadde klare verdisyn på målføre i Telemark. Han slo fast at «Telemark er hjarta av den sydre luten av Norig», og fremst av alle dialektene i Telemark står målet i Vest-Telemark, som har det «rette midlandsmaalet i Norig». Det har «ein rikare skatt av folkedikting enn noko anna norsk maalføre». ⁷⁴ Dialekten i Vest-Telemark blir her framheva som «ekte», nettopp fordi den blei sett på som best bevart. Tanken var at språklige endringer ikke er av det gode. Lektoren fra Porsgrunn brukte et arkaisk nynorsk for å vise at det er språket i Øvre Telemark som er mest oppbyggelig for fylket og for nasjonen.

Det kunne føre til at folk i andre deler av fylket ofte opplevde et språklig mindreverdigdomskompleks. Når det gjaldt Tinn-målet, som var Skuleruds spesialfelt, tok han med lokalhistorie fram til starten på industribyen Rjukan. I Rjukan, skreiv Skulerud, taler de fleste «bymaal, endaa bondetoet sjølvsagt er større enn i dei eldre byarne» (52). Skulerud førte også inn den da så populære hodeskallemålinga for å analysere språkbruk i Telemark. Ifølge skalle-mål skulle kvinner i Tinn være forskjellige fra kvinner i Grenland. I Tinn har ikke kvinnene «de brede, storbenede Ansigter, men finere Træk» (60). Leseren kunne da sjøl trekke den konklusjonen at når kvinner i Grenland brukte en annen dialekt enn de gjorde i Tinn, så kunne det også være fordi kvinner i Grenland etter sigende skulle ha breiere ansikt! Det må en kunne kalle språkgransking på avveier.

Mer relevant er det når Skulerud tar for seg begynnelsen til den stadig større amerikaniseringa av norsk språk og kultur, også i Telemark. Han noterte at heimvendte utvandrere innførte engelske ord og uttrykk i Tinn.

Forsida på Olai Skuleruds bok fra 1918. Det er ei tidlig bok om språkhistorie for Telemark, med fokus på dialekten i Tinn. Boka er skrivi ut fra forestillingen om at det språket som er best bevart fra gammelt av, også er det beste. Den teorien er det ikke lett å endre, og den blir stadig brukt i debatter om språk i Telemark.

Faksimile av omslag

Mange oppfatta det slik at det var Skien og den nedre delen av fylket som var årsak til språklig forfall. Skien, skreiv Skulerud, var «bindeleden med utheimen, den opne døri til Telemark sunnanifraa» (2). Ikke alt derfra var av det gode, mente han: «Gjennom dørene til utheimen og serleg yver kultursenteret Skien sig det etter handi inn former som ikkje aatte heime i Telemark ifraa fyrstonne» (40). Et slikt språksyn har forma mye debatt i fylket. Språk og kultur oppleves ulikt i den øvre og den nedre delen av fylket. Dag Kullerud har sagt det slik:

«Da jeg vokste opp i Skien og dermed Grenland, så jeg på Øvre Telemark og kulturen der som en annen verden. Samme fylket og samtidig så forskjellig: De nedre delene var preget av industri, arbeiderklasse, lavkirkelighet og fotball, men de der 'oppe' bedrev skogbruk, småbruk og kunst av alle slag. I ungdomsårene så vi nok med en viss skepsis på det som ble kalt telemarkskulturen. Den var ikke vår, likevel bar den navnet til fylket vårt. Var vi ikke telemarkinger vi også?»⁷⁵

Eivind Vågslid og Telamork

Eivind Vågslid (1897–1986) var odelsgutt fra Vinje og trivdes med jorddyrking, men hadde hug til boklig lærdom og blei norskfilolog. Han skreiv mange bøker om navneskikker og stedsnavn. Det begynte med at han på 1920-tallet dro rundt i Vinje og samla inn stoff. Mest kjent er han for sitt arbeid for å vise at norske stedsnavn som regel ikke går tilbake til norrøne guder, men at de har sitt utgangspunkt i bondens arbeid knytta til gard og grend. Vågslid trudde på praktisk erfaring, bondevett og materiell orientering som forklaring på stedsnavn. Typisk i så måte er et døme han har fra Vinje:

«På garden der eg er fødd finst det namn som er laga i manns minne på same måten som i gammal tid. Vi har der ein liten jordfleck som vi kallar Fofaflekken. Det kom seg av at vi eingong hadde ein fole som døydde og blei nedgraven der. Og når eit dyr ligg nedgrave og rotnar, så gjødslar det veldig, slik at graset der blir høgare enn alle andre stader omkring.»⁷⁶

Vågslid skreiv også ei utgreiing om opphavet til navn som Grenland og Telemark. Fylkesnavnet «høyrer nog helst beinveges saman med orde ein *tel* el. *tele* i tydinge høg fjellsmark el. skogmark» og «ordet *mork* hev upphaveleg tytt skog».⁷⁷ Han hevda at ordet «tele» først var knytta til områder med skog i det nåværende Øvre Telemark, men så blei den øverste delen av området skoglaus og ordet «tele» blei da knytta til snaufjell. Derfor blei ordet «mork» i betydningen «skog» lagt til for å klargjøre at det dreide seg om store skogsområde.⁷⁸ Ordet «Telemark», med «e» i andre staving, kom så etterpå som påvirkning fra dansk. Vågslid brukte derfor den eldre forma «Telamork».

Ungdomsåra i Skien og Telemark var viktige for Koht, ikke minst for hans språksyn. I 1920 skreiv han om «Arbeidarreiseing og målsørsmål». Hans store tanke var å fremme ett skriftspråk i landet, «på norsk folkemåls grunn». Her står han midt i bakerste rekke med ei klassisk søyle mellom seg og Diderik Cappelen hos fotografen i Skien.

Foto: Utlånt av Nasjonalbiblioteket

Einar Økland nevner Vågslid som «ein av dei siste store og stride målstrevarane», som heile livet granska norsk «urdikting», det vil si at han satte navn på personer, ting og steder: «Å snakke med han er som å vera med på ein fjelltur. Tale og hug er som fjellufta ein klår og still dag.»⁷⁹

Halvdan Koht og samlenormalen

I 1938 kom det ei ny norsk rettskriving. Denne gangen kom språkbruk i den nedre delen av fylket godt med. Hovedarkitekten for denne rettskrivinga var Halvdan Koht (1873–1965), som sjøl hadde budd i Skien som ungdom. Far hans var i ei tid ordfører i byen. Koht var ihuga nynorskmann og hadde samtidig et classesyn på utviklinga av norsk språk. Han hadde reist mye i Telemark og ville ta med bymål og arbeiderspråk inn i det han kalte for norsk «folkemål».

Etter hans ønske skulle både nynorsk og bokmål ta opp bymål og det arbeider-språket som tidligere hadde mangla prestisje. Ikke minst gjaldt dette Nedre Telemark. Kampen «for folkemålet er kultursida av arbeiderreisinga», hevda Koht alt i 1921.⁸⁰ Dette blei godt mottatt i Telemarks arbeiderkultur, men utover mot år 2000 fikk det samme språksynet nasjonal og politisk motbør.

En av dem som i Telemark kjempa for nynorsk og for tilnærminglinja mellom de to skriftspråka, var rektor på Telemark offentlige landsgymnas i Bø, Halvor Dalene. Han var rektor der fra 1953 til 1971. For Dalene hang språk-politikk og utdanning sammen. Han var også en av dem som gikk inn for å få høgskolen til Bø (se Rovde). I 1953 ga han ut boka *Lydverket i Solumsmålet*. Bak i boka satte han ei liste med mannsnavn og kvinnenavn, etterfulgt av en over-sikt over «hestenamn» og «kunamn».⁸¹ Kilebygda i Solum, der Dalene vokste opp, var et jordbrukssamfunn.

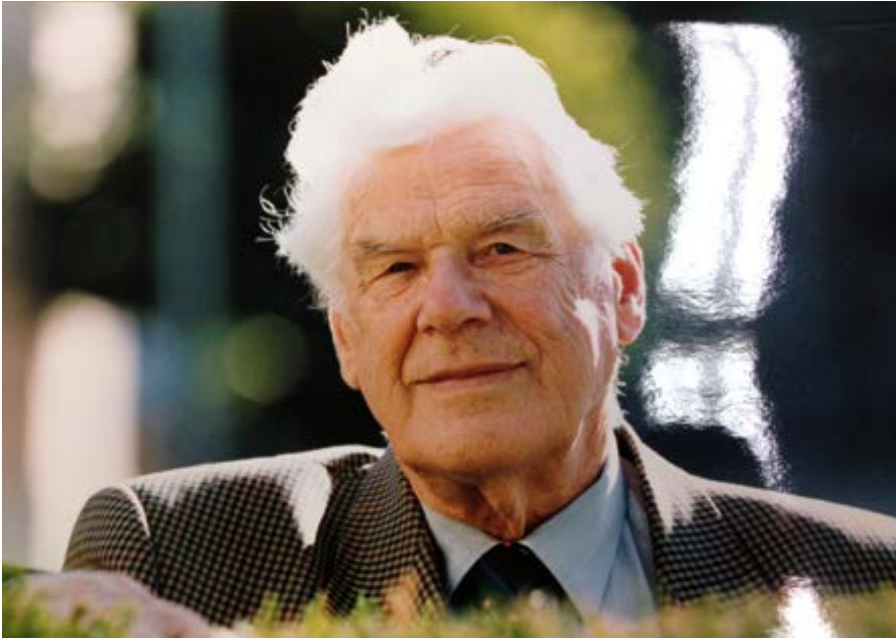
Dalene pekte på hvor vanskelig det var å få aksept i bokmålsgrammatikken for verbformer som «finni», «drekki» og «detti». Til tross for at slike former var høgst vanlige i bytalemål i Nedre Telemark, blei de ikke godtatt i det bokmålet som skolebarn her blei opplært til å skrive. Dalene så fram til ett samla norsk språk, der nynorsk hadde stor plass.

Mange har reflektert over dialekt og språk i Telemark, men ikke alle har delt Dalenes synspunkt. I den vesle boka om målføra i Hjartdal, Sauland og Tuddal (1985) tok Gudrun Hovde Gvåle for seg språkutviklinga i Aust-Telemark. Hun så at ungdom fort går over til bokmål. For å minske den engelske språk-påvirkninga ville hun at «dei eldre kan kanskje ta ungene med i arbeid og i friluftsliv, i skog og mark, på fjellet eller i båten».⁸² Noe av den samme tanken kom fram i et styremøte i Telemark mållag, der det blei rapportert om hvor ille det var at «bygdemåla blir oppblanda», og at barnas «nistepakke» [det vil si lokalspråket] står i fare for å «turke bort».⁸³ Det var vanlig å knytte språkform til barndom og identitet i et jordbrukssamfunn.

Ønsket om å videreføre lokal dialekt til nye generasjoner var også tydelig i Anna Neslands bok, *Bygdemålet i Drangedal* (1976). Det var ofte slik at eldre kvin-ner holdt best på dialekten. Martin Skjekkeland har i en rapport pekt på at det var også tilfellet i Bø, samtidig som de yngste kvinnene modererte språket sitt sterkere enn menn i samme aldersgruppe.⁸⁴ I si bok om språket i Fyresdal skreiv Magnhild Lauvdal at omlegginga fra småskole til sentralskole på bygda også førte til endringer i dialektbruk.⁸⁵ Flytting og mediaspråk førte til det hun kalte «eit ødelagt målføre». Den som da blir usikker og blander språkfor-mer, blir betrakta som en som «knotar».⁸⁶ Halvor Dalene så det annleis. For han var blanding av språkformer ikke nødvendigvis tegn på forfall.

Leif Roksund og bymål

Utover mot århundreskiftet blei det oppsving i bruk av dialekt og heimemål i alle deler av fylket, noe som også er klart reflektert i språkbruken i NRK Tele-

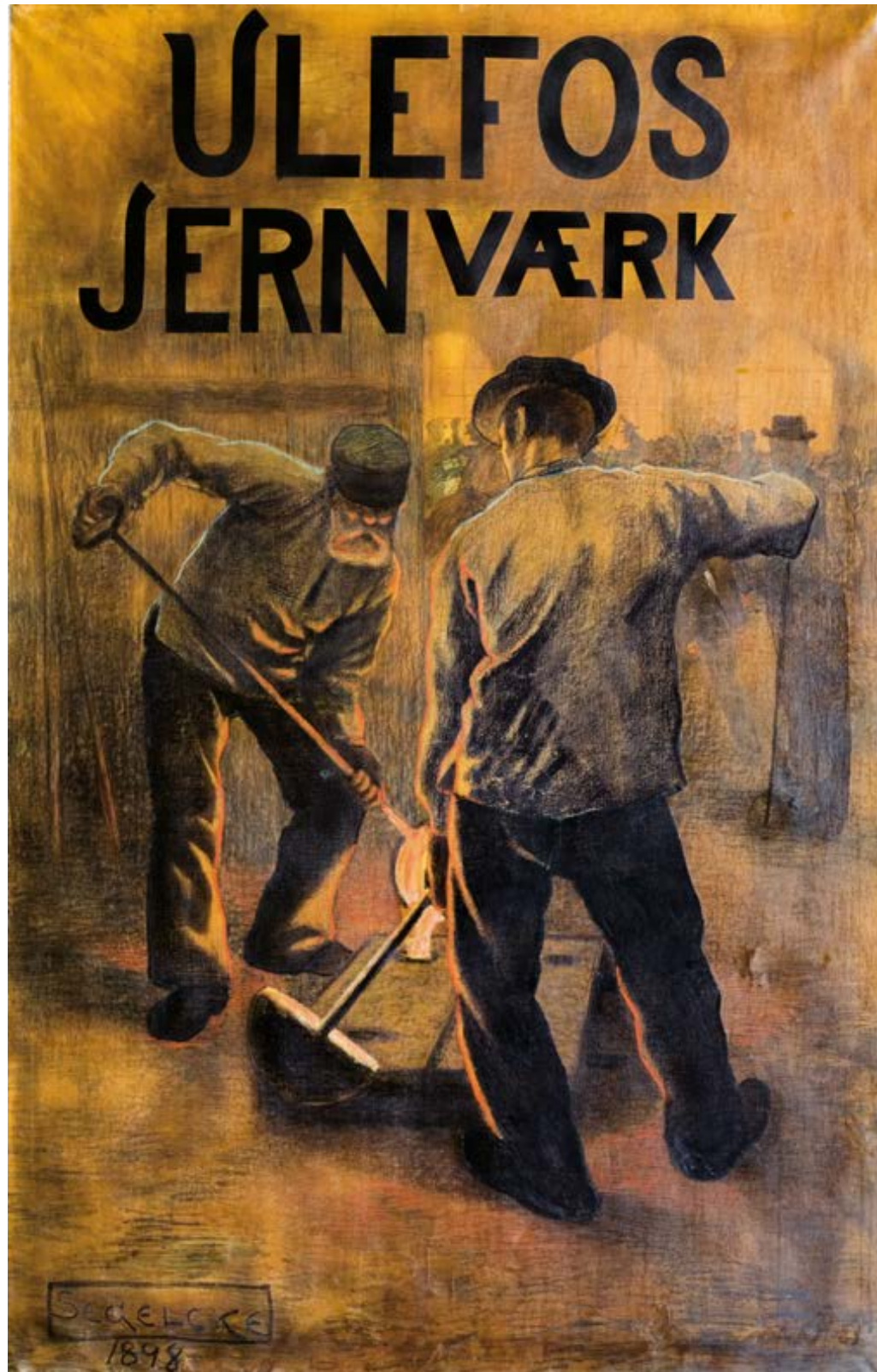
Roksund var opptatt av språk og litteratur i nærmiljøet. I Språkrådet kjempa han for større variasjon i bokmål og for tilnærming til nynorsk. Han skreiv om språk i Grenland, om Skiens musikkforening, om helse i lokalmiljøet og bøker om Ibsen, bl.a. *Henrik Ibsen og oppvekstmiljøet* (1998) og *Skien i Ibsens diktning* (1999).

Foto: Utlånt av Gisle Roksund

mark. Dette gjaldt også for dialekter i den nedre delen av fylket. En pådriver for dette var Leif K. Roksund (1922–2009), som var lektor på Skien videregående skole, og som en periode satt i Språkrådet. Han ga ut flere bøker om språk og kultur i Skien, bl.a. *Skiensdialekten i omriss*, der han fokuserte på skiensmålet fra 1917 til midt på 1960-tallet, da Skien blei slått sammen med Solum og Gjerpen. Roksund var overtydd om at når «talespråket har fjerna seg langt nok fra skriftspråkets faste former, får man behov for å endre skriftspråket opp mot det gangbare talespråk». ⁸⁷ Det beste skriftspråket for han var ikke det språket som er uten forandringer. Tora Aasland, tidligere forskningsminister, hadde Roksund som lærer i Skien. Hun minnes han som en god lærer: «Jeg kom fra et hjem der nynorsk ikke sto særlig høyt, men selv ble jeg veldig glad i nynorsk på gymnaset. Roksund oppfordret oss til å lytte til hvordan folk snakket ute i gatene i Skien. Min mor ble ganske sur på meg da hun hørte at vi ble bedt om å lære av Skiens gatesnakk.» ⁸⁸

Roksund vokste opp på Kleiva og «lærte skiensdialekten fra bonn av» (14). Språk og klasse hørte sammen, i Skien og andre byer i Telemark: «Altfor lenge har skiensdialekten blitt utsatt for sosial ringeakt, karakterisert som stygg og vulgær og prega av slurv», et språksyn som ifølge Roksund bygde på fordommer fra et «klassedelt samfunn» (10). Han viste også til at i grenlandsbyene lå bøyning av hankjønnsord i flertall nærmere nynorsk enn bokmål: en «gutt, gutten, guttær, guttane» (27).

Arne Johan Gjermundsens (1941–2013) store bok over Holla-målet er inspirert av Roksund. Ordlista han samla, viser at språket i det gamle Holla, altså

Ulefoss og omegn, var prega av både jordbruk og industri. Mange ord i Gjermundsens ordliste har med jernverket å gjøre. Var en til dømes på «ærbenne», så var en på jernverket; jobb «på tømninga» besto i å tømme smelta jern over i formene; ei «jernperle» var en dråpe av glødende jern, som kunne sette varige merker på kroppen viss en var uvøren eller uheldig. Skriftspråket i skolen på Ulefoss var bokmål. Men også her er det dialektformer som ikke passer inn i bokmålet, som til dømes verbet «å flyge», som blir bøydd slik: «å flyge, flyger, flaug, flygi».⁸⁹

Drømmen om samnorsk

Det var slike erfaringer med by- og bygdemål i Telemark som gjorde at nettopp dette fylket sto sentralt i arbeidet med å legge grunnlaget for et felles norsk språk. Mange telemarkinger sto sentralt i organisasjonen «Landslaget for språklig samling». Laget skulle jobbe for «full jamstilling mellom bokmål og nynorsk inntil vi har nådd fram til ett skriftspråk», og for at «talemålet i bygd og by skal bli lagt til grunn for ei gjensidig tilnærming mellom bokmål og nynorsk».⁹⁰ Av det første medlemsbladet (nr. 1, 1960) går det fram at Arne Kielland (1939–2003) fra Porsgrunn var medredaktør og leder av landsstyret. Han skapte seinere (1986) *Bø Blad* og dreiv den avisa til han døde. Ellers i landsstyret satt Harald Løvaas fra Skien, Halvor Dalene fra Bø og Thomas Refsdal fra Rjukan. Thomas og Esther Refsdal la seinere det økonomiske grunnlaget for to viktige språkpriser som Språklig Samling deler ut hvert år. Det er litteraturprisen (der Halldis Moren Vesaas satt i juryen) og «Minneprisen for god offentlig språkbruk».

På 1960-tallet var Telemark fremst i arbeidet med å skape lokallag for samlingsstanken. I 1962 hadde lokallaget i Bø over 70 medlemmer. Lokallaget i Grenland omfatta Skien, Porsgrunn, Brevik, Gjerpen, Solum og Eidanger. I 1960 var Språklig Samlings landsmøte lagt til Telemark Landsgymnas, med bl.a. reklamen «Drikk mjølk frå Bø meieri».⁹¹ Sia forsvant både Bø meieri og lokallaget for Språklig Samling.

Rolf Theil, professor i språkvitenskap ved Universitetet i Oslo, har omtalt sin oppvekst i Porsgrunn og sitt forhold til grenlandsmålet, eller *grensk*: «Da eg gikk på ungdomsskolen, las eg rettskrivingsordboka på senga [!] og fann ut at eg ikkje trong skrive 'kirken', 'hvordan' og 'ble' på bokmål, for i ordlista stod au det eg sjølv sa og seier: 'kjerke', 'assen' og 'blei' ... Som dei fleste her til lands snakkar eg ein dialekt som ligger midt imellom [nynorsk og bokmål], så eg drømmer om samnorsk. Likevel skriv eg nynorsk, for samnorsk er jo bare en drøm.»⁹²

Telemark mållag

Telemark mållag het først bare Telelaget. Det blei stifta i 1908. Medlemstallet gikk noe tilbake i enkelte lag i tida rundt år 2000, men i 2005 var det aktive lokale mållag i Bø, Drangedal, Fyresdal, Heddal og Notodden, Hjartdal, Kvi-

Arbeiderspråk og industrikultur er viktig i Telemark. Bildet er malt av Severin Segelcke (1867–1940). Han var offiser og kunstner og bodde ei tid rundt 1905 i Kviteseid. Bildet henger på Ulefos Jernværk. Det viser to arbeidere som tømmer flytende jern i former. Mennene på maleriet er Olaus Severin (Laven) Aasmundsen (med hatt) og Ole Gulliksen (med skyggelue).

Illustrasjon: Menn med jernøser, malt av Severin Segelcke i 1898

teseid, Lunde, Nes, Nissedal, Rauland, Seljord, Vinje, Tinn og Tokke. I tillegg kom Norskdømslaget i Porsgrunn og Mållaget Dag i Skien. Det største av disse var mållaget i Vinje med over 80 medlemmer i 2005 (mot 195 medlemmer i 1980). Det er framfor alt mållaget som har holdt oppe språkdebatten i fylket. De har jobba for nynorsk i skolen, fra grunnskole til høyskole, i aviser, i radio og på kulturarrangement. De har hatt stilkonkurranser på nynorsk og satt i gang innsamling av gamle ord og uttrykk fra heile fylket. Ei av de viktigste sakene for mållaga i Telemark har vært skolemålssaker, det være seg i Kroken og Brødsjø skolekretser i Drangedal, Kjeldal og Svensheid i Lunde eller Hjuksebø i Sauherad. I slike små skolekretser kunne nynorsk først vinne fram, men seinere sentralisering av skolene i hver kommune spiste ofte opp lokale gevinster for nynorsk.

Lokale mållag i fylket har stundom opptrådt som klare protestbevegelser. Til dømes gikk mållaget i Nissedal i 2005 mot at Bibelselskapet ville endre ordet «læresvein» til «disippel» i den nye nynorske bibelomsettinga. På 1990-tallet protesterte Bø Mållag på at idrettssendinger i NRK ikke gikk på nynorsk: «Det er eit irriterande overgrep som nynorskbrukarar ikkje kan finne seg i lenger.» I 1990 klaga mållaget i Seljord på at NRK brukte ordet «weekend» i stedet for det norske «helg». Telemark mållag lot også biskopen i Agder og Telemark få vite at han måtte skrive på nynorsk når han sendte sine skriv til Øvre Telemark.⁹³

Sia 1955 har Telemark mållag gitt ut *Årbok for Telemark*. Den første redaktøren var Jon Homme, lektor ved landsgymnaset i Bø. Programmet for årboka var klart fra første hefte. Det gjaldt å ta vare på kulturarven: «Snauvt noko fylke har så mykje av kulturell interesse som Telemark i segn og soge, i eventyr og viser, musikk og song, i treskurd og målarkunst, handverk og bygningsstil, sed og skikk» (5).

Avisene i Telemark er viktige i kulturbildet, og de reflekterer språksituasjonen. *Vest-Telemark Blad* og *Bø Blad*, som begge har betydd mye for lokalkulturen i sine distrikt, kommer ut på nynorsk, mens det er lite nynorsk i de to fylkesdekkende avisene *Telemarksavisa* (TA) og *Varden*. TA tok over «Telemark Tidend» som et bilag på nynorsk hver uke etter at *Varden* hadde utgitt det i flere år. Telemark mållag har i mange år registrert bruk av nynorsk i avisene. I 1985 var prosenten av nynorsk i forhold til bokmål heller dystert. *Porsgrunn Dagblad* hadde ingenting på nynorsk; det var null prosent i *Vestmar* og null i *Rjukan Arbeiderblad*, 2,6 i *Telen*, 2,3 i TA og 3,5 i *Varden*.⁹⁴

Språkkrøkt er og har vært en viktig del av kulturlivet i Telemark. Det har engasjert både fagfolk og andre. Kampen om skriftmåla i fylket har bølga fram og tilbake og skapt liv i kulturarbeidet utover på 1900-tallet. En beskriver ikke språk i Telemark ved å trekke en strek gjennom fylkeskartet for å skille dem som bruker tjukk l fra dem som ikke gjør det. Mange skifter identitet i ulike lag og situasjoner, lett og uanstrengt, av og til også dialektformer og

språk. I Telemark kan mange boltre seg i begge målformer. Det beste dømet på en slik praksis er kanskje teatermannen Gisle Straume (1917–1988), født og oppvokst i det gamle Holla. Han dramatiserte både lektor Tørdal i filmserien om Stompa og tekster av Aasmund O. Vinje i opplesinga «Ein hippie frå Telemark» (1982).

Ofte kan humor og en pragmatisk holdning i språksyn slå gjennom. Som stortingsrepresentant Torgeir Vraa (1868–1934), redaktør i Drammen, men født på en husmannsplass i Fyresdal, skal ha hevda i en språkdebatt: «For meg blir det det samme om det heter *grøt* eller *graut*. Det viktigste er at man får det.»⁹⁵

LITTERATUR OG BOKKULTUR

Om å forsyne Skandinavia med diktere

Etter 1905 er det umulig å snakke om telemarkslitteratur på samme måte som en gjorde på 1800-tallet. Forfattere som Aasmund O. Vinje og Henrik Ibsen var del av en større litterær verden, men de vokste opp innafor det som blei Telemark fylke.⁹⁶ De to forfatterne kan godt brukes som døme på den todelinga av skriftkulturen i fylket som fortsatt sto ved lag utover på 1900-tallet. Vinje var grunnfesta i bondekulturen i den øvre delen av fylket, mens Ibsen var i oppveksten knytta til bykulturen i Skien.

Det er utvilsomt skjønnlitteraturen fra den øvre delen av fylket, særlig fra Vest-Telemark, som fortsatt står sterkest, sjøl om tanken fra Vislie om at språket der var «einaste maal for ein livande bokheim» neppe er holdbar. «Litteraturdagane i Vinje», med årlig utdeling av Storegut-prisen (fra 2002) for god bruk av nynorsk, har blitt et fast innslag på kulturkartet. «Landstaddagane» arrangeres av Landstadsenteret i Seljord, stifta i 2008. Forfatterstudiet ved Høgskolen i Telemark, Studiested Bø, etablert i 1982, og med Eldrid Lunden som leder i mange år, har trukket til seg studenter fra heile landet.

Skriftkulturen er kanskje Telemarks viktigste bidrag til norsk kultur. I avisa si, *Dølen*, hevda Aasmund O. Vinje at det var uvanlig mange gode forfattere i Øvre Telemark: «Eg kjenner enno mange yngre Skolemeistarar der uppe fraa Thelemork med gode Diktargaavor – eg heve sagt at eg skulde forsyna heile Skandinavien med Poeter derifraa.»⁹⁷ Lese- og skrivekultur var – og er – knytta til litterær dannelse. Folk har vært – og er – opptatt av skriving, sjøl om mange nøyer seg med blyant, skriveblokk og brevark på eget kjøkkenbord. Skriving og lesing er ofte kultur i ensomhet.

Det kommer stadig nye tekster med tema fra Telemark. I sin oppvekstroman fra Øvre Telemark, *Thunder Road* (2009), skreiv Erlend Kaasa (f. 1976) i et mer direkte språk enn det Tarjei Vesaas gjorde, samtidig som tittelen fra Bruce Springsteen viser til påvirkning fra amerikansk musikk på ungdomskulturen overalt i fylket. Helga Flatland (f. 1984) fra Flatdal skreiv om oppvekst i ei

bygd og en internasjonal storkonflikt i sin første roman *Bli hvis du kan. Reis hvis du må* (2010). Vidar Sundstøl (f. 1963), fra Drangedal og bosatt i Bø i Telemark, fikk i 2008 Riverton-prisen for første bind i *Minnesota-trilogien* (2008–2011) med tittelen *Drømmenes Land*, en kriminalfortelling fra et norsk-amerikansk miljø ved Lake Superior i Minnesota. Boka har kommet ut i engelsk oversettelse i *Minnesota* (2013). Dramatikeren Fredrik Brattberg fra Porsgrunn fikk i 2012 den norske Ibsen-prisen.

Hvorfor oppsto det ikke en arbeiderklasselitteratur av nasjonale dimensjoner i Telemark som følge av at Telemark blei det fremste industrifylket i landet? Kanskje er det slik at norske lesere forventer at tekster fra Telemark fortsatt skal være knytta til snø og granskog? Kristofer Uppdal (1878–1961) var arbeider og fagforeningsleder på Rjukan rundt 1910, i «eit miljø med noen av dei mest hardbarka arbeidsfolka i landet», men han reiste derfra kort tid etter.⁹⁸ Kanskje er de beste skildringene av industrikultur i Telemark ført i pennen av forfattere utafor fylket? I novella «Riksvegen vestover» (1972) skriver Kjartan Fløgstad om en drosjetur med en heimkommen sjømann, ei komisk pilegrimsreise gjennom Telemark, etter modell fra en westernroman. Riksveg 35 gjennom Telemark blir ei norsk utgave av den amerikanske Highway 66. I sin roman *T. Singer* (1999) lar Dag Solstad hovedpersonen flytte til Notodden. Han drives ikke dit av noen spesiell romantisk trang. Singer drømmer ikke som Per Sivle om å «fara til Telemark og liva ei sumarstund». Nei, han flytter til Notodden fordi det forekommer han å være det perfekte sted for en person som ikke prøver «å stikke seg fram på noen som helst måte».⁹⁹

Det blir sagt om en god del norske forfattere som vokser opp i distrikta, at de går «fra bygda til verda».¹⁰⁰ Om de kjente telemarksforfatterne på 1900-tallet kan en like gjerne hevde det motsatte. De tok inn over seg en internasjonal verden og vendte i sine verk tilbake til bygda. Både Aslaug Vaa og Tarjei Vesaas reiste mye. Vesaas tok opp store spørsmål i små samfunn. Det er det som gjør romanen *Fuglane* (1957) til litteratur av verdensklasse.

I lista over telemarkslitteratur etter 1905 kan det ikke bli plass til alle. Det er det de skreiv om Telemark, som er det viktigste i denne sammenhengen, ikke nødvendigvis den plassen de måtte ha i norsk boksoge. De to førstnevnte, Aslaug Vaa og Tarjei Vesaas, står i en særstilling.

«Nivilkinn»: Aslaug Vaa

Aslaug Vaa (1889–1965) hører til de store telemarksdikterne på 1900-tallet. Diktet hennes om Telemark, som står fremst i *Nord i leite* (1934), den første diktsamlinga hennes, lyder som et programdikt. Typisk nok avgrenser hun Telemark til å gjelde området «frå Møsstrónd i nord / og sud imot Ulefoss, / frå Haukelidan i vest, og austetter burtanfor Tinn».¹⁰¹ Det er dette som er Telemark for henne, regionen ned mot Ulefoss, men ikke lenger.

Vaa vokste opp i Øvre Telemark og regna Kviteseid for heimbygda si, men hun bodde nesten heile sitt voksne liv utafor fylket. Det særegne med hennes lyrikk, eller «poetisk tenking», som hun kalte det, var at hun la de emna hun skreiv om som voksen, inn i det språket hun kjente fra Telemark som barn. Det gjorde at forholdet mellom språk og innhold i dikta hennes blei personlig og originalt: «Det ligg ein dâm av bygdi mi / i alt eg ser og ansar, / og minne frå mi bånetid / gjev liv til alt eg sansar.»¹⁰²

Aslaug Vaa bodde i Oslo. Hun var 45 år da hun ga ut den første diktsamlinga si. Hun mente at å bu i Telemark ville ha bremsa på skrivinga: «Om eg hadde butt i Telemark, hadde eg ikkje kome til å kunne skrive stort ... Korleis skulle eg ha bygt meg upp i ei bygd – i ei stoge ved vegen? Einsleg kvinnfolk. Hu nei.»¹⁰³ Aslaug Vaa hadde reist mye før hun ga ut diktsamlingene sine, både til Berlin, Paris og London. Likevel var hun sikker på at ingen «andre stader i verdi er slik som der millom fjølli» (17), i Øvre Telemark.

I løpet av 1930-åra ga Aslaug Vaa ut tre diktsamlinger i tillegg til *Nord i leite*. Det var *Skuggen og strendan* (1935), *Villarkonn* (1936) og *På vegakanten* (1939). I alle disse bøkene skreiv hun Telemark inn i moderne lyrikk. Aslaug Vaas dikt er

Bildet er tatt i 1907. Yngste broren Dyre (1903–1980), seinere kunstner, sitter nærmest mor si, Anne Marie. Eldst er tenåringsjenta Aslaug, som står bak t.h., sammen med søstera Ingebjørg. Framme sitter Hjørdis og ved sida av faren Tor står Arne. Bildet viser en staut familie i Kviteseid.

Foto: Ragnvald Nyblin / utlånt av Johan Vaa

Aslaug Vaa måtte ut av bygda for å gå på gymnas. Hun tok eksamen på latinlinja i 1909, lenge før hun debuterte som lyriker. I 1912 var hun som nygift i Paris, gikk på teater og så kunst i Louvre. Europeisk bykultur og bygdeliv i Telemark prega henne. Hun vedgikk at «ingen stad susar bjørkan som i Sundsbygd» [i Kviteseid] (Mæhle 2001:28).

Foto: Gustav Borgen / Norsk folkemuseum

omtalt som en del av norsk vitalisme, ei retning som lovsynger ei livs- og skaperkraft som er mektigere enn det fornuften kan forklare.¹⁰⁴ Denne livskrafta la Vaa inn i sin geografi fra Telemark. Hun skreiv fram både ytre og indre landskap, om det uframkommelige i «ufsar og berg og skard» og om gode gløtt av det hun kalte «paradishagen» (92). Paradishagen var for henne både et religiøst og et erotisk ord, en drømmeplass mellom skog og fjell i Telemark.

Noen av dikta i *Nord i leite* handler om forbudt kjærlighet. Unge Gyri rømmer opp til den gamle garden Nivelkinn (inne på Morgedalsheiene) og tar inn hos Jon. Hun er overtydd om at «vil ein ha fred i hugen sin / skal ein vera ein dag i Nivelkinn» (43). Nivelkinn blir, gjennom mange dikt, et slags mytisk senter for Aslaug Vaa sjøl. Hun drømte om «den vårfriske leik / uppi Nivelkinn» (141).

I Vaas mest kjente dikt, «So rodde dei fjordan» i samlinga *Villarkonn*, benytta hun enkle rim og stutte vers. Vaa sa at hun hadde forma diktet om det kjente ritualet med å ro til kirke og tilbake igjen som «ein båndull».¹⁰⁵ I følget til kirka er Gamla på Fjone (Nissedal) og noen få andre. De setter seg på kirkebenken: «So blædde dei salmur / og sett' i å kveda / om krossar og palmur / og presten sill beda» (147). Først roinga, så satt folk «bøygde / i heilage vimur» i kirkerommet, og så går de ut. Det daglige og det hellige går sammen. Kulturarven gjelder både danseviser og salmesang. Det var for Vaa det telemarkingene er laga av: «Tak det og gjer det heilt til deg sjav / – for det var dette du skaptest av!» (20).

For Aslaug Vaa var ikke dette programmet et romantisk tilbakesyn til en telemarkskultur på 1800-tallet. Den nye kvinnefrigjøringa som Aslaug Vaa satte ord på i sine dikt, kan godt begynne med Gamla på Fjone. Mannen, slik han forekommer i dikta hennes, kunne stundom ta ut «mergen og makti og motet» fra kvinna (79). Kniven er en del av telebondens bunad, men den er ofte et negativt symbol i Vaas dikt. Først og fremst er kniven et symbol på den kalde tanken. I diktet «Tankekniven» kjenner kvinna «stålet ivi seg» og roper: «Kom meg ikkje nær! ... lat meg fløyme ut etter mi eigi drift» (156).

Aslaug Vaa tok Telemarks flora med seg inn i dikta sine: «rams og kongsljos» og «balderbrå, maure, smellur og humleblomar» (89). Blomstene og plantene kan også ha en bibelsk klang, for «langt burtanfrå hørde ein det sa: Sjå te liljune på marki!» (115). Botanikken i Telemark blir dermed knytta til et ord fra Bergprekenen. I et dikt kjenner hun at naturen «smyg seg ikring» henne, til hun sjøl kjenner seg «som ein angande blom» (97). Det å ause blomster over en person blir et mangetydig og fint erotisk bilde, som «den gongen du tok hendan fulle av / lindeblomar / og auste dei ivi meg» (44).

«Våre innlandshjarte»: Tarjei Vesaas

I ett av de kjente bildene av Tarjei Vesaas (1897–1970) sitter han ved årene i en robåt på Vinjevatn, i lys anorakk. Han ror med to gamle, sprukne trearer.¹⁰⁶ Det gir umiddelbart et inntrykk av trygghet og tilhørighet til et sted i Tele-

mark. Ingen som ser et slikt foto av forfatteren, tenker på at det å ro også var et bilde Vesaas brukte når han skreiv om djup angst: «Det ror og ror, / i ring, / for berget syg. / Forvilla plask på djupet. / Forkoment knirk i tre. / Forvilla trufast sjel som ror / og snart kan sugast ned ... Ingen veit botnane / i Angest sjø.»¹⁰⁷

I diktet «Snø og granskog», åpningsdiktet i Vesaas' *Dikt i samling*, trakk han fram vinternaturen i Telemark, men da også med tanke på død som undertone. Kulda og snøen er faste innslag i livet «heile heile tida / til det er sløkt / i våre innlandshjarte» (18). Poenget med «innlandshjarte» var et sentralt punkt for Vesaas. I diktet «Båten ved land» går bildet av robåten og døden sammen: «Din stille båt / gror langsamt ned / Din gøynde båt ved land» (156). Den siste prosaboka hans fikk tittelen *Båten om kvelden* (1968).

Vesaas hadde stor sans for motsetninger i livet og hevda, som Vinje, at slike kontraster var karakteristiske for teledølen. Det går fram av en tekst han skreiv i 1934 om Telemark og om det å være tele. Det var «Telemarks *dalar og grender*» han ville fortelle om.¹⁰⁸ Det vil si livet fra Hardangervidda og ned til Norsjø, men ikke lenger sør: «Rauland og Vinje og Mo og Fyresdal. Og Lårdal og Kviteseid og Bø. Seljord, Hjartdal, Sauherad, Gransherad. Lunde, Heddal og Tinn. Det er ein vanskeleg og innfløkt geografi.» Vesaas oppholdt seg ofte i byområde, men han var overtydd om at det var den ensomme «fartinga i skog og mark» som fikk skrivinga i gang for han. Da han fikk tilbud om å flytte til Statens æresbolig, Grotten i Oslo, var svaret som venta negativt: «Ved å bu i 'Grotten' fæler eg at livet mitt ville bli sett på hovudet.»¹⁰⁹

Sjøl om Vesaas hadde budd i storbyer som München, Berlin og Paris, var det jordbrukskulturen han kjente, og som han skreiv om: «Uppe i fjellbygdene slær dei med ljå, og hev drjuge vidder å fara yver, utmarker, villmyrar og støylar. Her hev slåttekaren sveitta og slege i dag, retta ryggen og brynt ljåen, og gjentone hev gjenge raka.»¹¹⁰ Jordbruket sto for det faste i tilværet. Garden lå «som eit fast punkt, folket der i tunet er heimfeste og bufaste, dei flyt ikkje, rek ikkje umkring, dei er på same staden».¹¹¹ I 1934 fortalte han at han kom «ifrå dei telemarkske fjellskogane ... og der luktar det av harpiks og bork og tømmer no». Hogstlivet i Telemark hadde tatt seg opp: «Det er eit friskt liv, og der er oftast godt humør i tømmerkogen, um arbeidet er aldri så tungt. Køyrrarane som samlar stökkane i hop – og hoggarane, dei samlast under eit eller anna tre og kokar kaffi og steiker flesk.»¹¹²

Det var dette Telemark han hadde in mente når han flere ganger hevda at vi «som er frå Telemark kjenner det som ei lykke vera derifrå».¹¹³ Vanlige turistbilder av Telemark likte han ikke. Det Telemark der kvinnene går med riva «i rosesaume bunader og med drivkvite nystrokne skjortor» til hardingfelelåt, trudde han lite på. «Det er eit bra falsk bilete», skreiv han.¹¹⁴ Han var likevel overtydd om at telemarkingene var noe spesielt. «Kva for landslut er Telemark? ... eit midtland som ikkje treng høyre til det og det, me er okkon sjave.»¹¹⁵

Han skildra telemarkingene, eller telene, som spalta mellom krefter som slåss om makta over en og samme identitet. I Telemark kunne en «råke på det mjukaste huglag», men samtidig møte mennesker som kunne «stange fram eit honn av stiv sinn» og «ein kald gufs av spotthug», som ikke var til å holde ut: «Det er som det slæst inni telen, um telen. Han fær aldri fred. Han er både realist og poet på ein gong.»¹¹⁶

Merkelig nok er det lite i Vesaas' diktning som viser direkte til stadnavn i Vinje og Telemark. Men når han skreiv om vann og skog og snø, er det likevel tydelig at det er Øvre Telemark han hadde i tankene. En av de få gangene han brukte stedsnavnet Vinje direkte, er i diktet «Morgon på Vinjevatn» (282). I diktet «I Midtbøs bakkar» skreiv han om å bli yr av glede: «For det blømer i Midtbøs bakkar så vi er ville. / Her rykker i rota og vil danse» (165). I et lite minnedikt om mora er også stedet med, sjøl om ordet «gravkammer» får leseren til å tenke på det gamle Egypt: «Mors stille arm / når langt utover / gravkammeret i Vinje. / I sol, / toreslag / og frost» (278).

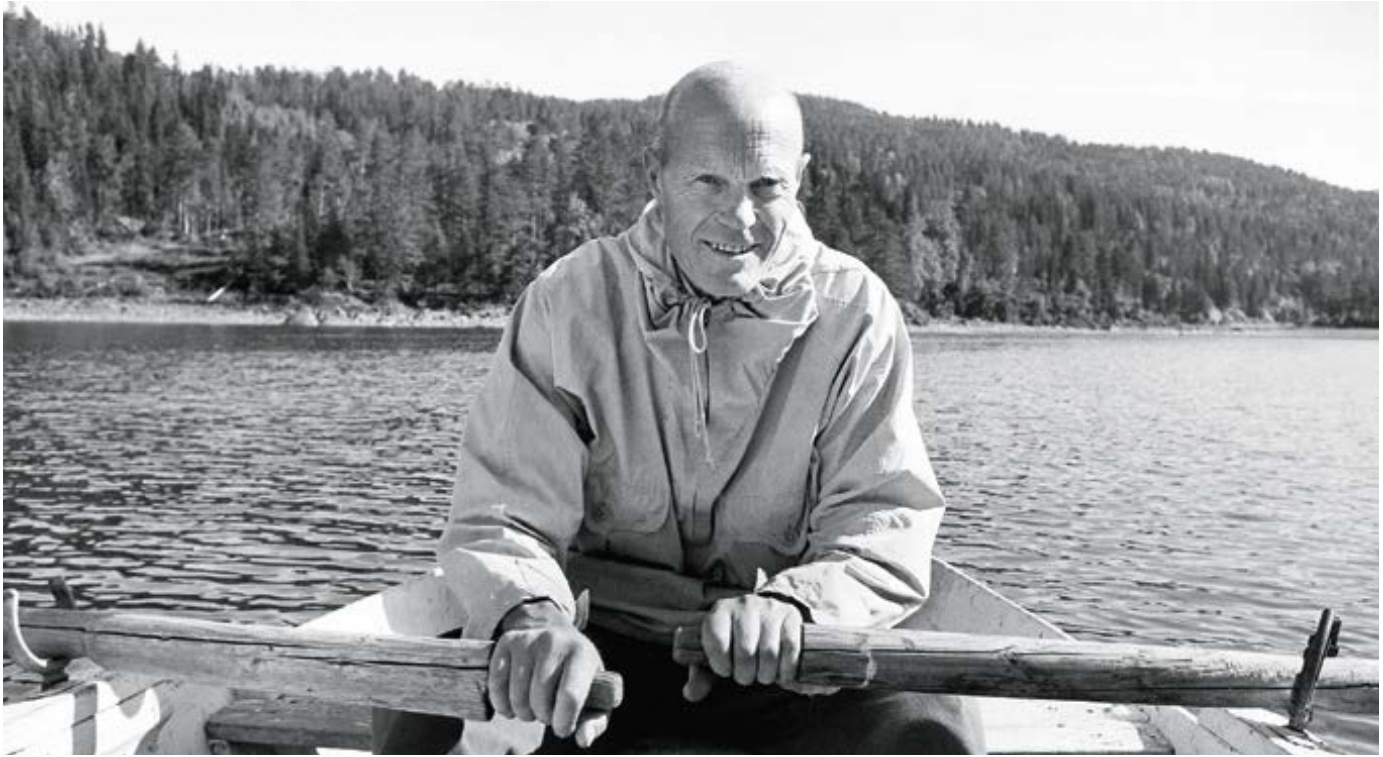
Vesaas fikk etter hvert et dobbelt forhold til bondekulturen i Telemark. Han måtte sjøl bryte med forventninger som hadde lagra seg i mange generasjoner om at han var den som skulle ta over farsgården. Om dette har Vesaas fortalt i det kjente personlige essayet «Om skrivaren» (1963): «Fødestaden min, garden Vesaas, er ein einsleg liggande gard i Vinje, Telemark. Gode 600 m.o.h. På den garden var då underskrivne såkalla odelsgut – i 10 ledd av oppteikna odelsgutar.»¹¹⁷ I Vesaas' roman *Det store spelet* (1934) velger Per Bufast å bli på småbruket, men forfatterens valg om å gjøre det stikk motsatte ligger som en undertone i verket.

Vesaas skreiv, som andre forfattere fra Vest-Telemark, på nynorsk, men han hadde et radikalt språksyn og gikk over til å bruke nynorsk rettskriving fra 1938. Nynorsk måtte for all del ikke bli «eit museums-mål», skreiv han. «Nynorsk skal ikkje vera ein rosemåla ølbolle, ikkje om det er øl i eingong. Det skal vera med i ei moderne tid og taka opp i seg moderne uttrykk.»¹¹⁸ Han hevda med styrke at vi helst burde få «eitt språk i landet. Tvo skriftspråk vil vi ikkje ha for alle tider, og utviklinga går mot eit sams godt og levande språk».¹¹⁹ Vesaas blei med i utvalget for ei ny språknemnd, og da den kom i gang på 1950-tallet, skulle den som kjent fremme ei tilnærming mellom de to norske skriftmåla «på norsk folkemåls grunn». Det arbeidet blei seinere lagt på hylla.

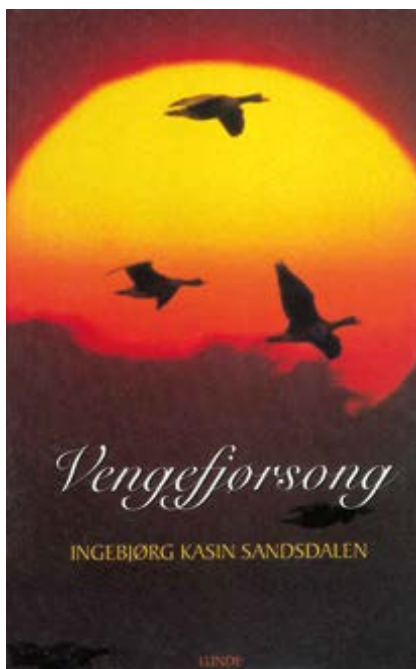
Mest kjent er Vesaas for romanen *Fuglane* (1957), ei bok om Mattis, som ikke duger til stort, en som andre ser på som en bygdetulling, men som er dikter på sin måte. Han er hjelpelaus i forhold til de krava arbeidslivet stiller. Vesaas har vedgått at Mattis er en person han var spesielt knytta til. Mattis er også prega av den ordknappheten som Vesaas omga seg med, og som han mente hørte telebonden til. Vesaas førebudde Halldis Moren på denne tausheten da hun kom på besøk til Vinje første gangen. Vesaas varsla da om at her var «ingen stas og glans, og få ord».¹²⁰ Det var en typisk reklamelapp fra hans side.

Bildene som Johan Brun tok av Tarjei Vesaas i robåten på Vinjevatn, har i ettertid blitt stående som de mest kjente bildene av forfatteren. På dette bildet hviler han på årene, og i et annet bilde tar han tak og ror. De sprukne gamle treårene er som dikt i seg sjøl. De minner om båten til Mattis i romanen *Fuglane*.
Foto: Johan Brun, Dagbladet

Vesaas' roman *Fuglane* er oversatt til mange språk. Boka er også overført til film og teater. En polsk filmatisering, som Vesaas sjøl likte godt, kom i 1968. Det Norske Teatret satte opp *Fuglane* i 1997, med Nils Sletta i hovedrolla. Her er Mattis ved årene i teaterversjonen på Trøndelag Teater i 2010, med Øyvind Brandtzæg som Mattis.
Foto: G.T. Nergaard

Det er helst små tegninger fra livet i naturen som preger forsidene på Ingebjørg Kasin Sandsdalen mange lyrikkbøker, som f.eks. bregnegraset på *Hemmelege landemerke* (1975) og bjørkestammen på *Song i september* (1985). *Vengefjørsong* kom i 1999. Faksimile av omslag: Lunde forlag

Da han skulle ta imot en italiensk pris i 1953, sa han på engelsk at «it will be a short speech. All my life I have had the habit of never saying anything».¹²¹ Det kjente og stutte svaret han hadde i fjernsynsintervjuet i 1965, da han blei spurt om hva han gjorde når han *ikke* skreiv, går i samme leia. Vesaas svarte knapt og med en undertone av både humor og alvor: «Då sit eg og glor.»

Mattis i *Fuglane* er en fåmælt kar. Mattis, skreiv Vesaas, er «ein *hjelpelaus poet*. Han har umåteleg skarpe sansar når det gjeld små ting ute i naturen».¹²² Da rugda flyr over huset, gjør fuglen det vesle huset til et utvalgt, hellig sted, men det er det ingen som forstår, bare Mattis. Han leser fuglespora i gjørma som om de betyr «du er du», og så tar han en pinne og prikker et svar på samme språk. Til slutt får han det for seg at han kan være fergemann i sin sprukne båt. Men det er liten trafikk, og den ene han setter over, fører lite godt med seg for Mattis. Til slutt tester han ut naturen i samme pram og går under.

I en konvolutt samla Vesaas utklipp om Marilyn Monroes død, og han så filmen *Some like it hot* flere ganger. I sin 7de sans skreiv han «Gamle gode Marilyn», og etter å ha sett henne i filmen *Let's make love* skreiv Vesaas at «Marilyn var god og søt».¹²³ Skal tru om han ikke så noe av det hjelpelausa i henne, under alt fasadeglitteret? I bokhylla hans på Midtbø sto ellers et gammelt og slitt eksemplar av Hemingways *The Sun Also Rises*, og han satt bøynd over *The Old Man and the Sea* etter at den kom ut på norsk i 1952.¹²⁴ Det var også en roman om en ensom mann i en liten båt. Med *Fuglane* skreiv Vesaas seg inn i verdenslitteraturen som den eneste fra Telemark etter Ibsen.

Liturgi og lyrikk: Ingebjørg Kasin Sandsdalen og andre

Mange diktere har ført videre en religiøs teksttradisjon i Telemark. Fremst av disse er Ingebjørg Kasin Sandsdalen (1915–2003). Tekstene hennes er prega av at hun bodde og virka i Seljord. Hun hadde en egen evne til å knytte små detaljer i nærmiljøet til erkjennelsen av store tema, som fattigdom og nød. Hun skreiv om den lutherske arven i Telemark, i de historiske romanene om presten Zacharias Schancke i Seljord på 1600-tallet, den første med tittelen *Hr. Zacharias til Sillejord* (1977). Men Kasin Sandsdalen er mest kjent som lyriker. Hennes jeg-person i dikta er prega av nøysomhet: «Eg treng ikkje så mykje for dagen. / Brød på den utskorne fjøla, / litt marmelade eller mager ost, / steikte poteter og ein fiskebit. / Ikkje så store plassen lenger. Ein bordbit til skrivesaker og / velutnytta papirark ... Ja og så solskinet ved / spireahekken og steinbordet.»¹²⁵

Hun knytta mange dikt til folkedikting i Telemark, til eventyr og barne-regler: «Segnfigurane i traktene her / er kvinner. / Ikkje å undrast på / at eg er litt av dei alle.»¹²⁶ Hun var også forma av den etikken og bibelkunnskapen som hun fikk gjennom sin lokale skolegang og en vinter på Sagavoll folkehøgskole på Gvarv. Skoleminner hadde hun felles med dem som vokste opp

I 1996 fikk Ingebjørg Kasin Sandsdalen, Halvor J. Sandsdalen og brødrene Erlend og Terje Grøstad tildelt Kongens fortjenestemedalje i gull. De førstnevnte fikk utmerkelsen for sitt litterære virke, de to andre for sitt arbeid med bildekunst i Telemark, med senter i Flatdal. Her er lyrikerne i midten, med en kunstner på hver side.

Foto: Utlånt av Halldis Sandsdalen

på bygda i Telemark fra 1920-åra og framover: «I den gamle skulestova stod det store skapet med bøker ... Store fargerike plansjer som blei hengt opp på veggene over glasa i bibelsogetimane. Det var vakre bilde av Jakob og Esau, Josef i Egypt, Moses under koparormen, David og Goliat. Heile dagen igjennom søkte auga desse fantasifulle bilda oppunder taket. Læraren var god til å skape liv i det ein såg.»¹²⁷

I mange år var Kasin Sandsdalen medlem av nemnda for ny salmebok for Den norske kirke. Der argumenterte hun for at den nye salmeboka skulle ha et godt tilfang av sanger som blei brukt av folk i bedehus og i forsamlinger. Det var et arbeid hun likte godt: «Ved sida av skrivearbeidet mitt, som etter kvart tok til å bli tidkrevande og omfattande, var tida i salmebokkomiteen det mest interessante.»¹²⁸

Naturen i Seljord fylte henne med intens glede. I tankene hadde hun sitt favorittsted rundt en liten plass som hun ofte skreiv om. Plassen hette Lislero, en husmannsplass på grensa mellom Svartdal og Hjartdal.¹²⁹ Hverdag og helg går ofte på uvant vis sammen i dikta hennes. Telemarkskog og bibelsk skog går om hverandre, «dvergbjørkkraatt» og «sykomortreet / til mumiekistene ved Nilen».¹³⁰

Kunstnere i Telemark som Gunnar Utsund og Anne Grimdalen ga henne inspirasjon. Det gjorde også tekstene etter M.B. Landstad. Harald Kihle og Henrik Sørensen illustrerte noen av bøkene hennes. John Bunyans *Pilegrims vandring* sto i bokhylla hennes som en av hennes «stillferdige kjenningar».¹³¹ Ett av Ingebjørg Kasin Sandsdalens mest kjente dikt er «Massetid» fra samlinga *Aldrande*

jord (72–73). Det skildrer kirkegangen som ei pilegrimsreise til det «eldgamle Gudshus», steinkirka i Seljord, som et ritual: «Eg vandra så tidt inn porten / og framom dei gamle tre», og vidare i det tredje verset: «I sorg og i gledesstunder / eg trødde dei trapper inn / og låsen i døra vende / lik skifting i hugen min.»¹³² Hun ser den kraftige dørlåsen, de to kjente apostlene mot kirkeveggen inne i kirka og «dei tause graver» utafor. Åpningsverset har sluttlinja: «Altaren skein der inne», ei linje som blir tatt opp igjen i sluttlinja i det siste verset, men da er verbet endra fra fortid til presensform: «Altaren skin der inne.» Det er alt en veit. Når en sjøl er blitt fortid, skinner alteret i Seljord kirke, framleis. I presens.

Olav Kaste (1902–1991) var født på en husmannsplass i Heddal, tok lærerutdanning på Notodden i 1920-åra og blei lærer i heimbygda. Hans Herbjørnsrud har skildra Kaste på denne måten: «Det litterære forumet hans i heimbygda var bedehuset der han gong om annan las opp dikt. Eg husar frå eg var gutunge kor lydande stilt det med eitt vart i salen når Kaste reiste seg og gjekk fram til talarstolen.»¹³³ Om lengsel uttalte han seg forsiktig: «Berre som ei vesal strime / syner seg eit lova land.»¹³⁴

Gudrun Brauti Knutsli (1914–1989) ga ut åtte diktsamlinger og to romaner. Det sakrale og det lokale går ofte sammen. Å sitte med familiebibelen er en kroppslig erfaring: «Dei gulna blada skjelv under fingrane mine.»¹³⁵ Liv Holtskog (1934–2014) fra Sauherad debuterte som lyriker i 1966 med samlinga *Kanskje ein –*. I mange av dikta hennes er kropp og sinn samla i et språk fra kristen mystikk, der det å kjenne seg fylt av «det levande vatn / er meir enn eg kan bere / aleine».¹³⁶ Ofte knytter hun slike opplevelser til barndom i Telemark. I diktet «Eidsborg stavkyrkje» minnes hun da hun var der som barn og tok «på stokkane / i veggene / Dei var vasstrekke og lukta / mygl, tre, død».¹³⁷ Hun tar bibelfortellinger og egyptiske myter over i naturoppleving fra Midt-Telemark med «gardar – bleike utelamper / stille tun», et landskap hun er heime i, men som hun må «gje frå seg att / gong etter gong».¹³⁸

Tekst i bakkar og langs vegen

Det er kanskje ikke så mange dikt av Halldis Moren Vesaas (1907–1995) som er direkte relatert til Telemark, sjøl om mange av dikta hennes forutsetter opplevelser og bilder fra Vinje. I lokal sammenheng teller *I Midtbøs bakkar* (1974) og *Båten om dagen* (1976), minnebøker om livet slik hun opplevde det i Vinje, som dikter, lærer, mor og i samliv med Tarjei Vesaas. Hun skreiv om innreiing av hus og heim, børsanking i liene «vestanfor Vinjevattnet» (76), om å sykle til «Olsokmesse i Vinje kyrkje» under krigen, der de satt i benken både fordi «det var så mange som hadde sete her før» (103) og fordi presten Sandvik var en modig prest (103–104).¹³⁹ Halldis Moren Vesaas fungerte både som lærer og som medlem av skolestyret og skreiv om skolen at den var «knøttliten, todelt såvidt» (109), der det først av alt gjaldt å holde varmen gjennom vinteren. Til hennes 80-årsdag skreiv Sigmund Skard om hennes lokale kulturinnsats:

«Det var ikkje noko særstyn, vinterkveldane på den tida, å møte ho etter Vinjevegen med sparkstøttingen full-lødd av turr småved, på ferd den halve mila til ein festkveld i ungdomshuset, så bygdefolket også reint fysisk skulle møte varme og hugnad når dei kom.»¹⁴⁰

Mange av hennes kjente kjærlighetsdikt har bilder fra bygdeliv, som til dømes diktet «Ord over grind»: «Du går fram til mi inste grind.»¹⁴¹ I si lesing og sitt arbeid med litteratur var hun den mest internasjonale stemmen i fylket.

Halvor J. Sandsdalen (1911–1998) i Seljord var kjent som avismann og dikter. Han blei redaktør for *TelemarkTidend* i 1962, en jobb han hadde i mer enn tjue år, og han var referent i kommunestyret i Seljord i årevis. Han reiste mye rundt for å holde foredrag og lese dikt og var en framifrå forteller. Praksis og poesi hang sammen. Sandsdalen ga ut skuespill, skisser og dikt. Den første samlinga, *Mannen og moldi*, kom i 1946. I samlinga *Kom sol på alle mine berg* (1978) skreiv han blant anna om Menstadslaget: «Mitt første møte / med streikebrytarane / var under Menstadslaget / i 1931. / Eg var gardsgut / nær ved. / Eg hadde 8 øre timen / og ansvaret for 5 hestar / i fritida.»¹⁴² Han skreiv mange fine kjærlighetsdikt. Når han var på reise, kunne han se for seg punktet der

Halldis og Tarjei Vesaas. Bildet er sannsynligvis tatt i 1931, noen år før de gifta seg (1934). Det ser ut som om de tilfeldigvis kommer inn i et bilde der gard og skog er det mest sentrale. Nedafor paret på bakketoppen ligger Midtbø slik garden da så ut. Tarjei kjøpte garden av farbroren sin, Øystein Vesaas, høsten 1930.

Foto: Utlånt av Olav Vesaas

F.v. Geirr Lystrup, Halvor J. Sandsdalen, Sigmund Groven og Iver Kleive. I 1981 ga Geirr Lystrup ut en cd med tekster av Halvor J. Sandsdalen til musikk av Sigmund Groven, med tittel fra Sandsdalens diktsamling, *Kom sol på alle mine berg* (1978). Bildet er fra Teater Ibsens turné (1990) med Sandsdalens tekster «Eg fann eit vers på vegen», etter samlinga fra 1987.

Foto: Varden

«vegen svingar mot Telemark». ¹⁴³ Sandsdalen fikk fylkets kulturpris i 1990, og Teater Ibsen laga en kavalkade over dikta hans i forestillinga *Eg fann eit vers på vegen*, som også var tittel på diktsamlinga hans fra 1987.

Solid heimstaddikting

En god del skjønnlitteratur i Telemark, også etter 1905, bygger på interesse for lokalmiljø og historie. Ingebjørg Mælandsmo (1898–1981) skreiv flere historiske romaner fra Heddal, særlig om Olea Crøgers innsats. I 1939 vant Mælandsmo ei nordisk tevling om den beste romanen innafor sjangeren kristelig litteratur. ¹⁴⁴ Her tok hun opp konflikter mellom pietisme og statskirke, et viktig tema i Telemark. Aslaug Høydal (1916–2007) vokste opp på Langlim og skreiv mange bøker med bakgrunn i barneåra der. Gardsdrift og sauehold, arbeid og leik i naturen blir ofte framstilt som ideal: «Endelaus var myri og ho var mi.» ¹⁴⁵ Ho skreiv mot sentralisering av grendeskoler i Telemark. Sidsel Mørcks (f. 1937) roman frå Rafnes-anlegget *Stumtjenere* (1978) er en lokal miljøroman fra Grenland: «Porsgrunn! Det rå gufset frå fjorden trekker innover byen i kaldt vær» ¹⁴⁶ (se Kjeldstadli).

Ofte går lokalhistorisk og skjønnlitterær interesse over i hverandre. Kjell Åsen (f. 1931) er et godt døme på det. Han var lærer og skolesjef og skreiv kultursoga for Nissedal i to bind, fra tida før og etter 1900, i tillegg til for-

telling og hørespill. Olav Sannes (1871–1946) fra Drangedal hører heime i samme kategori. Han var bonde, politiker, ordfører og forfatter. Sannes satt over ti år på Stortinget (fram til 1933) og var initiativtaker til det store Gråtopp-stevnet i Drangedal i 1938, der Halvdan Koht holdt tale for dagen.¹⁴⁷ Han skreiv bygdeboka *Drangedal med Tørdal* (1924), og med bakgrunn i det arbeidet ga han ut to historiske romaner med stoff fra Drangedal og bygdene omkring, *Hardår* (1927) og *Gullsplinten* (1931). Sannes' innsats for skriftkulturen var knytta til heimbygda.

Ingen har fått fram klassemotsetninger i Telemark som Alf Haugland (1924–2012). I mange år jobba han ved jernbanen, og det passa godt, som han sa, for han var vant til å stå med lua i handa. Haugland var født på Tyri ved Lunde, og foreldra var leilendingsbønder i Landsmarka under Cappelen, en person som ofte i dikta hans bare blir omtalt som «godseieren». Haugland skreiv fram store gleder fra små episoder i hverdagen. Tonen kan være kvass, men aldri ondskapsfull. I diktet «Pinsefred» (1981) henger glede og natur og godseierens fravær sammen: «Har sjelden / hatt det så godt / som pinsedagen -76: / kasteslukstang i handa, / ei halv flaske heimebrent på lomma / og godseieren på ferie / hos søstera si i Brasil» (25). Språk, dialekt og utdanning henger sammen i diktet «Bastard»: «Møe fauel i skauen, / sa mor mi / som kom fra Holla / Mykkjy fuggel i skogen, / sa far min / som kom fra Lunde / Underbeskattede viltressurser, /sa jeg /som kom fra gymnasen i Bø» (28).¹⁴⁸

Haugland jobba på jernbanen og skreiv små dikt og limericker med sosial og politisk snert, om små og store saker. Det var helst klasseskille i Telemark han var opptatt av, og han skreiv ofte om det med tilbakeskuende humor. Som pensjonist flytta han tilbake til Lunde.

Foto: Roy Olsen

Grenlands-feminismen

Margaret Johansen (1923–2013) var født og oppvokst i Skien. Hun debuterte med novellesamlinga *Om kvinner* (1971) og avslutta med *Big Sister* (2001). Om seg sjøl skreiv hun at hun vokste opp «delvis på Ibsens Snipetorp og lekte mye i hans barndomshjem der – har derfor skrevet mye fra dette miljøet i 30-åra, om mennesker jeg ikke har truffet i hans forfatterskap ... Jeg skrev en roman om alkohol og mishandling i ekteskapet som først ikke ble godtatt med begrunnelsen av at 'slikt ikke eksisterte'. Den kom først ut i 1981». Hennes roman *Du kan da ikke bare gå* (1981) blei seinere til et populært teaterstykke.

I Bjørg Viks (f. 1935) sjølbioGRAFISKE roman *Elsi Lund* (1994) flytter hovedpersonen til Porsgrunn. Familien syns det er et dårlig valg: «Porsgrunn, sier han [faren]. Det er langt unna det. Ikke så langt, mener Elsi. Og forresten er det ikke sikkert at jeg blir der så lenge. Men kjenner du noen i den byen da? Ikke en sjel, sier Elsi. Det er jo det som er så fint» (348).

Bjørg Vik har bodd i Porsgrunn sia hun flytta dit i 1956. Hun har skrevet sangen «Porsgrunn min by». Novellesamlinga hennes *Nødrep fra en myk sofa* (1966) er alt i tittelen et nytt innslag i telemarkslitteraturen. Hun har skrevet om samliv og kjønnsrollemønster og vært aktiv i lokalt arbeid med dramatikk for barn og voksne. I 1992 fikk hun den norske Ibsen-prisen. Hennes skuespill *To akter for fem kvinner* (1974) blei oppført som fjernsynsteater og sendt i mange land.

Fabellitteratur og ny lokal visjonsdiktning

Tor Åge Bringsværd (f. 1939) som vokste opp i Skien, har bidratt med minnefortellinger om heimbyen. Han er mest kjent for «fabelprosa», et ord han har brukt om sine egne fantasifulle fortellinger som bygger på myter, sagn og eventyr. Bringsværd har studert teologi og har gitt ut antologier med religiøse tekster, i tillegg til romaner, skuespill og en mengde barnebøker. Serien *Vår gamle gudelære* er gjenfortellinger av norrøn mytologi. I 2010 fikk han Norsk kulturråds ærespris for sitt forfatterskap. I essayet «Min by», skriver Bringsværd:

«Vi mennesker er som trær. Vi er fulle av årringer ... En gang for lenge siden bodde jeg på hjørnet av Ivar Aasens gate og Aallgate ... i et gammelt, gult trehus sammen med foreldrene mine og besteforeldrene mine ... Og vi hadde jordkjeller hvor det pilte mus og hvor jeg ikke torde hente syltetøy eller poteter alene ... Faren min jobbet på brygga. Han hadde et slags kontor i et stort, vindskjevt lagerskur, hvor det blåste rett inn gjennom sprekker i veggen.»¹⁴⁹

Aina Villanger (f. 1979) har gitt ut diktsamlinga *langsang, et flytans habitat*. Boka er et visjonsdikt om skapelse og fødsel, erkjennelse og ekstase, skrivi på unormert grenlandsmål. Dikta er brukt til høgtlesing, sang og dans. Det handler

I bøkene sine tar Bringsværd ofte leserne sine med til fjerne himmelstrøk, men han har også fortalt om bygatene Skien som han kjente fra oppveksten. Arbeidsrommet hans er like mangslungen som tekstene hans. På bildet henger, typisk nok, en stor drømmefanger like bak han.

Foto: Terje Bringedal, VG / NTB Scanpix

om et «ru» eller «rei» (du eller deg) fra barndom til voksen. Det er et dristig og originalt prosjekt, der et seriøst innhold blir prøvd ut på ei muntlig målform med låg sosial status: «noe inni rei måtte ut i riktig leie / på språk som ikke snubla». ¹⁵⁰

Radikale nynorskstemmer

Arvid Torgeir Lie (f. 1938) har skrivi dikt fra både pinserørsle og arbeidsliv i Øvre Telemark. Faren hans jobba på Åmdals Verk i Tokke. Etter gymnaset på Rjukan blei han både student og skogsarbeider. I 1967 ga han ut diktsamlinga *Under fuglens vengjekross*, og i 1995 fikk han Halldis Moren Vesaas-prisen for samlinga *Eksakthet, nærvær*. I et intervju har han skildra den bygdekulturen han vokste opp med, som delt mellom «dansehuset og bedehuset». ¹⁵¹ Livet, skreiv han, «i desse bygdane var sterkt, enkelt og magnetisk». De fleste i familien hans tilhørte pinserørsla, noe som kommer fram i diktet «Jesus øvst i liene» eller i diktet om bestemoras død, der fortelleren kort konstaterer: «Mor død. / Kvit stake.» ¹⁵² Den todelte kulturen i Telemark er også tydelig i diktet «Furu», der kjennskap til naturen er en del av oppdragelsen: «Og iblant sette vi prøvande vårt liv/ mellom furua og Kristus-ordet.» ¹⁵³

Karin Moe (f. 1945) er født i Skien og bodde mange år i Kviteseid. Hun debuterte i 1980 med *Kjønnskraft*, ei bok som skapte stor furore. Moe prøvde ut kvinners erfaringer i et nytt og artig språk med uvante koblinger. Seinere har hun løfta fram kvinner som få visste om i kultur- og kirkelivet i Telemark, som til dømes Gunhild Veamyrene fra Fyresdal. ¹⁵⁴ Ut fra et kvinnepolitisk perspektiv har Moe ofte stilt Telemarks kulturhistorie på hodet og dermed kommet med nyttige spørsmål, som til dømes hvorfor det er så få kvinner

som er prester i nettopp dette fylket. Som et uredd forsøk på å bryte mønsteret har hun sjøl holdt «Olsokpreike» i Kviteseid gamle kirke (2005). Hennes små og kvasse essay i telemarksavisene blir huska, blant anna hennes skarpe protest mot Marit B. Norheims statue av «Rottejomfruen» i Skien. Det beste med den, skreiv Moe, er kanskje at den «har fanga inn salig Ibsens blick på dagens forvaksne damer som ser med barns augo og dyttar kjønnet føre seg som ei rotte?»¹⁵⁵ Slikt er sjelden kost i lokalavisene.

Få av Eldrid Lundens (f. 1940) dikt har Telemark som motiv, men dikta hennes fra 1980-tallet og framover er den viktigste poesi produsert i Telemark i det tidsrommet. I sine korte dikt går hun ofte i dialog med andre tekster, til dømes med Vesaas' *Isslottet*: «Unn og Siss i oss alle.»¹⁵⁶ Fra sin plass i Telemark («her eg sit / med utsikt til Egedius sine åsar hundre år etter») reflekterer hun over Egedius' kjente maleri fra Bø: «to gutar / som kjem slengande i finpussen over jordet».¹⁵⁷ I ei bok med flere meditasjoner over kirker og katedraler ser dikteren mot gamlekirka i Bø: «ei gammal steinkyrkje. Eit lite reir på åskanten».¹⁵⁸

«Blinddøra»: Hans Herbjørnsrud

Hans Herbjørnsrud (f. 1938) har fortalt at da han vokste opp, var det smått med lesestoff på garden heime i Heddal, utover Bibelen og salmeboka og ei bok om birøkt. For penger han tjente på arbeid med ved, dro han som tolvåring til bokhandelen på Notodden for å kjøpe Snorres kongesagaer. Han utdanna seg til lærer, men kom tilbake til Heddal og overtok garden på 1970-tallet. Fra samme stund begynte han å skrive. Han har blant anna gitt ut novellesamlingene *Vitner* (1979), *Eks og Sett* (1992), *Blinddøra* (1997), *Vi vet så mye* (2001) og *Brønnene* (2006).

De fleste av fortellingene hans foregår rundt gardsliv i Heddal. Her har «generasjoner bygd opp teaterkulisser og laget en scene som er tunet. Da bruker jeg den», forklarer Herbjørnsrud i et intervju i *Dagbladet* (9. februar, 2002). I 1980 fikk han Tarjei Vesaas' debutantpris. Mange av Herbjørnsruds tekster er bondefortellinger fra Telemark, men de er forskjellig fra alt anna som til nå er gitt ut i den sjangeren. Forfatteren bur i bygda, men står «fjernt fra bygdelitteraturen».¹⁵⁹ Fortelleren i tekstene hans er ofte en telebonde, en som samler i seg det livet som har foregått på garden i generasjoner. Men dette livet er tydelig dobbelt, og det er ikke langt mellom frelse og fortapelse. Garden er ofte et sted for angst, uhygge, vold, nabokrangel, mismot og tungsinn. Men novellene er samtidig skrivi med et språklig overskudd av humor, ironi og lystighet. Herbjørnsruds forteller kan være både voksen og barn i samme teksten. Klassemotsetningene på garden kommer klart fram ved at fortelleren som barn heller knytter seg til tjenestegutter og budeier enn til egen familie.

Herbjørnsrud forholder seg til norsk språk som en rikholdig skatt, der han kan forsyne seg ganske fritt. Om seg sjøl har han sagt: «Jeg er i det hele tatt språklig schizofren. Da foreldrene mine bodde i første etasje, snakket jeg

bokmål her oppe i annen og heddalsmål nedenunder. Det går fremdeles helt automatisk.»¹⁶⁰

«Blinddøra», fra samlinga med samme navn, åpner med at fortelleren, som er bonde på en gard i Heddal, snakker med en låsesmed om å få dirka opp låsen i ei dør og i ei kiste på garden. Kista har ikke vært åpna sia fortellerens bestefar døde i 1952. Det utvikler seg til ei lang slektshistorie. Bestefarens almanakk, hans praktiske oversikt over tidens gang, ligger i kista. Den har barnebarnet, fortelleren, nå lyst til å studere. Blinddøra hadde han først ikke tenkt på, men da han nevner den, og den heller ikke har vært åpna på lange tider, blir låsesmeden – som er kvinne – mest opptatt av døra. Samtalen om døra tar en tydelig erotisk retning. Hun forklarer at hun sjøl en gang gikk i vranglås: «Bekkenet mitt er trangt som et nøkkelhull» (424). Hun spør bonden om han virkelig «elsker» døra, og da han svarer ja, spør hun: «Og nå skal den barsle?» (428). Det gjør den, blinddøra «føder» en ny fortelling.

Etter dialekten bruker bonden pronomenet «hun» om døra, men retter det fort til «den» (på bokmål) da han skjønner at det var dristig å bruke hunkjønn i omtalen av døra der og da. Metaforbruken her er ikke til å ta feil av. Etter at døra til slutt er åpna og hemmeligheten bak den avslørt til begges forferdelse, løper låsesmeden fra garden, men kommer tilbake for å hente dørdirkene. Hun har tatt nøkkelen til blinddøra med seg og leverer den ikke tilbake. Bonden protesterer; det er hans nøkkel, gardens nøkkel! Men hun reiser med den og sier: «Nå tar jeg den. Takk for i dag» (481). Det skal ikke stor fantasi til for å tolke dette dit hen at kvinna som tar blinddørnøkkelen fra telebonden, samtidig stjeler hans manndom.

Leseren forstår snart at blinddøra på garden er ei dør til fortellerens eget indre, ei låst dør fra barndommen, da han og døra var ett: «Vi to ble ett, forstår du» (434), forteller han til låsesmeden. Via blinddøra får bonden ny kontakt med seg sjøl som gutt og videre bakover til far, bestefar og oldefar på garden.

Bildet viser forfatteren heime på gardstunet i Heddal. Han har befolka låve og gardsbygninger med nytt liv i mange noveller og fortellinger. Tekstene hans utgjør en ny vri på bondefortellingen i Telemark. De kan ofte være nifse og fulle av uhygge, men med innslag av humor. Ofte dekker de lange tidsperioder. Barns opplevelse av gardsliv står sentralt.

Foto: Kristin Berge

Dag Solstad har satt småsteder i Telemark på kartet i norsk litteratur. Steder som Notodden og Bø brukes ikke som kulisser, men som integrerte deler av handlinga i de romanene det gjelder. Her leser han på Meierismuget i Bø i Telemark, i mai 2012. Teksten er fra *17. roman* (2009). Med ståsted i Stasjonsvegen tenker hovedpersonen: «Slik sett kan man si at Bø i Telemark er et eneste stort veikryss.»

Foto: Øystein Akselberg

TELEMARK SETT UTAFra: DAG SOLSTAD

Hovedpersonen i Dag Solstads roman, *T. Singer*, flytter til Notodden (i 1983) for å begynne som bibliotekar. Han er en «upraktisk vandrer på livets landevei, han gikk lutrygget og stirret ned i bakken».¹⁶²

Når Singer tar toget fra Oslo til Hjuksebø stasjon, reflekterer han over den biten av Sørlandsbanen som går gjennom Telemark. Slik blir den vesle stasjonen Hjuksebø, der han går av toget, et vendepunkt: «Den første stasjonen i det tette, og for mange trolske, Telemark er Hjuksebø ... Derfra gikk toget videre mot Vest-Telemark, mot bygder som Gvarv og Bø ... inn i den norske innlands-herligheten, djupt inne i Telemarken, det djupeste og norskeste av alt, sagnomsust som arnested for folkeeventyr, folkesagn og folkeviser, for felemusikk og overtro. Fra Bø går toget mot Lunde, som avkledd all sjarm likevel er Telemark, et armodens nitraste Telemark, i likhet med Neslandsvatn, og stadig flere trøstesløse mil inne i landet» (38–39).

På Hjuksebø går Singer over i et «gebrekkelig lite tog, en gammel og nedslitt motorvogn med harde trebenker» (43). Før toget går, får han med seg utsikten over «Heddalsvannet,

som blinket blått og idyllisk». Men industrien har overtaket over naturen, for «helt innerst i nord var der et merkelig avstikkende syn. Der steg det opp røyk, og det var umiskjennelig industrirøyk. Røyk fra fabrikkpiper langt inne i bondeheimen» (44–45).

På toget fra Hjuksebø møter Singer den lokale direktøren for Norsk Hydro, ved det fiktive navnet, Adam Eyde. Etternavnet knytter han til Norsk Hydros historie i Telemark, fornavnet gir fornemmelser om paradistilstander. Adam Eyde blir på en måte som kongen eller storbonden i eventyret som viser Askeladden inn i sitt rike. Singer blir invitert heim til direktørboligen. I den store villaen hans henger August Cappelens maleri på veggene. Eyde viser han byhavna: «Amerikabåten som regelmessig trafikkerer Notodden–New York, herfra med emigranter, for det meste, og med velbeslattede turister tilbake igjen fra New York. For en praktfull tur, særlig den siste strekningen innover i landet ... Ser du ikke at Notodden er en havneby?» (52). Notodden beskrives både som en historisk drøm og som en by som er under avvikling.

I Solstads *17. roman* har hovedpersonen Bjørn Hansen ei kort og mislykka helg i Bø i Telemark, der han er på besøk hos sønnen sin som han ikke har sett på mange år. Hovedpersonen i romanen har aldri vært i Bø før og vil gjerne se seg om i Bø sentrum.¹⁶³ Alt stemmer. Hansen går forbi et spisested «med det morsomme navnet Pizzafjoset» og «sannelig også en bokhandel ved navnet Akademika» (69–70).

Hansen kjenner sitt eget liv som en fiasko, og telemarkskulturen kan på ingen måte redde han. Boka avsluttes med at hovedpersonen sitter aleine på Nordagutu stasjon en sein høstkveld i påvente av transport til Oslo og leser Kierkegaards *Sygdommen til Døden*.

Når Solstad har brukt småsteder i Telemark, som Notodden og Bø, Hjuksebø og Nordagutu, er det fordi livets store dilemma foregår på slike steder.

Den store romanen *Det uoppløselige episke element i Telemark i perioden 1591–1896* (2013) viser Solstads interesse for teksthistorie i Telemark. I denne boka refererer han til fortellinger som ligger gjømt i arkiv, til lokalhistoriske detaljer og hans egen ættesoge.

Døra skjuler fortellinger om elskov, fortielser, død og fosterdrap. De åpner kista først, og der ligger almanakken og ei gammel klokke etter en tjenestegutt som forsvant fra garden. Klokka har stått stille i førti år, men fortelleren setter den i gang igjen, slik at den viser rett tid. Slik hopper fortellingen mellom fortid og nåtid.

Leseren frykter at gardsguttens lik befinner seg bak blinddøra. Denne gardsgutten kom fra Lårdal og snakka lårdalsdialekt. Han mestra også ei anna målform som han kalte «lårsk» (459). I sine guttedager lærte fortelleren seg *lårsk* etter gardsgutten, men det har han nå for det meste glømt. Gutten har derfor hatt kontakt med et eldgammelt telemarksspråk som han hører, og som han gjentar uten å forstå det: «Når jeg stotrer og stammer på norsk, hender det at den [ei gammel ættesoge som gardsgutten hadde med seg fra Lårdal] hvisker til meg på lårsk. Jeg blir sufflert på et språk jeg ikke forstår. Men dette språket forstår meg ... Deres språk er ikke mitt språk. Deres liv er ikke mitt. Men de befolker meg» (462). Slik knyttes fortellingen til det gamle Telemark. Fortelleren blir forstått gjennom et språk han ikke lenger helt forstår. Det er ikke han som tilegner seg dette språket, det er språket som tilegner seg han.

Det er et godt stykke fra Vetle Vislies bondefortellinger til Herbjørnsruds heddalshistorier. De sistnevnte slekter mer på noveller av Edgar Allen Poe.¹⁶¹ Ingen har skrivi litteratur med tema fra gardsliv i Telemark på det viset før.

Telemark som tekst

I telemarkslitteraturen etter 1905 knyttes det lokale til det internasjonale. I Vest-Telemark blir moderne poesi og romankunst fra 1920-åra og framover en sentral del av norsk vitalisme. Her fornyes også kontakten mellom poesi og protestantisme på originalt vis, samtidig som tekster på nynorsk åpner nye veier til erindring og erkjennelse. I den østre delen av fylket dukker bondefortellingen opp på nye måter, samtidig som industrifortellingen får nytt tilsig utafra ved tusenårsskiftet. Heimstaddikting har et realistisk feste i lokalhistorie. I Nedre Telemark, kommer klassemotsetninger og tema fra bykultur til uttrykk. Her blei teateret en viktig del av fylkets kulturliv.

Det mest særmerkte kulturen i Telemark etter 1905 kommer fram i skjønnlitteraturen.

MUSIKK, TEATER, MUSEUM

Når det gjelder musikklivet i Telemark, er det ofte kveding og felespill som står øverst på lista. Det er ei sang- og musikkform med djupe røtter i fylket, men musikklivet i fylket er langt mer allsidig. Det fins talløse musikkorps og sangkor i bygd og by, samt band med lokalhistorisk humor og glød, som til dømes «Prestestranda Vel Vel Vel». Inspirert av engelskspråklig folkemusikk ga de ut lokale viser, som til dømes i samlinga «Hæimomkring i Drangedal»

(1992). Rune Klakegg i Skien har skrevet lærebøker i popmusikk og i jazz og har vært en pådriver for jazz, lokalt og nasjonalt. Anders Vangen (1960–2013) skapte interesse for opera i Grenland. Guttorm Guttormsen har i mange år vært musikalsk leder for Teater Ibsen og skapte musikk til teater som har blitt lagt merke til langt utafor fylkesgrensene.

I tiåra rundt 2000 dukka det opp flere festivaler i Telemark, der kulturoppleving er knytta til noen få hektiske dager, som regel i sommerhalvåret. Det er ei ny kulturform, også den henta fra USA. Noen festivaler samler tusenvis av mennesker og er støtta av store sponsorer, andre er små og bygger mest på dugnad og lokale krefter. Festivalen som kulturform er til dels også basert på eldre former for kulturelle sammenkomster som lokale fesjå og handelsstevner. Det er Filosofifestival i Kragerø, Villmarksfestival og Sputnik-festival i Drangedal, Kartfestival på Gvarv, Bøgrend Autofest i Tokke og Teaterfestival i Porsgrunn. Sjøl en liten festival som Treungenfestivalen, som starta i 2003 og er tufta på lokalpatriotisme og dugnadsånd, har samla over ti tusen mennesker om sommeren. I Skjærgårdsgospel i Langesund møtes amerikansk og norsk musikk, «southern gospel» og «åndelige viser».¹⁶⁴

Festivalene i Telemark er en del av det organiserte kulturlivet. De tre viktigste musikkfestivalene i fylket rundt 2010 er Telemarksfestivalen i Bø, Countryfestivalen i Seljord og Bluesfestivalen på Notodden.

Folkemusikk og country

Festivalen i Bø har siden 1990 invitert musikere og sangere fra alle kanter av verden til møte med regional musikkultur. Prosjektet har vært å fornye det regionale arbeidet med musikk og tekst gjennom slike møter. Ei av de sentrale her var Heidi Løvlund (1961–1999), som var en del av den kvinnelige trio «Tiriltunga». I sitt album fra 1992 slo gruppa gjennom med folkeviser som «Tenarløn hjå telebonden» etter Margit Tveiten, tatt opp på voksrull av Rikard Berge i 1915. Plutselig blei denne musikken populær i et større miljø. Da Theo Koritzinsky, daværende leder for Stortingets kirke- og undervisningskomité, åpna festivalen i 1992, sa han at festivalen i Bø burde «få like mange penger som festspillene i Bergen».¹⁶⁵ Norsk kulturråd har støtta festivalen i Bø sia 1992. Enkelte av bestillingsverka fra festivalen i Bø har satt spor etter seg i ettertid. Det gjelder kanskje særlig «Nivelkinn» med musikk til tekster av Aslaug Vaa (2001), som etterpå blei tatt opp av Rikskonsertene. Noen år seinere kom Anne Hytta (fra Sauland) med «Fra Andalusia til Telemark» (2004), der det internasjonale blir tolka inn i hennes egen musikk. Visesangeren fra Vinje, Odd Nordstoga, fikk mye av sitt gjennomslag på Telemarksfestivalen. I 2013 opptrådte han og Ingebjørg Bratland sammen på festivalen med et program, typisk nok kalt «Heimafrå».

Sondre Bratland har vært med på Telemarksfestivalen fra begynnelsen, med konserter både i den nye og den gamle Bø kyrkja, først med «Syngjande

Anders Wangen var i seg sjøl et musikalsk senter i Nedre Telemark. Han var operasanger og musikk lærer. Med sitt humør og sin innsats for bredden i kulturlivet, fremma han musikkultur av alle slag, i kirker, på sjukeheim, i operasal og på revyscene. Det lokale og internasjonale, det folkelige og det klassiske, gikk sammen i hans kultursyn.
Foto: Arild Hansen, Telemarksavisa

Notodden Blues Festival (til venstre) har vokst fram som et norsk senter for bluesmusikken, med god kontakt til bluesmusikere i USA. I 2010 blei byen kåra til verdens beste bluesfestival. Det blir også delt ut en nordisk bluespris under festivalen. Her er et stemningsbilde fra bluesfestivalen, sommeren 2013.

Foto: Jan Holm

Countryfestivalen i Seljord. Festivalen er et gedigent møte med amerikansk musikk, amerikanske biler og sørstatsflagg, midt i Telemark. Den har blitt Nordens største i sitt slag. Folk kommer til countryfest og lager en artig blandingskultur. Mange har cowboyhatter og møtes på «Sterke Nils Saloon». Noen løftes opp som midtpunkt.

En person har indiansk hodepyrd!

Foto: Arne Helge Jakobsen

strenger». I denne konteksten hører også Agnes Buen Garnås' samarbeid med saksofonisten Jan Garbarek i Bø kyrkja heime. Der gjennomførte de to det som blei et «høgdepunkt under den andre festivalen (1991)». ¹⁶⁶ I 1998 bestemte fylkeskommunen at «Folkemusikkarkivet i Telemark» skulle opprettes. Det blei plassert i Bø.

Countryfestivalen i Seljord var et nytt innslag blant festivalene i Telemark da den begynte i 1999. Den skal være den største i sitt slag i Norden. I 2011 hadde *Varden* et intervju med to unge kvinner på festivalen i Seljord. De var fotografert i cowgirl-drakter etter amerikansk mønster og uttalte med overbevisning at «hit skal vi reise til vi blir gamle og ikkje kan gå meir. Då får vi skaffe oss rullestol med korg til sixpacken». ¹⁶⁷ Det er amerikansk countrymusikk overalt. Countrybandet «Lady Antebellum», fra Nashville, med millioner av plater solgt i USA, har gjesta Seljord.

Folk i alle aldre kommer til festivalen Seljord for å feire en amerikansk musikkform. I forbindelse med festivalen samles amerikanske biler i «Country Car Meet». Festivallederen i Seljord har uttalt at countryfestivalen er en sjangerfestival. Seljord søkte Kulturdepartementet om knutepunktfunksjon for sin countryfestival, men fikk avslag. Kulturministerens negative svar på søknaden var ikke til å misforstå. Kulturministeren svarte at det «er ikke nødvendigvis slik at det er de største festivalene som får knutepunktoppdraget». ¹⁶⁸

Nedlagt industri og norsk blues

Den største av alle musikkfestivalene i Telemark er Notodden Blues Festival. Det er først og fremst denne festivalen som har satt Telemark på kulturkartet.

Fra en forsiktig begynnelse i 1988 selges det hvert år om lag 20 000 billetter i de fire dagene festivalen varer. Ifølge en rapport fra 2008 er den nå den fjerde mest kjente kulturfestivalen i landet.¹⁶⁹ Ikke alle tilreisende kjøpte billetter, en av fire kom til Notodden under festivalen bare for å ta del i stemninga. Mange vil si at det er en nær sammenheng mellom en liten industriby og en voksende blueskultur. Det ligger en form for tristesse i industrinedleggelse, et vemod som godt kan gå over i blues som klagesang. Slik sett passer det godt at bluestoner lyder fra en nedlagt sliperihall på Notodden. Som *Tølen* skreiv etter den første festivalen i 1988: «Vi må fortelle folk at Notodden ikke er et røykfylt høl.»¹⁷⁰

Så langt er bluesfestivalen på Notodden den eneste av festivalene i fylket som har fått tildelt knutepunktfunksjon (fra 2007). I det ligger det sjølsagt statsstøtte og stor ære, men også et kulturelt ansvar. Et knutepunkt, slik det er definert, skal sørge for at kulturen, i dette tilfelle blueskulturen, både er lokalt forankra og internasjonalt retta. Det betyr at Notodden blir sett på som et nasjonalt sentrum for utvikling av blues som kulturform. Samtidig ønsker festivalen å være den ypperste av europeiske bluesfestivaler. Festivalstyret har i mange år satsa bevisst på å lage Notodden til et kulturelt senter for norsk blueshistorie. Jan Erik Vold og Kåre Virud gikk sammen om å arrangere en kveld på bluesfestivalen med «Bob Dylan på norsk». Samling av gjenstander, bibliotek og kursvirksomhet har bidratt til å definere bluesfestivalen som et kulturelt senter. Aktiviteten er samla i et «Bok & Blueshus», ved Heddalsvatnet.

Som festivalen i Seljord er også festivalen på Notodden klart knytta til ei amerikansk musikk- og sangform, men bluesfestivalen på Notodden har alltid vært knytta til det lokale kultur- og musikklivet, samtidig som mange av de store bluesutøverne fra USA har kommet dit. Notodden Bluesband, med Trond Ytterbø i spissen, var en forløper til festivalen, og Knut Buen har blitt brukt i samspill med amerikansk blues flere ganger. En gang Knut Buen skulle spille rett etter Notodden Bluesband på en konsert i Ibsenhuset i Skien, åpna han med å si at han gleda seg til å spille «etter dette behagelige rabalder» (sitert etter eget minne). I 1994 klaga Knut Buen på at lydnivået på bluesfestivalen var for høgt: «Du sier ikke ordet 'kjærleik' på en slik måte at håret står som en børste på tilhøreren.»¹⁷¹ Kåre Virud, sentral på mange bluesfestivaler på Notodden, starta med blues i Øst-Telemark alt på 1970-tallet, men vedgikk at det gikk tregt. Etter å ha prøvd å spille blues på bygdelokalet en kveld minnes Virud: «Jeg kan ikke påstå at bluesen ble særlig godt mottatt i Tuddal midt på 60-tallet ... Vi var glade for å komme hjem med bukka i behold og tuddølene var antageligvis glade for å bli kvitt oss ... Vi ble trua til å spille vals.»¹⁷²

I åras løp har mange store bluesartister fra bluesens heimland blitt henta til Notodden. Luther Allison var der i 1996, henta inn rett frå Chicago Blues Festival året før. Dermed fikk bluesen på Notodden forbindelse med moderne by-blues fra Chicago. Ike Turner spilte i Tapperiet med sine dansere i 1997 i en forestilling som var «svett, svart, syndig».¹⁷³ I amerikansk presse har det stått

Ottar Kåsa, f. 1983 i Arabygdi i Vinje, er hardingfelespelemann og prisbelønna felemaker, bosatt i Bø. Han vant si klasse på landskappleiken både i 2011 og i 2012. Han ga ut sitt første album, «Ottar Kåsa», i 2012, og fikk samme år Spellemannprisen i klassa for folkemusikk/tradisjonsmusikk. Under Landskappleiken i 2012 blei Kåsa kåra til vinner også på felemakerutstillinga. Kåsa har etablert eget felemakerverksted i Bø.

Foto: Kjell Bitustøyl

Knut Buen (f. 1948) har lenge vært sentral i folkemusikken, i og utafør Telemark. Han har satt folkemusikk i nye og uvanlige sammenhenger, som «hardingrock». Her er han med Heidi Solberg og Vegard Tveitan. Han har også etablert kulturbygget Knutepunkt (1994), Buen Kulturverksted og Tuddal amfi. Buen har to spellemannspriser.

Foto: Lars Eyvind Bones, Dagbladet

om festivalen på Notodden at «the tiny town becomes a mini Woodstock».¹⁷⁴ Forbindelsen til den store klassiske amerikanske musikkfestivalen i 1969 er klar. Når B.B. King gjesta Notodden i 1997 og dro i gang en allsang over «let the good times roll», fungerte det plutselig som en norsk allsang. Festivalen i 2011 hadde som tema: «The thrill is on!». I 2004 fikk Notodden Blues Festival en bluespris fra Memphis, og Clarksdale i staten Mississippi har blitt Notoddens offisielle vennskapsby i USA.

På merkelig vis drar bluesmusikken tusenvis av mennesker til Notodden hver sommer, samtidig som en rapport slår fast at byens egen ungdom er prega av «resignasjon, passivitet og liten tro på fremtiden».¹⁷⁵ Samme rapport viser til en tematisk sammenheng mellom blues og byens historie. I bluesa-visa for 1996 står det at festivalen «har gitt et nedlagt industrisamfunn et løft

opp av dumpa, satt byen på kartet og gitt inspirasjon og framdrift». Bluesfestivalen i lang tid hatt et samspill med kirka på Notodden, der det har blitt arrangert store gospelkonserter. Når bluesen kommer til Telemark, skilles det ikke mellom *blues* som sekulær uttrykksform og *gospel* som religiøs musikk. Det går sammen, utført av svarte amerikanske sangere framfor Henrik Sørensens lysluggede Kristus i Notodden kirke.

Teaterliv

Da Ibsen vokste opp i Skien, var det en liten by uten teater. Det har tatt tid å bygge opp teaterkulturen i fylket til det nivået den har i dag. Fremst her står regionteateret Teater Ibsen, som fra starten av, i 1975, het Telemark Teater.

Telemark Teater valgte til å begynne med en «flat» struktur. Bare på den måten, mente de, kunne teateret bli et bruksteater som folk hadde et forhold til. Til tross for dette var det skuespilleren Ruth Tellefsen som i begynnelsen var teaterets mest kjente ansikt utad. Hun så for seg at Skien kunne gjøre like mye for Ibsen som Stratford gjorde for Shakespeare. Ved oppstarten påpekte hun at teateret i Skien «gir oss en veldig mulighet til å fornye oss». Men i 1978 sa hun plutselig opp. Skylda la hun på folk i Telemark: «Ja, jeg var så naiv at jeg trodde regionteateret var ønsket av folk i Telemark.»¹⁷⁶ Hun syntes da at det var umulig å spille Ibsen i Skien. Oslo-prensa kunne melde om «full teaterkrig i Telemark». En del av denne teaterfeiden dreide seg om spørsmål om sentrum og distrikt. Men et fast teater i Telemark var kommet for å bli.¹⁷⁷

Det kom også kritikk fra regionen mot teateret i de første åra. Teateret inviterte lokalmiljø rundt om i fylket til å ta opp stoff som kunne egne seg for teater. Det blei eksperimentert med språk på scenen. I 1978 satte teateret opp et stykke av Brecht, der pressa mente at en av personene i stykket hørtes ut som en «forfylla Bø-bonde».¹⁷⁸ Fra fylkespolitikere kom det også kritikk. Sjøl fylkeskultursjefen var redd for at det regionale teateret kunne bli for dyrt, til tross for solid støtte fra staten. I fylkestinget blei det uttalt fra høgresida at en ikke uten videre kunne opprettholde en slik «luksus arbeidsplass som Telemark Teater». Repertoaret ved teateret var så pass nytt og uvant at avisa *Varden* fant det nødvendig å spørre om ikke teateret var «oppmerksom på at det finnes gode tekster av skienmannen Henrik Ibsen?»¹⁷⁹

Utover på 1980-tallet fant teateret sin form. Finn Kvalem, fra Seljord, blei valgt som teatersjef (1982), og i 1991 skifta teateret navn til Teater Ibsen. Morten Borgersen fra Skien starta som teatersjef i 1998. Den storslåtte Peer Gynt-framsyninga i 2003 var et samarbeid med Grenland Friteater. Stykket foregikk tre steder i Grenland og var ei storhending. Det blei seinere oppført i Kina. I 2011 kom skiftet i spillested fra Festivitetten til større lokaler på Klosterøya. Årsmeldinga for 2009 viser at i Telemark var det til sammen om lag 20 000 som møtte opp på forestillingene til Teater Ibsen.

I 2003 satte Teater Ibsen og Grenland Friteater opp en storslått Peer Gynt-forestilling. Lars Vik var regissør. Han tok Peer Gynt fra stabbur til industritomt. Publikum reiste fra Brekkeparken, til Dovregubbens hall og kvartsbruddet på Bjørntvedt i Porsgrunn, der den aldrende Peer til slutt kom gjennom mengden for å konfronteres med sitt liv.

Foto: Dag Jensen

Etter Ibsen-året i 2006 starta Skien International Ibsen Conference som en årlig begivenhet (på engelsk). Arbeidet med Ibsen i Skien har dermed fått en internasjonal opptur. Her møtes Ibsen-forskere fra inn- og utland, samtidig som den norske Ibsen-prisen og de internasjonale Ibsen-stipendene deles ut, og her holder vinneren av den store internasjonale Ibsen-prisen sitt foredrag. Alt dette er støtta av Kulturdepartementet. Ibsen-satsinga er en solid utvidelse av det arbeidet som Einar Østvedt la ned lokalt for Ibsen-forskinga, særlig gjennom *Ibsen-årboka*, som han var redaktør for.

Grenland Friteater går tilbake til 1978 og er den andre store teaterinstitusjonen i fylket.¹⁸⁰ Teateret står også for Porsgrunn Internasjonale Teaterfestival som arrangeres årlig. Den uka festivalen pågår, er hele byen omforma til scener, med brusteinsball på Rådhusplassen som et stort folkemøte for skuespill og musikk. Friteateret har i mange år ivra for å ta opp lokale tema, samtidig som nye stykker fra hele verden oppføres under festivalen. Teateret har samarbeida med Forfatterstudiet ved Høgskolen i Telemark om undervisning i drama og har holdt kurs og gjesteforestillinger rundt om i fylket. Det har satsa på eksperiment som få andre har våga seg på. Lars Vik og Tor Arne Ursin har hevdta at ett «av de største sprangene i vår utvikling, gjorde vi med et arbeid vi startet i 1981 inspirert av amerikanske kriminalromaner».¹⁸¹ Det blei blant anna til stykket *The Play is Over. American Dreams* (1982). Ursin hevdta at arbeidet med dette stykket «forandret hele vårt syn på teater og formet den visjonen av et skuespillernes teater som har styrt arbeidet vårt siden». Han vedgår at for han er «Sunset Boulevard» vel så viktig som «Dovregubbens Hall», og at han slik sett har vært «mer amerikaner enn nordmann».¹⁸² Igjen går det lokale og det internasjonale sammen.

Museum og feiring av fortid

Et museum konserverer og skaper kultur. Etter museumsreformen i 2008 er det tre hovedmuseum i Telemark. Telemark museum bygger på det tidligere fylkesmuseet, men omfatter nå lokalmuseum fra Kragerø til Bø. De andre to er Vest-Telemark Museum, med hovedsete i Eidsborg, og Norsk Industriarbeidermuseum på Rjukan. Å samle mindre museum i en større institusjon har skapt debatt. En rapport viser til synspunkt om at «lokalfolkningen føler klart mindre tilknytning til det som engang var 'deres' museum».¹⁸³ Konflikter kan dukke opp i lokalsamfunn omkring sentralisering av kulturminner.

Fylkesmuseet for Telemarken og Grenland blei etablert i 1910, med Hans H. Holta, opprinnelig fra Sauherad, som primus motor. Holta var leder i styret for museet fra 1909 fram til han døde i 1941. I 1999 endra museet navn til Telemark Museum. Tidligere var det viktig for fylkesmuseet å dokumentere bondekultur i Øvre Telemark, og hus blei flytta derfra til museet. Tveitenstua fra Heddal blei oppført i 1911 og Holtastua kom på plass to år etterpå. På den måten blei hus redda fra forfall. Hensikten med å oppføre slike hus på

«Tapte paradís». Grenland Friteater blei stifta i 1976 og er en av Norges eldste frie teatergrupper. Stykkene *Harde tak* (2000–2002) og *Tapte paradís – Hotell Hertingen II* (2012) er basert på tekster av Kjartan Fløgstad. Hovedpersonen er sjømann, arbeider og kommunist. Teksten relateres til arbeidsliv i Telemark og til Hydros tidlige historie.

Foto: Dag Jenssen

Det nye bygget til Vest-Telemark museum i Eidsborg er satt sammen av naturstein, glass og tre og passer godt inn bak stavkirka og med gamle hus rundt. I 2012 blei det valgt til årets norske museum.

De faste utstillingene dekker ikke bare kunst fra bondesamfunnet i Vest-Telemark, men også Statskrafts historie i regionen.

Foto: Jan Holm

museum i Skien var utvilsomt å gi besøkende sjanse til kontakt med den bondekulturen som hadde gjort Telemark så kjent i førmoderne tid.

Sentralt i dette arbeidet sto Rikard Berge (1881–1969), som var konservator ved Fylkesmuseet fra 1916 til 1951. Han gjorde en stor innsats for kulturvern i fylket og skreiv blant anna om bondesølv og bygdebok for Vinje og Rauland, i fire bind. Hans interesse lå avgjort i bygdekulturen i Øvre Telemark. Til å begynne med markerte han seg som en motstander av sentralisering: «Bygdine maa daa vel hava større rett til aa eige bondebunaden enn byane.»¹⁸⁴

I tida kort etter museumsreformen lå det samla besøkstallet for Telemark Museum på om lag 100 000 årlig, de aller fleste i Skien, med arven etter Henrik Ibsen som det største trekkplasteret. I 1956 blei Ibsens Venstøp sikra for museet takket være familien Løvenskiold.¹⁸⁵ Museet har skaffa seg mange gjenstander etter Ibsen, blant anna en del møbler Ibsen hadde i Kristiania. Det utløste en kraftig debatt da Oslo gjerne ville ha dem tilbake. Av alle utstillinger som museet har arrangert, var nok Quisling-utstillingen i 2007 den mest kontroversielle. Mange mente at museet «hedra» Quisling med en slik utstilling, men hensikten fra museets side var å vise Quisling «som den mannen han var».¹⁸⁶

Vest-Telemark Museum er museum for Tokke, Vinje, Kviteseid, Seljord, Fyresdal og Nissedal og består av hele tolv enheter. Med et nytt moderne museumsbygg, som i 2012 blei kåra til årets norske museum, har museet på Eidsborg, tidligere Lårdal bygdemuseum, fått et veldig oppsving. Museet har landets eldste sekulære trebygning, Vindlausloftet. Ved sammensmeltinga til Vest-Telemark Museum kan denne delen av fylket både vise til og levendegjøre regionalhistorie på egne tufter. Formidlinga av regional historie tjener også på det, som til dømes ved Sigrunn Lie Brattekås' bok om knivmakeren Bjørn Kleppa, utgitt av museet. Boka er et bidrag til kunnskap om brukskunst i Vest-Telemark fra 1920-tallet og framover.

Norsk Industriarbeidermuseum er den yngste og tredje greina i fylkets museumsinnndeling. Museet starta opp i 1988 i den gamle Vemork kraftstasjon på Rjukan. Det dekker industrireiseinga på Rjukan, men viser også til industrien i den sørlige delen av fylket, samtidig som det er museum for Vemorkaksjonen under krigen. Industriarbeidermuseumet har en dobbelt funksjon, i og med at det fungerer som spesialmuseum for industri og som senter for lokale bygdetun i regionen. Museumssatsinga i Telemark viser samla sett til viktige tema i industri- og jordbrukskultur, by og bygd, i fylket etter 1905.

MANGFOLD OG IDENTITET

Da forfatteren og skolemannen Vetle Vislie skulle lage en oversikt over telemarkskulturen i 1914, valgte han et bondebryllup i Vest-Telemark som sitt utgangspunkt. Det ville ha vært umulig i dag. For det første er navnet Telemark ikke lenger bare knytta til de øvre bygdene. For det andre blei industri- og småbykulturen utover på 1900-tallet vel så viktig som bondekulturen. Fra 1970-tallet er kulturlivet i Telemark også blitt ei kommunal og fylkeskommunal oppgave. Kultur er i større grad blitt et felt som planlegges politisk.

Den sterke religiøse foreningskulturen fra tidlig på 1900-tallet er endra, samtidig som både sekularisering og religiøst språk preger nye former for kirkekunst og kirkemusikk. Språk, dialekt og skriftkultur har gått gjennom store forandringer sia Vislie, stundom på tvers av det som er vedtatt språkpolitikk. Litteratur og bokkultur knytter fylket til nasjonalkulturen, men på andre måter enn på 1800-tallet. Musea har styrka regionalkultur gjennom ei ny tredeling. Teater har vokst fram i bysentra.

Det er ikke bare film og kino som preges av amerikansk kultur, det samme har skjedd innafor musikk og musikkfestivaler, ofte med stor sans for det regionale. Utvandringa fra Telemark til det amerikanske Midtvesten var viktig fram til 1905, men rundt årtusenskiftet var Telemark et innvandrerfylke. Det har skapt et nytt og spennende mangfold i kulturen.

TELEMARKIDRETT

FINN OLSTAD

Hva er «telemark» i den store verden? Som de fleste vet, er det en form for skiidrett. Hva er Telemark kjent som? Jo, skisportens vugge – «the cradle of skiing». Skiløping og skiidrett har en sentral plass i bildet av Telemark, både som budskap til verden og som ledd i folks selvoppfatning og tilhørighet.

Telemark som skisportens vugge ble markedsført med stor selvsikkerhet og kraft under de olympiske leker i 1994. Med fakkelfstafetten ble Morgedal, der vuggen nærmere bestemt skal ha stått, lansert som et av idrettens hellige steder, nesten på linje med det greske Olympia. Skisporten ble bekreftet som «et av nasjonens viktigste symbolarsenal», skriver Arne Martin Klausen, som foretok en sosialantropologisk studie av fenomenet. Dermed ble også Telemarks plass i sentrum av det tradisjonelle nasjonale selvbildet bekreftet. Det handlet opplagt om både børs og katedral. I Morgedal ble det bygd et moderne opplevelsessenter med tema skisportens historie. En gassflamme innlagt i en steinvarde skal brenne kontinuerlig for å markere «skisportens vugge». Her var ifølge Klausen «en postmoderne blanding av folkloristikk og modernitet».¹

Tanken om en fakkelfstafett fra «skisportens vugge» stammet fra lekene i Oslo i 1952. Den som først kom med forslaget, var lærer Olav Bjaaland i Morgedal. Dermed ble også linjen trukket til bestefaren, gamle Olav Bjaaland, som ikke bare var femmilsvinner i

Holmenkollen, men også førstemann på Sydpolen i 1911. Ilden ble tent på Øvrebø i Morgedal, hjemplassen til Sondre Norheim, som på denne måten ble gitt en gudelignende status for skisporten. I et hefte fra Den internasjonale olympiske komité ble det faktisk skrevet at man tente flammene i peisen til skiguden (God of skiing) Sondre Norheim.²

Etter 1952 ble ilden fra Morgedal brakt til OL i Squaw Valley i 1960. Deretter var det slutt, inntil Lillehammer Olympiske Organisasjonskomité (LOOC) vedtok fakkelfstafetten. LOOC, Posten og Statoil tok over, og ved tenningen i Morgedal 27. november 1993 var bygdefolket statister. Prinsesse Märtha Louise, for anledningen nasjonalt antrukket i telemarkgenser og nikkers, tente tyrifakkelen i grua. Kulturminister Åse Kleveland tente det som ble kalt den offisielle OL-fakkelen og sa at fakkelfstafetten var «den største norske manifestasjon av norsk kultur». Entusiasmen var nå blitt nasjonal med TV-sendt OL-stafett på vei landet rundt og arrangementer i alle kroker av landet. Men i Athen startet bråket, og Gerhard Heiberg måtte som president i organisasjonskomiteen stå skolerett for en annen syngende kulturminister, greske Melina Mercouri: Det kom ikke på tale å besudle den rene OL-ilden.

Det kom fram mange kreative pyrotekniske løsninger; en av dem var å smelte flammene sammen i OL-byen fra 1952, Oslo. Mercouri nektet blankt. Opphissede morgedøler protesterte mot at deres ild skulle «slok-

DET STARTET I TELEMARK. Telemarkshopp med opptrekker i ekte Sondre Norheim-stil ble servert under oppvisningsrennet i Husebybakken i 1979, 100 år etter den første konkurransen i bakken. Foto: Jan Greve / NTB Scanpix

kes i ei vannbøtte i Oslo», som fylkesmann Kjell Bohlin sa til *Dagbladet*. Det var tale om å hente fakkelen hjem til Telemark – om nødvendig med makt, lå det under. Men den nasjonale stafetten fulgte det oppsatte programmet, og morgedalsilden kom til Lillehammer etter planen.

Ilden fra Hellas var en del av åpningsseremonien, mens morgedalsilden ble henvist til de paralympiske leker. Ryktene om morgedalsildens skjebne har likevel vært mange. En gikk ut på at den brant på mange arenaer under OL. En annen historie, som gledet telemarkingene mer, var at ilden fra Hellas, som ble fraktet i en liten lampe, sloknet på en båt fra Finland til Sverige. To kreative LOOC-representanter tente den igjen med en BIC-lighter, og det var den ilden som brant i Lysgårdsbakken! Anekdoter er i hvert fall ofte mer fargerike enn fakta.³

Så kan man spørre: Hvordan var egentlig sammenhengen mellom «skisportens vugge» og skiløping og skiidrett i Telemark?⁴

Stopper vi her, ved den lokale skiidretten og dens nasjonale betydning, gjør vi imidlertid idretten i Telemark urett. Telemarkingene var naturligvis ikke bare spesielle og banebrytende. De lot seg som andre begeistre (og noen forarge) av den moderne idrettens mange muligheter, med løp, hopp og kast, ballspill, boksing og bryting og ellers alt som ble vanlig i norsk idrett. At en telemarks- eller rettere sagt grenlandsklubb ble Norges beste fotballag, er kanskje mer uforståelig enn morgedølenes ry som skisportens foregangsmenn.

Idretten hadde, som i andre fylker og distrikter, sine sosiale og politiske implikasjoner. Men hvordan satte 1920- og 1930-årenes klassekamp sitt preg på idrettsbevegelsen i de ulike byer og bygder i Telemark? Hvordan ble idretten en del av den nasjonale enheten og fronten mot fascistene under okkupasjonen 1940–45? Eller ble den ikke dét – alle steder, i dette fylket hvor Nasjonal Samling hadde sterke støttepunkter?

MAJESTETISK MØTE.

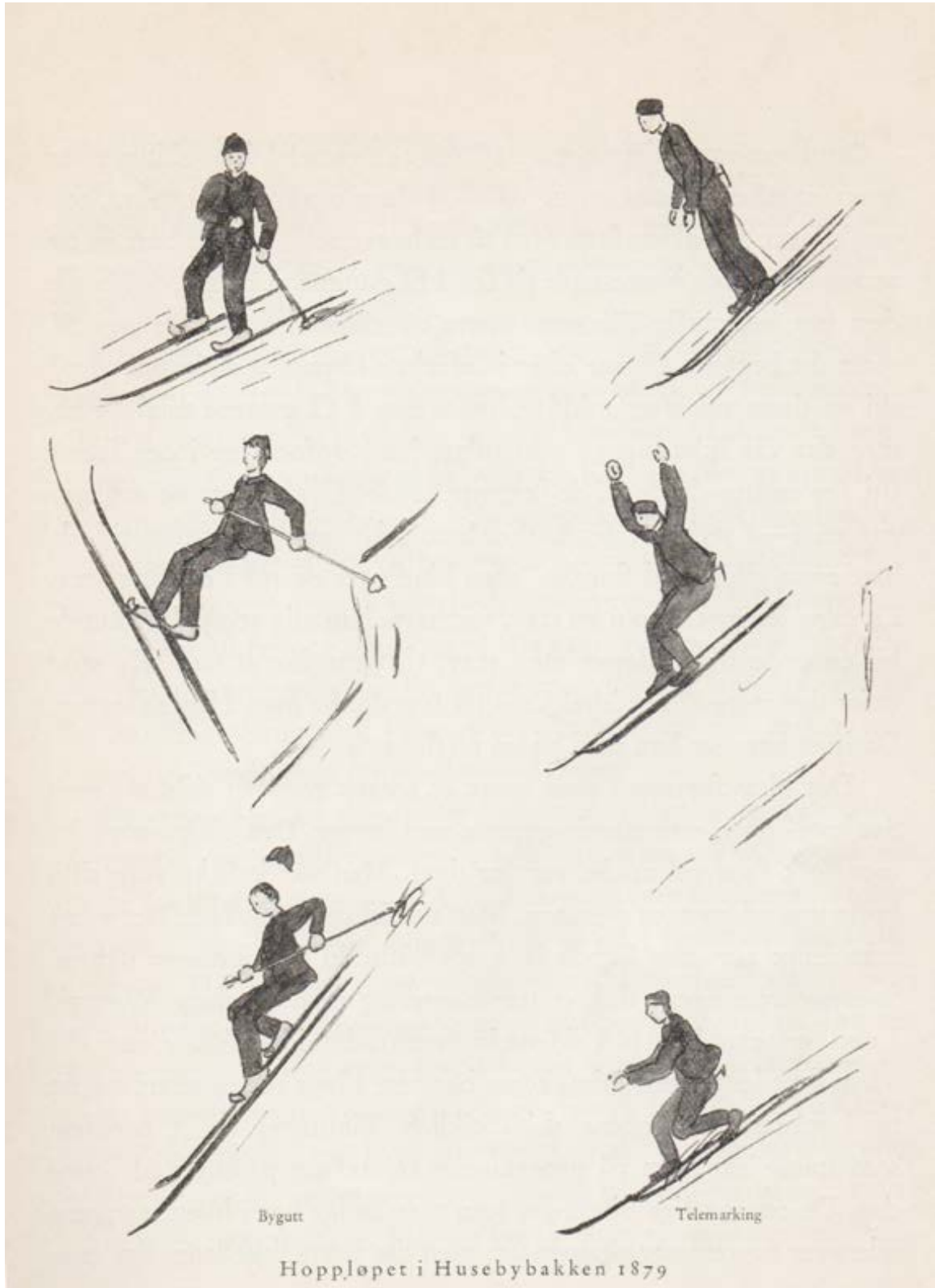
I november 1993, året før OL på Lillehammer i 1994, overleverer prinsesse Märtha Louise (t.h.) OL-fakkelen til dronningen av snøbrettkjøring, Åshild Lofthus fra Vinje. Lofthus er den mestvinnende norske snøbrettkjøreren gjennom tidene og ble europamester og verdensmester flere ganger, verdensmester siste gang i 1993.

Foto: Knut Snare, Aftenposten / NTB Scanpix

DEN FØRSTE SKIKONGEN.

Sondre Norheim fra Morgedal var den første «skikongen». Portrettet på veggen er det eneste vi vet finnes av ham. Her i stua på husmannsplassen hans, Øvrebø i Morgedal, er det tent flere OL-ilder i grua til høyre, blant annet foran OL i Oslo i 1952. Under OL på Lillehammer i 1994 ble det tent en uoffisiell ild her, fordi Den internasjonale olympiske komité nektet å akseptere at den offisielle ilden ble tent noe annet sted enn på toppen av fjellet Olympen i Hellas.

Foto: Håkon Mosvold Larsen / NTB Scanpix

Fra sin spede begynnelse, med Sondres 18-metershopp og uorganisert løkke- og gatefotball, har idretten blitt en bred bevegelse og strøm, som har revet en stor del av befolkningen med seg. Er det stadig noe spesielt, noe som gjør idrett litt annerledes i Telemark eller i deler av dette spennende og motsetningsfylte fylket?

SKISPORTENS VUGGE?

Var Morgedal og Telemark «skisportens vugge»? Det mytiske utgangspunktet er Sondre Norheim og hans skioppvisning på Iversløyken i Kristiania 9. februar 1868. Fattig var han, og penger til mat hadde han knapt, men til skirennet i Kristiania ville han. Var det pengepremiene som lokket? Var det æren og tanken om å vise hvem som var den egentlige skimesteren?

Løypa var lagt slik at den skulle vise allsidige skiferdigheter. Den var omtrent en kvart mil lang, gikk i kupert terreng og hadde kunstige hopp i unnabakkene. Løperne gikk ut én og én. Ute i løypa sto dommere for å gi karakterer for holdning, sikkerhet, bruk av staven og så videre, og disse karakterene ble lagt sammen med anvendt tid. Da rennet var over, var det ingen tvil. Sondre Auverson Norheim hadde satt alle andre i skyggen. Han liksom gled fram på skiene mens andre gikk, og kom i mål på bestetiden 18 minutter og 55 sekunder. Han fikk på samtlige fire observasjonspunkter i løypa karakteren «Udmærket» og i tillegg ved den ene posten «Virtuositet i Hop uden Stav». Men det som gjorde inntrykk på dommerne og tilskuerne, og som ble framhevet i *Aftenbladet*, var Sondres stil, sikkerhet og skiferdigheter: Det var noe så merkelig ved hans «Rend og Gang» på skiene, at man måtte tro at det for ham var den medfødte og naturlige måte å bevege seg på.

«Med Staven som en Spadserstok i den ene Haand og Huen i den anden satte

han udover i susende Fart, og ret som det var, gjorde han et Hop, saa Skierne i 2 a 3 Skilængder ikke berørede Marken, og naar han kom ned efter et saadant Sprang, var der ikke Spor af Ustøhed eller Ballanceren.»

Når man har sett Sondre Auverson Norheim og husker på at mannen er 43 år gammel, kan man først gjøre seg en riktig forestilling om hva en skiløper av første rang i sin sprekeste ungdom vil kunne prestere, het det i *Aftenbladets* referat.⁵ Det oppsummerte sikkert også dommernes og arrangørenes holdning. De var høye herrer fra Kristiania-eliten, fra borgerskapet og offisersstanden, og hadde tilknytning til Centralforeningen for Udbredelse af Legemsøvelser og Vaabenbrug. Dette var en slags velforening som ble stiftet i 1861 og regnes som begynnelsen til Norges Idrettsforbund. Målet var å skape sunn, sterk norsk ungdom, til beste for fedrelandsforsvaret og samfunnet.⁶ Ved siden av skyteøvelser og gymnastikk var skiidretten det fremste midlet. Den skulle bidra til å skape virkelige menn, i en tidsalder som var intenst opptatt av å verne om mannlige idealer som styrke, kraft og utholdenhet, men også stil, holdning og moralsk framferd. Herrene fra Centralforeningen var eliten som skulle forme dagens og morgendagens unge menn, og i morgedølsens «naturlige» skiferdigheter hadde de funnet mønsteret for skiidretten. Sondres ubekymrede skilek skulle gjøres om til seriøs skiidrett.⁷

Det skjedde gjennom Husebyrennene (fra 1879) og senere Holmenkollrennene (fra 1892), der det ble eksperimentert med ulike konkurranseformer, der hopp, langrenn og kombinert etter hvert skilte seg ut. Sondre Norheim var selvsagt for gammel og ble stående som en mytisk farsfigur for den moderne skisporten. Men det var andre telemarkinger som kom til å prege rennene og sette standarden for moderne skiferdigheter. De mest kjente er brødrene Torjus og Mikkjel Hemmestveit

STÅ Å LA TELEMARKING.

I boken *Med ski, velosiped og skissebok*, Jacob Dybwads forlag, Oslo 1944, som tegningen er hentet fra, skriver Ernst Bjerknes om det som skjedde etter det første Husebyrennet: «Rennet vakte selvsagt stor opsikt, og i guttenes leir blev det liv. «Stå å la telemarking» var slagordet. I alle bakker i byens omegn blev hoppet flyttet op til midten av bakken. Staven blev kastet, og man forsøkte å balansere på skiene med sluttete ben, hoppe til og bøye kne i nedslaget. Jo, dette var moro, men du all verden hvor vi datt.»

NORHEIMS ARVTAKERE. Brødrene Torjus (t.v.) og Mikkel Hemmestveit kom fra gården av samme navn i Morgedal. Av en søskenflokk på åtte var det disse to som først og fremst utmerket seg på ski, først i Kristiania og senere i Amerika. Begge vant Husebyrennet to ganger. I Kristiania holdt de, sammen med faren, også skiskole for byens ivrigste nyfrelste skientusiaster. De to pionerene var også viktige for utviklingen av skiidretten i USA, blant annet med egen skiskole i Minnesota.

Foto: Skimuseet

fra Morgedal, som begge vant kombinert flere ganger.⁸ Torjus vant også den første femmila i Kollen i 1888, med en tid på litt under 4 timer og 30 minutter. Gjennom sin skiskole i Kristiania bidro Hemmestveitene til å spre kunnskapen om telemarkingenes skiløperkunst.

Telemarkingenes glidende, kraftbesparende stil vant fram i langrennet. I hopp fikk tilløp og nedslag sin norm allerede under de første Husebyrennene, og denne stilen gjelder delvis den dag i dag: sammenhukning på hoppet og nedslag med bøyde knær og den ene foten foran den andre. Denne stilen var naturligvis telemarkingenes vis, og et godt telemarksnedslag er ennå en del av hoppporten. Til å begynne med trakk hopperne beina oppunder seg i svevet, slik det måtte være når en skulle hoppe over kneiker og kuler. Med større bakker utviklet det seg en ny stil, der hopperen sto rak som et lys i lufta. Mikkel Hemmestveit har fått ry som opphavsmann til denne stilen, som senere er blitt utviklet i mer aerodynamisk retning.⁹ Telemarkin-

genes svingteknikk ble mønsterdannende og ble i 1901 kategorisert som telemarksving (sving på ytre ski) og kristianiasving (sving på indre ski).¹⁰ Noen år senere kunne *Idrætsboken* (1923) oppsummere telemarkingenes betydning slik: «De virket som en aapenbaring og viste hele landet veien. Stavvrytteriet forsvandt, telemarkskien indføres, ordentlige bindinger kommer i bruk og skiløpningen som *idræt* grunnlegges.»¹¹

Det var ingen tilfeldighet at nettopp telemarkingenes skiløperkunst slo an i hovedstaden. Som Einar Stoltenberg fra Fyresdal pekte på i 1939, minner terrenget i Nordmarka mye om Telemark og ikke for eksempel om Østerdalen.¹² Men hvor kom egentlig morgedølenes og andre telemarkingers «naturlige» skiferdigheter fra? De ble jo nettopp utviklet for å kunne ta seg fram i terrenget og naturen. Bratt og ulendt kunne det være, og det satte krav til skiferdigheter og utstyr. Og så var det noen som gjorde mer ut av det, som en Sondre Norheim, til lek, moro og kappestrid. Skiløping var husmannskunst.¹³ Kanskje har Sondre og andre lært av samiske reingjeterere? Det er i hvert fall blitt påpekt at innsvingte ski og såkalte «hudsko» (av ugarvet skinn med hårene ut og uten såler) bundet fast til skiene er i tråd med samisk skibruk.¹⁴

Telemarkingenes ry som skisportens foregangsmenn ble kanonisert av hovedstadens skiautoriteter og Foreningen til Ski-Idrettens Fremme. Begynnelsen til denne «Telemarksteologien» kan dateres til 1896, da Fritz Huitfeldt (mannen bak Huitfeldt-bindingen) skrev sin *Lærebog i skiløbning*.¹⁵ En endelig form fikk tradisjonen med Torjus Loupedalens bok fra 1947, med en tittel som er blitt et slagord: *Morgedal. Skisportens vogge*.¹⁶ Skihistorikeren Jakob Vaage og professor i folkloristikk Olav Bø har senere bidratt til å slå fast Morgedals og Telemarks hegemoni.¹⁷

Kanskje har det vært litt misunnelse fra andre skidistrikter? Det har kommet flere

innvendinger mot den dominerende telemarkstradisjonen. Kritikerne har da også en del gode poenger. Skiløping var naturligvis utbredt mange steder i landet, og det ble avholdt en rekke skikonkurranser i Nord-Norge, Trøndelag, Trysil og andre steder før Sondre Norheims oppvisning i Kristiania. Sondre ble sagt å ha oppfunnet den vidjebindingen som var festet fra tåstroppen og rundt hælen, og som fikk skiene til å sitte så godt på foten. Men det er lett å vise at andre var tidligere ute med liknende og like effektive bindinger. På samme måten var heller ikke de innsvingte telemarkskiene, som imponerte Kristiania-publikumet i 1870-årene, noe egentlig nytt eller særpreget. Telemarkingenes rolle var også begrenset i tid. Mot slutten av 1800-tallet var deres dominans i Holmenkollen over.

Da hadde mange av de beste skiløperne utvandret til Amerika, blant dem Sondre selv og brødrene Hemmestveit.¹⁸ Telemarkinger hadde i det hele tatt stor betydning som skispionerer i USA, fra den legendariske skiløperen og postføreren over Sierra Nevada-fjellene Snowshoe Thompson, som egentlig het Jon Torsteinson Rue og hadde utvandret fra Tinn i 1837. Bø-gutten Anders Haugen, som emigrerte i 1908, tok bronsemedalje i hopp for USA under OL i 1924 og satte flere ganger verdensrekord i skihopping, senest i 1920 med 65 ½ meter.¹⁹

Er det rimelig å si at «skisportens vugge» sto i Telemark? Hvorfor ikke like godt ta med alle og si at Norge er skisportens vugge, slik det er blitt vanlig i de siste framstillingene?²⁰ Det blir likevel litt ullent og upresist. Skiløping var nok utbredt over store deler av

SKI-EMIGRANTENE.

Mange telemarkinger i verdensklasse utvandret til USA og ble amerikanske statsborgere. En av dem var Anders Haugen fra Bø, som vant OL-bronse i hopp i 1924 og satte flere verdensrekorder, den siste i 1920 med 65,5 meter. Her hopper han i et showrenn i USA. Utgangen av hoppet ser vi over til venstre og unnarennnet langt ned, rett over campingvognen til høyre.

Foto: Kleppen-arkivet

Norge, skilek og konkurranser likedan. Men den moderne skisporten ble til – ikke bare, men først og fremst – med utgangspunkt i det som telemarkingene hadde å vise fram. Det er innvendt at nesten ingen annen landsbygdungdom deltok i rennene i Kristiania. Ja, nettopp. Det er vanskelig å kreve farskapet når man ikke har vært til stede. Telemarkingene var der. Og det var de som ble foretrukket, både på grunn av sine ferdigheter og vel også fordi nettopp Telemark i hovedstadse-litens øyne var det norske av det norske. Skisporten ble unnfanget som norsk idrett i nasjonalromantikkens ånd.

Men kanskje blir Telemark som skisportens vugge likevel et litt feil bilde. For barnet – den moderne skisporten – fikk jo sin dåp og oppvekst i Kristiania.²¹ Men om noen kan kreve farskapet, må det være telemarkingene. Så da er vel Telemark kanskje skisportens fedreland?

BYGDENES OG BYENES BESTE MENN

Telemark er mangfoldig og motsetningsfylt, også når det gjelder idrett. Det er naturligvis hei- og fjellbygdene i fylket som figurerer i skisportens anegalleri. «I alle heigrendane i Telemark stod skiidrotta høgt i gamle dagar», skriver Einar Stoltenberg. Folk samlet seg i skibakken om søndagene. De voksne hadde sine løyper eller «låmer», barna hadde sine.²²

Slalåm er et telemarksuttrykk som har gått verden over, til tross for at den moderne alpinsporten hører Alpene til. En «sla låm» ble lagt på et jorde eller i en bakke og merket opp slik at den gikk i «vrangne krokar» og gjennom «trange grindar». Det ble for spedit for de beste skiløperne, som heller satte utfor en «kneikelåm» – «utover ufsar og over steingardar og over høge steinar».²³ Her kunne de også sette opp «sprøytehopp»; navnet kom av «sprøyten» eller den høye luftfarten. De lave hustakene kunne også brukes som hopp. «Stigen reist mot hustaki gav ei morosam

kneikelåm», skriver Torjus Loupedalen.²⁴ Og enda var det verre «uvyrdslåmer» eller «villåmer» som ga ry som mesterløper til den som behersket dem.

Fra 1860-årene ble det mer organiserte premieskienn, gjerne etter mønster fra Christiania og Centralforeningen, senere etter regler fra Norges Skiforbund (stiftet 1908). Det betyr ikke nødvendigvis at skisporten brøt med sitt tradisjonelle opphav. Ifølge folkloristen Ørnulf Hodne, som har skrevet om idrett i mellomkrigstiden i Vinje og Seljord og på Notodden, foregikk «trening, konkurranser og festarrangementer innenfor en kulturhistorisk tradisjon bygdefolket kjente seg hjemme i, og som visste å verdsette både vågestykker og kraftprestasjoner». Rennfester og «moroløyping» bidro til å knytte skisporten til det tradisjonelle folkelivet. Etter rennet var det fest om kvelden, med premieutdeling, mat og dans. Det var alltid en spelemann til stede og mange jenter, «for skiløyperne var populære».²⁵

Jentene var heller ikke utelukket fra skiløypene, og det hendte de fikk være med å konkurrere. I Morgedal ble det i 1878 arrangert hopprenn for damer – eller rettere sagt jenter, for de to beste var tretten år gamle. Senere meldte flere jenter seg på hopprenn i Telemark. Ikke minst lokket premiene, som var vakre skjerf med rosemønster, forteller skihistoriker Karin Berg.²⁶ I Skarphedin i Bø, som ble stiftet som skiklubb i 1891, utgjorde kvinnene i 1894 nesten halvparten av medlemmene, og i 1899 vel en fjerdedel. Men kvinnene var mest ettertraktet til festene. De var ikke aktivt med i idrettslivet og ble heller ikke valgt inn i styret i denne perioden. Seriøse skikonkurranser var for menn. Det var de som skulle vise seg fram og skaffe heder og ære til seg selv og bygda.²⁷

Skikonkurranser ga et nytt utløp for tradisjonen med «karstykker» og kniving mellom bygdelag. De beste skiløperne dro fra bygd til bygd for å prøve krefter. Det var vanlig å gå på

PIONERER. Allerede i 1870-årene ble det arrangert hopprenn for kvinner i Telemark, og i 1896 arrangerte Asker Skiklubb det første landsrennet for damer (bildet). Ingen skulle da tro at det ville gå hele 107 år før norske kvinner fikk sitt første NM, men kvinnene møtte etter hvert en enorm motstand innen hoppporten, og først i 2009 ble hopp akseptert som VM-gren.

Foto: Skimuseet

ski for å konkurrere i nabobygdene, selv om det kunne være flere mil å gå. Man dro ikke enkeltvis og alene, påpeker Hodne. Man dro samlet i felles ærend til et viktig møte, der bygdene «beste menn» skulle måle krefter og ferdigheter og få ry for sine prestasjoner. Av og til ble skituren en større sportsprestasjon enn selve rennet. «Me var ein heil flokk som gjekk her frå Vinje,» forteller en skiløper som i 1928 skulle på hopprenn i Morgedal. Det var langt å gå på tunge og brede hoppski.²⁸

Mens skiløping utviklet seg som idrett i Telemark-bygdene, fikk byene et mer allsidig idrettsliv med friidrett, fotball, turn, gymnastikk og andre idretter. Det var i stor grad et rent importprodukt, delvis med unntak av skøyteøvingen. Det hadde lenge vært vanlig å gå på skøyter på islagte vann, og Skien hadde skøytebane på Falkumelva fra 1870-årene eller tidligere.²⁹ Idrettsbevegelsen er ofte blitt betegnet som et typisk uttrykk for det moderne samfunnet, med vekt på konkurranser, prestasjoner og framskritt. Da er det lett å overse at også den moderne idretten

kunne gi nytt uttrykk til tradisjonelle lokale temaer. Den skapte tilhørighet og samhold og dannet grupper med egen identitet og krav på respekt. I Porsgrunn marsjerte for eksempel idrettsforeningene hver 17. mai under sine faner i prosesjon gjennom byen. At Porsgrunn fikk en olympisk mester – Conrad M. Carlsrud, som var med på det norske laget i trosssturn i 1906 – kastet glans over byen og distriktet.³⁰ Idrettsfolk ble lokalsamfunnets representanter.

Ingen idrett fylte denne rollen bedre enn fotballen. Det tok riktignok litt tid, fra det første forsøket i 1887 på å danne en fotballklubb som en del av idrettsforeningen Odd i Skien. Odd regner 1894 som sitt stiftelsesår, men først fra 1900 ble det en varig og stabil Odd Ballklubb. Det var populært med norrøne forbilder, og Odd tok sin navn etter sagnhelten og krigerkjempem Orvar-Odd. I 1894 kom fotballen også til Porsgrunn. Det var skipsredersønnen Christen Knudsen, som hadde gått på kostskole og arbeidet i Liverpool, som hadde med seg ballen og dermed

sørget for at Porsgrunds Footballklub ble stiftet. Klubben skiftet senere navn til Urædd. Rundt århundreskiftet «eksploberte fotballinteressen blant gutter i byene i Telemark,» heter det i historien til fotballkretsen, som ble etablert i 1905.³¹ Fotballen erobret også telemarksbygdene. Selv i skibygdene som Seljord ble det mer og mer fotball. Der begynte de å sparke fotball i 1907, selv om de verken hadde bane eller fotballsko. «Plassen var den gamle Klokkarstogomoen der det var brisk og stein og gras og bustlyng og idyll.»³²

Skisporten var nok det mest typiske i bygdene som Seljord, men fotballen ble fra mellomkrigsårene mest populær. Spillerne ble lokale helter i minst like stor grad som skiløperne. «Det var stinnt av tilskuere under kampane. Der var heing og liv. Likare søndagsunderholdning fanns ikkje på bygdene den gong enn når lokale lag skulle prøve seg i kamp.» Ørnulf Hodne konkluderer med at fotballkampene, liksom skirenn, ofte fikk «preg av å være lidenskapelige mannjevninger bygdene imellom, der selvfølelse, lokalpatriotisme og gammel rivalisering var involvert».³³

Som grunnlag for rivalisering var fotballen nærmest uovertruffen, som lagspill, som anerkjent tøff og maskulin sport, og som den

mest utbredte og populære av alle idretter. Her var mulighet for mannjevning på alle nivåer – også på det nasjonale, der skienslaget Odd slo seg opp til de store høyder.

NORGES BESTE FOTBALLAG

«Æ! – Æ! Odderane vant.» Folk i Skien ropte ut sin glede denne oktoberkvelden i 1924 da Odd-laget kom hjem med sitt niende norgesmesterskap. Fasadene var kledd med slagord: «Leve Odd». Over 8000 mennesker skal ha vært ute i gatene da guttene marsjerte fra jernbanestasjonen til turnhallen, til tonene av Odd-marsjen, med keeper «Skruen» og pokalen i spissen. I bladet *Idrettsliv* het det: «Vi fik se at Skien er fotballens vugge her i Norges land.»³⁴

Skien skal ha vært den første «fotballbyen» i Norge, der «hele byen» var interessert i spillet, og der fotballen kom til å utgjøre en viktig del av det lokale selvbildet.³⁵ Bladet *Sport* skrev i 1913 at fotballdilla der nede er som «feber og svarte kopper» og «brer sig frygtelig».³⁶ Selv gamle kjerringer ligger på sykehuset og diskuterer corner, ble det sagt.³⁷ Fotballpatriotismen var ikke bare godlynt. Da Odd i 1912 ble slått på hjemmebane av erkerivalen Fram fra Larvik, fikk dommeren skylda

OVERRASKELSEN. To telemarkinger var på det norske landslaget som slo favoritten England 3–1 under OL i Antwerpen i 1920, målkongen Einar «Jeja» Gundersen midt på bildet, som scoret to av de norske målene, og Per Skou som hopper i forgrunnen. Gunnar Andersen, som også var en god skihopper og den aller første som mottok Egebergs ærespris, har akkurat headet ballen utover. I sin landslagskarriere scoret Gundersen 26 mål på 33 kamper, et gjennomsnitt på imponerende 0,78 mål pr. kamp.

Foto: Fra boka «Jeja» – hodespiller nummer 1

og ble «utsat for de værste pøbelagtigheter og godt var det, at han ikke simpelthen blev lynchet». Han måtte ha hjelp for å komme seg i sikkerhet til jernbanestasjonen.³⁸

Fotballinteressen hadde opplagt sammenheng med resultatene. Odd hadde seiret i norgesmesterskapet fire år på rad 1903–1906 og i 1913, 1915, 1919, 1922 og nå i 1924; senere ble det kongepokaler i 1926 og 1931 og 2000 (da som Odd Grenland). Men også måten seirene ble vunnet på, telte: Med sin innsats, kraft og snarrådighet kunne Odd-guttene oppfattes som verdige og kanskje typiske representanter for byen.³⁹

Skien fostret en rekke fremragende fotballspillere. Det er noe uforklarlig og tilfeldig i at det kom opp så mange talenter på forholdsvis kort tid: Ingolf «Skruen» Pedersen var, til tross for at han bare raget 1,62 over bakken, ikke bare landslagets målmann i 19 kamper, men også en habil friidrettsmann, og han drev i tillegg med turn, skøyteløp, roing og litt boksing og bryting. Per Skou

(senere president i Norges Fotballforbund) fikk 41 landskamper, Otto Aulie 28. To Odd-gutter spilte på det berømte bronselaget i Berlin i 1936 – høyrebacken Nils Eriksen og midtbanespilleren Rolf Holmberg. Nils Eriksens 47 landskamper er fremdeles ikke overgått av noen fotballspiller fra Telemark.

Den største av dem alle, om ikke av vekst, var Einar «Jeja» Gundersen. Det var på løkkene i Skien han fikk sitt tilnavn, som skulle bli kjent av hvert fotballinteressert menneske i Norge. («Jei'a, får'ke jeg være med a?») «Jeja» skåret 26 mål på 33 landskamper og ble kjent som «hodespiller nr. 1». Som arbeidergutt som hevdet seg med flagget på brystet, ble han umåtelig populær, på samme måte som skøyteløperen Oscar Mathisen. «Alle må kjenne Jeja hvis de ikke vil utsette seg for en nasjons medlidende forakt», ble det skrevet i 1919.⁴⁰

Skien hadde forutsetninger for å få fram et godt fotballag. Gjennom industri og forretningsliv var det kontakt med England,

EN STOR DAG. Tre ganger etter krigen har Odd vært i cupfinalen. To av dem endte med tap, i 1960 mot Rosenborg og i 2002 mot Vålerenga, men i 2000 tok de pokalen helt hjem til Skien.

Foto: Tor Richardsen | NTB Scanpix

fotballens hjemland. Her var løkker som innbød til fotballspill. Jernbanen skapte kontakt med andre byer og konkurrerende lag. Med Sportsplassen fra 1905 fikk Odd en brukbar bane i sentrum, og i 1912 ble Turnhallen reist like ved. Den moderne gressbanen kom først i 1923. Odd var blant de lagene som virkelig satset og var tidlig ute med kamper mot utenlandske lag. I 1910 ble Norges første utenlandske trener, Arthur F. Murray fra Queens Park i Glasgow, ansatt i Odd for en måned. Også i 1912 og 1915 hadde laget besøk av en britisk trener.

Odd lå, som Ingvar Skobba skriver, i front for utviklingen av fotballen i Norge.⁴¹ Andre lag forsøkte å ta etter. Det gjaldt blant annet gutteklubben Odd i Trondheim, som også kopierte Skiens-lagets hvite trøyer og svarte bukser. Senere kom de under navnet Rosenborg til å overgå sine idoler.

Så var det også den berømmelige Odd-stilen. Hva gikk den egentlig ut på? «Jeja» Gundersen svarer: «Det var full fart oppover – sentring – og så var det å bruke 'direkten'!» Fotballjournalisten Kaare Lie har beskrevet den slik: «Det var fra 1915 over 1920 til 1926 Odd-stilen ble et begrep. Dens særpreg var cupstilen, langpasningsspillet, ut fra prinsippet om at tempoet skulle på topp ved et angrep og den korteste veien skulle brukes.» Akkurat hvordan de spilte, får vi aldri vite, og kanskje er den spesielle Odd-stilen noe av en myte. Stilen var lagets «personlighet» og framturen, noe udefinerbart. Og kanskje hadde den vel så mye med folks oppfatninger og forventninger å gjøre som med det spillet som til enhver tid foregikk på banen. Odd var og skulle være fart, kraft og innsats.⁴²

Odd hadde nok sin bakgrunn i Skiens borgerskap, men var åpen for alle – bare de var gode nok som fotballspillere. Også det var en konkurransefordel i et klassedelt samfunn. Når Odd spilte sine store kamper, representerte de hele byen og gjorde fotballen til et fellesskap over bydels- og klassegrensene.

IDRETTENS FELLESSKAP

Hva har hatt større potensial til å samle folk i lokalsamfunnet enn idretten? I idrettslaget Ull i Vinje var «alle» med. Flere av de fremste skiløperne var småbrukere og skogsarbeidere og medlemmer av Arbeiderlaget. I industribyen Notodden samlet Snøgg idrettsfolk fra nær sagt alle byens samfunnslag og yrkesgrupper, fra snekker og fabrikkarbeider til rittmester, rektor og fabrikkeier.⁴³

Men det var også noe paradoksalt over idretten. Ifølge idrettens høye idealer var den hevet over klassegrensene og var et upolitisk fristed. I virkelighetens verden var den forankret i et samfunn med borgerlig dominans, forskjell på folk og sosiale og politiske stridigheter. Den moderne idrettsbevegelsen med sine aner i den engelske sporten var i utgangspunktet borgerskapets lekestue, også i Telemark-byene. Om Porsgrunnsklubben Urædd het det lenge at det var lettere å skaffe elleve mann i kjole og hvitt enn elleve mann på fotballbanen.⁴⁴

Det var et press nedenfra om å komme med i idretten og bli opptatt i det gode selskap. Det gjaldt framfor alt fotballen, som kunne spilles nær sagt overalt og uten dyrt utstyr, om det så var med en ball av papir, filler eller ei svineblære kledd med seilduk.⁴⁵ Det vokste fram en mengde gutteklubber, der også arbeidergutter som Einar Gundersen fikk sjansen til å utvikle sitt talent. At det først var Arbeidernes Idrettsforbund som brakte arbeiderne ut på idrettsbanen, er en myte.

Det var ingen felles mal for hvordan ulike sosiale grupper og klasser skulle møtes i idretten. Det var tendenser til eksklusivitet, ikke minst innenfor Fotballforbundet, som ikke ønsket alle småklubbene. Men arbeiderne ble i voksende grad integrert i idrettsbevegelsen i løpet av de første tiårene av 1900-tallet. Det skjedde dels i bydelsklubbene som Storm i arbeiderbydelen Kleiva i Skien, mens de beste kunne få utfolde seg i «byklubbene» som Odd og Snøgg. Typisk nok

SAMSTEMT. Lek, lær og opplev fellesskapet gjennom idretten. Her fra et svømmekurs i 1950-årene, sannsynligvis ved Olavsberget i Porsgrunn.
Foto: Varden / Telemark museum

gikk Einar «Jeja» Gundersen til Odd, mens hans mindre talentfulle bror Hjalmar spilte i Storm.⁴⁶ I Porsgrunn var det litt annerledes. Her ble Pors (stiftet 1905 som gutteklubben Lyn) Vestsidas og arbeiderbefolkningens fotballag. Pors kunne samarbeide med Odd, men ikke med Urædd, som var borgerskapets klubb.⁴⁷

Radikale og revolusjonære arbeidere ville slå en kile inn i idrettsbevegelsen. De ville avsløre idrettsbevegelsens borgerlige klassekarakter og danne sine egne idrettslag i klassekampens tjeneste. Deres redskap ble Arbeidernes Idrettsforbund (AIF), som ble stiftet i 1924 etter initiativ fra Norges Kommunistiske Ungdomsforbund og Den Røde Sportsinternasjonale i Moskva (noe som imidlertid ikke ble kommunisert utad).⁴⁸ Så lenge AIF var dominert av radikale ungdommer fra Kommunistpartiet og venstresiden i Arbeiderpartiet, slet det med å vinne tilslut-

ning i Telemark. I 1924 og 1925 ble det gjort forsøk på å få i gang et AIF-lag i Skien, uten at det fikk varig virkning. Først fra 1929 fikk AIF fotfeste i fylket.⁴⁹

Fra denne tiden hadde Arbeiderpartiet overtatt ledelsen av AIF, forlatt det revolusjonære perspektivet og lagt større vekt på det rent idrettslige. AIF-lag ble opprettet i alle byer i Telemark og flere bygder. En organisasjonsoversikt fra 1937 viser 30 lag med i alt 2162 medlemmer, om lag en fjerdedel av medlemstallet i den ordinære idrettsbevegelsen i fylket.⁵⁰ Vest-Telemark forble imidlertid stort sett upåvirket. Her ble det bare opprettet ett AIF-lag, nemlig Ås AIL på Åmdal Verk.⁵¹

AIF brakte nye medlemmer inn i idrettsbevegelsen, ofte fra steder eller miljøer der det ikke før hadde blitt drevet særlig med idrett. Svært mange av medlemmene, kanskje flertallet, var arbeidsledige, og flere steder var det arbeidsledige som tok initiativet

KAMPEN OM IDRETTEEN.
Arbeidernes Idrettsforbund (AIF) ble dannet i 1924 blant annet som følge av Landsforbundets manglende vilje til å slippe til arbeiderungdommen. Mange kjente personer har ledet AIF, blant annet senere generalsekretær i FN, Trygve Lie.

Foto: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek i Oslo

til klubbannelsen.⁵² Men programmet om å sprengte idrettsbevegelsen og samle arbeiderne i et politisk radikalt idrettsforbund, viste seg som en illusjon. Arbeiderne forble i stor grad trofaste mot sine gamle klubber. Selv ikke i Bø, hvor det var et stort AIF-lag, var det merkbart overgang av medlemmer fra den eldre klubben Skarphedin.⁵³ Noen store konflikter mellom AIF-ere og andre var det heller ikke i Telemark. Konklusjonen i ettertid har vært at atmosfæren var forholdsvis avslappet og forholdene jevnt over vennskapelige.⁵⁴

Dét ble viktig da krigen kom, Norge ble okkupert av tyskerne og Nasjonal Samling innledet sitt forsøk på å innføre en fascistisk styreform. Norges Landsforbund og AIF sluttet seg sammen i kampen mot nasjonal og politisk undertrykkelse. Idrettsstreiken ble satt i verk fra slutten av 1940 som en reaksjon på «nyordning» innenfor idretten. Noen ønsket nok å fortsette med idrett under de nye makthaverne. I Porsgrunn, der Nasjonal Samling sto forholdsvis sterkt, for-

søkte et mindretall av medlemmer å holde Urædd i gang. I Bø var det tvil og vakling i idrettslaget Skarphedin, men flertallet av medlemmene gikk inn for idrettsstreiken. Derimot ble idrettslaget Lifjøll i Bø gjenopprettet for å drive idretten i bygda og ble styrt av NS-folk.⁵⁵

Lifjøll arrangerte 1. og 2. mars 1941 det eneste store skirennet i Telemark under okkupasjonen. Det var et forsøk på å bryte idrettsstreiken, med flotte premier og stor oppmerksomhet i aviser og radio. Det skulle være landsrenn, jubileumsrenn og åpning av ny hoppbakke, og det var konkurranser i langrenn, hopp og kombinert. Med da renndagen kom, kom det neppe flere enn vel femti deltakere, og en god del av dem var utkommandert fra Arbeidstjenesten. Fra Telemark skal det bare ha deltatt 6–7 løpere. Ingen fra Skarphedin var med, og i denne klubbens protokoll ble rennet grundig latterliggjort:

«Rennet vart kringkasta og det morsame var at nokre Skarphedingutar sat heime i stova eller på kafeen nede i gata og hørde på at dei sjølve hoppa i Lifjøllbakken. Gamle Olav Lunden som skulle seie nokre ord i radioen sleppte or seg at han syntest at det var rart at ingen av Skarphedin-gutane var i bakken. Men då vart det slutt og.»

Dette rennet representerte et vannskille i idrettsarbeidet i bygda, heter det i boka om Bø-idretten. Det innledet avvisningen av den nazifiserte idretten.⁵⁶ Idrettslaget Lifjøll fikk ellers bare til noen få sykkelkonkurranser i de første krigsårene. Heller ikke de som tok over Urædd, maktet å få til noe særlig. De stablet på beina et fotballag med spillere fra ulike klubber i byen. Men etter hvert som mange av de unge i NS vervet seg til krigstjeneste på Østfronten, stoppet all idrett i byen. I Porsgrunn, som ellers i fylket, var det stort sett

bare NS-folk som deltok i den organiserte og offisielle idretten. Idrettens fellesskap viste seg som et av de mest effektive redskapene i motstanden mot den politiske nyordningen. Det skar igjennom ideologien om den upolitiske idretten.

RINGEN SLUTTET?

Det er lenge siden Sondre Norheim hoppet på hustakene i Mørgedal og henrykket publikum i Kristiania med sine skikunster. Idretten er blitt en folkebevegelse og en samfunnsmakt, med nær 70 000 medlem-

IDRETTSSTREIK OG ILLEGAL IDRETT

Ulefoss Sportsplass lyste gult av løvetann. Her var en bølgende eng, som fikk stå i fred for idrettsfolks trampende føtter. Ikke langt unna, godt dekket av gran og furu, ble det i all hemmelighet spilt fotball på Søvebanen. Slik var det i okkupasjonsårene, da den offisielle idrettsbevegelsen ble boikottet og avløst av illegal idrett. Idrettsfronten var ikke bare noe helt spesielt i norsk idretts historie, men også enestående i motstandskampen i det okkuperte Europa.

Men skulle ikke idretten være et fristed i en strevsom og vanskelig hverdag? Slik tenkte mange, også etter den tyske invasjonen 9. april 1940. Alle var nok ikke like tankeløse som de guttene på Notodden som spilte fotball 3. mai og lot tyske soldater få bli med i en uformell «landskamp» – samme dag som en av de siste trefningene i Liosvingen. Men idrettens ledere forsøkte etter beste evne å få idrettsaktiviteten i gang igjen, riktignok med et amputert program og uten samrøre med de tyske okkupantene. Skiens Grane sto fram som den beste fotballklubben i Telemark. I ettertid ble det snakket lenge om at det måtte en krig til for å stoppe Granes vei mot toppen i norsk fotball.

Det var først senere idrettsstreiken ble til, og da som reaksjon på forsøkene på å gjøre Norge til en fascistisk førerstat etter tysk modell. Det begynte med at major Olaf Helset, som var en av lederne i en hemmelig nasjonal motstandsgruppe, ble valgt til formann i Norges Landsforbund for Idrett. Under Helsets ledelse ble det høsten 1940 enighet med Arbeidernes Idrettsforbund om samling i et nytt Norges Idrettsforbund. Det nye felles idrettsstyret nektet å samarbeide med det NS-ledete Departementet for arbeidstjeneste og idrett. Det endte med at departementet 22. november 1940 avsatte styret og deretter «nyordnet» Norges Idrettsforbund, som skulle ledes av en oppnevnt idrettsfører.

Dermed gikk boikottparolen ut og nådde etter hvert lokale idrettsledere, lag og medlemmer. I Telemark var det kaptein Hauge som ga signalet

i en tale på et arrangement i Urædd og senere i Pors. Vinteren 1941 ble det nok avholdt en del klubbrenn rundt omkring, men fra fotballsesongen 1941 var idrettsstreiken fast etablert. Idrett hadde sine fordeler som motstandsarena. Det gjaldt tross alt ikke livet eller livsgrunnlaget. Og her var det ingen gråsoner og glidende overganger, men et klart forhold i svart eller hvitt: Brøt du idrettsstreiken og var med i den offisielle idretten, var du sviker og nazist.

Den illegale idretten ga utløp for unge menneskers aktivitets- og idrettstrang. Den ga spenning i hverdagen ved å utfordre tyskerne og NS-myndighetene. Og den ble ikke minst et patriotisk kjennetegn. Det var enklest å arrangere illegale idrettsstevner i terrengløp og skiløping, langt unna myndighetenes og tyskernes rekkevidde. Men det ble også avholdt hopprenn, fotballkamper og fotballturneringer. Den illegale fotballen tok så smått til å rulle høsten 1943, og fra 1944 tok det virkelig av. Kjente navn som Odd og Urædd dukket opp, selv om et mindretall drev disse klubbene videre under det offisielle idrettsforbundet, og det var en rekke andre som Pors, Storm, Skotfoss, Borg, Herøya, Eidanger, Sundjordet og flere – også nye «privatlag» som Flåbygd illegale fotballag.

Det kunne være bra med tilskuere på illegale idrettsstevner. I en illegal fotballkamp på Pors Stadion skal ett tusen mennesker ha vært til stede, mens det samtidig møtte fram 25 tilskuere til en semifinale i den offisielle cupen på Urædd Stadion. Under et illegalt hopprenn i Rugtvedtkollen i 1945 skal det ha vært over hundre hoppere og vel tusen tilskuere.

Det var alltid en risiko ved illegale arrangementer. Lærer Hilda Helkåsi Holla ble avskjediget fra sin lærerstilling blant annet fordi hun hadde vært med på å arrangere et skirenn i 1942. Men mot slutten av krigen ble kontrollen slapp. Virksomheten var bare halvveis illegal og tok mer og mer til å minne om normal idrett i fredstid.

DET STARTET MED SLALÅM.

Som flere andre begreper innen skisporten stammer «slalåm» fra Telemark på 1800-tallet. Men de gamle guder konkurrerte også i kneikelåm i ulendt terreng med innlagte hopp, og villåm, bratte løyper, ofte gjennom skogen. I dag konkurreres det i fire disipliner i alpint: slalåm, storslalåm, super-G og utfor. Atle Skårdal (bildet) fra Lunde er en av Telemarks arvtakere i alpinsporten. Her vinner han VM-gull i super-G i Sierra Nevada i Spania i 1996.

Foto: Tor Richardsen / NTB Scanpix

mer (rettere: medlemskap) bare i Telemark Idrettskrets. Idrett er profesjonell underholdning på høyeste plan og et redskap for folkehelse, integrering og andre gode formål. «Teleidretten» skal ifølge idrettskretsen være «en positiv verdiskaper for individ og samfunn». ⁵⁷ Men er det fremdeles noe spesielt med idrett i Telemark?

På forunderlig vis har den gamle skitradisjonen i Telemark kommet fram i lyset og skapt en ny idrettsgren. Telemarkskjøring (Telemark skiing) er riktignok et amerikansk fenomen, men utgangspunktet er umiskjennelig fra Telemark. Det var fem amerikanske skilærere og fjellfolk som tok til å grave i norsk skihistorie og fant fram til teknikken fra Morgedal, forteller skihistoriker Halvor Kleppen.

De hadde lest boka *Come Ski With Me* av Stein Eriksen, som ble olympisk mester i storslalåm i 1952 og satte spor etter seg som skilærer i Amerika. «Der las dei om faren Marius og telemarkssvingen, og fekk inspirasjon til å prøve den ute i terrenget.» Grunnlaget for den «nye» teknikken fant de i et bilde der Marius Eriksen, opprinnelig fra Skien, demonstrerte god, gammeldags telemarksstil. ⁵⁸

Dette skjedde i begynnelsen av 1970-årene. I 1980-årene tok det av med «Telemark-virus», tallrike reportasjer i amerikanske skimagasin og en helsides artikkel i selveste *Time Magazine*: «The hills are alive with the sound of Telemarking.» ⁵⁹ Telemarkskjøringen ble populær fritidsaktivitet og konkurranseidrett, fra 1984 også i Norge, og det arbeides for å få den inn på det olympiske programmet. Det mest bemerkelsesverdige er kanskje at dette moderne fenomenet viderefører mye av den spesielle skiopplevelsen og mentaliteten til Sondre Norheim og andre «skigalninger» fra Telemark. I forhold til annen skiidrett er det mer vekt på lek, fri kroppsutfoldelse, allsidig idrettsutøvelse og tilknytning til en spesiell livsstil og «ungdomskultur». ⁶⁰

Om det finnes noen ny Sondre, er det nok likevel ikke på ski, men på snøbrett. Skileken på snowboard eller snøbrett er definitivt amerikansk inspirert. Men den trives også i Telemarks bakker, så godt at en av de virkelig store internasjonale snowboard-legendene kommer herfra. Det var i hjembygda Vinje Terje Håkonsen fikk prøve «snow-surfer» på skolen, hoppet fra taket og «landa på hue og trodde jeg skulle dø». Og det var i Rauland han kjørte sin første konkurranse, som 14-åring i 1988. ⁶¹ Senere ble det en enestående karriere som profesjonell snøbrettkjører, med blant annet tre verdensmesterskap i halfpipe på rad, fem europamesterskap og tre åpne amerikanske mesterskap. Terje Håkonsen dominerte fristilskjøringen i 1990-årene. Han boikottet gladelig de olympiske leker i 1998, med den begrunnelsen at snowboard-

ere ikke burde underlegge seg det olympiske pampeveldet.⁶² Fra Vinje kommer også Åshild Lofthus, som faktisk har flere internasjonale mesterskap i snowboard enn Terje Håkonsen.

Terje Håkonsen var også en lovende fotballspiller. Men avstanden til de lokale stor-klubbene i Skien og Porsgrunn var for stor, og godt var kanskje det. Fylket er fremdeles delt mellom de typiske skibygdene og de andre. Og det er særlig på ski telemarkinger hevder seg internasjonalt. Men det er knapt noen som har kjempet helt i toppen i langrenn

siden Jon Maardalen fra Tinn tok fjerdeplass både på 18 km og 5-mila under OL i 1924. I hopp har resultatene heller ikke vært de helt store siden mellomkrigstiden, selv om Steinar Bråten fra Drangedal vant Holmenkollrennet i 1983. I kombinert har Knut Tore Apeland fra Haukeli ført tradisjonene videre som sølvvinner i VM i 1993; han har også gull fra lag-VM i 1997. I 2014 er det Magnus Krog fra Høydalsmo som er den nærmeste til å ta opp arven, med individuell bronsemedalje og laggull i kombinert under OL i Sotsji.

SNØBRETTIDOLET. Terje Håkonsen fra Vinje var verdens første snøbrettidol og verdens beste snøbrettkjører i 1990-årene, da han ble verdensmester i halfpipe tre ganger, europamester i halfpipe fem ganger samt vant det åpne amerikanske mesterskapet i halfpipe tre ganger. Som 33-åring i 2007 satte han verdensrekord med et hopp på 9,8 meter i quarterpipe under The Arctic Challenge i Midtstubbakken i Oslo. Bildet er fra treningen før The Arctic Challenge i 2006.

Foto: Håkon Mosvold Larsen / NTB Scanpix

ENDELIG TELEMARKSGULL I VINTER-OL. Med hår i de norske farger tok Magnus Krog fra Høydalsmo Telemarks første gull i vinter-OL gjennom tidene, da Norge vant stafetten i kombinert i 2014 i Sotsji i Russland. Krog gikk den tredje etappen. Tidligere i mesterskapet vant han bronse på normaldistansen.

Foto: Terje Pedersen, ANB

Det er først og fremst i bakker telemarkingene har hevdet seg, også i den ekstremt sterke konkurransen i alpinsporten. Og kanskje er det her terreng og tradisjoner ligger best til rette. På Rjukan ble det allerede i 1929 arrangert slalåmrenn – det andre i landet, og «slalåmdilla» grep ungdommen «som en epidemi». Også utforrenn tok man til med. Jentene kom med i begge grener.⁶³ Den store alpinkjørereren fra Telemark er naturligvis Atle Skårdal, som ble verdensmester i Super-G i 1996 og 1997 og tok sølv i utfor i 1993. I 1996 vant han også verdenscupen sammenlagt i Super-G. Det hadde vel ikke skjedd hvis det ikke hadde vært så godt alpinmiljø på tettstedet Lunde i Nome, der Atle vokste opp.⁶⁴

Mindre kjent er det kanskje at bryting i sin tid hadde sterke tradisjoner i Telemark,

nærmere bestemt i arbeidermiljøer i Grenland og Øst-Telemark. Bryting var en typisk arbeideridrett, som særlig var utbredt og populær i mellomkrigstiden og den tidlige etterkrigstiden. Telemark fikk i 1948 en olympisk sølvmedalje ved Aage Eriksen fra Snøgg Notodden. Øystein Davidsen fra Urædd har vært en av landets fremste brytere med en rekke norgesmesterskap i 1960- og 1970-årene.

Senere har Telemark markert seg innenfor håndballen. Det begynte for så vidt allerede i 1958, da damelaget fra Skarphedin i Bø overraskende vant det første innendørs NM. Men det var i en periode fra midten av 1980-årene Skien og grenlandsdistriktet for alvor satte Telemark på håndballkartet. Både Gjerpens damer og herrene i Urædd har vunnet eliteserien flere ganger og blitt sluttspill-

mestere. Porsgrunnshallen og Skienshallen var fylt opp når lagene spilte hjemmekamper. Kragerø har ikke helt de samme håndballmerittene, men herrelaget spilte mange sesonger i eliteserien og rykket først ned etter sesongen 2007/2008. Kragerølekene, som ble arrangert i årene 1950–86, var noe av en folkefest og i 1970-årene Norges største utendørsturnering.

Det mest bemerkelsesverdige ved idretten i det siste halve hundreåret, i Telemark som ellers i landet, er hvordan kvinnene har slått seg fram og etter hvert blitt akseptert. Noen av dem har også hevdet seg internasjonalt, som håndballens Hanne Hegh (landslagskaptein da Norge tok OL-sølv i 1988), alpinkjøreren Merethe Fjeldavli fra Rjukan og ikke minst Monica Valen fra Skien, som i 1994 vant Norges første verdensmesterskap i landeveissykling. Men det var ikke alltid så lett å komme inn i mannsdominerte idrettsmiljøer og særlig ikke i fotballen. Da jentene inntok fotballbanene i 1970-årene, var det en del «direkte fiendtlighet til at kvinner skulle sparke fotball» og ikke minst diskriminerende holdninger hos den eldre generasjon av sportsjournalister, heter det i historien om fotball i Telemark. Det var på denne tiden man kalte lokalserien i kvinnefotball for «sparkepikerieserien» og kunne betegne en kvinnelig fotballspiller som «den rene lakrisen hver gang hun foretok seg noe med ballen». ⁶⁵ Kvinneidretten har tvunget fram en holdningsendring.

Det er likevel herrefotballen som står i sentrum for idrettsinteressen. Fotball er stadig den største idretten i fylket, både når det gjelder aktivitet og popularitet. Årene gikk, og minnene om Odds storhetstid ble stadig fjernere. Høsten 1995 signaliserte en forandring, da Odd og Pors gikk sammen i Grenland Fotball A/S om en helprofesjonell satsing. Siden den gang har Odd sikret seg sitt tolvte norgesmesterskap i 2000 og har etablert seg som eliteserielag. Satsingen er ikke bare et

vitnemål om at distriktet er blitt en del av den moderne fotballkapitalismen, men også om fotballens betydning som merkevare for næringslivet og lokalsamfunnet. Sammenlutningen av Skiens og Porsgrunns storklubber hadde som mål at fotballen skulle «løfte Grenland fram i lyset» og være en positiv drivkraft for regionen. ⁶⁶

I den store verden har idretten bidratt til å løfte Telemark fram i lyset og gitt grunnlag for regional stolthet, tradisjonsbygging og turistindustri. Sporene etter Sondre Norheim og andre «skigalninger» er fremdeles synlige og holdes i hevd. Stadig brenner Morgedals «olympiske» ild. Takket være idretten er Telemark et internasjonalt kjent merkenavn. ✱

NORSK HEG(H)EMONI.

Hanne Hegh spilte på Gjerpen og var kaptein på det norske landslaget i håndball. Hun var med på hele den norske oppturen til verdenstoppen i 1980-årene. Det store gjennombruddet kom med bronse i VM i 1986, og siden har Norge vunnet flere OL-, VM- og EM-gull.

Foto: Varden

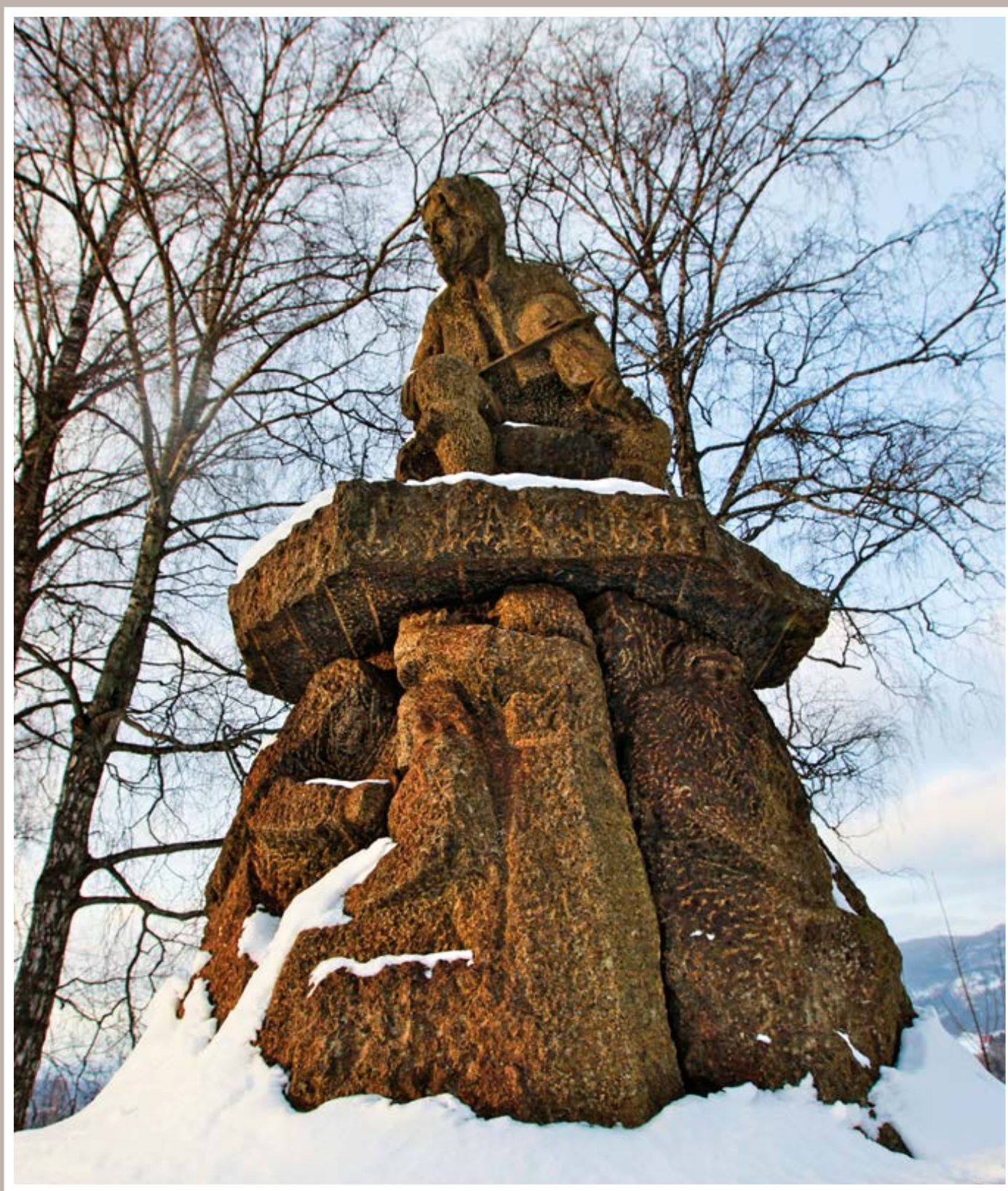

Foto: Jan Holm

TELEMARKSDYRKINGEN I KUNSTEN

TOMMY SØRBØ

Nordagutu stasjon 1960. Jeg er seks år gammel og sitter sammen med broren min på ryggen av en bjørnunge hugget i stein. Bjørnen vi sitter på, er en del av skulpturgruppen «Myllarguten» laget av billedhoggeren Hans Holmen (1868–1958) i 1949. Det var nettopp sånn kunstneren ville at kunstverket hans skulle fungere, som et sted der de reisende kunne slappe av og hygge seg mens de ventet på toget, eller rett og slett bare som et visuelt blikkfang fra kupévinduet på Sørlandsekspressen. Monumentet over Myllarguten på Nordagutu stasjon skulle være en portal til Telemark og en evig påminnelse om dette fylkets rike og gamle kulturarv. En arv mange av tidens kunstnere tok mål av seg til å føre videre.

Men det er lenge siden 1960-tallet, og også kunsthistorien har sine konjunkturer. I dag er Holmens navn nesten glemt, og Telemark har ikke lenger den samme klangen blant unge kunstnere som det en gang hadde. I mellomkrigstiden fantes det knapt en høstutstilling uten minst fem malerier med motiv fra Øvre Telemark, og skulle en kunstner ha mulighet til å selge sin kunst, var det ikke akkurat noen ulempe å ty til Flatdal, Fyresdal eller Seljord i titlene. Vittige tunger døpte dem for stabbursmalere, og lutryggede, jordfargede stabbur i bratte skråninger med Blakken på tunet og blånende fjell i bakgrunnen ble en sikker vei til publikums hjerter. Men det fantes kritiske røster også den gang. Kunstnere som mente at denne

ensidige dyrkingen av telemarksnaturen og telemarkskulturen holdt alle andre ute fra det gode selskap og gjorde publikum og kritikere skeptiske til fornyelse og eksperimenter. I de siste årene har dette synet også fått støtte blant enkelte kunsthistorikere, som mener at det nettopp var mellomkrigstidens nasjonalistiske og tilbakeskuende heimstadmaleri som gjorde at den internasjonale modernismen kom så sent hit til landet.

Det er den tradisjonelle telemarksdyrkingen som er basis for dette kapitlet, ikke kunst laget av kunstnere i Telemark. Det innebærer for det første at mange av de kunstnerne som her blir presentert, verken trenger å være født eller å ha bodd i fylket over lengre tid, og for det andre at dagens kunstliv bare i liten grad er nevnt. I kunstens historie var og er Telemark både en helt og en skurk. I dette kapitlet vil begge synspunkter bli belyst, basert på analyser av tolv enkeltkunstverk.

NORSK INNHOLD I TYSK FORM

At Telemark skulle ha en helt bestemt misjon i norsk kunst, er en forestilling som i all hovedsak går tilbake til nyromantikerne på slutten av 1800-tallet. Jeg velger likevel å begynne med et kunstverk som er adskillig eldre, nemlig Johan Christian Dahls (1788–1857) *Rjukanfossen*. Det er malt av Norges første internasjonalt kjente kunstner, som nettopp gjennom sin begeistring for Telemark var med på å trekke andre kunstnere til

fylket. Rent innholdsmessig er det kanskje ikke store ulikheter mellom dette bildet og de telemarksbildene som senere generasjoner av kunstnere skulle skape. Det er når det gjelder malemåten, at forskjellene virkelig kommer fram. Som vi senere skal se, kan *Rjukanfossen* nettopp tjene som godt eksempel på alt det Dahls etterfølgere ønsket å ta et oppgjør med i sin telemarksbegeistring.

Til tross for bildets tittel er det adskillig mer enn selve fossen Dahl her har på hjertet. Han er ute etter helheten i landskapet, fra det småkuperte frodige landskapet i forgrunnen via den stupbratte Vestfjorddalen med selve fossefallet i mellomgrunnen og oppover mot de skogkledde fjellene i bakgrunnen, og helt i det fjerne, det nakne, majestetiske høyfjellet. I forgrunnen plasserer han en bunadskledd familie som skuer utover landskapet i en positur som romantikerne gjerne kalte for den ryggvendte staffasje. Slike staffasjefigurer har flere funksjoner: De skal få betrakteren til å fatte proporsjonen i landskapet, at mennesket er lite og puslete i forhold til naturens storhet. Dessuten er de representanter for det lokale folkelivet og garanterte at dette er et sted der de innfødte følger sine forfedres tradisjoner når det gjelder bekledning. Men deres viktigste funksjon er at vi som kunstpublikum skal kunne identifisere oss med dem. De er våre representanter i bildet og forholder seg til landskapet omtrent på samme måte som oss – passivt betraktende, som om de også var på en utstilling.

I sin estetikk *Kritikk av dømmekraften* hadde riktignok filosofen Immanuel Kant (1724–1804) hevdet at det var lettere for en turist å kunne nyte naturen som et estetisk objekt enn for den som bodde midt oppe i den. Rett og slett fordi den som kom utenfra, slapp å forholde seg rent praktisk og næringsmessig til naturen. For en bonde var som regel uvær, fjell og fosser hindringer for hans daglige utkomme, mens de for turisten eller kunstneren var muligheter til å oppleve noe gud-

dommelig og sublimt. Mange av Dahls tyske kolleger valgte derfor å bruke seg selv eller sine kolleger i rollen som ryggvendte staffasjefigurer, og framstilte dem gjerne med et kroppsspråk som antydte at de tilba naturen som en guddommelig åpenbaring. Dahl, derimot, har ikke denne kontrasten mellom subjekt og objekt. Forgrunnsfigurene hans både lever og har sin næring her, samtidig som de har evnen til å forholde seg til landskapet rent estetisk.

Dahls telemarksbønder lever i pakt med naturen, kulturen og historien. Dermed oppfyller de tidens forestilling om «Den Edle Ville», som et menneske som har sluppet unna rastløsheten og fremmedgjøringen ved den moderne sivilisasjonen. Det er nettopp dette moralske aspektet som senere kunstnergenerasjoner skulle gripe fatt i. Slik de så det var telemarkingen bokstavelig talt inngrodd i landskapet, kulturen og historien. Dermed hadde han tilgang til noe opprinnelig, en særegen form for skapertrang og kreativitet som vi utenforstående hadde mistet, og som vi nå måtte lære oss på nytt.

Sett med vår tids øyne er det en pussig motsetning mellom form og innhold i Dahls

I.C. DAHL. *Rjukanfossen*.
1830 (Norsk Hydros
kunstsamling)
Foto: O. Væring Eff. AS

ERIK WERENSKIOLD.
En bondebegravelse. 1884
(Nasjonalmuseet i Oslo)
Foto: O. Væring Eff. AS

maleri. Han ønsket å skildre Telemark, men det språket han valgte, var preget av tysk romantikk både når det gjaldt form, farge, komposisjon og penselføring. Dahl står for øvrig også i gjeld til den såkalte prospekttradisjonen på 1700-tallet, hvor kunstnere, vitenskapsmenn, oppdagere og karttegnere framstilte navngitte steder med mest mulig informasjon om botanikk, topografi, folkeliv og historie. Men bildet hans peker også framover til turismens prospektkortindustri på 1900-tallet, der det gjaldt å stable flest mulig pittoreske detaljer inn i et og samme bilde, for å få fram historien om bygda, byen eller stedet.

HVERDAGSBØNDER

Drøye åtti år senere er det et helt annet Telemark Erik Werenskiold forteller oss om i sitt maleri *En bondebegravelse*. Her er det menneskene som spiller hovedrollen, ikke naturen eller berømte severdigheter. Dessuten er menneskene karakterisert som enkeltindivider, hver med sine særegenheter både kroppslig og psykologisk. En annen viktig forskjell er at verken naturen eller selve situasjonen har noe dramatisk ved seg, selv om bildets tema er alvorlig nok. En flokk bønder er samlet til avskjed med en av sine kjære på en landsens kirkegård. Det er sol og sommer og så varmt at karene har kastet jakka og en av dem tørker svetten. Werenskiold har valgt seg pent vær for å skildre en trist situasjon, og ikke falt for fristelsen til å gi motivet et symbolsk løft, slik en romantiker sikkert ville ha gjort. Det er nettopp fordi det ikke er gråvær, høst, råtnende trær, forblåst kveldstemning, dramatisk lysføring eller hulkende kvinner at bildet virker så sterkt. Disse telemarksbøndene har ingen teatralske gester, men står nesten litt keitete og sjenerte rundt graven. Dette er staute, arbeidsomme slitere som holder følelsene sine for seg selv, og som gjennom sine harde levevilkår kan-

skje har forsonet seg med døden. Forresten er det ingen vanlig begravelse. Mannen som leser, er nemlig klokker. Presten kommer og foretar jordspåkastelsen først når han får tid. Da drar han opp pinnen som er satt ned i graven, og heller jord ned gjennom hullet.

I tre sommere på rad var Werenskiold på besøk på Gvarv der han fant både landskapet og modellene. Det er Lifjell vi ser i bakgrunnen til høyre, og siden det fremdeles ligger noen snøklatter på de øverste toppene, kan vi gå ut fra at hendelsen finner sted en eller annen gang juni. Som realist la han nemlig stor vekt på å gjengi det han selv hadde erfart. Han kunne ikke gjøre som I.C. Dahl og de andre nasjonalromantikerne, sitte vintertid i Tyskland og male sommermotiv fra Norge basert på skisser og akademiske komposisjonsprinsipper. Kunstneren skulle ikke lenger heve seg over virkeligheten, men registrere den mest mulig objektivt. Kort sagt; man brukte de samme metodene som i naturvitenskapen. Dermed ble kunstnerne nå boende i Telemark over lengre tid, og de ble etter hvert kjent med andre steder i fylket enn de rene turistattraksjonene.

Men til tross for denne nærheten til motivet har heller ikke Werenskiold problematisert forholdet mellom form og innhold. Som i Dahls maleri er innholdet norsk, mens formen er internasjonal: Han maler lys og luft slik han har lært seg det av impresjonistene i Paris, og han framstiller menneskene og deres kroppsspråk slik han har lært seg på kunstkademiet i München. Til og med Werenskiolds blikk har noe fransk ved seg. Å lage monumentale framstillinger i breddeformat av småbrukere, husmenn og gårdsarbeidere ute på jordene med en tynn stripe av himmel på toppen av bildet var vanlig blant franske realister. Som Werenskiold var også disse kunstnerne ute etter å få sine hverdagshelter til å smelte sammen med lyset, lufta, naturen og den jorda de kom fra og arbeidet med, og til syvende og sist skulle vende tilbake til.

ERIK WERENSKIOLD.
Sommeraften i Kviteseid. 1893.
(Nasjonalmuseet i Oslo)
Foto: O. Væring Eftf. AS

PÅ BESØK I PARADISET

I 1893 reiste Werenskiold til Kviteseid for å male. Hans to lange sommere i Kviteseid i 1893 og 1894 fikk et preg av ekspedisjon, pilegrimsreise og innvielse, som kom til å få stor betydning for senere telemarksmalere. Å reise til Telemark for å male handlet ikke bare om å finne seg et interessant motiv, men å forsøke å leve seg inn i en bestemt stemning og kultur.

Aften i Kviteseid er nettopp det, et stemningsmaleri, og både formen og innholdet i bildet er typisk for nyromantikken. Mens kunstnerne på 1880-tallet gjerne valgte å framstille motivet sitt i et kraftig dagslys, fikk de nå en forkjærlighet for skumringslyset. Lyset om kvelden visker ut detaljer og skaper mer enkelhet og ro over komposisjonen, samtidig som det tilfører motivet en dose mystikk og subjektivitet. Legg merke til hvor elegant Werenskiold gjentar formene på de to heste-

ryggene andre steder i bildet – i trekronene og i de to åsene i bakgrunnen. Han skaper en rolig, bølgende rytme som løper parallelt med selve billedplanet, og understreker på den måten det harmoniske i landskapet. Det gir også bildet et dekorativt, nesten todimensjonalt preg, som utvilsomt er inspirert av Paul Gauguin (1848–1903), en kunstner Werenskiold var godt kjent med. På sin leting etter det jordiske paradiset, uberørt av den vestlige sivilisasjon, endte Gauguin til slutt på Tahiti. Werenskiold kom ikke lenger enn til Telemark. Han ble aldri så naivistisk som sitt forbilde, men delte Gauguins oppfatning om at det må være en sammenheng mellom måten man maler på, og det motivet og den kulturen man framstiller. Den lokale folkekunsten i Telemark hadde ofte mørke, glødende farger, en enkel friseaktig komposisjon og et dekorativt preg. Alt dette finnes også i *Aften i Kviteseid*.

HALFDAN EGEDIUS.
Drømmeren. 1895
 (Nasjonalmuseet i Oslo)
 Foto: O. Væring Eftf. AS

UNGE TRETTE MENN

Forholdet mellom drøm og virkelighet er et gjennomgangsmotiv i kunsten til Halfdan Egedius. I *Drømmeren* framstår hovedpersonen som en grublende, statisk og introvert figur både i kroppsholdning og ansiktsuttrykk. Bildet har referanse til både folkeeventyrenes Espen Akseladd, Rodins *Tenkeren*, og tidens innadvendte, psykologiserende kunstnerportretter. Egedius var bare 18 år gammel da han malte dette bildet, der han for øvrig har brukt sin venn og kollega Torleiv Stadskleiv (1865–1946) som modell. Bildet er laget i Bø

hvor Stadskleiv bodde mesteparten av sitt liv. Stadskleiv fungerte som en slags mentor for den tolv år yngre kunstneren, og det var nettopp Stadskleiv som noen år tidligere hadde introdusert ham for landskapet, kulturen og folkelivet i denne delen av Telemark.

Men *Drømmeren* er ikke et portrett i vanlig forstand, det er mer en beskrivelse av det maleren har oppfattet som en typisk kunstnernatur. Den unge mannen sitter i en vridd, litt ubekvem stilling på en kubbestol midt i rommet og stirrer ned i gulvet på et dansende sollys som ser ut til å komme fra et halvåpent vindu foran ham. Et menneske i et trangt rom som stirrer lengselsfullt ut av et vindu eller dør, var for øvrig et gjennomgangsmotiv i romantikken tidlig på 1800-tallet. Men drømmeren til Egedius ser ikke på noe konkret, bare på gjenskinnet av noe vi som betraktere heller ikke er i stand til å se. Det er noe av det samme poenget Christian Skredsvig hadde brukt i sitt berømte maleri *Tonen* fra 1889, der en ung gjetergutt med seljefløyte leter etter inspirasjonen mens han stirrer ned i bekken på speilbildet av månen. Underforstått; kunstneren retter ikke lenger oppmerksomheten mot samtiden og den ytre sansbare virkeligheten, men mot mysteriet. En slik tilbaketrukket og opphøyd kunstnerrolle er typisk for kulturpessimismen i *fin de siècle*. Mange av tidens kunstnere, forfattere og intellektuelle dyrket den bittersøte melankolien ved tanken på at både århundret og den europeiske sivilisasjonen var på hell.

Einar Østvedt antyder at Egedius i dette bildet har vært ute etter å skildre det såkalte telemarkslynnet: «... likeså visst er drømmen, mystikken, det ofte noe livsfjerne fantasilivet som kanskje er mer typisk for telemarkingens lynde enn for noen annen norsk bonde, avmalt i dette fysiognomiet.»¹ At det å bo på et bestemt sted også skulle avstedkomme bestemte karaktertrekk, virker fremmed på de fleste i dag, men til langt ut på 1960-tallet var det ikke uvanlig å knytte folkelynne

og bosted til hverandre. Dette er for øvrig en tradisjon som går tilbake til antikken, og som gjerne beskriver hvordan topografi, jordsmonn og klima påvirker menneskenes væremåte og dermed også deres kultur.

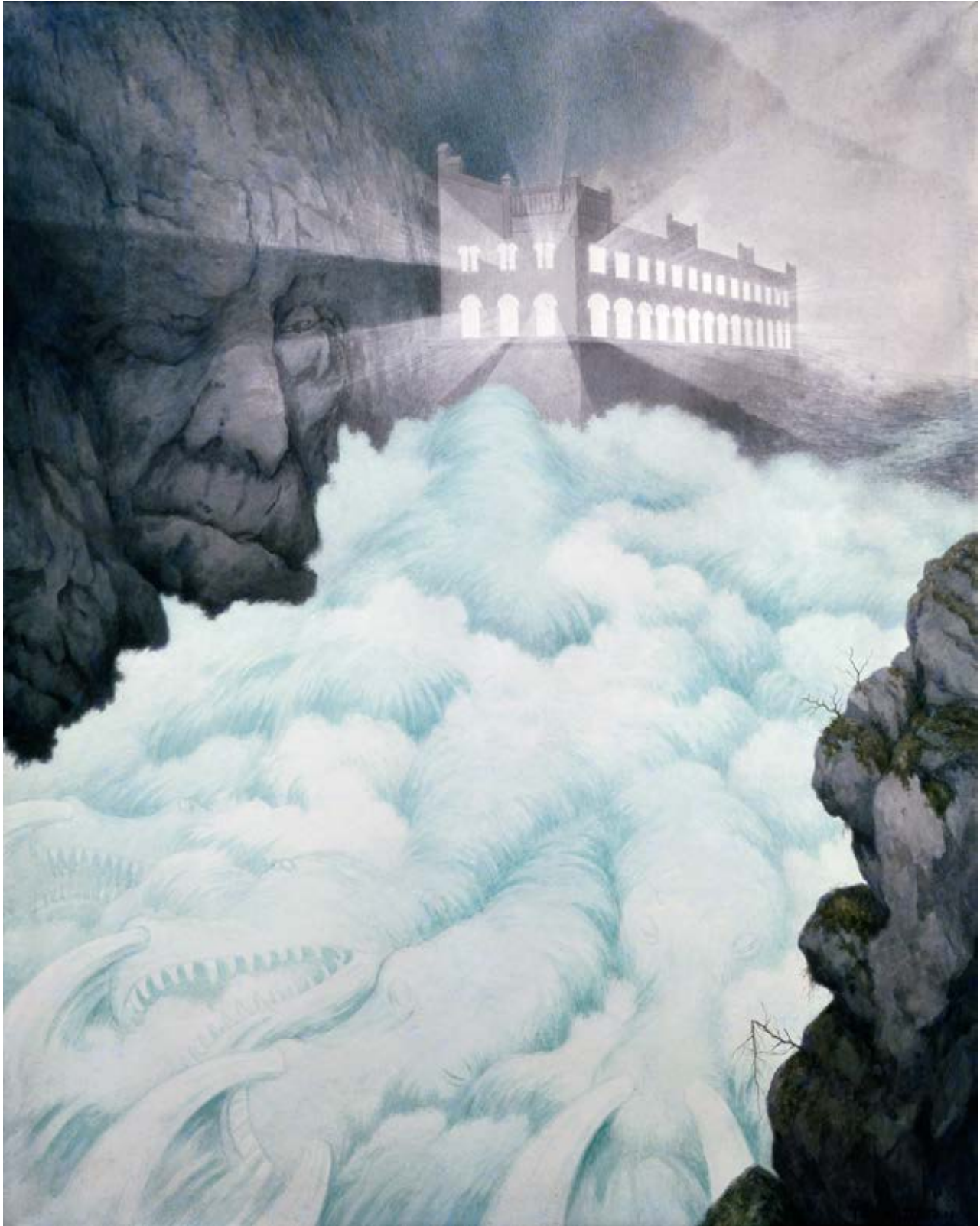
La oss se nærmere på bildets formale oppbygning: Sammen med peisen i bakgrunnen og den knallrøde kubbestolen utgjør mannen midtaksen i bildet. Aksen mykes opp av hans blikkretning og den gylne lysflekken på gulvet, men ikke mer enn at bildet får et enkelt og monumentalt preg, noe som blir ytterligere understreket ved de store flatene, få detaljene

og klare fargene. Egedius har dessuten laget et koloristisk poeng av kontrasten mellom mørk grønt og dyp rødt i interiøret. Denne såkalte komplementarfargevirkningen var et viktig prinsipp både i folkekunsten og i billedkunsten og er ett av mange eksempler på hvordan tidens kunstnere drømte om å bygge en bro mellom det profesjonelle og det folkelige.

NORSKE FARGER?

Dette maleriet blir gjerne framstilt som et av de store vendepunktene i norsk kunst. Bildet

THORVALD ERICHSEN.
Fra Telemark. 1900
 (Nasjonalmuseet i Oslo)
 Foto: O. Væring Eftf. AS

er en solgnistrende hyllest til livet, naturen og markens grøde og fylt av en optimisme og vitalitet som innvarsler noe nytt. Nyromantikerne på 1890-tallet hadde dyrket måneskinn og mystikk. Nå vendte kunstnerne seg mot dagslyset og virkeligheten, men ikke på samme måte som realistene tjue år tidligere. De hadde vært opptatt av å etterlikne virkeligheten, nå kom selve malemåten i fokus, og abstrakte kvaliteter som form, farge, penselføring, rytme og komposisjon ble minst like viktig som bildets litterære innhold.

Thorvald Erichsen har stått oppe i dalsiden og fanget inn det solmettede landskapet med de løvtunge trekronene, frodige åkrene og irrgroenne beitemarkene. Her og der skimtes en gård, og nede i dalbunnen slynger en vei seg innover mot de skyggefulle fjellene i bakgrunnen. De drivende godværs skyene har en lyskrans rundt seg, og trærne står som flakkende fakler i solskinn.

Selv om fargene er mørkere enn de som for eksempel Werenskiold anvendte i *En bondebegravelse*, så stråler bildet med en merkelig intensitet. Det henger sammen med to ting. For det første er motivet malt i motlys. Tidligere var det vanlig for landskapsmalere å ha lyset i ryggen når de malte, særlig når det var solskinn. Da ble det ikke så anstrengende for kunstnerens øyne, og skyggene i bildet ble ikke så dominerende. Men her flommer solen imot oss med en kraft som nesten kan minne om Edvard Munchs *Solen* i Universitetets Aula, et bilde som i hovedsak ble malt i Kragerøskjærgården 15 år senere. For det andre visste Erichsen at lys ikke bare handlet om å bruke lyse farger eller å blande dem med hvitt, men at fargens egen lyskraft kom til sin rett hvis den fikk stå mest ublandet på en stor flate. Når han så satte flere slike flater med forskjellige farger inntil hverandre, klang fargene sammen og forsterket lysintensiteten ytterligere. Se for eksempel på de gule, grønne og blå «båndene» som danner det dekorative, bølgende mønsteret i for-

grunnens trekroner, eller på bakgrunnens mørke fjell der fargeflatene ulmer med en nesten emaljeaktig glød.

Maleren *Alf Rolfsen* skrev om Erichsens maleri: «Det er en koloritt utvunnet direkte av naturen, en ny koloritt vi har rett til å kalle norsk.»² Og her er vi ved bildets kjerne i vår sammenheng: Mange av samtidens kritikere og kunstnere her i landet var i bunn og grunn skeptiske til den internasjonale modernismens formeksperimenter. På den annen side innså de at norsk kunstliv hadde behov for fornyelse og impulser utenfra. I Erichsens bilde fikk de alt i ett. Det var radikalt nok til å kunne kalles moderne og nasjonalt nok til å kunne kalles norsk. Fargene virket nok nye og underlige på mange, men siden motivet var hentet fra hjertet av Telemark, var og ble koloritten norsk. Et viktig poeng for et land som var på vei mot oppløsningen av unionen med Sverige.

I LYS AV FRAMSKRITTET

Da industrigründeren Sam Eyde tidlig på 1900-tallet ble kritisert for å ville legge Rjukanfossen i rør, sendte Theodor Kittelsen ham en støtteerklæring i form av pennetegninger, som Eyde senere bestilte fem store malerier av. Maleriene kan sees på som en frise som blant annet tar opp forholdet mellom natur og teknologi. I ett av dem, *Svelgfos* fra 1907, beskriver Kittelsen på en enkel, konkret og humoristisk måte hvordan naturkreftene utnyttes, her representert ved de trolske vesene i vannvirvlene. I folketro, diktning og billedkunst er det ikke uvanlig å kroppsliggjøre et naturfenomen, et sted eller en stemning på denne måten. Det spesielle hos Kittelsen er at han ikke tar parti for det mytiske. Det er verken fossegrimen, kildenymer eller musen han presenterer oss for, men godmodige vesener, som gjennom moderne teknologi tvinges til å tjene menneskeheten, landet og framskrittet.

THEODOR KITTELSEN.

Svelgfos. 1907.

Kittelsen skildrer bildet selv som «Den bundne drage». Svelgfossen velter ut av kraftstasjonens mørke tunnel, utnyttet av kraftindustrien, men så igjen fri til å buldre videre mellom de bratte bergsider. De sovende ansiktene i fjellsiden våkner og ser surt på det som er laget. «Vet du hva de fjesene skal forestille?» sa Kittelsen til Sam Eyde. «Jo det er de følgesvenner som trolig har forfulgt Dem gjennom livet: dumheten på den ene siden og misunnelsen på den annen.» (*Norsk Industriarbeidermuseum* på Rjukan, deponert i Telemarksgalleriet på Notodden)

Foto: O. Væring Eftf. AS

Bildet er en hyllest til det moderne Telemark, men har en lyssymbolikk med røtter langt tilbake i kunsthistorien: I renessansen og barokkens billedkunst var for eksempel fakkelen et symbol på opplysning, sivilisasjon og kunnskap. Greske eller romerske guder ble gjerne framstilt med en fakkell i hånden, som de lyste opp et mørkt rom med, slik at andre mytologiske vesener, som representerte Dumheten, Hovmodet eller Overtroen ble blendet og flyktet inn i det mørket de kom fra. I Frihetsgudinnen på New York havn fra 1889 ser vi noe av det samme billedspråket. Frihetsgudinnen kunne like godt ha blitt kalt Opplysningsgudinnen, og symboliserer at det er bare i et samfunn der menneskene er opplyste, at de har mulighet til å realisere sine evner og muligheter fullt ut, og dermed bli frie i ordets virkelige betydning.

I Kittelsens bilde er fakkellyset erstattet av et elektrisk lys som flommer ut fra den katedralliknende bygningen i bakgrunnen. Men hvem er det som skaper dette lyset? Jo, de som selv er truet av det, trollene. Kittelsen har her laget en original kobling mellom fortidens overtro, trollene, og nåtidens rasjonalitet, elektrisiteten. Det er som om han vil si at uten fylkets folkelige kultur ville heller ikke det moderne Telemark kunne ha sett dagens lys. Det er for øvrig verdt å merke seg at bygningen i bakgrunnen likner på det som noen få år senere ble Vemork kraftstasjon.

Den tyske filosofen *Max Weber* (1864–1920) brukte begrepet *verdens avfortryllelse* for å beskrive hvordan moderne vitenskap og rasjonalitet på godt og ondt fjernet det mytiske fra kulturen. Det er en slik helt konkret avfortryllelse Kittelsen maleri handler om. Men han beklager den ikke, slik mange av telemarksmalerne både før og etter ham gjorde. De så på sitt arbeid som en slags sivilisasjonskritikk, mens Kittelsen ønsket å forsone seg med forandringene. Finnes det noe som helst kritikk i Kittelsens bilde, likner den nok mer på Filmavisas bittersøte standardkommentar til

kraftutbyggingene på 1950-tallet: «Heisann, der demmes det opp nok en gammel sæter. Akk ja, ingenting varer evig!»

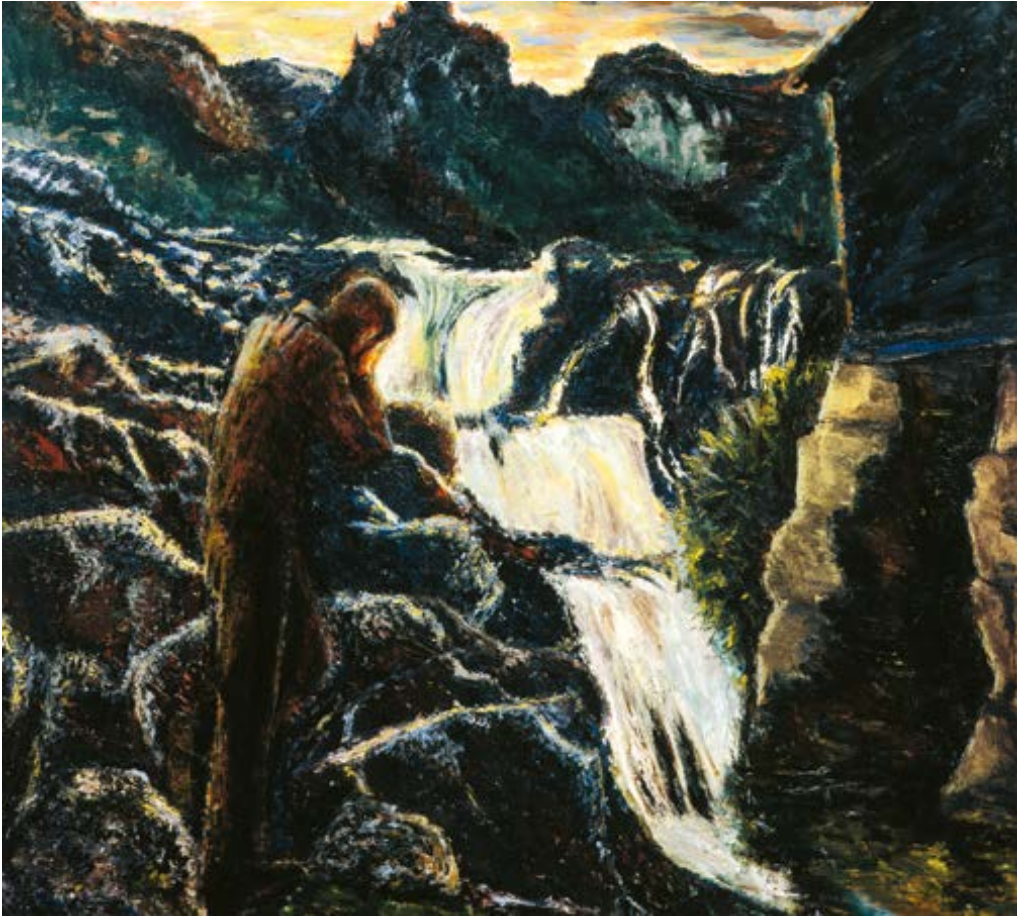
Det fantes for øvrig også andre kunstnere som skildret industrireisningen i Telemark tidlig på 1900-tallet på en positiv måte, blant andre *Thorolf Holmboe* (1866–1935) som malte flere bilder av Norsk Hydros utbygging på Notodden. I den sammenheng bør også *Edvard Munch* (1864–1944) nevnes. Han bodde i Kragerø fra 1909 til 1912 og fant mange av sine motiver fra byen og omegnen. I 1909 reiste han gjennom Telemark, og i en av tegneblokkene finnes et par skisser med tittelen «Tinnsjø», som viser hans fascinasjon for kroppsarbeideren som underlegger seg naturen og på den måten forandrer menneskets livsforhold på veien mot et nytt og forhåpentlig bedre samfunn.

KREATIVITETENS KILDE

Maleriet er et av Henrik Sørensens hovedverk og handler om forholdet mellom kunstneren, naturen og den kunstneriske skapelsesprosessen. I bildets forgrunn står en ung mann ved en foss. Han holder hendene sine foran ansiktet mens han lytter henført til fosseduren. Et gammelt kvernhus luter seg ut mot fossen på mannens høyre side, og i bakgrunnen ser vi åser mot en gyllen kveldshimmel. Mannen er spelemannen *Torgeir Augundsson* (1801–1872), kjent som Myllarguten, som ifølge en legende skal ha lært å spille av fossen selv.

En av grunnene til at Henrik Sørensen bodde og arbeidet store deler av sitt liv i Øvre Telemark, var forestillingen om at det her fremdeles fantes en nasjonal kultur som var mer eller mindre upåvirket av byliv, mote og industrialisme. Utbyggingene på Rjukan og

Notodden truet riktignok idyllen, desto viktigere var det å fordype seg i den før den ble helt borte. Men mens nasjonalromantikens kunstnere hundre år tidligere hadde lagt vekt på å dokumentere den nasjonale kulturen,

HENRIK SØRENSEN.

Myllarguten. 1926 (Holmsbu Billedgalleri)

Foto: O. Væring Eftf. AS

ønsket Sørensen og hans kolleger å la seg inspirere av den, ikke minst i sin egen kunst.

Et av kjennetegnene på et moderne, sekularisert samfunn er at religion, kunst, vitenskap, arbeid, offentlig virksomhet og familieliv er differensiert i ulike livssfærer, og at hver enkelt borger er i stand til å bevege seg mer eller mindre friksjonsløst mellom disse. I et førmoderne samfunn, derimot, er det ofte de samme verdier og normer som gjelder for alle sider ved menneskets liv og virke, også kunsten. *Myllarguten* kan oppfattes som et uttrykk for Sørensens drøm om den helheten som er gått tapt ved overgangen til det moderne samfunnet. Mennesket ved fossen er ingen turist som opplever naturen utenfra, men en integrert del av den. Natu-

ren er noe levende som han kan kommunisere med. Dette magiske elementet går også igjen i Sørensens malemåte: Figuren og steinene i steinrøysa er omgitt av et glorieaktig motlys som kan gi assosiasjoner til religiøs kunst, mens den gylne himmelen minner om gullgrunnen i et ikon eller en middelaldermosaikk. Mannes plassering i forhold til naturen kan minne om Dahls ryggvendte staffasjefigurer på maleriet av Rjukanfossen, men også om senmiddelalderens helgenframstillinger, der den eller de som bestilte bildet av kunstneren, gjerne ble portrettert med ryggen halvveis vendt ut av bildet, idet de tilba jomfru Maria eller andre helgener.

Myllarguten peker både bakover og framover i tid: Bakover, ved at Myllarguten ikke

HENRIK SØRENSEN.
 Ripilen fra Sigurdslø. 1952
 (Vinje Biletgalleri)
 Foto: Tom Riis

tilber en helgen, men naturen selv. Han er et menneske med røtter i naturmagien, nettopp slik Sørensen mente å ha observert blant de innfødte i Telemarks bortgjemte fjellbygder. Framover, på den måten at det moderne, urbane og sekulariserte mennesket ikke lenger forholder seg til bibelske sannheter, men retter sin religiøse lengsel mot naturen selv. Men bildet er først og fremst en hyllest

til det skapende menneske og et uttrykk for Henrik Sørensens dype fascinasjon for folkekunsten.

UR-NORGE

I september pleide Henrik Sørensen å reise til Øvre Telemark for å male, også i årene etter krigen. Dette bildet viser at han hele tiden forsøkte å fornye seg som kunstner. Til landskapsmotiv å være har han valgt seg et svært smalt og utradisjonelt format, for på den måten får han fram at her på disse trakter er det en utfordring å bo. På en fjellgård som dette er det ikke vide utsyn og blåne bak blåne, men et sted der du skulle tru at ingen kunne bu. Malingen er påført i tykke lag og skaper en stofflighet som bokstavelig talt er til å ta og føle på. Bildets overflate er nesten som et relieff og understreker at motivet for Henrik Sørensen ikke bare var et syn, men også en taktil erfaring. Noe han har berørt og latt seg berøre av. Dessuten har både fargene og penselskriften en moderne, nesten ekspresjonistisk kvalitet, som i første omgang kan virke fremmedartet i forhold til den gamle gården og det livet som leves der. Men Sørensen og mange i hans generasjon var overbevist om at nettopp et slikt moderne maleri med sin naivisme, råskap og umiddelbarhet egentlig sto nærmere den førmoderne mentaliteten på et slikt sted enn det tradisjonelle realistiske maleriet. Kanskje har han også hatt Torbjørg Ripilen i tankene. Hun bodde nettopp her på Ripilen, og det var hun som kvedet *Draumkvedet* første gang for Moltke Moe her i 1889.

Henrik Sørensen var for øvrig av den oppfatning at telemarksstabburet hadde en skjønnhet som kunne måle seg med de greske templene. Da var det kanskje ikke så rart at enkelte arkitekter stemplet ham som en akterutseilt bonderomantiker. I 1924 skrev arkitekten Gudolf Blakstad blant annet følgende om Sørensen: «Hva i all verden har man bruk for Harildstادتunet og Tele-

marksburet til når man skal bygge en forretningsgård i seks etasjer.»³ Men Sørensen var overbevist om at skjønnhet ikke var knyttet til akademisk dannelselse og teori, men at all stor kunst, både den folkelige og den profesjonelle, i bunn og grunn handlet om det samme. Det var derfor han også var opptatt av rosemaling og mente at de beste rosemålerne hadde et fargesyn og en rytmefølelse som de delte med alle store kunstnere opp gjennom historien. Kort sagt, de skapende kreftene som Henrik Sørensen fant og lot seg inspirere av i Telemarks folkekultur, forvaltet visse evige, estetiske sannheter som pekte langt ut over her og nå. I 1951 skrev han sitt dikt «Underbare Telemark! Min brud og mit hjerte!» der han nettopp påpekte dette tidløse ved Telemark. En tidløshet han gjennom sitt følsomme kunstnersinn hadde tilgang til og ønsket å dele den med andre.

I mellomkrigstiden var det mange norske kunstnere som fant sine motiv på steder som Flatdal, Åmotsdal, Arabygdi, Vinje, Rauland og Rjukan. Av de viktigste kan nevnes Charles W. Strøm (1886–1967), Axel Revold (1887–1962), Hugo Lous Mohr (1889–1970), Dagfinn Werenskiold (1892–1977), Ragnhild Iversen (1894–1981), Alf Rolfsen (1895–1779), Alexander Schultz (1901–1981), Willi Midelfart (1904–1975), Harald Kihle (1905–1997), Kai Fjell (1907–1989) og Torbjørn Egner (1912–1990).

HARMONI OG NAIVISME

Harald Kihle var som mange av sine kolleger opptatt av å finne fram til de mest uveisomme motivene. Den eneste måten å komme seg til Arabygdi på før krigen var til fots eller med båt på Totak. Gårdene lå i et bratt og steinete terreng, og vinteren var lang og hard. Men skal vi tro dette bildet, var livet her likevel gledesfylt. Ute på tunet foran våningshuset, omgitt av gårdens mange husdyr, spiller spelemannen mens mor og barn lytter og jenta leker. Til tross for stusslige materielle vilkår og få

impulser utenfra ånder alt fred og harmoni. Unge og gamle, dyr og mennesker, natur og kultur og nåtid og fortid er vevd sammen til en helhet. Kihle skildrer et drømmesamfunn uten modernitetens fremmedgjøring og spesialisering, et samfunn der arbeid, privatliv og kunst ennå ikke er delt opp i ulike livssfærer. Også malemåten er jordnær, enkel og naivistisk, som i en folkevise eller kvad. Stort lenger unna nasjonalromantikkens elegante skildringer av den norske odelsbonde er det pe mulig å komme.

Kunstnernes jakt på det skjulte Norge hadde en parallell i surrealistenes jakt på det skjulte sjelsliv. Mens noen reiste nedover i underbevisstheten med Freuds psykoanalyse som reiseguide, dro de norske kunstnerne til bortgjemte fjellbygder i Øvre Telemark etter oppfordring fra Henrik Sørensen. I en viss forstand lette de etter det samme, nemlig kreativitetens kilde, det stedet der de kunne få inspirasjon og forløses som kunstnere.

HARALD KIHLE.

Tun i Arabygdi (også kalt Øygarden), Totak. 1938 (i privat eie).

Foto: O. Væring Eftf. AS

Noen gjorde begge deler. Både Harald Kihle, Arne Ekeland og Kai Fjell var opptatt av surrealismens ideer samtidig som de svermet for Telemark. Kai Fjell malte flere motiv fra Telemark, men ble nok mer inspirert av folkekunsten i fylket enn av selve landskapet. Som hos mange av rosemalarne på 1700- og 1800-tallet lot han ornament, dekorasjon og bilde gli over i hverandre i en fabulerende og frodig helhet. Motivene kvinnen, barnet og spelemannen går stadig igjen, men i motsetning til Sørensen og Kihle plasserer ham dem ikke inn i et naturlig, hjemlig miljø, men lar dem inngå i en myldrende assosiasjonsrikdom som kan minne om drøm.

Kulturutvekslingen gikk naturligvis ikke bare den ene veien. De mange «trekkfuglene» som kom til telemarkbygdene om våren med staffeli, alpelue og rødvin, fikk også betydning for den lokale kulturen. At profesjonelle kunstnere med høy status og deres urbane publikum viste interesse for felespill, dans og kunsthåndverk, bidro kanskje til at denne kulturen ble opprettholdt lenger enn den ville ha blitt uten et slikt fokus.

SIGURD WINGE.
Adam og Eva flykter
fra Telemark. 1945.
(Nasjonalmuseet i Oslo)
Foto: O. Væring Eftf. AS

KRITIKKEN AV STABBURSMALERNE

Telemarksdyrkingen blant norske billedkunstnere ble naturligvis ikke stående uimotsagt. Mange mer internasjonalt orienterte kunstnere følte seg forbigått både av Høstutstillingen, Kunstakademiet, Nasjonalgalleriet og av publikum, og la noe av skylda på de såkalte stabbursmalerne med Henrik Sørensen i spissen. Sørensen var en engasjert kunstner med mange verv i norsk kunstliv. Han hadde mange mektige venner og la sjelden skjul på hva han mente om andre kunstnere og kunstretninger. Det var vel neppe helt uten grunn at uttrykket «Sørensen-tyranniet» oppsto på 1930-tallet.

Sigurd Winge var en av dem som sto i sterkeste opposisjon til Sørensen. Winge var inspirert av tysk ekspresjonisme og hadde heller lite til overs for idealismen og nasjonalismen i tidens heimstadmaleri. Han eksperimenterte med nye teknikker og materialer, og mens telemarksmalerne søkte helhet og harmoni, var han ute kontraster og brudd.

Adam og Eva flykter fra Telemark er et godt eksempel på hans kunst i denne perioden. Det er laget av treverk, rullesteiner, kobber og malte glassbiter og framstår mer som et relieff enn som et tradisjonelt maleri. Motivet viser en kvinne og en mannsfigur, begge med vinger. Både kvinnen og mannen er på vei ut av bildets ramme. Eller sagt på en annen måte: De prøver å unnsnippe sine rammebetingelser. Siden rammen her er en tradisjonell kunstramme i ubehandlet tre der både åringer og kvisthull synes, velger jeg å tolke den som et symbol på telemarksmaleriets dobbelthet: Det var forholdsvis lydig i forhold til den europeiske kunsthistoriens naturrealisme, men svermet samtidig for det lokale, opprinnelige og naturlige.

Nå er jo paradiset, i hvert fall i bibelsk forstand, et sted man blir kastet ut fra eller får komme til etter sin død, mens i Winges relieff er det et sted som menneskene selv flykter fra. Underforstått: De konvensjonene

ANNE GRIMDALEN.
Magnus Brostrup
Landstad, ryttermonument.
1951. Seljord.
Foto: Arne Aas

som telemarksmalerne dyrker, har blitt uutholdelige for dem. Paradiset har blitt til et helvete. Derfor er det på tide at mennesket flykter tilbake til virkeligheten igjen. Kort sagt: *Adam og Eva flykter fra Telemark* skildrer en uvirkelighetsflukt. Det er verdt å merke seg at det er laget under krigen. Kanskje det også skal oppfattes som et lite hanespark til fyresdølen Quisling, NS og den tyske okkupasjonsmaktens syn på Telemark som et av arnestedene for den germanske kulturen.

FRA TRESKJÆRER TIL BILLEDHUGGER

Landstad var prest, folkeminnesamler, salmebokutgiver og dikter. Han levde sine barneår i Vinje og ble prest i Kviteseid og senere i Seljord, der dette ryttermonumentet av ham er plassert. Kunstneren har skildret ham sittende barbak på en fjording som skritter majestetisk framover. Landstad er ute i sognebud og er iført både prestekjole og prestekrage. Han holder salmeboken i den ene hånden, mens han løfter hodet opp mot himmelen og slår ut med den andre hånden

som en hilsen og takk til Gud for inspirasjon. Kontakten mellom mennesket og Gud er skildret på en enkel og verdig måte, mer som en sakral prosesjon enn som et dramatisk psykologisk øyeblikk. Stilen er enkel, klassisistisk og monumental, slik nesten all offentlig skulptur var på denne tiden. Men det er samtidig noe mykt og dekorativt ved linjeføringen som kanskje sladrer om Grimdalens bakgrunn fra Telemarks folkekunst.

Anne Grimdalen (1899–1961) var født på den avsidesliggende gården Grimdalen i Skafså i Tokke kommune (se Gulliksen). Som barn lærte hun seg rosemaling av en eldre bror, og som 18-åring fikk hun videre opplæring i rosemaling og treskurd av en lokal bygdehåndverker i Kviteseid. Dermed ble hun et viktig bindeledd mellom Telemarks folkekunst og den profesjonelle offentlige kunsten på et tidspunkt hvor den tradisjonelle folkekunsten holdt på å bli borte. Flere av samtidens kritikere trakk nettopp fram denne folkelige arven som noe av styrken i hennes kunst, ikke minst i hennes kanskje mest kjente verk, ryttermonumentet

ERLEND GRØSTAD.
Telemarkstun. 1983
 (Telemarksgalleriet
 Notodden)
 Foto: Morten Gjerde

av Harald Hårdråde på vestveggen av Oslo rådhus. Grimdalstunet er i dag museum som blant annet inneholder avstøpninger av Anne Grimdalens viktigste arbeider.

Også billedhuggeren, maleren og tegneren *Dyre Vaa* (1903–1980) hadde tilknytning til Telemark. Han var født i Kviteseid og bodde mesteparten av sitt liv på Sporanes ved Totak. Også Vaa arbeidet innenfor en naturrealistisk tradisjon, men i motsetning til Anne Grimda-

len hadde hans skulpturer ofte et mer fortellende enn monumentalt preg. Han har laget mange offentlige monumenter og portrettbyster av kjente personer fra norsk historie. Han var stolt av sin bakgrunn fra Øvre Telemark, og som Anne Grimdalen så han på den som en avgjørende forutsetning for sin kunstnergjerning. Dyre Vaa var for øvrig bror av dikteren Aslaug Vaa. I Rauland finnes det i dag et eget museum som inneholder en stor samling

av hans kunst. Også Rauland Høyfjellshotell har en samling av hans malerier og grafikk.

OPPSKRIFT PÅ SKJØNNHET

Også i etterkrigstiden fortsatte malerne å strømme til Øvre Telemark. I tillegg til Henrik Sørensen, Harald Kihle og deres kolleger kom nå etter hvert også malere som hadde en mer modernistisk bakgrunn. *Johannes Rian* (1891–1981), som senere ble en av pionerene innenfor det nonfigurative maleri, laget flere bilder med motiv fra Flatdal. Også *Åge Storstein* (1900–1983) fant mange av sine motiv her. Han var inspirert av Picasso og kubismen og viste at motsetningen mellom den internasjonale modernismen og heimstadmaleriet kanskje likevel ikke var så stor som enkelte ville ha det til.

Mange av telemarksmalerne etter krigen hadde fått sin utdanning på Statens Kunstakademi under blant andre den danske maleren, professor *Georg Jacobsen* (1887–1976). Han var svært opptatt av maleriets formale sider og hevdet at all stor kunst bygget på visse grunnleggende geometriske prinsipper, og at skjønnhet til syvende og sist handlet om proporsjoner, altså størrelsesforhold. Man skulle tro at en slik pytagoreisk tallmystikk ville virke fremmed for et kunstmiljø som ofte var preget av en antiintellektuell holdning, og som så det som en av sine hovedoppgaver å gi en positiv skildring av norsk kultur og natur. Men nettopp dette at Jacobsen nå kunne tilby kunstnerne et fast formular på det han oppfattet som tidløs kvalitet, gjorde at mange av dem grep begjærlig til hans «billedbyggende» prinsipper. På 1930-tallet hadde både Alf Rolfsen, Jean Heiberg og Alexander Schultz malt bilder der de anvendte hans prinsipper, og i tiden etter krigen ble det nærmest en mote å følge Jacobsens oppskrift. De såkalte jacobinerne kom til å prege en hel generasjon kunstnere etter krigen, og deres formalistiske måte å betrakte og gjengi naturen på skulle få

en helt spesiell betydning for maleriet i Telemark nesten helt opp til vår egen tid.

Siden 1961 har *Erlend Grøstad* (f. 1923) drevet malerskole på Nutheim i Fladal, der han også bor. I dag drives skolen av datteren hans, billedhuggeren Ellen Grøstad Barstad. Erlend Grøstad gikk på Statens Kunstakademi på slutten av 1940-tallet og var inspirert av Georg Jacobsens teorier. I dette maleriet ser vi tydelig hvordan kunstneren har delt opp de forskjellige billedelementene i ulike fargeflater, som så er satt mot hverandre som i et maleri av Cezanne. Sirkelen, ellipsen og rektangelet går stadig igjen, både i bygningene og i omrisset av steinrøysa og treet til venstre i forgrunnen. Husene på tunet luter kraftig over mot høyre og truer nesten med å falle ut av selve bildet, men trekkes til venstre igjen av den mørke kortveggen på huset i forgrunnen. På den måten oppstår det en dynamikk og rommelighet i bildet som ikke er basert på tradisjonelt sentralperspektiv, men gjennom en rytmisk gjentakelse av bestemte geometriske former.

Erlends bror *Terje Grøstad* (1925–2011) må også nevnes. Han er først og fremst kjent som grafiker, tegner og illustratør og har laget mange vakre tresnitt med motiv fra Telemarks natur.

TELEMARKSMALERNE – KUNSTHISTORIENS SKURKER?

Det var ikke bare Sigurd Winge som kritiserte telemarksmalerne for å hindre utviklingen av modernistisk kunst her i landet. Utover på 1960-tallet sluttet stadig flere kunstnere og kunsthistorikere seg til kritikken, og med den politiske radikaliseringsen av norsk kunsthistorie på slutten av 1960-tallet og utover på 1970-tallet kom telemarksmaleriet til å stå for noe livsfjernt, provinsielt og borgerlig. I 1982 raljerte Steinar Gjessing i en artikkel i *Kunst og Kultur* over telemarksmalerne makt i norsk kunsthistorie, og da sjubindsverket *Norges Kunsthistorie* kom ut året etter, var telemarksmalerne

nærmest gjort til kunsthistoriens skurker. Under overskriften «Hjemvending, isolasjon og provinsialisering» skriver Trygve Nergaard om hvordan norske kunstnere ikke lenger var våkne for impulsene fra den internasjonale modernismen, men stagnerte i en selvgod dyrking av det nasjonale og regionale.⁴ I artikkelen «Telemark i norsk malerkunst» skriver Jan Kokkin blant annet: «Jeg mener derfor det er relevant å spørre om Sørensens vektlegging av Telemark og Telemarkslandskapets betydning hindret utviklingen av et fritt modernistisk maleri i Norge.» Han peker blant annet på *Inger Sitter* (f. 1929), som følte at hennes nonfigurative maleri på 1950- og 1960-tallet ikke ble tatt på alvor nettopp på grunn av det hun kaller Sørensen-systemet, noe han mener også rammet modernister som *Gunnvor Advocaat* (1912–1997), *Anna-Eva Bergmann* (1909–1987) og *Carl Nesjar* (f. 1920).⁵

La oss se nærmere på denne kritikken. For det første bygger den på prinsippet om at kunsthistorien er et kappløp der det gjelder å komme først til mål. Det vil si en forestilling minst like irrasjonell og mystisk som telemarksmalernes dyrking av en bestemt type landskap og kultur. For det andre er den framført på vegne av en kunstretning som tross alt har hatt det kulturelle hegemoniet i Norge siden slutten av 1960-tallet. Siden den tid har telemarksmaleriets ry vært dalende og i hovedsak vært knyttet til turisme og kursvirksomhet for amatør- og hobbymalere. Den tyske filosofen Friedrich Nietzsche sier dette om dem som bruker energi på å kritisere noe eller noen som for lengst har hatt sine glansdager: «Å pisse på falne guder er de små hunders glede.» For det tredje: Er det virkelig så stor forskjell på for eksempel Sigurd Winge og Henrik Sørensen? Ja, når det gjelder form og teknikk, men kanskje ikke når det gjelder ideologi. Som mange av telemarksmalerne var også Winge og de tyske ekspresjonistene opptatt av det de oppfattet som det opprinnelige og uberørte i en kultur. Og også de

var fascinert av folkekunst og middelalderkunst og ønsket å bygge ned den glattpolerte flinkheten som de mente hadde sneket seg inn i europeisk kunst. Allerede på slutten av 1800-tallet hadde Gauguin reist til Tahiti på leting etter det enkle og uberørte, og utover på 1900-tallet svermet kubistiske kunstnere som Picasso og Braque for afrikansk kunst. I det hele tatt bygger telemarksmaleriet minst like mye på arven fra modernistene som arven fra nasjonalromantikerne.

Det er langt fra Afrika til Arabygdi, men i begge tilfeller handler det om å forsøke å etablere en ny begynnelse. Det er ingen tvil om at stabbursmalerne i Telemark ikke var så eksperimentelle og nyskapende som mange modernister, men den som har sett en kunstner som Erlend Grøstad male, vil fort oppdage at stabburet og fjellet mange ganger bare ser ut til å være et påskudd for ham til å male geometriske former. Og at det rett under de fortellende detaljene ligger et nonfigurativt maleri basert på de samme komposisjonsprinsipper som mange av modernistene også anvendte.

Telemark har et rikt kunstliv også i dag, der blant andre kunstnere som *Terje Bergstad* (f. 1938), *Knut Flatin* (f. 1945), *Gunnar Torvund* (f. 1948) (se Gulliksen), *Marit Bente Norheim* (f. 1960), *Tor Arne Moen* (f. 1966), *Kari Skoe Fredriksen* (f. 1967) og *Jonny Andvik* (f. 1966) har markert seg både nasjonalt og internasjonalt. Hos en kunstner som Torvund kan man gjenkjenne trekk fra gammel redskapskultur, bondeinteriører og mytiske elementer fra folkekunsten, og hos keramikeren Kari Skoe Fredriksen har Porsgrunn Porselensfabrikk hatt stor betydning. Ellers er som regel forholdet mellom kunstnernes bosted og deres kunstneriske profil langt mer tilfeldig i dag enn det var tidligere. I telemarkssvermeriet til Henrik Sørensen og hans modernistkolleger var «røtter» et sentralt begrep. Det ble det også senere, men med omvendt fortegn. «Mennesket har ikke røtter», sier dagens postmodernister, «det har føtter.» *

SLUTTNOTER

DE TRE SAMFUNN

1. Bull (red.) 1953:65.
2. NOS V.147:vff.
3. NOS VI.50, notat av Torleiv Toftdahl:4.
4. Borchsenius 1913–1914:26. Kittilsen 1938:15.
5. NOS V.147:xxi, NOS VI.50:10.
6. Se Myhre i bind 2.
7. NOS VI.50:52.
8. Andersen 2005:15.
9. Fabrikktellingen 1909, gjengitt etter Olsen 1955:16.
10. Andersen 2005:248.
11. Olsen 1955:187.
12. Olsen 1955. Hansen 1963. Dahl 1983. Andersen 2005.
13. Andersen 2005:111.
14. Olsen 1955:186.
15. Andersen 2005:289, som her avviker fra Olsen 1955:330. Wickstrøm 1995:100.
16. Høydal 1999:129.
17. Andersen 2005:333, 335.
18. Andersen 2005:152.
19. Maurseth 1985:101ff.
20. Andersen 2005:269, 271.
21. Hansen 1963:262. Dahl 1984:342.
22. Hansen 1963:92.
23. Kjeldstadli 1999.
24. Hansen 1963:95, 161.
25. NOS VIII.142:51.
26. NOS VI.47:97.
27. Hansen 1963:17.
28. Olsen 1955:330.
29. Andersen 2005:323.
30. Andersen 2005:289.
31. Andersen 2005:296, 350. Olsen 1955:236.
32. NOS VII.113:94.
33. NOS V.93:35.
34. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:98.
35. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:104.
36. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:56ff.
37. Bohlin 1964:12.
38. Olsen 1955:83.
39. NOS VI.47:3. Kjølseth og Traaholt 1937:3.
40. I 1956 gikk 90 prosent av utbygd vasskraft til industrien, Greiner jr. 1956:11.
41. Kjær 1991. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:75.
42. Christensen 1978:747.
43. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:47.
44. NOS VIII.188:53.
45. Sitert fra Mostue 1988:160.
46. NOS VI.186:92.
47. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:48.
48. Bohlin 1964:19.
49. Nordby 2005:469.
50. Christensen 1978:1964. Sveinsson 1990:24.
51. Sveinsson 1990:17.
52. Kjølseth og Traaholt 1937:47.
53. Straume 1975:143ff.
54. Bohlin 1964:12.
55. NOS VI.47:25.
56. Skiensfjordens Polytekniske Forening 1949:150.
57. NOS V.202:9.
58. Kittilsen 1952. Kittilsen 1953.
59. Kittilsen 1952:223.
60. Holta 1927:499.
61. NOS VI.47:4.
62. NOS VI.47:4.
63. NOS V.93.
64. Nordby 2005:210.
65. Seip 1957:36.
66. NOS VI.113:27.
67. Olav Johnsen Rue i Mostue 1988:148.
68. Christensen 1978:793. Vevstad mfl. 1980:11.
69. NOS VI.113:3.
70. Bakken 1978:34.
71. Seip 1957:35.
72. NOS VI.47:34.
73. Vevstad mfl. 1980. Nordby 2005:638.
74. NOS V.93.
75. Straume 1975:152.
76. Bjørå og Robberstad 1968:15, Solberg og Svendsen (red.) 1983:195.
77. Straume 1975:153.
78. NOS V.93, s. 6. NOS VI.47:8.
79. NOS VI.47:18.
80. M. Ødelien i Olsen 1955:42.
81. NOS V. 93:21.
82. Eidanger 1937:180.
83. NOS VI.113:17.
84. NOS V.93:5f.
85. Christensen 1978:909f, Nordby 2005:225.
86. Lunde 1972:368.
87. Kjær 1991:6.
88. Kjær 1991. Samuelsen 1994.
89. Vevstad mfl. 1980:14, 68.
90. Vevstad mfl. 1980:52.
91. Østvedt 1963:430.
92. NOS III. 202. NOS VI.47:2. NOS IV.52.
93. Aase Omtveit, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:278.
94. NOS V.93:17.
95. NOS VI.113:79.
96. NOS VI.47:7.
97. NOS V.93:7.
98. NOS VI.47:8, 12.
99. NOS VI.113.
100. NOS VI.50:5, 29.
101. NOS V.93:15, 21. Kjær 1991.
102. NOS V.93. NOS VI.47:50.
103. NOS V.93.
104. NOS IV.111, tabell 8.
105. NOS V.111, tabell 2.
106. NOS V.93:56.
107. NOS IV.111, tabell 9. Det samme gjaldt i byene – i 1900 var 579 enslige og 10 688 i hushold i Skien.
108. Nordby 2005:121.
109. Olav Urdal, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:287.
110. I Solberg og Svendsen (red.) 1983:242f.
111. Tor Sisjord–Oterholt og Jørgen Løyte, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:292, 274.
112. NOS VI.133:89.
113. Thomas Gunnulfson, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:184.
114. Ingebjørg Tveito, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:196.
115. Ingebjørg Tveito, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:199.
116. NOS V.56:98.
117. NOS IV.103:111.
118. Lunde 1972:365.
119. Olav Urdal, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:217.
120. O. Myrdal, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:224.
121. Tor O. Sanden, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:228.
122. Amund Høgli Kjær, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:249.
123. Bull (red.) 1953:34.

124. Helga Gustavsen i LOs Distriktskontor (utg.).
125. Hjalmar Helgesen, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:157.
126. Ingebjørg Huseby, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:206.
127. Hals 1968:260.
128. Hjalmar Helgesen, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:158.
129. Hansen 1963:131.
130. Jørgen Løyte fra Drangedal, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:174f.
131. Woje 1999:21.
132. Høydal 1999:131.
133. Bull (red.) 1953:42.
134. Kjeldstadli 2005.
135. Bull (red.) 1953:45.
136. Lunde 1999b.
137. Lunde 1999.
138. Bull (red.) 1955:196.
139. Bull (red.) 1955:201.
140. Arne Kittilsen, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:183.
141. Nordby 2005:232ff. Taraldlien 1910:73.
142. Nordby 2005:468ff.
143. Bering 1999:71.
144. Melfald 1999:120.
145. Sitert etter Hansen 1963:121.
146. NOS V.181:94.
147. Dahl 1984:205.
148. Mostue 1981:55.
149. Amund Høgli Kjær, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:272.
150. Nordby 2005:304.
151. Wickstrøm 1995:45.
152. Vevstad mfl. 1980:32. I Drangedal i 1920 var fortjenesten for skogsarbeidere femdoblet, uten stor prisstigning, NOS VII.138. Mens tømmerprisene hadde steget fra sju kroner tonnet i 1910 til 56 i 1920, falt den som resultat at det internasjonale sammenbruddet til 20 kroner i 1921, Ingebretsen 1938:108.
153. Hveding 1982. 179, 180, 184f, 331.
154. Hveding 1982:36.
155. Olsen 1955:385
156. Hansen 1963:250.
157. Olsen 1955:393. Andersen 2005:322f.
158. Myren 1977:112.
159. Aasen 1974.
160. Nordby 2005:230, 258.
161. Hansen 1963:218.
162. Normann og Aasbø 1986:112.
163. Halvor Ripegut, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:69.
164. Sitert etter Wickstrøm 1995:88.
165. Christensen 1978:903.
166. Normann og Aasbø 1986:26.
167. Hege Homme Midtbø, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:206.
168. Nilsen 1995.
169. Wickstrøm 1995:123.
170. Nordby 2005:300, 302.
171. Sitert etter Normann og Aase 1986:114.
172. Normann og Aasbø 1986:106.
173. Kittilsen 1938:137.
174. Wickstrøm 1995. Normann og Aase 1986:83. Lunde 1999c:154.
175. Wickstrøm 1995:102f. Moestue 1981:74.
176. Holmen (red.) 2005:14.
177. Lars Edvart Olsen, i Solberg og Svendsen (red.) 1983:187.
178. Kaldal 1982:47.
179. Normann og Aasbø 1986:198.
180. Hveding 1982:336.
181. Olsen 1955:387.
182. Normann og Aasbø 1986, kapittel 9.
183. Foss 1981:47.
184. Skeie 2007:290.
185. Andersen 2005:396, 402f. Soleim 2004:241, 270, 330, vedlegg s. 7.
186. Kristensen mfl. 2002: 57 f.
187. Haakonsen mfl. 1995: 58.
188. Matforsyningene fra Sverige og Danmark som startet før jul 1942, utgjorde 80 000 tonn, og i tillegg kom mange tonn sko og klær. Hjeltnes 1985: 140.
189. Haakonsen mfl. 1995: 62 og 185.
190. Åsen 1989: 13.
191. Henriksvein 1995: 48.
192. Bjaadal mfl. 1995: 27.
193. Vevstad 1980:81ff.
194. Foss 1981:15, 17. Svendsen 1995:182.
195. Hans-Olav Oldrup Jensen, i Notodden menighetsråd 1995:14.
196. Skobba 1994:27.
197. Svendsen 1995:179.
198. Skobba 1994:28.
199. Svendsen 1995:180.
200. Østvedt 1963:438.
201. Skobba 1994:29.
202. Sitert etter Holmen (red.) 2005:21.
203. Holmen (red.) 2005:29.
204. Roar Hansen i Hovinbøle (red.) 2002:77.
205. Skeie 2007:517.
206. Skeie 2007:533.
207. Svendsen 1973:191.
208. Svendsen 1973:208.
209. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:21ff.
210. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:77f.
211. Skeie 2007:505.
212. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:83. Skeie 2007:483.
213. Harvey 1990:125ff.
214. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:14, 81. Breian 1993:65.
215. Breian 1993:XVII
216. Øivind Lindrupsen 30.1. 2013. Skeie 2007:534. Nordby 1992:27
217. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:83
218. Dahl 1984:48.
219. Dahl 1984:340.
220. Til- og frikopling til globale markeder, se Fløgstad 1990.
221. Holmen (red.) 2005:28.
222. Tveit 2006:94.
223. Svendsen 1973:196, 218, 226.
224. Øivind Lindrupsen 30.1. 2013.
225. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992, vedlegg 7.
226. Tveit 2006:147.
227. Tveit 2006:149.
228. Skeie 2007:705. Telemark fylkeskommune: Strategisk næringsplan for Telemark 1993:9.
229. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan for Telemark 1990-1993:25. Harvey 1990:141ff.
230. Holmen (red.) 2005:7f.
231. Sven T. Falck 29/1 2013.
232. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992, sammendraget.
233. Breian 1993:XXXIV.
234. Isak Rosenvoll 30/1 2013. Øivind Lindrupsen 29/1 2013. Nikolai Boye 30/1 2013.
235. Arild Ljådal 30/1 2013.
236. Framtida.no 27/5 2012.
237. Nikolai Boye, 30/1 2013.
238. Arild Ljådal 30/1 2013, Nikolai Boye 30/1 2013.
239. Nikolai Boye, 30/1 2013.
240. *Aftenposten* 26/8 2012.
241. Framstillingen bygger på Andersen og Yttri 1997.
242. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan for Telemark 1990-1993, s. 53.
243. Andersen og Yttri 1997, som analyserer senteret grundig, nevner intet om regionale kontakter.
244. Sven T. Falck 29/1 2013. Skeie 2007:462ff.
245. Telemark fylkeskommune: Strategisk næringsplan for Telemark 1993:8.
246. Mjåland 1984:74.
247. Arild Ljådal 30/1 2013. Nikolai Boye 30/1 2013.
248. Christensen 1978:970.
249. Lund-Tangen 1971:15.
250. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992, sammendraget.
251. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992, sammendraget. Fylkesmannen i Telemark: Tilstandsrapport 2005:33.
252. Sveinsson 1990:692.

253. NOS VII.138:59.
 254. NOS VII.138:59, 88.
 255. NOS IV.128:103.
 256. Andersen 2005:209ff, 230.
 257. Andersen og Yttri 1997:166.
 258. Andersen 2005:209ff, 23.
 259. Holmen (red.) 2005:63.
 260. Øivind Lindrupsen 30/1 2013. Holmen (red.) 2005:153.
 261. Eidanger kommune 1937:260.
 262. Andersen og Yttri 1997:282.
 263. Øivind Lindrupsen 30/1 2013. Nordby 1992:41.
 264. Sven T. Falck 29/1 2013.
 265. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan for Telemark 1990-1993:23.
 266. Telemark fylkeskommune: Strategisk næringsplan for Telemark 1993:6.
 267. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan for Telemark 1990-1993:45.
 268. Fylkesmannen i Telemark: Tilstandsrapporter 2005-2011.
 269. Tveit 2006:117.
 270. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan for Telemark 1990-1993:23.
 271. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:9ff.
 272. Nordby 2005:405.
 273. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:62. Nordby 2005:594.
 274. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:30.
 275. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:72
<http://no.wikipedia.org/wiki/Siljan>
 277. Nordby 2005:427.
 278. Breian 1993:55.
 279. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992:4.
 280. Breian 1993:74.
 281. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992:1, 4.
 282. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:47.
 283. Skjold 2006:118.
 284. Statkraft: *Tokke*, brosyre.
285. Skjold 2006:121, 219.
 286. Breian 1993:48.
 287. Ingvald Godal 28/1 2013
 288. Skjold 2006:132.
 289. Telemark fylkeskommune 1990-1993:45.
 290. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan 1990-1993:48. SKK ble seinere solgt til Statkraft.
 291. Breian 1993:75.
 292. Erik Arnesen 30/6 2013.
 293. Breian 1993:xxvi.
 294. Telemark fylkeskommune: Strategisk næringsplan for Telemark 1993:1.4.
 295. <http://no.wikipedia.org/wiki/Hjartdal>
 296. Mjaaland 1984:5, 42.
 297. Holmen (red.) 2005:44.
 298. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992:1.
 299. Se Larsen 1994 om magnesiumsfabrikken.
 300. Nordby 2005:44of.
 301. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992, sammendraget
 302. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992:36.
 303. Statistisk sentralbyrå: Utdanningsstatistikk. Elever under opplæringsloven. Tabell 2. Elever i videregående opplæring etter studieretning og bostedsfylke, 1. oktober 2004.
 304. Skeie 2007:684.
 305. Brenden, Kielland, Krag, Nyberg og Pedersen (red.) 1980:21.
 306. Telemark fylkeskommune. Fylkesplan for Telemark 1990-1993:51. Av studenter 1972-1978 var 20 prosent fra Telemark, Brenden, Kielland. Krag, Nyberg og Pedersen (red.) (1980):63.
 307. Telemark fylkeskommune. Strategisk næringsplan for Telemark 1993:8.
 308. Nordby 1992:25, 40, 106. Berntsen 1998:35. Skeie 2007:524.
 309. Se Holmer 2005.
 310. Sven T. Falck 29.1.2013.
 311. Nordby 2005:673.
 312. Sitert etter Skeie 2007:441.
313. Telemark fylkeskommune: Fylkesplanmelding 1992:18. Skeie 2007:632ff.
 314. Nordby 2005:683.
 315. Kontoret for områdeplanlegging i Telemark 1957:23.
 316. Telemark fylkeskommune: Fylkesplan 1990-1993:9, 15.
 317. Skeie 2007:544. Nordby 2005:444f.
 318. Skeie 2007:699.
 319. Skeie 2007:600.
 320. Nilsen 2006:24f, 53, 55.
 321. Berntsen 1998:23f, 28.
 322. Nilsen 2006:90f.
 323. Vareide 1998:15.
 324. Nilsen 2006:116f.
 325. Sitert etter Holmen (red.) 2005:47.
 326. Roar Arnesen i Hovinbøle (red.) 2002. Se også Berntsen 2001, s. 80.
 327. Anne Thurmann-Nielsen i Sollie (red.) 1999:152.
 328. Dahl 1984:40.
 329. Sitert etter Holmen (red.) 2005:49. Se også Berntsen 2001, s. 85f.
 330. Skeie 2007:531.
 331. Svendsen 1973:211f.
 332. Sven T. Falck 29/1 2013, Øivind Lindrupsen 30/1 2013.
 333. Nordby 1992.
 334. Sitert etter Holmen (red.) 2005:49.
 335. Øivind Lindrupsen 30/1 2013.
 336. Nordby 2005:561.
 337. Nordby 1992:241.
 338. Nordby 2005.
 339. Kjeldstadli 1992:94ff.
 340. Eidanger kommune 1937:64.
 341. NOS V.181:94. NOS IV.77:103. NOS VII.3:85. NOS VII.188:60.
 342. Nordby 2005:247. NOS VIII.116:49. Eidanger kommune 1937:68.
 343. Redaksjonsklubben i *Telemark Arbeiderblad* 1988:98.
 344. Skeie 2007:690.
 345. Skeie 2007:721.
 346. Tveit 2006:176.

KYSTSAMFUNN I ENDRING

- SSB Statistikkbanken Tabell 01405: Kystlinje, etter type (ssb.no).
- Om begrepet «kystkultur» se f.eks. Fjellheim 1992; Klepp 1992; jf. Bratrein 1993.
- Helland 1900 I:389; Schruppf 2006:106, 121.
- Kommunehefte for 0815 Kragerø fra folketellingen 1. november 1960 (ssb.no); *Statistisk årbok* 120 årg. 2001 tabell 53, 125. årg. 2006 tabell 55, 131. årg. 2012 tabell 57 (ssb.no); Folkemengd etter alder, kjønn, sivilstand og statsborgarskap, 1. januar 2013 tabell 3 (ssb.no); Finstad 1996: 12.
- Opplysninger pr. e-post til forf. 21.1.2013 fra næringssjef Per Krogsrud i Kragerø kommune; jf. brev av 24.10.2011 fra Kragerø kommune til Vestviken Kollektivtrafikk AS (ref. 11/3417-1/BJORNH).
- Statistisk årbok* 120 årg. 2001 tabell 53, 125. årg. 2006 tabell 48 og 55, 131. årg.

- 2012 tabell 50 og 57 (ssb.no); Folke-
mengd etter alder, kjønn, sivilstand og
statsborgarskap, 1. januar 2013 tabell 3
(ssb.no), jf. kommunehefter for 0805
Porsgrunn, 0806 Skien, 0814 Bamble
fra folketellingen i 1970 (ssb.no).
7. Se Østvedt 1959:437ff; Hals 1968:85ff,
322ff; Schrumpf 2006 kap. 2 og 5; Skeie
2007 kap. 1; jf. SSB Statistikkbanken
Tabell 09892 (ssb.no) om sysselsettin-
gen og arbeidspendlingen i Grenland
og Kragerø-distriktet.
 8. Helland 1900 II: 29f; Steffens 1916:
324ff; *Telemark fylkesleksikon*: 281f; jf.
ibid.: 484ff, 866ff, 886ff; Berg og
Nordrum 1986; Kivle 2012.
 9. Worm-Müller 1935:688ff; Tønnesen og
Ytreberg 1951:293f; Gøthesen 1986:137ff.
 10. Damp- og motorskip på 25 brutto
registertonn og mer, seilskip på 50
bruttotonn og mer – NOS XII 291:
Historisk statistikk 1978 tabell 192. Se også
Tønnesen og Ytreberg 1951:51ff, 302ff,
336ff; jf. Pedersen 1933:32ff; Schilbred
1946: 167, 173, 176, 186f; Schrumpf
2006: 413ff; Bakka, Basberg og Tenold
2009: 12ff, 19.
 11. Steffens 1916:310; Pedersen 1933:48ff;
Tønnesen og Ytreberg 1951:322, 350;
Worm-Müller 1935:688ff; Tønnesen
1957:302ff; Wiborg 1980; Bakka 1983:42;
Gøthesen 1986:143ff; Wiborg 1996;
Bakka, Basberg og Tenold 2009:12.
 12. NOS XII 291: *Historisk statistikk 1978* tabell
192 (seilskip over 50 brutto register-
tonn, maskindrevne skip over 25 tonn);
jf. f.eks. Pedersen 1933:49f; Schilbred
1946:199ff; Schrumpf 2006:413ff;
Bakka, Basberg og Tenold 2009: 12.
 13. Om «issjauen» i Telemark f.eks. *Fest-
skrift for Eidanger 1937*:254ff; Wiborg 1944;
Schilbred 1946: 106ff; *Sannidal og Skåtøy
bygdebok 1953* bd. III:61ff; Tønnesen
1957:302ff, 533ff; Hals 1968:46ff, 137ff,
280, 304f; Wiborg 1980; Olsen 1981;
Sem 1990:86ff; Wiersdalen 1997:69;
Aase 1999; Abrahamsen og Johan-
sen 2000:81f; Stamland 2002:145ff;
2004:106ff; Gardåsen 2004; Schrumpf
2006:139ff; Vinje 2008:224; Lia 2010;
jf. *Telemark fylkes adressebok* f.eks. 1. utg:
165, 666, 3. utg: 715; se også Gøthesen
1986:105ff; Blain 2006; Norseng 2012;
Weihe og Syvertsen 2012.
 14. Jf. Schreiner 1963:88ff.
 15. Ouren 1981:36, 40; jf. Blain 2006;
Syvertsen og Weihe 2012.
 16. F.eks. Pedersen 1933:56; [http://www.
skipet.no/skip/sjofartsbyer/kragero/](http://www.skipet.no/skip/sjofartsbyer/kragero/)
(lest 6.1.2014); Schilbred 1946:208ff.
 17. Steffens 1916:310; jf. Tønnesen og
Ytreberg 1951:290.
 18. F.eks. Bakka, Basberg og Tenold
2009:12ff jf. Schilbred 1946:208 om
Brevik; se mer allment Worm-Müller
1935:345ff; Tønnesen og Ytreberg
1951:336ff.
 19. Pedersen 1933; jf. Monsen 1998:48ff; jf.
Schilbred 1946:204ff for Brevik.
 20. Tønnesen og Ytreberg 1951:51; Tønne-
sen 1957:514ff; Schrumpf 2006:417ff.
 21. Bakka, Basberg og Tenold 2009:12ff;
Tønnesen 1957:525ff; Brynsrud 2004;
Schrumpf 2006:422; jf. [http://
no.wikipedia.org/wiki/Borgestad_\(sel-
skap\)](http://no.wikipedia.org/wiki/Borgestad_(sel-skap)) og [http://nbl.snl.no/Gunnar_
Knudsen](http://nbl.snl.no/Gunnar_Knudsen); [http://www.borgestad.no/
content.php](http://www.borgestad.no/content.php) (lest 23.12. 2013).
 22. Schrumpf 2006:424; [http://www.
lardex.net/Porsgrunn/ChrJReim/
pg000.html](http://www.lardex.net/Porsgrunn/ChrJReim/pg000.html) og [http://www.
skipet.
no/skipsbygging/stalskipsverft/pors-
grunds-mek-verksted-porsgrunn](http://www.skipet.no/skipsbygging/stalskipsverft/porsgrunds-mek-verksted-porsgrunn) (lest
23.12.2013).
 23. Bakka, Basberg og Tenold 2009:18; jf.
[http://www.skipet.no/skip/sjofarts-
byer/skien/](http://www.skipet.no/skip/sjofartsbyer/skien/) (lest 23.12.2013).
 24. NOS XII 291: *Historisk statistikk 1978* tabell
192.
 25. Bakka, Basberg og Tenold 2009:15f; jf.
Pedersen 1933:50; Schilbred 1946:204ff;
Schrumpf 2006:417ff; jf. Bjørklund og
Kolltveit 1989:177ff.
 26. Bakka, Basberg og Tenold 2009:15; jf.
Schilbred 1946:204; Østvedt 1959:576ff;
men se også Schrumpf 2006:422f; jf.
Schreiner 1963.
 27. F.eks. Køhler 1982; Pedersen 1933:50
for Kragerø; Schilbred 1946:208ff for
Brevik.
 28. Bakka, Basberg og Tenold 2009:116.
 29. Ibid.: 14, 16ff; jf. NOS XII 291: *Historisk
statistikk 1978* tabell 192.
 30. Om Holta-familien se f.eks. Nelvik
2013; om Borgestad-dynastiet se
Brynsrud 2004 særlig: 23, 27ff, 186f; jf.
Bakka, Basberg og Tenold 2009:95.
 31. Bakka, Basberg og Tenold 2009:18.
 32. Ibid.: 19f.
 33. Ibid.: 22.
 34. Ibid.: 22f, jf. Monsen 1998:70ff, 78 og
[http://www.skipet.no/skip/sjofarts-
byer/kragero/rederier-i-kragerol/view](http://www.skipet.no/skip/sjofartsbyer/kragero/rederier-i-kragerol/view)
(lest 23.12.2013).
 35. Bakka, Basberg og Tenold 2009:64, 78;
[http://www.skipet.no/skip/sjofarts-
byer/kragero/rederier-i-kragerol/view](http://www.skipet.no/skip/sjofartsbyer/kragero/rederier-i-kragerol/view)
(lest 23.12.2013) jf. Monsen 1998:75f.
 36. Bakka, Basberg og Tenold 2009:58ff.
 37. Ibid.: 49f, 64f.
 38. Ibid.: 70, 76ff.
 39. Ibid.: 87, 95f; jf. *Stortingsmelding nr.31
(2003-2004)* fig. 2.8.
 40. Bakka, Basberg og Tenold 2009:96; jf.
ibid.: 87–101; [http://www.shipsre-
vye.no/nyheter/1238.html](http://www.shipsre-) og [http://
www.skipet.no/skip/sjofartsbyer](http://www.skipet.no/skip/sjofartsbyer) (lest
23.12.2013).
 41. SSB Statistikkbanken Tabell 08203
(ssb.no).
 42. NOS IV 111: *Folketellingen i Kongeriget Norge
3 Desember 1900. Femte Hefte* tabell 7 og 11
(1471 tilstedeværende og 1049 fraværen-
de i utlandet), NOS VII. 131: *Folketellingen
i Norge 1 desember 1920*. Ellefte hefte tabell
3, NOS VIII. 196: *Folketellingen i Norge 1
desember 1930*. Tredje hefte tabell 3, NOS
XI. 41: *Folketellingen i Norge 3. desember 1946*.
Tredje hefte tabell 3, NOS XI 221: *Folke-
tellingen 1. desember 1950* Tredje hefte tabell
3, NOS XII 129: *Folketelling 1960*. Hefte 3
tabell IV, NOS A 693. *Folke- og bolig telling
1970*. Hefte II tabell 15, NOS A 693: *Folke-
og bolig telling 1970*. Hefte II tabell 15; jf.
Historisk statistikk 1994 tabell 9.1.
 43. NOS C 334: *Sjøfart 1995* tabell 4.1. og 4.2.; jf.
Stortingsmelding nr. 31 (2003-2004) tabell 2.3.
 44. SSB Statistikkbanken Tabell 09390; jf.
SSB Statistikkbanken 3 Sjøtransport
(NACE 61): Hovedtall, etter fylke.
Bedrifter. 2004–2007 (ssb.no).
 45. Pedersen 1933:56ff; Tønnesen
1957:309ff; Schrumpf 2006:107ff.
 46. Borchsenius 1913–1914 II:14ff; Smith
1927:313f; Schrumpf 2006:166ff; Lep-
perød, Hardy og Hødnebo 2006; [http://
www.skipet.no/skipsbygging/stal-
skipsverft/porsgrunds-mek-verksted-
porsgrunn](http://www.skipet.no/skipsbygging/stalskipsverft/porsgrunds-mek-verksted-porsgrunn) (lest 23.12.2013).
 47. Borchsenius 1913–1914 I:45f; Smith
1927:313; Østvedt 1959:553ff, jf. 509.
 48. F.eks. Berg 1927:314f; Nilsen 1999; jf.
[http://telemarkmuseum.wordpress.
com/](http://telemarkmuseum.wordpress.com/) og [http://no.wikipedia.org/
wiki/Langesund_mekaniske_verksted](http://no.wikipedia.org/wiki/Langesund_mekaniske_verksted)
(lest 23.12.2013).
 49. Smith 1927:314; Brevik historielag
1998:16ff; [http://www.skipet.no/
skipsbygging/stalskipsverft/trosvik-
verksted-as-brevik](http://www.skipet.no/skipsbygging/stalskipsverft/trosvik-verksted-as-brevik) (lest 23.12.2013).
 50. Nilsen 2009:112ff; Bangen 1945; *Tele-
mark fylkesleksikon 1949*:494.
 51. Smith 1927:313; Østvedt 1959:555; *Tele-
mark fylkesleksikon 1949*:623.
 52. Skeie 2007:508.
 53. Se Bangen 1945; *Telemark Fylkesleksikon
1949*:494f; Nilsen 2009:112ff; [http://
www.flatsea.net/draco-history/agder-
articles/kragero-verft-3.pdf](http://www.flatsea.net/draco-history/agder-articles/kragero-verft-3.pdf) og <http://>

- www.turer.no/historie/tilbakeblikk_Kragero_slipp.php (lest 23.12. 2013).
54. Se Schlanbusch 1998.
55. *Telemark fylkesleksikon* 1949:494f, 623; jf. *ibid.*: 160f om de større verftene.
56. Skeie 2007:652; Schlanbusch 1998:79; SSB Statistikkbanken Tabell 09390 (ssb.no).
57. Svendsen u.å.
58. F.eks. Hansen og Tveraen 1990:167; Schlanbusch 1998; Skeie 2007:506; Lepperød, Hardy og Hødnebo 2006; *Telemarksavisa* 28.11.2012:24; <http://www.skipet.no/skipsbygging/stalskipsverft/porsgrunds-mek-verksted-porsgrunn>; http://snl.no/Vard_AS#menuitem6; <http://www.skipet.no/skipsbygging/stalskipsverft/trosvik-verksted-as-brevik>;
59. 28.11.2012, kl 03:00<http://www.smp.no/naeringsliv/article6848209.ece>; http://www.best-maritime.info/index.php/1/en/mod/vc_general/company_id/6085; <http://www.tu.no/industri/2013/03/06/stx-osv-er-blitt-til-ward> og <http://www.agilitygroup.no/index.php/about-agility-group/our-history> (lest 23.12. 2013).
60. Se Halvorsen 2005 III:113ff; jf. f.eks. Nenseth 1989; Sem 1990:98ff; *Telemark fylkesleksikon* 1949:945, 947, 951, 953, 1005; *Telemark fylkes adressebok* 1949–1975; Abrahamsen og Johansen 2000:99ff; Vinje mfl. 2008:68ff, 75f, 80f, 139ff, 147ff.
61. Se Sem 1990; Halvorsen 2005 III:142ff.
62. Sem 1990:110f; Halvorsen 2005 III:142. Om annen produksjon og innredning av plastbåter i Telemark se f.eks. <http://www.varden.no/nyheter/polar-snekker-skal-bygges-i-skien-1.148129> (lest 23.12. 2013).
63. Jf. <http://www.gulesider.no/finn:marina+telemark> (lest 22.12. 2013). Folketellingen fra 1900 i Digitalarkivet (<http://digitalarkivet.arkivverket.no/ft/sok/1900>).
64. F.eks. Vea 2009:325ff; Solhaug 1976:4; Berggreen 1982; Fjellheim 1992:20; Jensen 1992; Bratrein 1993; jf. Gardåsen 1988:68–71, 91–93; Vinje 2008:289–292.
65. Jf. Hals 1968:187f.
66. SSB Statistikkbanken Tabell 07811 (ssb.no).
67. NOS XI 62: *Fiskeritelling 1948* 1. hefte tabell 1, jf. *ibid.* tabell 3–7 (men prosenttallene er basert på et atskillig mindre totalt antall fiskere enn det antallet som fremgår av SSB Statistikkbanken Tabell 07811); jf. Krabberød 1996:61.
68. SSB Statistikkbanken Tabell 07811 (ssb.no); jf. Krabberød 1996:61.
69. *Telemark. En statistisk-økonomisk analyse* (1957):73. Om fiskerliv og bosetning i skjærgården se f.eks. Sandberg 1979; Hals 1968:39ff, 161ff; Finstad og Finstad 1994; Abrahamsen og Johansen 2000; Stamland 2002, 2004, 2010, 2013; Hagelund 2003; Krafft 2003:120ff; Thoresen 2005; Nilsen 2008; Vinje mfl. 2008.
70. Dannevig og van der Eynden 1986 særlig: 101, 122ff; jf. Solhaug 1976:500ff.
71. NOS VII 134: *Norges fiskerier 1921* tabell 15.
72. Solhaug 1976:483; Knutsen, van der Eynden og Berg 2009:28ff; jf. Fiskeridirektoratet 1933:15 om betydningen av handelen med levende fisk; Strøm 1949:191f.
73. Sundt 1864; Solhaug 1976:502f, 552ff; Dannevig og van der Eynden 1986:122; jf. Fiskeridirektoratet 1933:12ff og Strøm 1949:191f.
74. Se Kolltveit 1972; Langstrøm mfl. 1981 om kystrutene; jf. Krafft 2003:127.
75. Se Krafft 2003:130; Overn 1930:30; jf. <http://www.arkivverket.no/arkivverket/Bruk-av-arkiv/Nettutstillinger/Soverlandsbanen/Festmiddagen>; <http://www.varden.no/kultur/ed-munchville-ha-kragerotorsk-1.325591> (lest 22.12. 2013); *Verdens Gang* 26.3.1962:14.
76. Se Köhler 1988; Finstad 1996:7ff.
77. F.eks. NOS VII 134: *Norges fiskerier 1921* tabell 1; jf. Lund-Tangen 1977:29; Krafft 2003:121; Vinje 2008:23ff.
78. Jf. f.eks. Grønnerud 2005:96ff.
79. Se Arntzen 1994:12ff; Okkenhaug 2006:114ff; Arntzen 2009:62ff; Nilsen 2009:11ff; Straume 2009:16ff; Garstad 2012:50; jf. Sem 1974:83ff.
80. F.eks. NOS III 282 tabell XI; NOS V 22 tabell XI; NOS V 132 tabell X; NOS VI 37 tabell X. Se ellers Hals 1968:128ff; Schilbred 1974:232ff og Sørensen 1995 om jernbanens betydning for Eidanger og Brevik.
81. F.eks. NOS VI 172 tab IX; NOS VII 41 tab IX. Om utviklingen av Bratsbergbanen se f.eks. Tønnesen 1957:563–566; <http://no.wikipedia.org/wiki/Bratsbergbanen> (lest 20.12.2014); jf. Østvedt 1959:514ff om jernbanesaken i Skien.
82. Se Heitmann 1933:1; Olsen 2008:172; Krafft 2003:132f.
83. Krafft 2003:132f; jf. Fiskeridirektoratet 1933:12ff.
84. *Telemark. En statistisk-økonomisk analyse* 1957:74f.
85. Se Norseng 2012; jf. f.eks. Atkins, Lummel og Oddy (red.) 2007; Weihe og Syvertsen 2012:122f, 128f.
86. Jf. om fjordfisket i Indre Oslofjord hos Norseng 2000:115ff.
87. F.eks. Dannevig og van der Eynden 1986:304ff; Norseng 2000:118 med videre henvisninger.
88. *Telemark. En statistisk-økonomisk analyse* 1957:72ff; jf. f.eks. *Sannidal og Skåtøy bygdebok* 1953 bd. III:381ff; Thoresen 2005; Vinje mfl. 2008.
89. Se Johnsen 2004; Abrahamsen og Johnsen 2000:80ff; Vinje mfl. 2008:81f, 161ff, 183, 217ff; jf. f.eks. *Telemark fylkesleksikon* 1949:993, 1000, 1003 med videre henvisninger; *Telemark fylkes adressebok* 1949–1975; Krabberød 1996:64ff.
90. NOS XII 89; *Norske fiskerier 1960* tabell 1; jf. SSB Statistikkbanken Tabell 07811 (ssb.no).
91. Folketellingen 1. november 1960, kommunehefter for Telemark, som har registrert 246 personer med fiske som hovedyrke (ssb.no).
92. Folketellingen 1. november 1960. Kommunehefter for Telemark (ssb.no).
93. Se Krafft 2003:138f; Vinje 2008:161ff, 261f; jf. SSB Statistikkbanken Tabell 06356 og Tabell 08868. Om Skagerakfisk AL og fiskemottakene i Telemark se også Krabberød 1996:62ff; van der Eynden 1997; <http://www.gulesider.no/f/skagerakfisk-krager%C3%B8-as:84504585> (lest 20.12. 2013) og samtale 10.8. 2013 med daglig leder ved Skagerakfisk Kragerø, Petter A. Kjendalen.
94. Se NOS VII 134. *Norges fiskerier 1921* tabell 1.; Statistikkbanken Tabell 07842, Tabell 07857: Registrerte fiskefartøy, etter lengd, Tabell 07858 (ssb.no); Krabberød 1996; jf. om fangstene Statistikkbanken Tabell 06356 (ssb.no).
95. Se f.eks. NOS XI 40: *Jordbrukstelingen i Norge 20. juni 1949*. Første hefte tabell 1; NOS XII 40 *Jordbrukstelingen i Norge 20. juni 1959*. Første hefte tabell 1; jf. om areal- og driftsforhold i ulike deler av Telemark i tidlig etterkrigstid i *Telemark. En statistisk-økonomisk analyse* 1957:49ff.
96. Folketellingen 1. november 1960. Kommunehefter for 0815 Kragerø (ssb.no).
97. F.eks. Hopstock 1953 a-b, 1956, 2010; Hals 1968:295; Aase 2001; Schruppf 2006:21ff; Gardåsen og Haave 2012:117ff; jf. Löfgren 1999:109ff.
98. Se Gardåsen 1988:96ff, 1999, 2003a: 126f, 2003b: 107ff; Gardåsen og Haave

- 2012:17, 21; Finstad (red.) 1990:164f; Lande 1993:102.
99. Se f.eks. Gardåsen 1999, 2003a: 126f, 2003b: 107f; Gardåsen og Haave 2012:17; jf. Hals 1968:128ff.
100. Se f.eks. Lande 1993:96ff; jf. Löfgren 1999:112ff; Gardåsen 2003b:117ff.
101. Hals 1968:169ff; Rønning 1997:71ff; www.langesundbad.no (lest 20.12.2013); meddelelse pr. e-post til forf. fra Geir Rise, Langesund Bad; se f.eks. *Bratsberg Blad* 7.9. 1898, 21.7. 1900, 12.7. 1902, 9.5. 1903, 13.5. 1903, 17.6. 1903 og avisen *Langesund* 15.7. 1904, 19.7. 1904, 2.8. 1904, 16.8. 1904 om driften og gjestene de første årene; jf. Gardåsen 1988:106ff.
102. Se f.eks. Gardåsen 1999, 2001, 2003a: 127, 2003b: 127f; jf. Hundstad 2011:116ff.
103. F.eks. Hunstad 2011:112ff; <http://no.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8rlandet>.
104. Hundstad 2011:113f; http://no.wikipedia.org/wiki/S%C3%B8rlandet#Dikterne_og_S.C3.B8rlandet;
105. *Kristiansands Avis* 5.1. 2012 (<http://kristiansandavis.no/catalog/114/catalog.pdf> lest 20.12.2013); *Fædrelandsvennen* 31.5. 2013 (fvn.no/ten lest 20.12.2013).
106. Overn 1930:3; jf. smst. 30.
107. Overn 1930:3, 33.
108. Se f.eks. Gardåsen og Haave 2012:18f; jf. *Telemark fylkesleksikon* 1949:947, 950, 952, 954f, 993, 1001 med videre henvisninger; *Telemark fylkes adressebok* 1949–1975; Sørensen 1995:41.
109. *Kragerø – og skjærgården*: 15; jf. Markussen 2008:41–42; Gardåsen og Haave 2012:21.
110. Se f.eks. *Kragerø – og skjærgården*: 9; *Vestmar* 26.6.1957, 9.7.1958, 25.7.1958; *Verdens Gang* 2.7.1969:14, 27.7.1969:12, 25.6.1970:14; <http://www.turer.no/camping.php> (lest 23.12.2013); Aase og Norseng 2011:64ff.
111. Hansen og Tveraaen 1990:64f; http://no.wikipedia.org/wiki/Quality_Spa_%26_Resort_Krager%C3%B8 (lest 20.12.2013); jf. <http://campingguiden.no> (lest 22.12.2013).
112. Se f.eks. Gardåsen og Haave 2012:21ff.
113. Se f.eks. Gardåsen 1999, 2001, 2003a: 127f, 2003b: 127f; Gardåsen og Haave 2012:23ff; jf. museumshytta «Solhaug» på Berg-Kragerø Museum (prosjektet «Hytteliv i endring», arkivnr. 341); se også Lande 1993:95ff, 102f.
114. Gardåsen 2001:124; 2003a: 129.
115. Reusch 2012a: 317f, 322ff; 2012b og meddelelse til forf. 12.8. 2013; jf. Gardåsen og Haave 2012:32ff.
116. Se f.eks. *Varden* 2. 4. 1966; jf. Reusch 2011 om allemannsretten ved sjøen. *Varden* 2. april 1966.
117. Se Gardåsen og Haave 2002:32; jf. SSB Statistikkbanken Tabell 06952 (ssb.no).
118. *Kragerø – og skjærgården*: 15.
119. Kommunepan for Kragerø 2008 – 2020. Arealdelen. Godkjent av Kragerø kommunestyre 06.11.2008. Sist revidert 08.12.2009; <http://www.bamble.kommune.no/PageFiles/25010/Kommuneplanens%20arealdel.pdf>.
121. F.eks. <http://www.kragero.kommune.no/id/998FF652171604DBC125709A003440EE> og [http://www.kragero.kommune.no/telemark/kragero/kzpub.nsf/viewAttachments/C1256B1900317730C12570BC00357CB8/\\$FILE/05010033.pdf](http://www.kragero.kommune.no/telemark/kragero/kzpub.nsf/viewAttachments/C1256B1900317730C12570BC00357CB8/$FILE/05010033.pdf) (lest 20.12.2013); Gardåsen og Haave 2012:36ff; <http://www.bamble.kommune.no/PageFiles/25010/Kommuneplanens%20arealdel.pdf> (lest 20.12.2013).
122. SSB Statistikkbanken Tabell 05467 (ssb.no).
123. Opplyst til forf. pr. e-post 23.1.2013 fra næringssjef Per Krogsrud, Kragerø kommune.
124. SSB Statistikkbanken Tabell 08917, Tabell 03938, Tabell 04088, Tabell 08129, Tabell 06505, Tabell 05467 (ssb.no); jf. <https://www.ssb.no/natur-og-miljo/artikler-og-publikasjoner/mangedispensasjoner-fra-byggeforbudet> (lest 20.12.2013).
125. SSB Statistikkbanken Tabell 06952 (ssb.no).
126. Om seilkogg, Kragerø-terne og seilporten i Telemark se Aas mfl. 1941; Sem 1974:91–93; Kragerø Seilforening 1981; Finstad 1981 a-b, 1988; 2001; Finstad (red.) 1990:160–164; Gardåsen 1988:124–127; Albretsen 2002; J. Halvorsen 2005; L. Halvorsen 2005; Jensen 2006. Om motorbåter og motorkogregattaer se f.eks. *Telemarksavisa* 27.7. 2009:8, 22.8. 2009:64; 3.9. 2010:60, 11.9. 2010:30, 9.9. 2011:49; 23.7. 2012:45; *Porsgrunns Dagblad* 21.8. 2009:10; se også diverse oppslag i *Kragerø Blad Vestmar* (<http://sok.kv.no/index/kogregatta> (lest 20.12.2013); jf. Sem 1974:91f; Gardåsen 1988:128ff.
127. Se f.eks. Aase og Norseng 2011:66; jf. Jensen 1993.
128. Se http://no.wikipedia.org/wiki/Forbundet_KYSTEN; <http://www.kysten.no/> og <http://www.kysten.no/vestfold-og-telemark> (lest 22.12.2013).
129. Opplyst pr. e-post til forf. 23.1.2013 fra næringssjef Per Krogsrud, Kragerø kommune.
130. Se Gardåsen og Haave 2012:32; <http://sjetjenester.no/> (lest 20.12.2013).
131. Finstad 1996:58ff; Finstad (red.) 1990:174ff; Ytteborg og Finstad 2009:51ff; jf. Darefjeld 1979; Grønnerød 2009.
132. Kommunehefte for 0813 Eidanger fra Folketellingen 1. november 1960 (ssb.no); SSB Befolkning og areal i tettsteder. 1 Tettsteder. Folkemengde og areal, etter kommune. 1. januar 2012 (ssb.no).
133. F.eks. Jensen 2011 og <http://www.kragerokystperlene.no/> (lest 20.12.2013) om velforeningene i Kragerø; *Telemarksavisa* 14.11.2013:2 og *Porsgrunns Dagblad* 22.2.2013:4, 16.5.2013:10, 18.6.2013:2, 6.7.2013:10, 9.11.2013:11, 7.12.2013:8 om Sandøya Vel i Porsgrunn kommune.
134. Se f.eks. Årsmelding 2010 for Kragerø kommune og Kommunal planstrategi 2012–2015.
135. Abrahamsen og Johansen 2000:87ff; Stamland 2002:116ff, 2004:121ff; *Porsgrunns Dagblad* 8.9.2012:8f.
136. https://www.porsgrunn.kommune.no/Dokumenter/Kommunens_Organisasjon/Stottefunksjoner_og_utvikling/Utviklingsavdelingen/Skolestruktur%202009/Vedtak%20obystyret%208%204%202010.pdf (lest 20.12.2013).
137. Se f.eks. *Telemarksavisa* 5.9.2012:6.
138. Se f.eks. *Telemarksavisa* 24.1.2013:6f; 20.8.2013:6–7; *Porsgrunns Dagblad* 18.7.2012:13, 21.8.2012:10, 12.6.2013:11, 13.9.2013:10, 24.9.2013:11; *Varden* 25.6.2013:4f.
139. Se f.eks. *Telemarksavisa* 18.4.2012:4, 21.6.2013, 25.7.2013:46.

FOLKESTYRE OG FORVALTNING

1. Vike 1991.
2. Vike 1997.
3. Disse kategoriene er satt i anførselstegn for å understreke at de ikke ganske enkelt betegner den sosiale statusen til aktørene som utgjør dem, men primært måten konflikter har en tendens til å bli karakterisert, presentert og oppfattet på. Når de som slåss mot nedleggingen av Trygdeheimen, fikk anerkjennelse for at de kjempet mot «elitene», og for at de selv representerte «grasrota», eller «vanlige folk», ble dette i seg selv en viktig form for politisk kapital. Denne måten å artikulere politisk konflikt på synes effektiv for det formål å demonstrere et rettferdighetsengasjement.
4. Scott 1985.
5. Etter kommunesammenslåingen i 1964.
6. Dette dreier seg trolig om allmenne kjennetegn ved de nordiske land. Samtidig tror jeg det er grunn til å anta at Telemark er «ekstra typisk» nordisk, spesielt på grunn av klasseforholdene. Sterke tradisjoner for politisk motstand blant bøndene, en usædvanlig sterk arbeiderbevegelse og et relativt påfallende fravær av dominerende bysentre – og tilhørende urban overklasse- og middelklassekultur – har kanskje bidratt til å gjøre egalitarianismen usædvanlig sterk (og «folkelig» i sitt symbolske uttrykk). Som Olav Rovde påpeker i sitt kapittel i dette bindet, var egalitarianismen tradisjonelt sterkest i øvre deler av fylket og forankret i bondesamfunnet. Både Skien og Porsgrunn (og ikke minst Ulefoss) hadde dominerende eliter og var lenge preget av paternalisme. Men egalitarianismens mer moderne uttrykk må ses i lys av folkebevegelsenes og medlemsorganisasjonenes innflytelse (se Vike 2013). Politisk kultur i Telemark ble sterkt preget av at det moderne organisasjonslivet i eksepsjonelt liten grad ble påvirket av den urbane elitekulturen. Kulturell prestisje (høy utdanning, veltalenhet, sofistikert smak, ekspertstatus, rikdom m.m.) har vært vanskeligere å omsette til politisk innflytelse enn i andre regioner med like store befolkningskonsentrasjoner som nedre Telemark.
7. Rian 1997.
8. Stenius 2010, Tilly 1991, Vike 1996.
9. Argumentet er at sosial kontroll – som ofte misforstås og gis betegnelsen «jantelov» – i Norge og Norden for øvrig ikke er en primitiv overlevning fra tette bygdesamfunn, men primært en mekanisme som forebygger hierarki i formelt organiserte fellesskap (se Vike 2012, 2013).
10. Veldedighetsmentaliteten var solid forankret i det sosiale elitesjiktet i fylkets største by Skien da den organiserte politikken fikk sitt gjennombrudd i siste del av 1800-tallet, men den fikk ikke anledning til å sette dype spor (se Seierstad 1958).
11. Min versjon av den interessante dynamikken mellom konservatisme og radikalisme i Telemark er særlig inspirert av samtaler med Jørund A. Ruud.
12. Vike 2004.
13. Grenland er ikke én stor kommune, mangler et utvetydig bysentrum og har kun deler av en høyskole. Videre er den profesjonelle kultursektoren liten og andelen av befolkningen med høyere utdanning lav.
14. Grønlie 1987: 199–203.
15. *Telemarksbarometeret*, Vareide 2013, Telemark statistikk 1992, *Telemark: En statistisk-økonomisk analyse 1957*.
16. Ordføreren i Nissedal fikk sekretærehjelp først i 1970, og en statlig byråkrat har uttalt at hans departement fikk sitt siste håndskrevne brev derfra – ført i pennen av ordføreren selv (Åsen 2000:454).
17. Skeie 2007:730.
18. Opplysningene i dette avsnittet er alle hentet fra KOSTRA, SSB.
19. Det er karakteristisk at kommunene som investerer mest i tjenester, er de mest velstående kraftkommunene i fylket.
20. KS er kommunesektorens organisasjon, som i 2004 endret navn fra Kommunenes Sentralforbund til KS.
21. Tall fra bedrekommune.no (2012).
22. Med kommunesammenslåingene i 1964 ble alle kommunene i fylket en del av Telemark fylkeskommune, som fram til 1976 forble en blandingsinstitusjon som både representerte kommunene (ordførerne utgjorde fylkestinget fram til 1964) og den sentrale staten. I 1976 ble fylkeskommunen reformert; direkte valg ble innført, og administrasjonen ble underlagt folkevalgt kontroll.
23. Hvor allmenn denne assosiasjonen er, er jeg usikker på – men jeg har gjenfattet ganger hørt den har blitt fremmet fra talerstolen på kommunekonferanser i Telemark.
24. Begrepet *stifinner* er hentet fra Baldersheim 1987 og utførlig diskutert i Haukelien 2010.
25. Fylkesmannen i Telemark, Miljøvern-avdelingen – samtale mai 2013.
26. Skeie 2007:752–753.
27. «Gunnelvfjorden er en av Norges mest forurensede fjorder, og en helhetlig opprydding vil være et av flere viktige tiltak for å få til god miljøstandard i vannområdet Skien-Grenlandsfjordene. Det er nødvendig å rydde opp i de gamle forurensningene, fordi kvikksølv og andre miljøgifter i sedimentene skader vannmiljøet og livet i fjorden.» <http://miljodirektoratet.no/no/Nyheter/Nyheter/2013/Juli-2013/Hydro-ma-lage-plan-for-renere-Gunnelvfjord/Mellom-1947-og-1986-slapp-Hydro-ut-minst-140-tonn-kvikksolv-i-fjorden> (Skeie 2007:718).
28. Tilstandsrapport 2012, Fylkesmannen i Telemark.
29. Tilstandsrapport 2010, Fylkesmannen i Telemark.
30. Amdam, Selstad og Vike 2003. Vike 1998.
31. Folkehelse er prioritert område for «regionale partnerskap» i Telemark.
32. FoU-strategi for Telemark 2013–2016, Telemark fylkeskommune.
33. NOU 1996:9, NOU 2011:3.
34. Bråten og Falkum 2008.
35. I tillegg til de seks kanalkommunene var Telemark fylkeskommune, Fylkesmannen og Telemark Reiselivsråd involvert i planleggingsprosessen – med Telemarksforskning som medspiller.
36. Finsrud og Hildum 2006:ix.
37. Vike mfl. 2002, Engelstad, Selle og Østerud 2004.
38. Vike 1996.
39. Kommunal- og regionaldepartementet (<http://www.regjeringen.no/nb/dep/krd/tema/databaser-og-registre/robek-2/kommuner-som-er-oppfort-i-registeret.html?id=415422>).
40. I 2013 var to av disse – Bø og Sauherad – blant de i alt 50 norske kommunene som befant seg der.

41. Dahl 2000:256.
42. Skeie 2007:690.
43. Grimsrud 1997:108.
44. *Varden* 20.6.2013.
45. Uttrykket «fra industrikultur til kulturindustri» er Kjartan Fløgstads (2003).
46. *Bergens Tidende* hadde 27. august 2005 en reportasje fra Notodden med tittelen «Halve byen går på trygd». Journalisten traff noen arbeidsløse ungdommer på Ezzo-stasjonen som ble framstilt som høyst eksotiske i kraft av sin fremmedartede likegyldighet. Året før hadde NRK brukt en liknende innfallsvinkel (1. november). Overskriften «Fra bygdekultur til trygdekultur?» «Man kan jo undres hvorfor unge mennesker ikke er på jobb», skal daværende ordfører Bjarne Bakken ha sagt i intervjuet.
47. Torbjørn Røe Isaksen i *Morgenbladet* 24. juni 2005 (mine uthevinger). På dette tidspunktet var Røe Isaksen leder i Unge Høyre. Han ble stortingsrepresentant i 2009 og kunnskapsminister høsten 2013.
48. NOU 1996:9.
49. Vareide 2013.
50. Tinn er (sammen med Tokke og Vinje) blant Telemarks mer velstående «kraftkommuner» og representerer unntaket i denne sammenhengen.
51. *Avisa Kragerø Blad Vestmar* skrev:
52. «Det legges ellers opp til kutt i de aller fleste tjenestene. Innen omsorg følger de borgerlige rådmannens forslag, som innebærer en reduksjon i rammen på 6,88 millioner kroner. De legger også opp til samme innsparing som rådmannen som følge av endring i skolestrukturen. I tillegg vil de fjerne en ekstra stilling på skolesektoren. Flertallet foreslår ellers å slå sammen enhetene for teknisk drift og eiendom, skjærgårdstjenesten og havnevesenet, og ta ut det meste av de økte nedskjæringene gjennom rasjonaliseringer her. Dessuten øker de nedskjæringen på kultur med vel 700 000 i forhold til rådmannens forslag.» (27.11.2012).
53. 21 november 2012.
54. 23.11.2012.
55. *Varden* 6.4.2013.
56. Tilstandsrapport 2012, Fylkesmannen i Telemark.
57. Motstanden har til dels vært intens. I Porsgrunn førte protestaksjoner til en ny partidannelse før kommunevalget i 2011. I Sauherad, hvor fire jevnstore sentre (Gvarv, Akkerhaugen, Nordagutu og Hjuksebø) gjorde sentralisering til en spesielt vanskelig øvelse, ble det i 2013 til slutt vedtatt å samle skoletilbudet på Gvarv.
58. SSB, arbeidsmarkedsstatistikk.
59. Vike mfl. 2002, Vike 2004, Vike, Haukelien og Bakken 2009.
60. Jeg bygger denne påstanden på mitt doktorgradsarbeid fra 1996 og fra mine nokså omfattende studier av norsk lokalpolitikk i tida etterpå, spesielt i arbeidet som forsker ved Telemarksforskning.
61. Haukelien 2006, 2013.
62. Dette antyder hvor stor betydning båndene mellom kommuneinstitusjonen og lokalsamfunnet har vært for måten lokalpolitikken og kommuneinstitusjonen fungerer på. Alle kommuner, uansett størrelse, måtte i økende grad streve med å finne en balanse mellom å ivareta ansvar for tjenestene og budsjettkontroll, men det har vist seg at størrelsen kan utgjøre forskjell. Nyere forskning tyder på at de mange og overlappende nettverkene i små kommuner ofte har bidratt til at de håndterer overveldende ansvar bedre enn større kommuner. Muligheten eller fristelsen til å overlata ansvar til andre er trolig mindre, og kontrollen over lederes handlinger er betydelig større (Haukelien 2012).
63. Motstanden ble i overveldende grad presentert som en kamp mot politiske eliters manglende vilje til å ta rettferdighetshensyn. Det er for øvrig slående at denne typen «folkelig» kamp knapt har vært synlig i de delene av landet hvor bompenger har spilt en mye viktigere rolle enn i Telemark, spesielt på Vestlandet.
64. Jon Pieter Flølo.
65. Med «ansvarlighetslinje» henviser jeg til toneangivende Frp-representanternes rolle i kommunepolitikken i Telemark. I grenlandskommunene og i Kragerø, hvor de har gjort seg sterkest gjeldende, har de for eksempel sjelden brutt med de andre sentrale partienes budsjettlinje. I eksemplet fra Kragerø (referert ovenfor) ble nedskjæringene frontet av blant andre varaordføreren fra FrP, Henriette Fluor Vikre.
66. Sejersted 2005:457.
67. Ordførerne Olav Ullern i Tinn (1994–1999), Inge Fjalestad i Kviteseid (1992–1998), Torunn Hovde Kaasa i Hjartdal (1991–1999) og noe seinere Jan Thorsen i Nome (1999–2011) bidro sterkt til å sette det kommunale selvstyret (i relasjon til den sentrale staten) på dagsordenen i Telemark.
68. Mange skal takkes for viktige innspill under arbeidet med dette kapitlet. Framfor alt har redaktørene og de øvrige bidragsyterne til dette bindet kommet med mange viktige innspill. Heidi Haukelien og Karl Gunnar Sanda har lest tidligere utkast og gitt kommentarer som har forbedret dem vesentlig. Audun Thorstensen og Geir Møller har sjenerøst bidratt med gode råd om dokumentasjon, og Knut Vareide har bidratt aktivt med å skaffe til veie bakgrunnsmateriale. Hos Fylkesmannen i Telemark har jeg hatt interessante samtaler med Arne Malme og Morten Johannessen, og i Telemark fylkeskommune har Karl Johan Heide og Hallvard Ripegutut gitt meg gode innspill. Til slutt en spesiell takk til Jørund A. Ruud, som jeg har hatt flere spennende samtaler med om politisk kultur i Telemark.
69. Nordby 2005:305.

VENSTREBORG, SOSIALDEMOKRATISK DOMINANS OG BØLGJER FRÅ HØGRE

1. I 2010 vart det gjennomført ei såkalla statsministergranskning der til saman 54 historikarar, journalistar og statsvitarar vart bedne om å rangere dei norske statsministrane på ein skala frå 1 til 6. Gunnar Knudsen kom her på tredje plass, kloss etter Gerhardsen og Michelsen. G. Forr, P.E. Hegge, O. Njølstad 2010:411–412.
2. Agder var sett på som ein del av Vestlandet. Jernbaneutbygginga til Kristiansand som starta i 1870-åra, vart t.d. kalla Vestlandsbanen. Men i denne perioden slo nemninga «Sørlandet»

- igjennom. Den var lansert av Vilhelm Krag i 1902 og kom meir og meir i bruk. I 1913 vart «Vestlandsbanen» offisielt erstatta med «Sørlandsbanen».
3. Mjeldheim 2006:235ff.
 4. Vest-Telemark krins: Rauland, Vinje, Mo, Fyresdal, Nissedal, Lårdal, Kviteseid, Lunde og Holla; Aust-Telemark krins: Tinn, Hovin, Hjartdal, Gransherad, Heddal, Seljord, Bø og Sauherad; Bamble krins: Drangedal, Bamble, Langesund, Stathelle, Sannidal og Skåtøy; Gjerpen krins: Gjerpen, Solum, Siljan og Eidanger. For å bli valt måtte kandidaten ha minst 50 % av stemmene, skjedde ikkje det, kom ein andre valomgang der den med flest stemmer vann.
 5. Tveiten var parlamentarisk leiar 1919–1922, var stortingspresident 1917–1920, 1922–1924 og var statsråd i Mowinckels første regjering 1924–1926.
 6. Arbeidardemokratane stilte eigne lister ved nokre val (1906, 1909, 1915, 1924 og 1930) i Telemark, men hadde elles felleliste med Venstre. I 1921 tok det namnet Radikale Folkeparti.
 7. Nerbøvik 1991:131.
 8. Mjeldheim 2006:71.
 9. Schruppf 2006:254.
 10. Sjø Agøy i Bd. 2.
 11. Hansen 1963:331f.
 12. Sitert etter Nordby 1983:237.
 13. Mjeldheim 1978:348.
 14. Ibid.:179.
 15. Warholm 2002:31, 65.
 16. Mjeldheim 2006:166.
 17. Mjeldheim 1984:394.
 18. Leiaren i Telemark Mållag, Anna Fundli, i jubileumsskriftet til Telemark ungdomslag (1970), sitert etter Warholm 2002:66.
 19. Warholm 2002:65.
 20. Rui 1999:83ff.
 21. I 1913 var det organisert 254 000 totalistar i landet, sjå Fuglum 1995:54
 22. Schruppf 2006:363f.
 23. Nordstoga 1998:15ff. Kragerø Totalavholdsforening var underavdeling av Dert Norske Totalavholdsselskap (DNT) NOS VI. 65. Stortingsvalget 1915, Kra. 1916. NOS VI. 110. Kommunevalgene 1916, Kra. 1917.
 24. Dahl 1983:280.
 25. Frå årsmeldinga til Telefylket Ungdomssamlag 1909, sitert etter Warholm 2002:59.
 26. Fuglum 1995:84f.
 27. Veljarane skulle svare ja eller nei til spørsmålet om det skulle innførast eit varig og landsomfattande forbod mot tilverknad, innførsel og omsetninga av brennevin og sterkvin.
 28. NOS VI. 190. Alkoholstatistikk 1918–1919. Kra. 1920.
 29. Hansen 1970:7.
 30. Krag 1985. Merk likevel *Historielaget for Telemark og Grenland* som vart skipa i 1917.
 31. Sitert etter Mjeldheim 2006:300.
 32. Øidne 1984:167.
 33. Fosstveit mfl. 1946:11.
 34. Nielsen 2001:167.
 35. Lunde 1972:395.
 36. Det galdt mellom anna eit av dei største bondelaga i fylket: Øst-Telemark bondelag. Sjø Nerbøvik 1991:49–50.
 37. 27,4 %.
 38. Aarnes 1980:114.
 39. *Grenmar* (Porsgrunn), *Kragerø Blad*, *Breviks Dagblad*, *Fremskridt* (Skien), – elles var *Rjukan* erklært som konservativ avis frå 1919, det same galdt *Telen* (1928) på Notodden. Kjelde: Hansen 1970.
 40. Aarnes 1980:75ff, Hansen 1970:162ff.
 41. Porsgrunn kan her vere eit unntak: I 1935 sette det borgarlege bystyret under forsete av ordførar Carl P. Wright i gang eit prosjekt med kommunalt lønt arbeid for arbeidsledige i byen som omfatta mellom 100 og 200 menn. Prosjektet vart likevel stoppa etter eit år. Sjø Wickstrøm 1995:134ff.
 42. Kjelde: NOS VI. 12. *Kommunevalgene 1913*. NOS VI. 65 *Stortingsvalget 1915*, NOS VI. 150 *Stortingsvalget 1918*, NOS VIII. 157 *Stortingsvalget 1930*.
 43. Valstatistikk SSB. Det siste talet er rekna ut på grunnlag av NOS IX. 133. Kommunevalgene og ordførervalgene 1937, SSB 1938.
 44. Christensen 1978:879.
 45. Aarnes 1980:153. NOS VII. 66. Stortingsvalget 1921.
 46. Schruppf 1984. Schruppf 2006:320f.
 47. Medan t. d. knapt 37 % av kvinnene i landdistrikta i fylket røysta ved stortingsvalet i 1918, var frammettet nesten 62 % ved forbodsvalet i 1919. Jf. Fuglum 1995:218f.
 48. Intervju med formannen i misjonsselskapet i Porsgrund Dagblad 16.9.1972.
 49. Aarnes 1980:112. Dahl 1984:195.
 50. Nielsen 2001:150ff.
 51. Flo 2010.
 52. Nerbøvik 1991:284. Boka til Nerbøvik er standardverket om Bygdefolkets krisehjelp. Den første framstillinga om organisasjonen som andre analysar i ettertid i stor grad byggjer på, er Frøland 1962. Sjø også Otterstad 1977, som analyserer den politiske og ideologiske bakgrunnen for organisasjonen.
 53. Olav Lien var lærar og sakfører i Kviteseid. Han kom med i Bygdefolkets krisehjelp frå starten av og vart etter kort tid den fremste leiaren i organisasjonen samstundes som han redigerte medlemsbladet *Bygdefolket*. Han var opphavleg venstremann, men gjekk over til Arbeidarpartiet i 1930. Hausten 1932 vart han suspendert frå partiet etter strid med lokalpartiet der truleg stillinga til krisehjelporganisasjonen spelte ei viktig rolle. Sjø Nerbøvik 1991:77 og passim; Otterstad 1977:60f; Frøland 1962:160.
 54. Nerbøvik 1991:207.
 55. Ein grundig analyse av valet i 1933 er Otterstad 1977.
 56. Hveding 1982:247ff.
 57. Nerbøvik 1991:247.
 58. NOS IX. 57. *Kommunevalgene og ordførervalgene 1934*. Jf. Skobba 1990:33. Porsgrunnpartiet kom på 8. plass av bypartia. Notodden-partiet kom på 12. plass med ei oppslutning på 5,4 %.
 59. Sjø Skeie 2007:196–198, 267–271. Også i Tinn gjekk partiet fram (1933:4,1 %; 1936:4,7 %). I Porsgrunn heldt partiet så nokolunde stillinga (4,6 % til 4,1 %), men både i Skien (3,6 % til 2,8 %) og Notodden (5,6 % til 1,7 %) gjekk det tilbake. I Kragerø var partiet ved alle val så å seie fråverande.
 60. Halvorsen 1986.
 61. Hansen 1963:124.
 62. Dahl 1983:316.
 63. Henneseid 1993:41.
 64. *Varden* 19.2.1907. Sitert etter Kjeldstadli 1943:105. Jf. Kaasa 1961.
 65. Hvalen (udatert manus).
 66. Dahl 1984:1ff. Dei tre sokna utanom Rjukan (før 1934: Dal) var Austbygde, Attrå og Mæl. Jf. Kjeldstadli 1943:124f.
 67. Dahl 1984:189f.
 68. Hansen 1954:72, 123. Bergane 1984:96 om reaksjonane i Drangedal, sjå og Nordby 2005:303.
 69. Hansen 1954:72.
 70. Otterstad 1977:129.
 71. Øidne 1975.
 72. Sjø diskusjonen om dette i Kjeldstadli 2004.
 73. Hvalen (udatert manus). Siljankonflikten: Maurseth 1987:471.
 74. Bergane 1984:81 og passim.
 75. Versto: *Memoarer*.
 76. Lunde 1999:120–121.

77. Tramgjengar var små teatergrupper eller talekor som vart brukte i agitasjon og underhaldning i arbeidarrørsla.
78. Kokkvold 1981:13.
79. Berntsen 1987:107f.
80. Dahl 1983:236ff.
81. *Telemark Arbeiderblad* var ei vidareføring av *Bratsberg-Demokraten* som kom i gang i 1908. Avisa hadde vanskar med å slå igjennom i heile fylket, slik målsettinga var, og under Kominternstriden (1919–1923) vart ho ein kasteball mellom dei ulike fløyene i partiet. Ei tid var ho hovudorgan for NKP under namnet *Telemark Kommunistblad*. Før opprettinga av *Telemark Arbeiderblad* var *Rjukan Arbeiderblad* ei tid fellesorgan for Arbeidarpartiet i fylket. Denne avisa var eit «monument» og «kamporgan», som Helge Dahl skriv, i mellomkrigstida prega av radikale intellektuelle sosialistar, som redaktørane Axel Sømme, Trond Hegna og Jacob Friis. Dahl 1984:145. Hansen 1954:57ff.
82. Sjå Innstilling II fra Kommuneinndelingskomiteen 1952:13f.
83. Bergane 1984:66ff.
84. Thue 2006:234ff.
85. Straumstøyl 1989:24ff.
86. Christensen 1978:708.
87. NOS X 16. Skolestatistikk 1938–39. Tab. 1. Oslo 1941.
88. Statistisk årbok for Norge 1938: tabell 235.
89. Lov om Folkeskolen paa Landet, Kristiania 1890.
90. Det var ei vanleg haldning at landsskulen skulle samordnast med arbeidslivet i bygdene: Landsungdomen «maa liva i nøgje samanheng med livet, med arbeidslivet, i bygdene; det er likso viktugt for den pædagogiske opplæringi, som bøker og boklærdom», sa venstremannen Lasse Trædal i ein skuledebatt i Stortinget i 1914 – eg fekk full støtte frå partikollegaen og fyresdølen Ivar Tveiten. Kjelde: St. forh. 1914, bd. 8:68.
91. Hansen 1963:115.
92. Framstillinga om skulen i Tinn er basert på Dahl 1983:223ff, og Nilsen 2006.
93. Østvedt 1972.
94. Langlo 2007:3ff. Lund-Tangen 1994:72ff. Schilbred 1974:178. Mæland 2013: 27f, 100 f.
95. Hansen 1963:202. Middelskulen avløyste ein privat skule, oppretta i 1909.
96. Dahl 1984:129ff. Nilsen 2006:55ff.
97. Initiativet kom frå mål- og ungdomsrørsla i fylket.
98. I 1875 oppretta Stortinget amtsskulen som nytt skuleslag i Noreg tenkt som vidaregåande skule for landsungdom, men i Telemark heldt amtsskulen det gåande berre nokre få år (til 1887) pga. manglande løyvingar frå amtskassa. Sjå Rovde 2009.
99. Tveiten 1988:164ff. Leine 1993:251.
100. Nordby 2005:38f.
101. Ref. etter Gjengedal 1988:221. Vegheim, fødd i Bø 1895, var i perioden 1928–1940 redaktør i *Telemark Arbeiderblad*.
102. NOS VI. 12 Kommunevalgene 1913. NOS IX. 133 Kommunevalgene og ordførervalgene 1937.
103. Næss mfl. 1987:125. Bjørnson 1990:440.
104. Bjørnson 1990:440.
105. Heile programmet er trykt i *Bratsberg-Demokraten* 8.10.1910.
106. Gamlekaas 1978:45.
107. Aarnes 1980:134.
108. Bergane 1984:95f.
109. Hansen 1954:122. Utvalet vart leidd av formannen av Notodden-partiet O.O. Kåsa.
110. *Telemark fylkesting 1940. Fylkesutvalgets vedtak 21-6 1940:478*. Dahl 1983:318. Bryn var stasjonsmeister ved Rjukanbanen.
111. Innstilling fra Undersøkelseskomisjonen av 1945. V. Fylkesmennene og nyordningen av kommunene 1945, 1946:343f.
112. Ibid.: 349. Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Johan Cappelen, vart også avsett i oktober 1940. Då hadde han hatt stillinga berre ein månad.
113. Ibid.: 347–348. Nøkleby 1985:95.
114. I den vesle kommunen Hovin var 5,7 % av befolkninga registrert som medlemmer. Det plasserte kommunen på 13. plass i landsstatistikken. Myklebust og Hagtvet 1980:627. Opplysningane om medlemstal i Telemark byggjer elles på «NS-medlemmer i Telemark kommunevis», notat utarbeidd av Jens Petter Myklebust til forfattaren 5.10.79 og «Liste over individuelle medlemmer utarbeidd if. Landssvikanordningen 15.12. 1944», utlånt av Ingvar Skobba. Dei to listene er noko ulike, og det er uråd å gje heilt nøyaktige opplysningar om medlemstala. Merk elles at det var vanleg under krigen at NS-medlemen, som i regelen var mann, tok med seg heile familien inn i partiet.
115. Til dømes i Vinje, der det av mangel på NS-folk, måtte det innførast både ordførar og lensmann. Gamlekaas 1978:41.
116. «Riksøkonomisjef Jon Trondsen's instruks til rådmann Hauglid», og «Full-
- makt» til Hauglid frå Hagelin, datert 28. august 1941. Landsviksaksak nr. 3 523, Oslo Politikammer, RA. Dokument utlånt av Ingvar Skobba. Kommunane det galdt, var Skien, Porsgrunn, Brevik, Stathelle, Gjerpen, Siljan, Eidanger, Bamble, Solum og Langesund.
117. Skeie 2007:305ff.
118. Toreskaas 1991:35ff.
119. Solheim 1988:36. Solheim deltok aktivt i motstandsarbeidet i Nissedal under krigen.
120. Det er til saman registrert 73 medlemmer, det sette kommunen på andreplass i Telemark når det gjeld oppslutning målt etter folketal. «NS-medlemmer i Telemark kommunevis», notat. Folketalet: NOS XI. 41. Folketellingen i Norge 3. des. 1946, Oslo 1951.
121. Christensen 1978:92. Skeie 2007:336.
122. Thorsen 1994:16ff. *Telen* fekk halde fram fordi avisa hadde eit meir positivt syn på samarbeid med okkupasjonsmakta. Sjå Flo 2010:336.
123. Kløvstad (red.): 195ff, Henneseid 1993:69ff, Toreskaas 1991:80ff. Ungdomslaget «Vaar» hadde aldri vore tilslutta landssamanslutninga og vart nedlagd hausten 1942. Bø ungdomslag vart overteke av NS i 1944.
124. Hansen 1954:137–138.
125. Skeie 2007:366.
126. Dahl 1974:15.
127. Hundseid vart fylkesmann i Buskerud i 1935. Han melde seg inn i NS i 1940 etter å ha blitt utsett for sterkt press. Som statsminister 1931–1933 kom han i konflikt med sin eigen forsvarsminister, Quisling, og frykta hemnreaksjonar i 1940. Sjå Nielsen 2001:234f. Jf. Hauge 1980:76–77.
128. Steinnes vart skuledirektør i Agder og Stavanger bispedøme i 1935. Kjelder: NSD. Stortinget. *Politikerarkiv 1905–1940*. Pryser 1988:448.
129. Aslak Nilsen var reparatør ved A/S Klosterfossen, Skien, i fleire år medlem i formannskapet i byen, i ein periode formann i Skien arbeidarparti.
130. Lunde 1972:392, 418.
131. Olav Versto: *Memoarer*, AaO.
132. Telemark fylkesting 1945:221. Sitat frå avdukingstalen til «ordførar» Olav Sending (Lårdal).
133. «Fellesprogrammet av 1945», i Andenæs 1964:106.
134. *Varden* 11.5. 1945.
135. Utsegn tillagt Gunnar Jahn og Wilhelm Thagaard, sjå Hem 2012:617.

136. Valen sat som nestformann både i stortingsgruppa og i partiet før krigen. Då J.L. Mowinckel døydde i 1943, stod han klar til å rykkje opp i formannssverva. Han stod sterkt i stortingsgruppa og vart parlamentarisk leiar då det gamle Stortinget møttest i 1945. Men partiet valde Worm-Müller med Gunnar Jahn som nestformann. Partiet fekk dermed ei leiing som vart karakterisert som «utpreget nasjonal». Sjå Skjold 1976:2ff.
137. *Varden* 11.8. 1945.
138. Bjørnhaug og Halvorsen 2009:319.
139. Roald 1977.
140. Referert i *Forhandlingsprotokoll for Telemark fylkes Arbeiderparti 1945-1950*, møte 18. februar 1948.
141. Bergh 1987:26ff.
142. Etter «bondeparagrafen» skulle representantfordelinga mellom by og land vere 1 : 2. Den nye ordninga slo saman land- og bykrinsane til ein felles valkrins, med høvetalsval, som før, men med andre delingstal for delingane av representantane for kvar krins.
143. Om tilbakegangen for Småbrukarlaget og opposisjonen i telemarkslaget, sjå Feiring mfl. 1988:156:140, 156, 167, 178.
144. *Ibid.*: 180f.
145. Halvorsen 2003:295ff.
146. Opdahl 1976:53. På byrjinga av 1970-talet hadde Langesundsfjordens Indremisjonsselskap om lag 300 foreiningar. Intervju med formannen, Martin Aasebø, i Porsgrunns Dagblad 16.9.1972.
147. I si edruskaps historie registrerer Nordstoga 29 vaksenfråhaldslag i 1949 og 28 barnelag i Telemark. Nordstoga 1998:35f.
148. Norby 1999:139ff.
149. Lyng var med på å utforme eit moderat alternativ i Høgre til den statsleidd reguleringspolitikken som seinare vart kalla «næringenes selvregulering». Langslet 1989:95.
150. *Ibid.*: 118ff.
151. Det var berre tre-fire fylke som her låg under Telemark i perioden 1945-1969: Oppland, Møre og Romsdal, Nord-Trøndelag, i 1961, 1965 og 1969 også Hedmark. Kjelde: Heidar 1983.
152. Nielsen 2001:282. Han vart justispolitikaren i partiet.
153. Madsen 2001:53. Sp trekte si liste i Telemark og oppmoda veljarane å stemme KrF. Som motyting trekte KrF si liste i Vestfold.
154. *Fossegrimen*, hefte 4 1961:145.
155. Ved valet i 1961 kom partiet på tredjeplass, etter Nordland og Oslo, blant fylkespartia. I 1965 kom det på førsteplass med oppslutning på 9,9 %. Det vann ikkje stortingsrepresentantar, men medverka til at Arbeidarpartiet vart redusert frå 4 til 3 mandat.
156. Dei beste resultatane til partiet 1961 i prosent: Notodden (9,8), Eidanger (9,4), Kragerø (8,9), Rauland (8,6), Gransherad (8,2), Tinn (8,1), Vinje (7,7). Vinje og Rauland vart ein kommune i 1964 og vart ved valet i 1965 den femte beste SF-kommunen i fylket.
157. «Protokoll fra styremøtet i Høyer hotell 18/10 1957», innlegg i *Telemark Arbeiderparti. Møteprotokoll 1954-59*. AaT.
158. Grimdalen 1996:233, sjå og s. 213.
159. Kommuneinndelingskomiteen av 1946 har namn etter leiaren Nicolai Schei.
160. Lov om fylkeskommuner av 1961, sett i kraft frå 1964. Kommunane skulle velje 1 representant for kvar påbyrja 6 000 medlem.
161. *Telemark fylkesting 1953*:317. Samanslåinga galdt frå 1.1.1960.
162. Hovin var den minste kommunen i fylket med eit folketal i 1950 på 670 innbyggjarar, *ibid.*: 272.
163. Kommuneinndelingskomiteens endelige tilråding om kommuneinndelingen i Telemark, 1961:41ff. Både Schei-komiteen, fylkesnemnda og fylkesmann Bergsvik gjekk inn for å slå dei fire kommunane saman til ein kommune med sentrum i Åmot.
164. Kommunane som vart borte: Sannidal og Skåtøy (til Kragerø), Hovin (til Tinn), Lårdal og Mo (til Tokke), Rauland (til Vinje), Lunde og Holla (til Nome), Heddal og Gransherad (til Notodden), Gjerpen og Solum (til Skien), Stathelle og Langesund (til Bamble), Brevik og Eidanger (til Porsgrunn).
165. Bull 1982:167, 453f.
166. EF var frå 1967 offisielt namn på det som tidlegare heitte EEC (European Economic Community).
167. NOS A 522. Nei-prosenten i Telemark 1972: 61,6.
168. Telemark Arbeiderparti. *Møteprotokoll 1967-1983, og Møteprotokoll 1972-1985*. (Årsmøteprotokoll). AaT. Jf. Vee-Haugen og Hansen 1979: 189-190. Alt på årsmøtet i 1971 var det stort fleirtal for støtteerklæring til forhandlingsopplegget til regjeringa Bratteli.
169. Rapport frå faglege tillitsmenn i Folkerørsla mot EEC i Telemark, i *Teledølen* 13. 9. 1972.
170. Gleditsch og Hellevik 1977:221.
171. Arne Haugestad var opphavleg imot at SF-politikaren Bjørnebekk vart leiar, og peika i staden på Eivind Eckbo. Opplyst av Anna Borgny Laug. Europarørsla i Telemark fekk også ein leiar frå SF: Per Morken.
172. Hellevik 1979:61.
173. Arne Vinje sitert i Sanden 2004:71.
174. Arbeiderkomiteen mot EEC og dyrtid.
175. Halvorsen 2003:393.
176. Benum 1998:28 («Det radikale oppbruddet»).
177. Etter førehandsnominering i partiavdelingane var det fleirtal for å setje Versto på førsteplassen. Men han godtok nominasjonen først etter at nominasjonsmøtet med 109 av 157 røyster gjekk inn for det same. *Telemark Arbeiderparti. Møteprotokoll 1967-1985*. Møte 3. mars 1973. AaT.
178. Gruppa i Kragerø hadde utspring i Folkerørsla, som stod sterkt i distriktet og var leidd av Håkon Finstad, tidlegare nestformann i Kragerø Ap. Sosialistisk Valforbund vart konstituert 26. mai. Oppstillinga av stortingslista skjedde før det kom sentrale retningslinjer om delingane mellom ulike grupper i valforbundet. *Møteprotokoll for Uavhengig sosialistisk gruppe, Kragerø*. AaT.
179. Arne Kielland vart vald. Han var stortingsrepresentant for Arbeidarpartiet i Sør-Trøndelag frå 1969. I 1972 melde han overgang til SF (folkerøystingsdagen 25. september). Han representerte Telemark (SV) i stortingsperioden 1973-1977.
180. Dahl 2000: 114f, 138f.
181. Arbeidarpartiet gjekk frå 48,1 % (1987) til 26,2 % i 1991.
182. Det hadde samanheng med at arbeidarene ved Tokke-anlegga, som no vart ferdigstilte, forlét området.
183. SV vart største parti ved kommunevalet i 2003, og Vinje vart vald med støtte frå Høgre, KrF, Sp og SV. DNA stilte Børre Rønningen, som kom i mindretal. Partiet kalla seg først Folkepartiet nye Venstre, men etter protestar frå Venstre skifta det namn til Det Nye Folkepartiet og i 1980 til Det Liberale Folkepartiet.
185. Ved valet i 1975 slutta vel 20 % av Bøveljarane opp om partiet. Sjå NOS B 93 Kommunestyrevalget 1979, tab 12. Det hadde nok samanheng med posisjonen Hallvard Eika hadde både i lokal- og i rikspolitikken.
186. Det gjeld stort sett alle kommune-, fylkes- og stortingsvala. Ved stortings-

- valet i 2005 gjekk partiet i Telemark tilbake til 7,8 %, i 2009 til 5,5 %. NOS Kommunevalg. NOS Fylkestingvalg. NOS Stortingsvalg.
187. Åsen 2000:448.
188. Ved valet i 1985 hadde berre seks fylke svakare oppslutning om Høgre: Hedmark, Oppland, Sogn og Fjordane, Nord-Trøndelag, Nordland og Funnmork. SSB. Stortingsvalget 1985.
189. Notaker 2012:15.
190. Sejersted 1984:418ff.
191. Berntsen 1987:406f, 432ff.
192. Grepstad 2005: tabell 8.15.
193. Nordby 2000:562. Nordstoga 1998:35.
194. Jansen var kapellan i Gjerpen, seinare i Gulset sokn. Han var stortingsrepresentant 1985–1989 og mangårig medlem av Skien bystyre.
195. Notaker 2012:18.
196. Skien Høgre sette han på topp, men han vart vraka under nominasjonen i fylkespartiet – til fordel for Eva Kise. Kjelde: samtale med Jan-Helge Jansen, jf. *Varden* 2.9.1989.
197. Raud Valallianse vart skipa som valfront for Arbeidernes Kommunistparti (marxist-lenistene) 1972. Frå 2007 tok det namnet Raudt.
198. Samarbeidet sikra ordførar frå Arbeidarpartiet og varaordførarar frå RV både etter valet i 2003 og 2007. Samtale med Morten Halvorsen 27.5. 2013.
199. www.kampdager.no/arkiv/organisering/andre/kvinnehus_porsgrunn.html Sett 13.11. 2013.
200. Vararepresentanten Ketil Skogen rykte då opp som fast representant.
201. Skeie 2007:599.
202. Forslag sett fram på årsmøtet 1982 til Telemark Arbeidarparti: Møteprotokoll 1972–1985. AaT.
203. Skeie 2007:719.
204. Nasjonalparken vart oppretta for å «verne ein del av eit særleg verdfullt høgffjellsområde på ein slik måte at landskapet med planter, dyreliv, natur- og kulturminne og kulturmiljøet elles vert bevart, samstundes som området skal kunne nyttast for landbruk, naturvenleg friluftsliv og naturoppleving, jakt og fiske og undervisning og forskning». Kjelde: <http://www.lovdatab.no/cgi-wift/ldls?doc=lf/lf/lf-19810410-4830.html>. Sett 13.11.2013.
205. Telemark fylkesting 1975. Førlegg. Tilrådingar. Vedtak: 32of. Til fylkesmannen vart det knytt ein eigen naturvernkonsulent, oppgradert som miljøvernleiar i 1984, seinare (1990) fylkesmiljøvernssjef, og utbygd med ei miljøvernavdeling.
206. Nymoene 1973:40.
207. Det grundigaste arbeidet om striden i Telemark, og som denne framstillinga dreg vekslar på, er Nymoene 1973. Sjå også Almenningen mfl. 1981:212ff, og Almenningen mfl. 2003:212f.
208. I den sentrale nemnda vart telemarkaksjonen leidd av Sigrild Straand. Johannes Østtveit representerte KrF på Stortinget frå 1965.
209. Nymoene 1973:57. Vedtaket i Notodden gjorde at også Sauherad og Hjartdal gjekk frå avventande haldningar til oppslutning om Bø.
210. Sikkert etter Nymoene: 94.
211. Fleirtalet var sett saman av heile gruppene til SP og KrF, nesten heile Venstre-gruppa (9 for, 2 mot, 2 fråverande) og om lag halve Arbeidarparti-gruppa (33 for, 32 mot, 9 fråverande). I Høgre røysta dei alle fleste for Skien (23 for Skien, 2 for Bø og 4 fråverande). Kjelde: Nymoene 1973:60.
212. Samtale med Halvor Kleppen.
213. Sjå Flo 2010:379.
214. Vest-Telemark (Tokke, Seljord, Kviteseid, Fyresdal, Nissedal) hadde eit folketap i perioden 1970–1994 på vel 2200 personar og gjekk i same perioden frå 15,5 til 12,7 % av den samla befolkninga i fylket. Det er verd å merke at Vinje i same perioden hadde ein folkevekst på 167 personar. Kjelde: NOS A 412, Oslo 1971. NOS C 307, Oslo – Kongsvinger 1996.
215. Namnet var først «Nei til EF», men vart endra til «Nei til EU» i 1994 då Den europeiske unionen vart oppretta.
216. Gunnar Sørbo (styremedlem i Porsgrunn og Omegn Faglige Samorganisasjon), Johnny Johnsen (leiar for Grenland Byggningsarbeiderforening) og Ottar Vågsether (leiar for styret for Fellesforbundet i Telemark) tok initiativet til første møte 7.2.1989 i Byggningsarbeidernes hus i Skien. Kjelde: Jon Olav Strand.
217. Bjørnebekk var formann i organisasjonen frå sommaren 1989 til vinteren 1992. Kjelde: Jon Olav Strand.
218. VTB 17.9.1994.
219. AAT-800008. Kassett XXXIV. Protokoll 3 1994. Forslaget fekk 69 stemmer, eit motforslag som råde til å stemme nei, fekk 28 stemmer. Mellom desse var 13 frå Vest-Telemark, eit fleirtal av utsendingane derifrå. Sjå VTB 26.4.1994. Kallset 2009:73.
220. NOS. Stortingsvalget 1993. Svakare resultat i dei folkerike delane av fylket drog gjennomsnittet ned – til vel 16 % – på linje om lag med landsgjennomsnittet (16,7 %).
221. Ein av dei var EU-motstandaren Sigvald Oppebøen Hansen frå Nissedal. Dei to andre var Ragnhild Barland og Bernt Hegna.
222. NOS. Kommunestyrevalget 1995. Dahl 2000:269ff.
223. Tal frå valstatistikken til SSB.
224. EØS-avtalen (1994) er ein omfattande handelsavtale og økonomisk avtale som knyter EFTA-landa (Noreg, Island og Liechtenstein) til EU.
225. Jf. Angell, Grove og Selle 2006:330ff.
226. Grønlie 2004.
227. Protokoll 4 1995. AaT.
228. www.partistotte.fylkesmannen.no/PartistotteWeb/faces/public/main.jsp Sett 13.11. 2013.
229. Styremøte 21.3. 1994. Protokoll 1 1993, AaT.
230. Flo 2010:273.
231. Bastiansen 2009:393.
232. Dei seks var: Fyresdal, Nissedal, Tokke, Kviteseid, Hjartdal og Nome. Det vart største parti i Kviteseid, Fyresdal og Tokke.
233. Ved kommunestyrevalet i 2011 fekk Venstre ei oppslutning på 37 % i Bø og vart største parti. Venstre gjorde også fleire gode val i Drangedal og Kragerø.
234. Bondepartiet/Senterpartiet samarbeidde med Høgre i denne perioden, m.a. med felleliste i stortingsvala 1949 og 1957.
235. Partiet vart først kalla «Anders Langes parti til sterk nedsettelse av skatter og avgifter». Det skifta namn til Framstegspartiet i 1976 – og Carl I. Hagen tok over som formann.
236. Larsen 2005:53ff. Nilsen 2007:21f. FrP vart i 2003 nest største partiet i Tønsberg (28,9 %) og i Porsgrunn (27,2 %), og størst i Ørsta (23 %). Kjelde: SSB. Fylkestingvalget 2003.
237. FrP var største parti ved skulevala i Telemark i 2003 (23,5 %) og nest størst ved vala i 2005, 2007, 2009 og 2011. Kjelde: www.samfunnsveven.no/skolevalg/resultat/fylke/8 Sett 13.11. 2013.
238. Telemark Arbeiderparti. *Forhandlingsprotokoll 13*, Representantskapsmøte nr. 4/2000. AaT.
239. Ibid. Ein parallell her er den store oppslutninga FrP fekk på Sunnmøre, som rett nok hadde høgare studiefrekvens, men på grunn av utflytting relativt

få med høgre utdanning. Jf. Melle 2010:163f.

240. Jon Pieter Flølo, valt etter valet i 2007 og igjen etter valet i 2011.

241. Oppslutning nasjonalt: 2,4 %, i Telemark: 2,2 %. Til jamføring oppnådde SV 3,3 %, Venstre 3,5 % og Sp 4,5 %.

DET RØDE FYLKET

1. For dette og resten av avsnittet, Berner Hansen u.å.: 5–60.
2. For alle valgresultat, se Statistisk sentralbyrå.
3. Talla varierer noe fra kilde til kilde, her etter Olstad 2009:103 og Ousland 1949:260.
4. Etter krav fra Jern- og Metallarbeiderforbundet gikk arbeidsgiverne her med på en minstelønnsavtale som jamna ut forholda i bransjen og anerkjente fagorganisasjonen og dens tillitsvalgte. Arbeiderne på si side godtok fredsplikt i en avtaleperiode på hele fire år, foruten at eierne av produksjonsmidlene hadde styringsrett i produksjonen. Et par landsomfattende avtaler fra 1905 var ikke epokegjørende på samme måte. Se Helga Aune mfl. 2007 og Berntsen 2007b og 2013.
5. Berner Hansen u.å.: 74.
6. For dette og det følgende, se Mæland 1999:16 og Berntsen og Nilsen 2012:13ff.
7. Se Edvard Bull d.e. 1976.
8. Edvard Bull d.y. 1976:103ff.
9. For dette og det følgende om Rjukan, se Helge Dahl 1983, samt Hansen u.å.: 63ff.
10. Mot Dag var en sosialistisk student- og akademikerorganisasjon som var stifta

- i 1920, og som ikke ville være med på å legge ned den militærestreiken som Arbeiderpartiet hadde gått i spissen for i 1924, men avvikla etter stortingsvalget samme år. Mot Dag nærma seg da NKP og samarbeida med det i noen år framover. I *Mot Dag* og Erling Falk ga Trygve Bull, som sjøl hadde vært med i Mot Dag, ei brei framstilling av organisasjonen.
11. Fylkespartiets protokoller, referat fra fylkesmøte på Notodden 23.1.1927, og Hansen u.å.: 130.
12. For dette og det følgende, se Bering 1985, Berntsen 1997, Berntsen 2001, og Hansen u.å.
13. Hansen u.å.: 85ff, og Bering 1985.
14. For ei nærmere framstilling, se Agøy 2011:281ff.
15. Hansen u.å.: 100 og 103ff.
16. Ap's fylkespartiprotokoller 1923–1985, referat fra årsmøte 1. pinsedag 1926.
17. Samme sted, referat fra styremøte 10.10.1926 og fylkesmøte på Notodden 23.1.1927, samt Hansen u.å.: s. 111.
18. For dette og det følgende, Bering 1985 og Bering 1989.
19. Se Thomassen 2012.
20. Se Lindrupsen 1979:38ff.
21. Berntsen og Nilsen 2012:46ff.

22. Mæland 1999, 43ff og 53ff, Johansen 1977, og Berntsen 1995, 130ff.
23. Se Pryser 1988:562, Berntsen 1987:367 og «Lund-rapporten» 1996:546ff.
24. Lindrupsen 1979:69ff.
25. For dette og det følgende, Knutsen 1974, 1977 og 1980, Halvorsen 1979 og Bolstad 2012.
26. For det følgende, se Olav Verstos memoarer og Berntsen 1991, 2003:712.
27. Samme sted. Bekrefta av Haukelid sjøl i telefonsamtale med Harald Berntsen i 1990.
28. For dette og det følgende avsnittet, se Arbeiderpartiets fylkespartiprotokoller, særlig referat fra årsmøtene 5.8.1945, 25.4.1948, 14.–15.1.1949, 10.5.1952, 28.2.1953, 8.5.1954 og 23.4.1955, og fra nominasjonsmøtene 6.8.1949 og 29.6.1957.
29. Berntsen 1998.
30. Berntsen 1998:53ff.
31. Se fylkespartiprotokollen, møte i forretningsutvalget 19.9.1961, der det også ligger en utførlig rapport fra Verpe om Kvignes opptreden i det hele.
32. Mer om dette i Johansen 1999:45ff.
33. Herder, Berge og Mæland 1996:14–59.

UNNTAKSÅR – TELEMAR I KRIG

1. Birkenes 1982:19ff.
2. Trae 1995:42.
3. Toreskaas jr. 1991:14.
4. Skeie 2007:282.
5. Trae 1995:38.
6. Birkenes 1982:22.
7. Skobba 1996:12.
8. Skeie 2007:306.
9. Det var ikke bare NS som ønsket kontroll over politiet. Se Emberland og Kott 2012 om den tyske SS-innflytelsen over det norske politiapparatet.
10. Fra Telemarkstevnet 6.–8. mars 1942. *Fritt folk* nr. 57, 7.3.1942.
11. Opheim 2013:9f.

12. Dahl 1983:265.
13. Solum Historielag, 1981:7ff.
14. Østvedt 1972:291 ff.
15. Skobba 1994:21.
16. Henriksen, Bredo (NHM 177).
17. Toreskaas 1991:60.
18. Dahl 1983:267.
19. Thorsen: 1994.
20. Ibid. 113ff.
21. Trae 1995:165.
22. Løken 1976:132.
23. Staal Eggen 2009:77 ff.
24. Staal Eggen 2009:92.
25. Skien historielag 1995:239.
26. Staal Eggen 2009:147.

27. Løken 1976:71.
28. Løken 1976:97.
29. Skobba 1996:57.
30. Fortegnelse over norske sjømenn som døde i utenriksfart 1940–1947, 1953.
31. Båten Gundersen var på, het Bollstad og tilhørte Fred Olsen-rederiet. 17 skip ble senket i dette angrepet, og mange menneskeliv gikk tapt. Bamble historielag 1983:19 f.
32. Historiekomiteen for krigstiden i Porsgrunn 1988:420f.
33. Christophersen 1990:12.
34. Skobba 1996:82.
35. Emberland og Fure 2009.

36. Lunde og Muggerud 2007.
 37. Njølstad 2012:394.
 38. Staal Eggen 2008.
 39. Gjølme Andersen 2005.
 40. Skeie 2007:371ff.
 41. Kraglund og Moland 1987:206ff.
 42. Njølstad 417.
 43. Haukelid 1965. Se også *Minne frå okkupasjonstida i Rauland*, 1995.
 44. Skobba 1996:65.
 45. Moland 2011.
46. Ofte 1984.
 47. Skobba 1996:94ff.
 48. *Varden* 30.07. og 04.08.1945.
 49. *Varden* 26.5.1945.
 50. Rjukan Arbeiderblad 30.05.1945.
 51. Lunde og Muggerud 2007.
 52. K-soldater: Kvinne-soldater, institusjon i den norske hær i Storbritannia, opprettet 1942, da tvungen verneplikt ble innført for kvinner. De ble utskrevet til kvinnekorpset, fikk militær utdanning og ble brukt i forskjellige stillinger: i sambandet, til kontor-, kantine-, transport- og verksteds-tjeneste m.m. Kilde: Store norske leksikon.
53. *Noen artikler. Rapporter og dokumenter fra Didrik (Dixe) og Gudrun Cappelens krigsopplevelser 1940–1945. Spesielt Dixes flukt med Arne Qvenild og Kristian Auberts fantastiske innsats, Nordstrand juni 2006, Didrik Cappelen.*

TRADISJON OG FORANDRING

1. Se Skobba i bind 2.
 2. Etter Leo Marx si berømte bok om teknologi og natur, *The Machine in the Garden* (1964).
 3. Bilag til *Folkehøgskolene*, februar 2013.
 4. Se brosjyre på engelsk fra «Telemark County Council», 2013.
 5. Se Solberg i bind 2.
 6. Vislie (1914) 1991:8. Sidehenvisninger til denne artikkelen står heretter i parentes i teksten.
 7. Mangset 2006:207.
 8. Nordstoga 1998:76–125, 89.
 9. Se Aslak Larsens mastergradsoppgave (2012) om debatten rundt kulturhuset «Elvespeilet».
 10. Kulturutredningen 2014, NOU 2013:4. Innledning, del III.
 11. Kulturutredningen 2014. Høringsuttalelse: 2013 (25.6.).
 12. *Ibid.*, (19.6.).
 13. *Ibid.*, (14.5.).
 14. Se Agøy i bind 2.
 15. Se Schruppf i bind 2.
 16. Culliksen 2005:127.
 17. Øverland 2000:143–144.
 18. Nelson 1987:24–51.
 19. Se Agøy, bind 2.
 20. Støylen 1988:187.
 21. Janøy 2008:18.
 22. *Ibid.*: 2008:21.
 23. Nilssen 1995:14.
 24. Nordby 2005:50.
 25. Grave 1966:10.
 26. Steane 1936:64.
 27. *Ibid.*: 1936:67.
 28. Veum 2013:55.
 29. *Indremisjonstidende*, desember 1924.
 30. *Indremisjonstidende*, september 1924.
 31. Se Austad 2010:74.
 32. Prøis 1975:62, 71.
 33. Norby 2005:44.
 34. Hodne 1999:74.
35. Zwilmeyer, 1941:107.
 36. Bispeprotokoll for Skien bispedømme, 1943, Statsarkivet i Kristiansand.
 37. Norrman 1998:203.
 38. Sitert etter Dahl 1991:47.
 39. Protokollen for Skien bispedømme.
 40. Støylen 1984:126.
 41. Protokoll for Skien bispedømme, Statsarkivet i Kristiansand. Biskop Kaare Støylen omtaler ellers Zwilmeyer som en «forsoningens mann i NS-kirken ... ensom og engstelig av natur». Støylen, 1984:150, 163.
 42. Støylen 1984:141.
 43. *Ibid.*: 139–141.
 44. Agøy 2011:592.
 45. Vraa 1936:81.
 46. *Ibid.*: 87–88.
 47. Austad 2010:72.
 48. *Ibid.*
 49. Dahl og Gangdal 1996:294.
 50. *Ibid.*: 60.
 51. *Ibid.*: 101.
 52. Se Agøy, bind 2.
 53. Diesen 1996:91.
 54. Steane 1936:15.
 55. Støylen 1984:170.
 56. Nerhus: 30.
 57. Kullerud 2007:42.
 58. Rapporten til Lystrup (1948) ligger i bispearkivet, i statsarkivet i Kristiansand.
 59. Se Lystrup 1995:112–113.
 60. Kullerud 2007:93 og 95.
 61. Se Watne 2005: særlig 30–33.
 62. Gjernes 1999:11.
 63. Se Sørensen 2011:30–32, 58–59, 70–74, 78, 116, 162–163.
 64. *Ibid.*: 76.
 65. Se Kverndokk 2008.
 66. Kolberg 169:145 og 150.
 67. Kulås 2008:16–18.
 68. Gullestad 1989:163.
69. Torp og Vikør 2003:209.
 70. Se Solberg i bind 2.
 71. Alle sitatene her er fra Aasmund O. Vinje (1859) 1993:225–228.
 72. Se *Varden*, 31.3.2012.
 73. Vislie (1914) 1991:20.
 74. Skulerud 1918:1, 5. Følgende sidehenvisninger til denne boka står i teksten.
 75. Kullerud 2007:6.
 76. Økland 1982:83.
 77. Vågslid (1958) 1983:201–202.
 78. *Ibid.*: 202.
 79. Økland 1982:78.
 80. Torp og Vikør 2003:225.
 81. Dalene 1953:94.
 82. Gvåle 1985:55.
 83. Perm fra Telemark mållag, 1994. Telemark mållags arkiv.
 84. Skjekkeland 1980:102.
 85. Lauvdal 2004:27.
 86. *Ibid.*: 38.
 87. Roksund 1997:9. Sidehenvisninger i det følgende avsnitt er til denne boka.
 88. Tora Aasland om Roksund på www.hardudetideg.no/nb/aktuelt/. Lest 20.3.2013.
 89. Gjermundsen 2006:499.
 90. *Språklig Samling*, nr. 4, 1960.
 91. *Språklig Samling*, nr. 5, 1960.
 92. *Språklig Samling*, nr. 2, 2000.
 93. Alle opplysninger i dette avsnittet er fra Telemark mållags arkiv (ringpermer), 1980–2011.
 94. Telemark mållags arkiv, 1985.
 95. Ifølge brev fra Lars Veum i Fyresdal til forfatteren (21.4.2013).
 96. Se Solberg i bind 2.
 97. Vinje (1868) 1993:309.
 98. Bye 2010:91.
 99. Solstad 1999:18.
 100. Se tittel på Leif Mæhles studie *Frå bygda til verda. Studiar i nynorsk 1900-talsdiktning*. Oslo 1967.

101. Aslaug Vaa, *Dikt i samling. Med etterord av Leif Mæhle*. Oslo 1989, 16. Alle sitat fra Vaas dikt er til denne boka og står heretter i parentes i teksten.
102. Vaa 1999:36.
103. Mæhle 2001:28.
104. Vassenden 2012:461–479.
105. Mæhle 2001:54.
106. Bildet er tatt av fotograf Johan Brun. Det preger framsida av Gyldendals jubileumbok til Tarjei Vesaas på 70-årsdagen i 1967, redigert av Edvard Beyer m fl.
107. Tarjei Vesaas, *Dikt i samling*. Oslo, 2007, 130. Alle sidehenvisninger til dikta til Vesaas dikt er til denne samlinga og står heretter i parentes i teksten.
108. Vesaas 1997:43. Kursiven her er Tarjei Vesaas' sin.
109. Vesaas 1985:241.
110. Vesaas 1997:44.
111. *Ibid.*: 49.
112. *Ibid.*: 39–40.
113. *Ibid.*: 49.
114. *Ibid.*: 45.
115. Vesaas 1985:28.
116. Vesaas 1997:48.
117. *Ibid.*: 10.
118. Vesaas 1995:297.
119. *Ibid.*: 299.
120. *Ibid.*: 162.
121. Vesaas 1985:205.
122. Vesaas 1997:214.
123. Vesaas 1995:351–352.
124. Brev fra Olav Vesaas til undertegnede, 30. okt. 1996.
125. Sandsdalen, Ingebjørg Kasin 1987:50.
126. *Ibid.*: 62.
127. *Ibid.*: 88.
128. Jordheim 1999:138.
129. Etter opplysning til undertegnede fra Sigurd Telnes, Seljord.
130. Sandsdalen, Ingebjørg Kasin 1978:37.
131. Sandsdalen 1968:60.
132. Sandsdalen 1987:72. Alle sitata fra diktet er fra sidene 72–73.
133. Herbjørnsrud 2013:27.
134. Kaste 1958:87.
135. Knutsli 1976:15.
136. Holtskog 1976:39.
137. Holtskog 1974:89–90.
138. Holtskog 1996:44, 15.
139. Alle sidetilvisningene i dette avsnittet er til *I Midtøs bakkar*.
140. Skard 1987:49–50.
141. Moren Vesaas 2007:215–216.
142. Sandsdalen, Halvor 1978:14.
143. *Ibid.*: 41.
144. Fyllingsnes 1998.
145. Høydal 1997:32.
146. Mørck 1978:41.
147. Nordby 2005:101, 102.
148. Sitat fra Haugland 1981.
149. Bringsværd 2010:4.
150. Villanger 2012:27.
151. Vold 1974:22.
152. *Ibid.*: 24–25.
153. Lie 2011:12.
154. Moe 2012:380, 386.
155. Moe 2012:559, 158.
156. Lunden 1990:26.
157. Lunden 2005:67.
158. Lunden 2000:85.
159. Hagen 1996:48.
160. Hagen 1996:47.
161. Kaja Scherven Mollereim har gode lesninger av Herbjørnsruds noveller i boka *Seks fot under*. Oslo, 2011.
162. Solstad 1999:22. Alle følgende sidehenvisninger til romanen står i teksten.
163. Solstad 2009:6. Seinere sidehenvisninger til denne romanen står i teksten.
164. Storebø 2013:3.
165. Bitustøyl 2010:20.
166. *Ibid.*: 25.
167. *Varden*, 30. juli, 2011.
168. *Varden*, 4. september, 2011.
169. «Festivalundersøkelse», Synovate Norway / NMI, august, 2008.
170. Utler 2007:27.
171. *Bluesvisa*, 1994.
172. Blues-bilag til *Telemarksavisa* 1989:10.
173. *Telemarksavisa*, 9. august, 1997.
174. Utler:71.
175. «En evaluering av Notodden Blues Festival som festivalprodukt og regional drivkraft», en rapport frå Thue og Selvaag, Fornebu Consulting, MMI, 2005.
176. *Dagbladet*, 1. mars, 1978.
177. Se klipparkivet for Teater Ibsen, oppbevart i teateret, bok 1 til 10.
178. *Vest-Telemark Blad*, 15. september, 1978.
179. *Varden*, 13. august, 1977.
180. Skeie 2007:707.
181. Ursin og Vik 1990:9.
182. Ursin og Vik 1990:43.
183. Kleppe og Hylland 2011:40.
184. Livland 1988:36.
185. Haave 2009:153.
186. Se Asprusten 2012.

TELEMARKIDRETT

1. Klausen 1996: kap. 11; sitater s. 172–173. Jf. Klausen mfl. 1995.
2. Klausen 1996:166.
3. Historien om morgedalsilden er fortalt på grunnlag av et notat fra Halvor Kleppen, samt Heiberg 1995 og Klausen mfl. 1995. Om starten på fakkelfstafetten og sitat fra Kleveland etter *Aftenposten* 28.11.1993. Se *Dagbladet* og *Varden* 20.1.1994 ang. protester.
4. Idrett og sport brukes i dag stort sett om hverandre, men har også noen spesielle betydninger. Historisk har sport i noen sammenhenger blitt assosiert med konkurranser, mens idrett også kunne betegne legemsøvelser i en videre betydning. For eksempel skrev Fridtjof Nansen: «Øv idrett men sky sport og alkens rekorder» (Goksøy 2011:58). Det er neppe formålstjenlig å trekke noe skarpt skille mellom idrett og sport her, men sport vil alltid betegne en viss grad av kappestrid/konkurranse og organisering.
5. *Aftenbladet* 10.2.1868. Sondre Norheim har fått sin biografi med Steinsholt og Høihjelle 1993.
6. Olstad 1987.
7. Framstillingen bygger på flere idretts- og skihistoriske verk, som vil framgå nedenfor. Det mest omfattende og grundigste skihistoriske arbeidet så langt er Huntford 2006.
8. Etter utvandring til USA tok de navnene Torjus og Mikkel Hemmestvedt.
9. Olstad 1987:60–61.
10. Kleppen 2006:118.
11. Amundsen 1923:21–23.
12. Stoltenberg 2008. Bomann-Larsen 1993 er inne på det samme: «Nordmarka med Holmenkollen er hovedstadens eget Telemark» (125).
13. Bomann-Larsen 1993:129.
14. Bitustøyl 2008. Se også Berg 1993. Ski med tåstropp uten bakbinding forutsatte hudsko med oppbygd forparti.
15. Huitfeldt 1896. «Telemarks-teologien» er Bomann-Larsens betegnelse. Ifølge Bomann-Larsen 1993 er Huitfeldt

- «teologen som omsetter morgedødens naturreligion i endelige dogmer» (130).
16. Loupedalen 1947. Arbeidet ble påbegynt da redaksjonen av *Skiforeningens årbok* i 1930 ønsket en artikkel om gammel skitradisjon i Morgedal.
 17. Vaage 1957 og 1979.
 18. Kritikken fikk først gjennomslag med Haarstad 1993. Til dette avsnittet er også benyttet Kleppen 1991 og 2008.
 19. Anders Haugen fikk 4. premie etter Thorleif Haug, men det ble senere konstatert at utregningen var feil. Haugen ble overrakt sin rettmessige bronsemedalje i 1974. Se *Varden* 24.11.2012.
 20. Utgangspunkt i Haarstad 1993. Uttrykket er adoptert av Gotaas 2007. Jf. Alnæs 2007:21 ff. Det var ifølge Haarstad (1993:102) Fridtjof Nansen som først skrev om Norge som «hjem og vugge» for skiløpingen; men her dreide det seg altså ikke spesielt om sporten eller konkurranseidretten.
 21. Jeg har i Olstad 1987:62 skrevet at hvis vi først skal tale om skisportens vugge, er det vel rettest å si at den sto i hovedstaden.
 22. Stoltenberg 2008:36.
 23. Stoltenberg 2008:32–33. Loupedalen (1947:36) skriver om slalåm: «Ein slaen bakke i bygdane her tyder at bakken ikkje er bratt, at han kan vera bortimot flat, og eit slatt lende er lende som hallar fint.» Se også Huntford 2006:105 og 126.
 24. Loupedalen 2008:37.
 25. Hodne 1995:169–170; jf. Rovde 1990:35.
 26. Berg 1998:12.
 27. Rovde 1986:103, 112; Rovde 1990:18–19, 35.
 28. Hodne 1995:171–172.
 29. Christensen 1978:836.
 30. Schrupf 2006:347–349.
 31. Skobba 2005:12–14 og 17.
 32. Sveinsson 1955, gjengitt i Lindhjem 2002:30.
 33. Hodne: 179–180. Sitat om tilskuere opprinnelig fra kåseri av Gunnar Sveinsson 1977.
 34. *Idrettsliv* nr. 93 1924. Goksøyr og Olstad 2002:117.
 35. Goksøyr og Olstad 2002:117.
 36. *Sport* nr. 15 1913.
 37. Skobba 2005:20.
 38. Goksøyr og Olstad 2002:112–116. Skobba 2005:40–41. Sitert fra *Sport* nr. 35 (29.8) 1912.
 39. Goksøyr og Olstad 2002:119.
 40. Haraldsen 1958:7.
 41. Skobba 2005:54–56.
 42. Goksøyr og Olstad 2002:229–230. Jf. Skobba 2005:59 om Odd-stilen som konstruksjon.
 43. Eksempler fra Hodne 1995:169 ff. og 191 ff.
 44. Skobba 2008:55–56.
 45. Se Skobba 2005:17 ff.
 46. Haraldsen 1958:27.
 47. Skeie 2007:250.
 48. Olstad 2011, detaljert om dannelsen i note 8, s. 219. Jf. Olstad 1987.
 49. Mæland 2008. Opplysninger om AIF i Telemark også i Hodne 1995 og Skobba 2005.
 50. Organisasjonsoversikt for Telemark Arbeideridrettskrets 1937 i Hodne 1995:190. Medlemstallet er satt opp mot tilsvarende tall for Norges Landsforbund for Idrett 1939 (Hodne 1995:102).
 51. Mæland 2008:9.
 52. Mæland 2008:15. Hodne 1995:188–189 om Notodden.
 53. Rovde 1990:51.
 54. Kyrkjebø 1994:50–51.
 55. Om ulike reaksjoner på idrettsstreaken i Skobba 2008. Rovde 1990 om Skarphedin. I *Telen* 12.6.1941 refereres årsmøte i Lifjöll Idrettslag; ti av fjorten medlemmer som ble valgt til ulike verv i laget, var ifølge Ingvar Skobba NS-medlemmer.
 56. Rovde 1990:69, der også sitatet ovenfor er hentet fra. Program for Lifjöll-rennet, utlånt av Ingvar Skobba, inneholder til sammen 84 deltakere i langrenn, kombinert og hopp i flere klasser. Av disse var 10 fra Lifjöll og ytterligere 10 fra andre klubber i Telemark. Rimeligvis har det vært en del forfall.
 57. Årsrapport for Telemark Idrettskrets 2010 på idrettskretsens hjemmesider.
 58. Kleppen 1986:10–12.
 59. Kleppen 1986:9.
 60. Sisjord 1997. På den annen side er telemarkskjøringen i dag i forhold til alpin skiidrett forbundet med høyere sosial status og en mer «sofistikert» fritidsstil.
 61. <http://old.playboard.no/artikkel/73> (lest 11.6.2012).
 62. Jf. Christensen 2001 om snowboard.
 63. Dahl 1988:102–103.
 64. Thommesen 1998; se ss. 24 ff. Om oppveksten.
 65. Skobba 2005:124.
 66. Skeie 2007:759–760 og 763 ff.

TELEMARKSDYRKINGEN I KUNSTEN

1. Østvedt 1942:40.
2. Rolfsen 1931:24.
3. *Dagbladet* 22.11.1924.
4. Nergaard 1983:176.
5. Kokkin 1991:34.

LITTERATURLISTE

- Aarnes, Tone: *Høgre i Telemark. Landdistrikt og byar. 1919–1927. Hovedoppgåve i historie*. Universitetet i Oslo 1980.
- Aas, N., T.D. Schweigaard, K. Kristensen og J. A. Larsen: *Kragerø Seilforening 1881–19. april–1941*. Kragerø 1941.
- Aase, Jean og Per G. Norseng: «Berg-Kragerø Museum fra fremtid til fortid». *Telemark historie* nr. 32. Telemark historielag 2011.
- Aase, Jean: «... fra den ene bryggen til den andre ... Lystgårder i Kragerø», s. 125–134 i *Telemark historie* nr. 22 2001.
- Aase, Jean: «Norges siste istid», s. 24–27 i *Fortidsvern* nr. 3 1999.
- Aasen, Inge Vidar: «Landbrukskrise i Telemark og Bø», i *Syn og Segn* 6/1974.
- Abrahamsen, Eivind og Thorleif Johansen: *Fiske og fiskeskøyter. Brevik, Eidanger, Porsgrunn og øyene. Historisk oversikt*. Brevik Historielag Årbok 2000. Brevik 2000.
- Agøy, Nils Ivar: *Kirken og arbeiderbevegelsen*. Oslo 2010.
- Almenningen, Olaf mfl.: *Målreising i 75 år – Norges Mållag 1906–1981*. Oslo 1981.
- Almenningen, Olaf mfl.: *Studentar i målstrid. Studentmållaget i Oslo 1900–2000*. Oslo 2003.
- Alnæs, Karsen: *Jeg spinner mine ski. Historien om norsk skikultur*. Oslo 2007.
- Amdam, Jørgen, Tor Selstad og Harald Vike: *Regionalpolitikens nye muligheter*. Oslo 2003.
- Amundsen, Kristian Vilhelm: *Skiløpning*. Bind 3 i bokserien *Idrætsboken*. Kristiania 1923.
- Andenæs, Tønnes (red.): *Grunnloven vår*. Oslo 1964.
- Andersen, Ketil Gjølme: *Et forsøk verd. Forsking og utvikling i Norsk Hydro gjennom 90 år*. Oslo 1997.
- Andersen, Ketil Gjølme: *Flaggskip i fremmed eie. Hydro 1905–1945*. Oslo 2005.
- Andersen, Nils Tore: «Blant barn og ungdom i 'medgangstider'. Minner fra Langesundsfjordens Indremisjonsselskap», s. 46–51 i *Telemark historie* nr. 20, 1999.
- Angell, Svein Ivar, Knut Grove og Per Selle: «Folkerørslene og frivillige organisasjoner», i Knut Helle (red.): *Vestlandets historie*. Bind 2. *Samfunn*. Bergen 2006.
- Arne, Einar: *Norsk Folkehøgskole i 100 år. 1864–1964*. Oslo 1964.
- Arntzen, Finn Arild: «Bilruten Stathelle-Kragerø 100 år», s. 62–65 i *Bamble gjennom tidene*. Årsskrift 2009 *Bamble historielag*. U. sted 2009.
- Arntzen, Finn Arild: *Fra Bamble Automobil-Aktieselskab til Ødegaardens Bilruter a.s. 1909–1994*. Skien 1994.
- Asprusten, Synne Nyhus: *Quislings gyngehest. En diskursanalyse av debatten rundt Quisling-utstillingen vist på Telemark Museum i 2007–2008*. Mastergradsoppgave. Høgskolen i Telemark. 2012.
- Aune, Helga, Jan Balstad, Toril Brekke mfl.: *Tariffavtalen som formet Norge. Verkstedsoverenskomsten 100 år*. Oslo 2007.
- Austad, Torleiv: «Bedehus og lågkyrkjelege rørsler» s. 62–78 i *Olav Mosdøl* (red.), *Kviteseid gamle kyrkje 750 år*, Kviteseid 2010.
- Bakka, Dag jr., Basberg, Bjørn L. og Stig Tenold: *Ibølger. Vestfold og Telemark Rederiforening 1909–2009*. U. sted 2009.
- Bakka, Dag jr.: «Tredampere», s. 35–98 i *Skipet* nr. 9 /1 og s. 116–123 i *Skipet* nr. 9/2 1983.
- Bakken, Olav T.: *Lårdalssoga*, Lårdal 1978.
- Bamble gjennom tidene*. Årsskrift *Bamble historielag* 1988– (fortsettelse av Årsskrift *Bamble historielag* 1980–1988).
- Bamble historielag: Krigsseilerne*. Stathelle 1983.
- Bangen, O.: *Vegviser for Kragerø og distriktet*. Kragerø 1945.
- Bastiansen, Henrik G.: «Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge frå senit til fall 1945–2000». *Pressehistoriske skrifter* nr. 11 2009.
- Benum, Edgeir: «Overflod og fremtidsfrykt 1970–», i Knut Helle (red.): *Aschehougs Norges Historie Bind 12*. Oslo 1998.
- Berg, Karin: *Hopp, jenter – hopp! Historien om Johanne Kolstad og Hilda Braskerud – et annerledes skieventyr*. Oslo 1998.
- Berg, Karin: *Ski i Norge*. Oslo 1993.
- Bergane, Jon Helge: *Drangedal kommune og den økonomiske krise i mellomkrigstida*, hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1984.
- Berggreen, Brit: «Det tradisjonelle Bygde-Norge og arbeidsdelingen mellom kvinner og menn under 1800-tallets kulturskifte», s. 87–106 i *Dugnad. Tidsskrift for etnologi* nr. 2/3 1982.
- Bergh, Trond: *Storhetstid (1945–1965). Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bind 5. Oslo 1987.
- Bergsgard, Nils Asle, Karl Gunnar Sanda og Halvard Vike: *Den regionale stat og kommunene i Telemark. Resultater fra en brukundersøkelse*. Rapport nr. 122. Telemarksforskning Bø 1997.
- Bering, Bjørn: «'SUKP' – hva er det? Et 60-årsminne og et kapittel i Skiens politiske historie», i *Telemark historie*, nr. 10, 1989.
- Bering, Bjørn: *Radikale telemarkinger i «Det røde amt»*, i LOs Distriktskontor i Telemark (utg.) 1999.
- Bering, Bjørn: *Radikalisering og splittelse. «Den nye retning» i arbeiderbevegelsen i Skien 1911–1929*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1985.
- Berntsen, Harald og Nilsen, Tom: *Porselensarbeidernes fagforening 1912–2012*. Porsgrunn 2012.
- Berntsen, Harald: *100 år med Folkets Hus*. Oslo 1987.
- Berntsen, Harald: «...enighet gjør sterk». *Drammen faglige samorganisasjon 1897–1997*. Drammen 1997.
- Berntsen, Harald: *Det lange friminuttet. Et essay om ungdom i 1960-åra*, Oslo 1998.
- Berntsen, Harald: *Ut. Fra en oppvekst i forrige århundre*. Oslo 2001.
- Berntsen, Harald: *Imalstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879–1952*. Oslo 1991, 2003.
- Berntsen, Harald: *Staurberaren. Per Borten*. Oslo 2007a.
- Berntsen, Harald: *Tilbake til start?* Oslo 2007b, 2013 (som e-bok).
- Berntsen, Harald: «Noen hovedtrekk av fagorganisasjonens historie i Telemark», i *Telemark historie*, nr. 22, 2001.
- Beyer, Edvard et al. (red.): *Tarjei Vesaas 1897–20. august–1967*. Oslo 1967.
- Birkenes, Jon mfl. (red.): *Okkupasjonsårene i Porsgrunn 1940 til 1945*. Porsgrunn 1988.
- Birkenes, Jon: *Milorg i D 17 (Nedre Telemark) 1940–45*. Skien 1982.
- Bispeprotokollene fra 1920 til 1960. Agder og Telemark bispedømme. For Skien bispedømme 1942–1945. Statsarkivet i Kristiansand.
- Bitustøyl, Kjell. *Fy fela for ein festival. 20 år med Telemarkfestivalen*. Bø 2010.
- Bitustøyl, Kjell: «Samane og skikunsten», s. 47–53 i *Telemark historie* 2008.
- Bjaadal, Knut, Liv Blørstad, Knut Lie og Ingunn Tovslid: *Minne frå Fyresdal 1940–1945*. Bø 1995.
- Bjerke, Thor og Finn Holom: *Banedata 2004*. Oslo/Hamar 2004.
- Bjorå, Erik og Svein Robberstad: *Landbruket i Vest-Telemarkregionen*. 1968. *Produksjonsgrunnlag og fremtidsutsikter*. Norsk Landbruksøkonomisk Institutt.

- Bjørgum, Jorunn: *Norsk Kjemisk Industriarbeiderforbund gjennom 50 år. 1923–1973*. Drammen 1973.
- Bjørklund, Jarle Georg og Bård Kolltveit (1989): «Norsk sjøfart iid 20. århundre», s. 126–311 i Brit Berggreen, Arne Emil Christensen og Bård Kolltveit (red.): *Norsk sjøfart Bind 2*. Oslo 1989.
- Bjørklund, Tor og Bernt Hagtvet: *Høgrebølgen – epokeskifte i norsk politikk?* Oslo 1981.
- Bjørnhaug, Inger og Terje Halvorsen: *LOs historie. Medlemsmakt og samfunnsansvar*. Bind 2. 1935–1969. Oslo 2009.
- Bjørnson, Øyvind: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. 2. På klassekampens grunn. (1900–1920). Oslo 1990.
- Bjørnstad, B.: «Skoleforhold i Solum under okkupasjonen s. 7–51» i *Solum historielag. Årsskrift* 1981.
- Blain, Bodil Bjerkvik: *Melting Markets. «The Rise and Decline of the Anglo-Norwegian Ice Trade, 1850–1920.» Working Papers of the Global Economic History Network 20/06*. 2006.
- Blindheim, Svein: *Offiser i krig og fred*. Oslo 1981.
- Bohlin, Kjell: *Langesundfjordens kommunale kraftselskap gjennom 50 år*. Brevik 1964.
- Bolstad, Even: *Herøya kaller... Historien om en norsk arbeidskonflikt*. Fordypningsoppgave i historie, Universitetet i Oslo 2012.
- Bomann-Larsen, Tor: *Den evige sne. En skihistorie om Norge*. Oslo 1993.
- Borchsenius, J. (red.): *Norges handel, sjøfart og industri i tekst og bilder*. Bratsberg amt. Kristiania 1913–1914.
- Bratrein, Håvard Dahl: «Kystkulturogkyst-samfunn», s. 9–20 i *Kystkultur. NKKMs fagseminar 1992*. Oslo 1993.
- Bratsberg amtstings forhandlinger (utvalde årsmeldingar i perioden 1906–1920).
- Brattekås, Sigrunn Lie, Bjørn Kleppo: *Den moderne knivmakars far*. Porsgrunn 2007.
- Brenden, Åsmund, Arne Kielland, Claus Krag, Anders M. Nyberg og Bente Pedersen (red.): *Telemark distriktshøgskole 10 år. Jubileumsskrift*. Bø 1980.
- Brevik historielag: *Båter bygd og levert av Trosvik Verksted og litt fra verkstedets virksomhet 1916–1986*. Brevik 1998.
- Bringsværd, Tor Åge: «Min by», s. 4 i Eivind Blikstad (red.), *Skiensboka*. Skien 2010.
- Brynsrud, Kjell Ivar: *Stø kurs i storm og stille*. Aktieselskapet Borgestad 1904–2004. Skien 2004.
- Bråten, Mona og Eivind Falkum: *Omstillingshistorier i norsk arbeidsliv*. (Fafos rådsprogram 2006–2008). Oslo: 2007.
- Bull, Edvard d.y.: *Norgeshistorien etter 1945*. Oslo 1982.
- Bull, Edvard d.e.: «Arbeiderbevegelsens stilling i de tre nordiske land 1914–1920», trykt på ny i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, 1976.
- Bull, Edvard d.y.: *Trønderne i norsk arbeiderbevegelse før 1914*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1939. (Trykt på ny i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2 1976).
- Bull, Edvard (red.): *Arbeidsfolk forteller fra papirindustrien*. Oslo 1953.
- Bull, Edvard (red.): *Arbeidsfolk forteller fra sagbruk og høvleri*. Oslo 1953.
- Bull, Trygve: *Erling Falk og Møt Dag*. Oslo 1955.
- Bye, Arild: *Kristofer Uppdal. Ein mot alle*. Oslo 2010.
- Bø, Olav: *Norsk skitradisjon*. Oslo 1966.
- Christensen, Olav: *Absolutt snowboard; kampen mot kjedsomheten*. Oslo 2001.
- Christensen, Terje: *Gjerpen bygds historie. Bygdehistorie bind II fra omkring 1700 til 1964*. Skien 1978.
- Christophersen, Egil: «Tysk sikkerhets- og etterretningsvirksomhet i Telemark og Vestfold under krigen», s. 7–16 i *Telemark historie* nr. 11, 1990.
- Dahl, Hans Fredrik et al.: *Den norske nasjonalsosialismen*. Oslo 1983.
- Dahl, Hans Fredrik: «Norsk politikk 1940–45. Kontinuitet eller brudd», i H. Fr. Dahl (red.): *Krigen i Norge*. Oslo 1974.
- Dahl, Hans Fredrik: *Øuisling – En fører blir til*. Oslo 1991.
- Dahl, Helge: «En ny lærerutdanning. Fra Statens Sløyd- og Tegnelærerskole 1938 til Formingslærerskolen 1977», i Knut Jordheim: *Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Kongsberg 1988.
- Dahl, Helge: *Rjukan*. Bind 1. *Fram til 1920*. Tinn 1983.
- Dahl, Helge: *Rjukan*. Bind 2. *Fra 1920 til 1980*. Tinn 1984.
- Dahl, Helge: *Rjukan*. Bind 3. *Fra 1980 til 2000*. Tinn 2000.
- Dahl, Tor Edvin og Jon Gangdal: *Aage Samuelsen. Ildvitnet, Gjøglere, Mennesket*. Oslo 1996.
- Dahl, Tor Edvin: «Aage Samuelsen og den rette streken» s. 52–59 i *Telemark historie*, nr. 20, 1999.
- Dahle, Halvor Ansgar, Leif Arild Sanden, Asbjørn Tveit og Kjell Åsen: *Nissedal bygdesoge. Kultursoga 1900–1999*. Skien 2000.
- Dalene, Halvor: *Lydverket i Solumsmålet*. Norsk målførearkiv. Oslo 1953.
- Dannevig, Hartvig og Jo van der Eynden: *Skagerrakfiskernes historie*. Oslo 1986.
- Darefjeld, Carl: «Samferdsel over isen», s. 34–37 i *Historieglimt* 1979.
- Diesens, Ingulf: *Av bare nåde*. Hovet 1996.
- Dyrvik, Ståle mfl.: *Norsk økonomisk historie 1500–1970*. Bind 1. 1500–1850. Bergen – Oslo – Tromsø 1979.
- Eidanger kommune: *Festskrift for Eidanger i anledning formannskapslovens 100 års jubileum den 14. januar 1937*. Porsgrunn 1937.
- Emberland, Terje og Fure, Jorunn Sem: *Jakten på Germania. Fra Nordensvermeri til SS-arkeologi*. Oslo 2009.
- Emberland, Terje og Kott, Matthew: *Himmels Norge. Nordmenn i det storgermanske prosjekt*. Oslo 2013.
- Engelstad, Fredrik, Per Selle og Øyvind Østerud: *Makten og demokratiet. En sluttbok fra makt- og demokratiutredningen*. Oslo 2004.
- Eynden, Jo van der: *Fra fisker til forbruker. Skagerakfisk S/L gjennom 50 år*. Kristiansand 1997.
- Feiring, Trond, Olav Rovde og Sigvart Tøsse: *Lat oss rydja og byggja oss grender. Den norske småbrukaren 1913–1988*. Oslo 1988.
- Figenbaum, Peder, Koren, Elisabeth S., Tore L. Nilsen og Per G. Norseng (2009): *Verdens fraktemenn. Fortellinger om kyst-Norge*. Hefte 5. Bergen 2009.
- Finsrud, Henrik Dons og Jarle Hildrum: *På vei mot ny region? Evaluering av regionforsøket i Buskerud, Telemark og Vestfold*. Arbeidsforskningsinstituttet Oslo 2006.
- Finstad, Else Bjørg og Håkon Finstad: «Stanges – et gammelt småbruk, nå populært friområde i Kragerø», s. 7–17 i *Historieglimt* 1994.
- Finstad, Håkon (red.): *Jomfruland*. Kragerø 1991.
- Finstad, Håkon: «Frisk seilas på fjorden i forrige århundre. Om Midtjordskjærregattaen 1874», u. pagina i *Kragerø Sparebanks årsskrift 1981*. Kragerø 1981.
- Finstad, Håkon: «Kappseilassen ved Jomfruland 1873», s. 40–54 i *Historieglimt* 1988.
- Finstad, Håkon: «Kappseilassen ved Jomfruland 1873», s. 57–69 i *Telemark historie* nr. 22 2001.
- Finstad, Håkon: *Der kommer ferja. Kragerø Fjordbåtselskap 1896–1996*. Kragerø 1996.
- Finstad, Håkon: *Koggen – veteranen og flaggskipet i Kragerøs seilerflåte*. Kragerø 1981.
- Fischer, Lewis R. og Helge W. Nordvik: «The Evolution of the Norwegian Export Ports, 1850–1910», s. 11–55 i Lars U. Scholl og Johns Edwards (red.): *The North Sea. Resource and Sea Way. Proceedings of the North Sea History Conference Aberdeen 1993*. Aberdeen 1996.
- Fiskeridirektoratet: *Fiskehandel og propaganda. Innstilling fra en av Fiskeridirektoratet i november 1932 opnevnt komite til utredning av spørsmålet om propaganda for økning av det innenlandske fiskeforbruk*. Oslo 1933.
- Fixdal, Kjell: «Kommunikasjonene» i Johs. Sætherskar (red.): *Telemark fylkesleksikon i serien Det norske næringsliv*. Bergen 1949.
- Fjellheim, Bjørn: «Kystkultur og kystnæring i endring», s. 17–27 i Arnljot Løseth og Per

- Sæther (red.): *Kystkultur. Særpreget og mangfold*. Volda 1992.
- Flo, Idar (red.): *Norske aviser frå A til Å*, bd. 4 i Hans Fredrik Dahl (red.): *Norsk presses historie 1–4 (1660–2010)*. Oslo 2010.
- Flor, Harald og Kjartan Fløgstad: *Gunnar Torvund*. Oslo 1988.
- Fløgstad, Kjartan: *Arbeidets lys. Tungindustrien i Sauda gjennom 75 år*. Oslo 1990.
- Fløgstad, Kjartan: *Tyrannosaurus Text*. Oslo 2003.
- «Folkehøgskolene», bilag i *Aftenposten*, 16. februar 2013.
- Forr, Gudleiv, Per Egil Hegge og Olav Njølstad: *Mellom plikt og lyst. Norske statsministre 1873–2010*. Oslo 2010.
- Fortegnelse over norske sjømenn som døde i utenriksfart 1940–1945. Industri-, Håndverk- og Skipsdepartementet, Sjøfartsavdelingen, Oslo 1953.
- Foss, Joar: *Direktoratet for proviantering og rasjonalisering under den tyske okkupasjonen. En studie i motstandsvirksomhet innen sentraladministrasjonen*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1981.
- Fosstveit, Gunnar mfl.: *Telemark ungdomslag gjennom 50 år. 1895–1945*. Skien 1946.
- FoU-strategi for Telemark 2013–2016. Telemark fylkeskommune.
- Frøland, Kåre: *Krise og kamp. Bygdfolkets Krisehjelp. En kriseorganisasjon i norsk mellomkrigspolitikk*. Oslo 1962.
- Fuglum, Per: *Brennevinsforbudet i Norge*. Trondheim 1995.
- Fuglum, Per: «Gunnar Knudsen og arbeiderne», i Fuglum, P. og J. Simensen (red.): *Historie nedenfra. Festskrift til Edvard Bull på 70-årsdagen*. Oslo 1984.
- Furre, Berge: *Vårt hundreår. Norsk historie 1905–1990*. Oslo 1991.
- Fylkeskommunen: *Fylkesplanmelding 1992*.
- Fylkeskommunen: *Strategisk næringsplan for Telemark 1993*.
- Fylkesmannen: *Fylkesplan for Telemark 1990–1993*.
- Fylkesmannen: *Tilstandsrapport 2005–2011*.
- Fyllingsnes, Ottar: «Ingebjørg Mælandsmo. Mellom to stolar». *Dag og Tid*, nr. 16, 16. april 1998.
- Gamlekaas, Knut: *Ytre Vinje arbeidarlag gjennom 70 år*. Vinje 1978.
- Gardåsen, Tor Kjetil og Jørgen Haave: *Ferieliv i Kragerø*. Skien 2012.
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Isblokkar viktig eksportvare. Isbruk i grenlandsfjordane 1835–1962», s. 124–135 i *Årbok for Telemark 2004*.
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Museets første oppbyggingstid 1909–1920» s. 35–51 i *Hundre år på Brekke*. Skien 2009.
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Sol, sommer og funkis», s. 122–124 i *Telemark historie* nr. 22 2001.
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Sommervillaer og sommerliv ved Eidangerfjorden», s. 107–140 i Per Stian Bjørnø Kjendal (red.): *Ått og annet. Jubileumbok ved Grenland Ættehistorielags 30 års jubileum*. Porsgrunn: 2003 (b).
- Gardåsen, Tor Kjetil: «Vis meg din hytte, og jeg skal si deg hvem du er. Om hytter og hyttebygging for store og små i grenlandsområdet», s. 20–23 i *Fortidsvern* nr. 3 1999.
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Kystguiden Skagerrakkysten*. Skien 2003 (a).
- Gardåsen, Tor Kjetil: *Skagerakkysten – en kulturhistorie i bilder*. Skien 1988.
- Garstad, Rolf: «Den siste ferjeturen Brevik-Stathelle», s. 50–54 i *Bamble gjennom tidene 2012*.
- Gasche, Malte: «Norge og prosjektet Germanische Wissenschaftseinsatz» i Emberland, Terje og Fure, Jorunn Sem: *Jakten på Germania. Fra Nordensvermeri til SS-arkeologi*. Oslo 2009.
- Gjengedal, Arvid: «Politisk strid om privat og offentlig lærerutdanning» i K. Jordheim: *Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Kongsberg 1988.
- Gjermundsen, Arne Johan (red.): «Armær og bein». *Sport og idrett i Holla gjennom mer enn 100 år*. Ulefoss 1982.
- Gjermundsen, Arne Johan: *Hollamålet i Nedre Telemark. Ord og uttrykk*. Porsgrunn 2006.
- Gjernes, Liv Mildrid et al.: *Framtida er underveis. Liv Mildrid Gjernes på Norsk folkemuseum*. Katalog. Norsk folkemuseum. Oslo 1999.
- Gjølme Andersen, Ketil: *Flaggskip i fremmed eie*. Bind 1 i *Hydros historie*. Oslo 2005.
- Gleditch, Nils Petter og Ottar Hellevik: *Kampen om EF*. Oslo 1977.
- Goksøyr, Matti og Finn Olstad: *Fotball! Norges Fotballforbund 100 år*. Oslo 2002.
- Goksøyr, Matti: *Idrett for alle. Norges Idrettsforbund 150 år, 1861–2011*. Oslo 2011.
- Gotaas, Thor: *Først i løypa. Historien om langrenn i Norge*. Oslo 2007.
- Graubard, Stephen (red.): *Norden – the passion for equality*. Oslo 1996.
- Grave, Jørgen: *I fedrenes spor: Langesundsfjordens indremisjonsselskap gjennom 100 år*. Skien 1966.
- Greiner jr., Willy: *A/S Skafså kraftverk. Skafså-utbyggingens historie*. Oslo 1956.
- Grepstad, Ottar: *Nynorsk faktabok*. Oslo 2005.
- Crimdalen, Olav: *Mo bygddebok. Kultursoga*. Bind II. Skien 1996.
- Grimsrud, Bjarne: *Fra lensherre til fylkesrådmann. Bratsberg amtskommune, Telemark fylkeskommune 1660–1988*. Ulefoss 1997.
- Grønlie, Tore: «Velferdskommune og utjevningssstat. 1945–1970», s. 199–281, i Næss,
- Hans Eyvind et al. *Folkestyre i by og bygd*. Oslo 1987.
- Grønlie, Tore: «Fra velferdskommune til velferdsstat – hundre års velferdsstat fra lokalisme til statsdominans», i *Historisk tidsskrift*. Bind 83, nr. 4 2004.
- Grønnerød, Einar: «Framkomst og transport i skjærgården vinterstid. En øyværings erindringer om slitsomme dager over is og i tungt føre», s. 7–21 i *Historieglimt 2009*.
- Grønnerød, Einar: «Kragerø Meieri», s. 81–103 i *Historieglimt 2005*.
- Gullestad, Marianne: *Kultur og hverdagsliv*. Oslo 1989.
- Gulliksen, Øyvind T.: «Jon Norstogs bibliotek», s. 125–145 i Orm Øverland (red.), *Norwegian-American Essays 2004*. Oslo 2005.
- Gvåle, Gudrun Hovde: *Hått sie du? Målføra i Hjartdal, Sauland og Tuddal*. Notodden 1985.
- Günther, K.F. Hans: *Rassenkunde des deutschen Volkes*. München 1928.
- Gøthesen, Gøthe: *Med is og plank i Nordsjøfart*. Oslo 1986.
- Haakonsen, Ronald, Ragnar Olsen, Aksel Østensen og Ingvald Grimersen. *Vi er fri! Skien i krigsårene 1940–45*. Skien 1995.
- Haaland, Anders og Arstein Svihus: *Kyst- og havlandet. Kyst-Norge i et historisk perspektiv. Fortellinger om kyst-Norge*, hefte 1. Bergen 2009.
- Haarstad, Kjell: *Skisportens oppkomst i Norge*. Trondheim 1993.
- Haave, Jørgen: «En barndom får form» s. 151–157 i *Hundre år på Brekke*. Skien 2009.
- Habermas, Jürgen: *Borgerlig offentlighet: dens fremvekst og forfall. En undersøkelse omkring et av det borgerlige samfunns grunnbegreper*. Oslo 1971.
- Hagelund, Astrid: «Skjærgårdsfolk i gamle dager», s. 46–59 i *Historieglimt 2003*
- Hagen, Alf van der. «Beredskapsdiktning». En samtale med Hans Herbjørnsrud, s. 40–75 i *Dialoger II*. Oslo 1996.
- Hallesby, J.: *Øst-Telemarks Brukseierforening gjennom 50 år. 1903–1953*. Oslo 1956.
- Hals, Harald: *Eidanger bygdehistorie*. Bind 2. *Eidangers historie fra omkring 1845 til 1964*. Porsgrunn 1968.
- Halvorsen, Jack: «Dagligliv i Urene», s. 98–109 i *Historieglimt 2003*.
- Halvorsen, Jack: *Fisker- og seilerlegendene Harald og Leif Postmyr*. Kragerø 2005.
- Halvorsen, Leif Førli: *Hardt le. Fra seilportens historie i Grenland*. Bind 1–3. Brevik 2005.
- Halvorsen, Terje: *NKPs venstrebevegelse og Herøya-aksjonen 1948*, i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2 1979.
- Halvorsen, Terje: *Partiets salt. AUFs historie*. Oslo 2003.
- Halvorsen, Tormod: *Ulefoss og omegn arbeiderforening 1890–1986. En kort beretning*. Ulefoss 1986.

- Hammer, Jens Marius: *Grønt og hvitt i 90 år. Sportsklubben Snøgg's jubileumbok 1905–1995*. Notodden 1995.
- Hansen, Berner: *Avis må til! En oversikt over aviser i Telemark fra 1830–1970*. Skien 1970.
- Hansen, Berner: *På vei oppover. En oversikt over utviklingen til arbeiderbevegelsen i Telemark*. Rjukan 1954.
- Hansen, Henry Hågen og Halvor Tveraaen: *Telemarkskysten – vår levende kyst*. Stathelle 1990.
- Hansen, Jens Christian: *Notodden*, Notodden 1963.
- Haraldsen, Gunnar: *Jeja. Hodespiller nr. 1*. Oslo 1958.
- Harvey, David: *The Condition of Postmodernity*, Malden, Massachusetts og Oxford 1990.
- Haugland, Alf: *Det er vi som er skyld i inflasjonen*. Oslo 1981.
- Haukelid, Knut: *Kampen om tungtvannet*. Oslo 1953 (1983).
- Haukelien, Heidi mfl: *Frihet til likeverd. Lihetsverdier, lokal tilpasing og ansvarsfordeling* (Rapport nr. 281). Bø i Telemark 2010.
- Haukelien, Heidi, Halvard Vike og Runar Bakken: *Kompetanse og faglig infrastruktur i helse- og omsorgstjenestene: evaluering av prosjektet Etter- og videreutdanning i kommunehelsetjenesten (EVUK)*. Rapport nr. 252. Telemarksforsking Bø 2009.
- Haukelien, Heidi: «Nettverk og forpliktelser i velferdsstaten», s. 63–90 i Bringslid, Mary Bente (red.). *Bygdeutviklingas paradoks*. Oslo 2010.
- Heiberg, Gerhard: *Et eventyr blir til. Veien til Lillehammer*. Oslo 1995.
- Heidar, Knut: *Norske politiske fakta 1884–1982*. Oslo 1983.
- Helge Dahl: *Rjukan I–II*. Kragerø 1983.
- Helland, Amund: *Topografisk-statistisk beskrivelse over Bratsberg Amt*. Bind 1–2. *Norges land og folk topografisk beskrevet VIII*. Kristiania 1900
- Hellevik, Atle: *Det ansvarlige opprør. AIK og EF-motstanden i Arbeiderpartiet*. Oslo 1979.
- Hem, Per E.: *Megleren. Paal Berg 1873–1968*. Oslo 2012.
- Henneseid, Stian: *Bø Ungdomslag 100 år 1893–1993*. Bø 1993.
- Henriksen, Bredo: *Privatarkiv nr. 177, deponert ved Norsk Hjemmefrontmuseum*. Oslo.
- Henriksen, Erling: «Barne- og ungdomsminner fra Oksekastet», s. 34–74 i *Historieglimt 2006* og s. 94–108 i *Historieglimt 2007*.
- Henriksveen, Henrik (red.): *Olav Versto. Husmannsguten som blei stortingsmann og Riddar av fyrste klasse av Sankt Olavs Orden*. Rauland 2004.
- Henriksveen, Hermann, Birger Kjellingveit og Solveig Loftsgarden: *Minne fra okkupasjonstida i Rauland*, Rauland 1995.
- Herbjørnsrud, Hans: «Olav Kaste». *Dag og Tid*, 28. juni 2013.
- Herbjørnsrud, Hans: *Samlede noveller*. Oslo 2003.
- Herder, Arvid, Øyolf Berge og Helge Mæland: *Med hundre på nakken. Porsgrunn og Omegns Stuerforening 100 år 1996*. Porsgrunn 1996.
- Historieglimt*. Årsskrift for Kragerø og Skåtøy Historielag. Kragerø 1979.
- Historiekomiteen for krigstiden i Porsgrunn: *Okkupasjonsårene i Porsgrunn 1940 til 1945*, Porsgrunn 1988.
- Hjeltnes, Guri: *Norge i krig*. Bind 5. *Hverdagsliv*. Oslo 1986.
- Hodne, Ørnulf: *Kirke og fritid. En studie i norsk mellomkrigs-kultur*. Oslo 1993.
- Hodne, Ørnulf: *Fedreland og fritid. En mellomkrigsstudie i Noregs ungdomslag*. Oslo 1995.
- Hodne, Ørnulf: *Idrett og fritid. En mellomkrigsstudie i norsk idrettskultur*. Oslo 1995.
- Hodne, Ørnulf: «Kirke og fritid i lokalkulturen. Døme fra Seljord, Vinje og Notodden», s. 73–83 i *Telemark historie nr. 20*, 1999.
- Holand, Johan E. (red.): *Telemark*. Oslo 1975.
- Holand, Johan E.: *Ingen dag uten en linje. Boken om Einar Østvedt*. Skien 1998.
- Holmer, Dag Wilhelm: *Yara – årene og menneskene*. Porsgrunn 2005.
- Holta, O.H.: *Hitterdalsboken. Gaarde og Slegter*. Notodden 1927.
- Holtskog, Liv: *Det lova landet*. Oslo 1974.
- Holtskog, Liv: *Før vatn flør*. Oslo 1976.
- Holtskog, Liv: *Ein dikters heimland. Dikt i utval*. Oslo 1996.
- Hopstock, Carsten: *Gamle lystgårder ved Kragerø, Sørlandsbyen i Telemark, ca. 1750–1850*. Upublisert hovedfagsoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo 1953 (a).
- Hopstock, Carsten: «Litt om de gamle lystgårdene i Sannidal og Skåtøy», s. 94–105 i *Sannidal og Skåtøy bygdebok*. Bind 3. Kragerø 1953 (b).
- Hopstock, Carsten: «Gamle lystgårder ved Kragerø», s. 145–180 i *Foreningen til norske fortidsminners bevaring Årbok 1955*. Oslo 1956.
- Hopstock, Carsten: *Lystgården Tåtøy og patrisierliv i Kragerø*. Kragerø 2010.
- Hovinbøle, Jan (red.): *Herøya – sånn begynte're*. Porsgrunn 2002.
- <http://www.learnersdictionary.com/definition/quisling>. Lest 30.10. 2013.
- <http://www.telemark.no/Vaare-tjenester/Folkhelsetilbud>. Uim9xGI4XIU
- Huitfeldt, Fritz: *Lærebog i Skiløpning*. Kristiania 1896.
- Hundstad, Dag: «A 'Norwegian Riviera' in the making: the development of coastal tourism and recreation in southern Norway in the interwar period», s. 109–128 i *Journal of Tourism History* vol. 3/2 2011.
- Huntford, Roland: *To planker og en lidenskap. Skiløpingens historie*. Oslo 2006.
- Hvalen, Håvard: *Frå storkarar til arbeidarbønder. Historisk-litterære perspektiv på landbruket i Telemark 1800–1935*. (Udatert manus hos O.R.).
- Hveding, Øistein: *Landbrukets gjeldskrise i mellomkrigstiden*. Oslo 1982.
- Høidal, Oddvar: *Quisling. En studie i landssvik*. Oslo 1988.
- Høiland, Rolv: *Per Røed – den ukjente sabotør*. Oslo 1998.
- Høydal, Aslaug: *Under hengjebjørki*. Vinterbro 1997.
- Høydal, Hallgrim: «'Fra tømmerstokk til silkeskrud'. Kunstsilkefabrikken A/S – ein kvinnearbeidsplass», i LOs Distriktskontor (utg.) 1999.
- Indremisjonstidene 1920–1950*. Skien.
- Ingier, Fredrik Samuel: *Rapport om arbeidet for fremme av ferskfiskeeksporten pr. kjølevogn til kontinentet i tiden 3/10.30–17/4.31*. Oslo 1931.
- Innstilling fra undersøkelseskomitejonen av 1945. V. Fylkesmennene og nyordningen av kommunene 1940. Oslo 1946.
- Innstilling II frå Komuneinndelingskomiteen 1952.
- Isachsen, Fridtjov: «Setesdal, Telemark, Numesdal, Hallingdal» i Werner Weren-skiold (red.): *Norge vårt land*. Bind 2. Oslo 1937.
- Jacobsen, Georg: *Noget om konstruktiv form i billedkunst*. København 1965.
- Janøy, Jostein: *Tabernaklet i Skien. 100 år i pinsens tegn*. Skien 2008.
- Jensen, Arnfinn: «Skåtøy Vel – stiftet 1960», s. 104–11 i *Historieglimt 2011*.
- Jensen, Inger: «Kvinner i Kyst-Norge», s. 28–39 i Arnljot Løseth og Per Sæther (red.): *Kystkultur. Særpreget og mangfold*. Volda 1992.
- Jensen, Inger: «Museene og kystkulturen. Tar museene ansvar?», s. 21–25 i *Kystkultur. NK-KMs fagseminar 1992*. Oslo 1993.
- Jensen, Jens Jacob: «Glimt fra terneseilermiljøet i Kragerø i 1950-årene», s. 6–33 i *Historieglimt 2006*.
- Jensen, Reidar: «Glimt fra Korset i gamle dager», s. 109–135 i *Historieglimt 2004*.
- Johannessen, Finn Erhard, Atle Rønning og Pål Thonstad Sandvik: *Nasjonal kontroll og Industriell fornyelse. Hydro 1975–1977*, Oslo 2005.
- Johansen, Tor Are: *Krafttak. Kjemisk Forbund 1973–1998*. Oslo 1999.
- Johnsen, Rolf G.: «Hellesund Kassefabrikk», s. 30–36 i *Historieglimt 2004*.
- Jordheim, Knut (red.): *Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Notodden 1988.
- Jordheim, Knut: «Ingebjørg til Sillejord og hennes bidrag til Norsk Salmebok» s. 137–146 i *Telemark historie 1999*.
- Kaasa, Erlend: *Thunder Road*. Oslo 2011.

- Kaasa, Lars: «Gjermund N. Grivi» i *Årbok for Telemark 1961*. Skien 1961.
- Kaldal, Ingar: «Foreiningar av arbeidslause i mellomkrigstida», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie 1/1983*.
- Kant, Immanuel: *Kritikk av dømmekraften*. Oslo 1995.
- Karnø, Morten Søndergaard: «The Rise and Fall of the North European Mackerel Fisheries in the Nineteenth Century», s. 115–132 i *International Journal of Maritime History* vol. 22/1 2008.
- Kaste, Olav: *Iotta. Dikt*. Oslo 1958.
- Kittilsen, Ingolf: *Trekk fra skogens og treforedlingens historie i Norge*. Oslo 1938.
- Kittilsen, Ingolf: *Trekk fra Union-konsernets datterselskapers historie*. Manus. Oslo 1953.
- Kittilsen, Ingolf: *Union Co. En norsk storbedrifts historie*. Bind 1. Manus. Oslo 1952.
- Kivle, Tor: «Karbidfabrikken på Stilnestangen», s. 35–47 i *Historieglimt 2012*.
- Kjeldstadli, Knut: «Finnes faktisk en radikal Telemark-tradisjon?», s. 70–87 i *Telemark historie* nr. 25. Skien 2004.
- Kjeldstadli, Knut: «Svensker i Telemark i 1905», i *Telemark historie* nr. 26/2005.
- Kjeldstadli, Knut: «Å komme, å bli, å bygge. Industrifolket og industristedene», i Erik Fossåskaret og Frode Storås (red.): *Ferrolfket ved fjorden*, Bergen 1999.
- Kjeldstadli, Knut: *Et splittet samfunn 1905–1935. Aschehougs Norgeshistorie. Bind 10*. Oslo 1992.
- Kjeldstadli, Sverre: *Rjukan. Et moderne eventyr om industri- og bondesamfunn*. Oslo 1943.
- Kjeldstadli, Knut: *Mine fire besteforeldre*. Oslo 2010.
- Kjær, Jens O.: *Andelslakteriet i Telemark 75 år*. Skien 1991.
- Klausen, Arne Martin mfl.: *Fakkelstafetten – en olympisk ouverture*. Oslo 1995.
- Klausen, Arne Martin: *Lillehammer-OL og olympismen. Et moderne rituale og en flertydig ideologi*. Oslo 1996.
- Klepp, Asbjørn: «Hva er kystkultur?», s. 7–16 i Arnljot Løseth og Per Sæther (red.): *Kystkultur. Særpreg og mangfold*. Volda 1992.
- Kleppe, Bård og Ole Marius Hylland: *Det lille i det store. Gjennomgang av organiseringen ved Telemark Museum*. Bø i Telemark 2011.
- Kleppen, Halvor: «Organisert skiløping i Telemark før Norges Skiforbund», s. 41–46 i *Telemark historie* nr. 29, 2008.
- Kleppen, Halvor: «Sondre og Telemark – viktigere enn me trur?», s. 9–28 i *Årbok for Telemark 1991*.
- Kleppen, Halvor: «Striden om Telemark – eit skiminne», s. 118–125 i *Telemark historie* nr. 26, 2006.
- Kleppen, Halvor: *På Telemarkski. Nystil i gamle spor*. Oslo 1986.
- Kløvstad, Jan (red.): *Ungdomslaget. Noregs ungdomslag 1896–1996*. Oslo 1995.
- Knutsen, Jan Atle, Jo van der Eynden og Øivind Berg: *Hummer. Tvedestrand 2009*
- Knutsen, Paul: «Gjensyn med NKP og den opposisjonelle reformismen», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 1 1980.
- Knutsen, Paul: *Stabilisering og kamp. Herøya Arbeiderforenings aksjon for kortere arbeidstid i 1948*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1974.
- Knutsen, Paul: «Statsbærende og opposisjonell reformisme», i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* nr. 2 1977.
- Knutsli, Gudrun Brauti: *Tonar i ord*. Oslo 1976.
- Kokkin, Jan: «Telemark i norsk malerkunst», s. 30–35 i *Telemarks historie* nr. 12. Skien 1991.
- Kokkvold, Arne: *Av og for det arbeidende folk. Streifi arbeiderbevegelsens historie. Utgitt i samband med Arbeidernes Opplysningsforbunds 50-års jubileum*. Oslo 1981.
- Kolbenstvedt, Njaal L.: *En kort historisk oversikt over vannkraftens utnyttelse i Norge*. Hallesby 1956.
- Kolberg, Kåre: «Ny musikk i en endret verden» s. 128–158 i Kjell Bækkelund (red.), *Kunst eller kaos?* Oslo: 1969.
- Kolltveit, Bård: «Kyst-postruten og andre passasjeruter mellom Oslo og Bergen», s. 75–115 i *Norsk Sjøfartsmuseum Årsberetning og regnskap 1971*. Oslo 1972.
- Kommuneinndelingskomiteens endelige tilråding om kommuneinndelingen i Telemark. Oslo 1961.
- Krabberød, Rollef Ø.: «Fiskerinæringen i Langesundsdistriktet», s. 58–69 i *Bamble gjennom tidene 1996*.
- Krafft, Erik Johan: «Fiskehandlerne på Bosebodskjæret», s. 119–140 i *Historieglimt 2003*.
- Krag, Claus: «Da Bratsberg amt ble Telemark fylke», i *Telemark historie* nr. 6, 1985.
- Kragerø Seilforening: *Kragerø Seilforening 1881–1981*. Kragerø 1981.
- Kraglund, Ivar og Moland, Arnfinn: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp*. Bind 6. Hjemmefront. Oslo 1987.
- Kraugerud, Ragnhild: *Fremtidens bibliotek – med Notodden bibliotek inn i Jernverket Bok- og blueshus. En visjonsreise*. Notodden 2001.
- Kristensen, Nils Olaf, Bjørn Moen og Nils Fredrik Skau: *Storms første 100 år. Idretten og folka som var med*. Skien 2002.
- Kullerud, Dag: *Mellom alter og atelier. Om kunstnerpresten Sigmund Lystrup*. Oslo 2007.
- Kullerud, Erik. *Skien kirke 1894–1994*. Byminner 25, Skien: Skien menighetsråd 1994.
- Kulturutredningen 2014*, Høringsuttalelser. Kulturdepartementet, regjeringen.no (fra Telemark fylkeskommune, 14.5.2013; fra Grenland Friteater/ Porsgrunn Inter-
- nasjonale teaterfestival, 25.6.2013; fra Sauherad kommune, 19.6.2013).
- Kulturutredningen 2014*, NOU 2013:4. Kulturdepartementet, regjeringen.no.
- Kulås, Guri: «Samtidsdisjonans». Portretterintervju med Helge Iberg. *Klassekampen*, 20. sept., 2008.
- Kverndokk, Gisle: *Tradisjon og fornyelse. Henrik Ødegaards musikk*. Oslo 2008.
- Kyllingstad, Jon R.: *Kortskaller og langskaller. Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket*. Oslo 2004.
- Kyrkjebø, Gudmund: *Tele-idretten gjennom tidene. Telemark Idrettskrets 1919–1994*, 75 år. Skien 1994.
- Køhler, Kai Arvid: «Litt om frakteskuter og fraktemenn på slutten av de hvite seils dager», s. 87–98 i *Historieglimt 1982*.
- Køhler, Kai Arvid: *Lokalbåtene på Telemarkskysten*. Skien 1988.
- Lande, Marit: «'Syndere i sommersol' – Kystens badekultur», s. 95–104 i *Kystkultur. Rapport fra NMMKs fagseminar 1992*. Oslo 1993.
- Langlo, Håkon Rogne: *Fra borgerskole til skole for alle. Et bidrag til Kragerø videregående skoles forhistorie og historie*. Kragerø 2007.
- Langslet, Lars Roar: *John Lyng. Samarbeidets arktitekt*. Oslo 1989.
- Langstrøm, Rolf, Hartwig W. Dannevig, Jo van der Eynden og Toralf Møller Hansen: *Kystruta Oslo-Bergen*. U. sted 1981.
- Larsen, Aslak: *Elvespeilet. Den kulturfaglige, økonomiske og politiske debatten rundt etableringen av et kulturhus i Porsgrunn*. Mastergradsoppgave, HiT. Bø 2012.
- Larsen, Karianne: *En politisk kamelot? En studie av Fremskrittspartiet ved kommune- og fylkestingsvalget 2003*, Masteroppgave i statsvitenskap. Universitetet i Oslo 2005.
- Larsen, Rolf Wilman: *Ferskfiskens historie: omsetning av norsk ferskfisk gjennom 100 år*. Ålesund 1987.
- Larsen, Tor Lunde: «Du skjønne're når du se're.». Om uformell kunnskap på fabrikkdørken. En studie fra Hydro Porsgrunns magnesiumfabrikk», *TMV skriftserie* nr. 6. 1994.
- Larsen, Tord: «Bønder i byen – på jakt etter den norske konfigurasjonen», s. 15–45 i Klausen, Arne Martin (red.). *Den norske væremåten. Antropologisk søkelys på norsk kultur*. Oslo 1984.
- Lauvdal, Magnhild: *Førdsalsmåli*. Porsgrunn 2004.
- Leine, Marton: *Mellom hverdag og visjon. Fra ungdomsskole til folkehøgskole 1893–1993*. Drammen 1993.
- Lepperød, Trond, Roger Hardy og Einar Hødnebo: *Diagara. Porsgrunnsbåtene og verkstedet på Vestsida*. Larvik 2006.

- Lia, Per: «Gumø isbruk», s. 129–135 i *Historieglimt* 2010.
- Lie, Arvid Torgeir: *Mot det ærlege lyset: Ordspela-rens skygge*. Oslo 2011.
- Lie, Einar: *Oljerikdommer og internasjonal ekspansjon. Hydro 1977–2005*. Oslo 2005.
- Liestøl, Sverre: *Holla*. Nome 1975.
- Lindhjem, Peder: *Seljordidretten gjennom tidene*. Seljord 2002.
- Lindrupsen, Øivind: *Med Herøya Arbeiderforening i kamp og samarbeid fra 1929 til 1979*. Porsgrunn 1979.
- Lindrupsen, Øivind: *Fra harde til gode år. Porsgrunn Arbeiderparti 75 år. Jubileumsberetning*. Porsgrunn 1978.
- Livland, Håkon: «Museumspioneren Rikard Berge», *Telemark historie*, nr. 9, 1988, 36. Dette er et spesialnummer om Rikard Berge, 7–80.
- LOs Distriktskontor i Telemark (utg.): *Glimt fra arbeiderbevegelsens historie i Telemark*. LO 100 år, Skien 1999.
- Loupedalen, Torjus: *Skisportens vogge*. Oslo 1947.
- Lov om Folkeskolen på Landet, Kra. 1890.
- Lunde, Gunnar: *Bø-soga i Telemark Kultursoga*. Bø 1972.
- Lunde, Halvard og Morten Mugerud: *Russerne i Valebø*, Skien 2007.
- Lunde, Ove: «Glimt fra arbeiderbevegelsens historie i Telemark», i LOs Distriktskontor i Telemark (utg.) 1999c.
- Lunde, Ove: «Arbeiderboliger på Åmdals Verk», i LOs Distriktskontor i Telemark (utg.) 1999.
- Lunde, Ove: «Fløterkonflikten i Bandakkanalen i 1920-åra», i LOs Distriktskontor i Telemark (utg.) 1999b.
- Lunde, Ove: «Av omlag 150 medlemmer i ungdomslaget var 149 arbeidsløse. Intervju med Anne Melfald (1918–1987)», i *Glimt fra arbeiderbevegelsens historie i Telemark*. LO 100 år 1899–1999. Skien 1999.
- Lunden, Eldrid: *Flokken og skuggen*. Oslo 2005.
- Lunden, Eldrid: *Noen må ha vore her før*. Oslo 1990.
- Lunden, Eldrid: *Til stades (tekstar om erindring og gløymse)*. Oslo 2000.
- Lund-Tangen, Jac: *Fra Langesunds historie*, Brevik 1977.
- Lund-Tangen, Jac: *Langesund realskole gjennom 50 år*. Langesund 1967.
- Lystrup, Sigmund: «Kunstnarar i Olav Åsteson's fotefar», s. 104–122 i *Telemark historie* 1995.
- Lystrup, Sigmund: *Oversyn over tilstanden i kyrkjelydane i Vinje*. Bisparkivet 1948. Agder bispedømme, Statsarkivet i Kristiansand.
- Löfgren, Orvar: *On Holiday. A History of Vacationing*. Berkeley-Los Angeles-London 1999.
- Løken, Roar: *Militær motstand i D.16–19440–1945*. Hovedoppgave i historie våren 1976. Universitetet i Oslo.
- Madsen, Roar: *Motstrams. Senterpartiets historie 1959–2000*. Oslo 2001.
- Mangset, Per: *Kulturliv og forvaltning. Innføring i kulturpolitikk*. Oslo (1992) 2006.
- Markussen, Alf Eng: «Barndom på Rauane», s. 34–50 i *Historieglimt* 2008.
- Marx, Leo: *The Machine in the Garden*, Oxford (1964) 1974.
- Maurseth, Per: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge 3. Gjennom kriser til makt (1920–1935)*. Oslo 1987.
- Melfald, Anne: «Av om lag 150 medlemmer i ungdomslaget var 149 arbeidsløse». Intervju ved Ove Lunde, i LOs Distriktskontor (utg.) 1999.
- Melle, Oddbjørn Magne: «FrP-suksessen på Sunnmøre. Frå 'Jesus, Ivar Aasen og rektor Kristvik' til Carl I Hagen og Siv Jensen? Ein valgeografisk mikrostudie», i *Heimen*, nr. 2 2010.
- Midttun, Jørund: *Telemark tømmermåling gjennom 25 år 1919–1954*. Skien 1954.
- Minne frå okkupasjonstida i Rauland. Rauland Historielag. Årsskrift 1994–1995.
- Mjaaland, Terjei: *Distriktsutbygging i Telemark. En analyse av Distriktenes utbyggingsfonds støttetil-delinger*. Diplomoppgave ved Bedriftsøkonomisk institutt. Oslo 1984.
- Mjeldheim, Leiv: *Den gylne mellomvegen. Tema frå Venstres historie 1905–1940*. Bergen 2006.
- Mjeldheim, Leiv: *Folkerørsla som vart parti: Venstre frå 1880-åra til 1905*. Oslo 1984.
- Mjeldheim, Leiv: *Parti og rørsle. Ein studie av Venstre i landkrinsane 1906–1918*. Bergen 1978.
- Moe, Karin: *Skrifter*. Oslo 2012.
- Mollerein, Kaja Scherven: *Seks fot under. Et essay om Hans Herbjørnsrudds forfatterskap*. Oslo 2011.
- Monsen, Carl Fredrik: «Båtane med trenavna skaffa vårs levebrødet. Streiftog gjennom Rederiaktieselskapet Kragerøs femtiårige virke», s. 48–79 i *Historieglimt* 1998.
- Mostue, Alf: «Enighet gjør stærk». *Fra de første fagforeninger til Hydro-arbeidernes Forening 1906–1981*. Notodden 1981.
- Mostue, Alf: *Slik var hverdagen. Arbeidsfolk forteller fra husmannskår, anleggstid og kriseår*. Oslo 1988.
- Myklebust, Jan Petter og Bernt Hagtvedt: «Regional Contrasts in the Membership Base of the Nasjonal Samling», i Stein Ugelvik Larsen et al.: *Who were the Fascists: Social roots of the European Fascists*. Oslo 1980.
- Myren, Kjell: *Gjeldstrykk og skattetrykk. Den statlige politikk overfor kommunene i tiden 1920–1936*. Oslo 1977.
- Mæhle, Leif: «Fann eg dei stigar...» *Vandringar i Aslaug Vaas diktning*. Oslo 2001.
- Mæhle, Leif: *Frå bygda til verda. Studiar i nynorsk 1900-talsdiktning*. Oslo 1967.
- Mæland, Helge: «En blodigle er vakrere enn en streikebryter.» *Samorganisasjonens historie i Porsgrunn og omegn*. Skien 1999.
- Mæland, Helge: «Arbeidernes Idrettsforbund i Telemark», s. 9–24 i *Telemark historie* nr. 29, 2008.
- Mæland, Helge: *Idrettslaget Hauken gjennom 75 år, 1917–1992. En utkantklubb i Grenland*. Brevik 1992.
- Mæland, Helge: *Lys og liv. Porsgrunn videregående skoles historie*. Skien 2013.
- Mørck, Sidseel: *Stumtjenere*. Oslo 1978.
- Nagel, Anne-Hilde (red.): *Velferdskommunen. Kommunenes rolle i utviklingen av velferdsstaten*. Bergen 1991.
- Nelson, Marion J.: «American Woodcarvers from Telemark», s. 24–51 i *Telemark historie* 1987.
- Nelvik, Odd J.: *Holta i fire generasjoner*. U. sted 2013.
- Nenseth, Anders: «Aanensens båtbyggeri», s. 71–75 i *Bamble gjennom tidene* 1989.
- Nerbøvik, Jostein: *Bondevenner og andre uvener: ein studie frå Telemark*. Oslo 1979.
- Nerbøvik, Jostein: *Bønder i kamp. Bygdefolkets krisehjelp 1925–35*. Oslo.
- Nerhus, Hans: *Eventyret Anne Grimdalen*. Oslo 1960.
- Nesland, Anna: *Bygdemålet i Drangedal*. Kragerø 1976.
- Nielsen, May Brith Ohman: *Bondekamp om markedsrett. Senterpartiets historie 1920–1959*. Oslo 2001.
- Nietzsche, Friedrich: *Tragediens fødsel*. Oslo 1993.
- Nilsen, Håvard: «Det nye folkepartiet», i Nilsen og Smedshaug (red.): *Folkepartiet?*, Oslo 2007.
- Nilsen, N.O.: «Kragerøs første bussjåfør», s. 106–117 i *Historieglimt* 2009.
- Nilsen, Nils Øivind: «Fiske fra Buvollen i Trosbyfjorden fra 1932 til 1976», s. 100–120 i *Bamble gjennom tidene. Jubileumsskrift 2008*. Bamble Historielag. Brevik 2008.
- Nilsen, Tom: *Canada-feber. Utvandring fra Rjukan 1923–1927*. Rjukan 1995.
- Nilsen, Tom: *En skole for alle. De videregående skole- ne på Rjukan gjennom 90 år*. Rjukan 2004.
- Nilsen, Tom: *Mellom barken og veden. Industrifunksjonærene på Rjukan gjennom 90 år*. Rjukan 2004.
- Nilsen, Tore: «Langesunds Mek. Verksted», s. 110–116 i *Bamble gjennom tidene* 1999.
- Nilssen, Birgit Holskar: «Ulefoss bedehus 60 år» s. 14–16 i *Holla-minner*. Ulefoss 1995.
- Njølstad, Olav: *Professor Tronstads krig 9. april 1940–11. mars 1945*. Oslo 2012.

- Norby, Truls E.: *Varden frå fjord til fjell gjennom 125 år. Avishistorie i Telemark frå 1874 til 1999*. Porsgrunn 1999.
- Nordby, Guro: *Ungdomstid i Notodden*. Magistergradsavhandling i etnologi. Universitetet i Oslo 1992.
- Nordby, Guro: *Drangedal 1900–2000. Utvikling og kulturhistorie*. Drangedal 2005.
- Nordby, Trond: *Venstre og samlingspolitikken 1906–1908: en studie i partioppløsning og gjenreisning*. Oslo 1983.
- Nordstoga, Torvald: *Sol gjeng upp – Sol gjeng ned. Trekk frå edruskapsarbeidet i Telemark*. Strømmen 1998.
- Normann, Sture og Gunnar Aasbø: *Bamble kommune i mellomkrigstida*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1986.
- Norrman, Ragnar: *Quislingkyrkan. Nasjonal Samlings kyrkopolitik 1940–1945*. Skellefteå 1998.
- Norseng, Per G. (2012): «The Last Ice Age», u. pagina i *Public Service Review Europe* 24 (digital edition). Newcastle-upon-Tyne 1.10. 2012
- Norseng, Per G.: «Fjordfisket i Indre Oslofjord. En introduksjon til et forsømt forskningsfelt», s. 104–125 i Bjørn Petter Finstad mfl. (red.): «... en af Landets betydeligste Næringsveie». *Rapport fra et fiskerihistorisk seminar ved Norges Fiskerimuseum i Bergen 2.–3. november 1998*. Tromsø 2000.
- Norsk Salmebok. Oslo 1985.
- NOS Bratsberg Amt. Beretning om den økonomiske tilstand i femaaret 1911–1915. Kristiania 1920.
- NOS Kommunevalgene, SSB (Utvalde år).
- NOS. Norges offisielle statistikk. Serie I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, A, B, C, D. Christiania 1828 – Oslo-Kongsvinger 2010.
- NOS Stortingsvalgene, SSB (Utvalde år).
- Notaker, Hallvard: *Høyres historie 1975–2005. Opprør og moderasjon*. Oslo 2012.
- Notodden menighetsråd: *Helg og hverdag i Notodden under okkupasjonen 1940–1945*. Spesialnummer av Notodden Menighetsråd. 1995.
- NOU 1996: 9. Grønne skatter – en politikk for bedre miljø og høy sysselsetting. Finansdepartementet. Oslo: Finansdepartementet.
- NOU 2011: 3: Kompetansearbeidsplasser – drivkraft for hele landet. Kommunal- og regionaldepartementet.
- Nymoen, Magne Arvid: *Distriktshøgskolelokaliseringen i Telemark og «Aksjonsnemnda for distriktshøgskoler»*. En studie i interessegruppedeltakelse. Hovedoppgave i statsvitenskap. Universitetet i Oslo 1973.
- Næss, Hans Eyvind, Edgar Hovland, Tore Grønlie, Harald Baldersheim og Rolf Danielsen: *Folkestyre i by og bygd*. Norske kommuner gjennom 150 år. Oslo 1987.
- Nøkleby, Berit: *Norge i krig. Fremmedåk og frihetskamp 1940–1945*. Bind 2. *Nyordning*. Oslo 1985.
- Odner, Knut: «Norsk makt, likhet og moral. Eksempler fra Hedmarken», 149–160 i *Norsk antropologisk tidsskrift*, nr. 2 1996.
- Ofte, Jon H. *Me ville vera med. Ei reise gjennom dei fem krigsåri slik ho kunne taka seg ut for sume*. Bø 1984.
- Økkenhaug, Sverre: «Kragerøfolk tar bilen i bruk», s. 112–143 i *Historieglimt* 2006.
- Olsen, Kristian Anker: *Norsk Hydro gjennom 50 år. Et eventyr fra virkelighetens verden*. Oslo 1955.
- Olsen, Mads (2008): «Kragerøbanen». *Historieglimt* 2008: 159–176.
- Olsen, Mads: «Issjau i Kragerø-distriktet», s. 14–35 i *Historieglimt* 1981.
- Olsnes, Aanund: «Ustyrelege Telemark», s. 87–98 i *Telemark historie* nr. 25. Skien 2004.
- Olsnes, Aanund: *Kviteseid bygdesoge III. Kultursoga frå dei eldste tider til kring 1820*. Kviteseid 1987.
- Olstad, Finn: *Forsvar, sport, klassekamp 1861–1939*. Bind 2 i bokserien *Norsk idretts historie*. Oslo 1987.
- Olstad, Finn: *Med knyttet neve. LOs historie 1899–1935*. Oslo 2009.
- Olstad, Finn: «Under røde faner. Om arbeideridrett og politisk idrettsestetikk», s. 205–221 i *Arbeideridrett* 2011.
- Opdahl, Inger Lavik: *Kristelig Folkeparti blir landsparti*. Hovedoppgave. Universitetet i Bergen 1976.
- Opheim, Knut og Guttorm Bjørgum Opheim: *Lunde og Telemark årsskiftet 1943/44–1945*, bd. 6 i serien Meir frå bygda. Lunde sogelag 2013.
- Otterstad, Anne Steina: *Politiske alternativer i en krisetid. Stortingsvalget i 1933 i Telemarks landdistrikter og tilslutningen til Nasjonal Samling-bygdefolket*. Hovedoppgave. Universitetet I Oslo 1977.
- Ouren, Tore (1981): «The Norwegian Ice Trade», s. 31–40 i D.V. Proctor (red.) *Ice Carrying at Sea*. The proceedings of a symposium held at the National Maritime Museum on 8 September 1979. *Maritime Monographs and Reports* No. 49.
- Ousland, Gunnar: *Fagorganisasjonen i Norge*. Bind 1. Oslo 1949.
- Overn, O.M.: *En bok om Telemark fylke og dets byer*. Oslo 1930
- Papakostas, Apostolis: «Why is there no Clientelism in Scandinavia? A comparison of the Swedish and Greek sequences of development», s. 31–54, i Piattoni, Simona (red.). *Clientelism, interests, and democratic representation. The European experience in historical and comparative perspective*. Cambridge 2001.
- Pedersen, Einar: *Kragerø sjøfartshistorie fra 1850*. Oslo 1933.
- Politikerarkiv 1905–40. NSD. Polsys. Data om det politiske system.
- Politikerarkiv 1945–d.d. NSD. Polsys. Data om det politiske system.
- Pryser, Tore: *Klassen og nasjonen (1935–1946)*. Bind 4 av *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Oslo 1988.
- Prøis, Arne: «Porsgrunn – toleransens hovedstad i Norge?», s 62–78 i *Årbok for Agder Bispedømme*, Kristiansand 1975.
- Quislings forsvarstale: <http://virksommeord.uib.no/taler?id=5621> Lest 30.10 2013.
- Reusch, Marianne (2012 b): «Strandloven – finnes ikke», u. pagina på <http://allemannsretten.no/?s=strandloven> (lest 15.12. 2013)
- Reusch, Marianne (2013): Personlig meddelelse pr. e-post til forf. 12.8.2013.
- Reusch, Marianne: «Maritimt friluftsliv – Allemannsretten til sjøs?», s. 27–48 i *Årbok Norsk Maritimt Museum 2010*. Oslo 2011
- Reusch, Marianne: *Allemannsretten. Friluftslivets rettsgrunnlag*. U. sted 2012 (a).
- Rian, Øystein: «Motstanden mot fremmed herredømme. Telemarkingene slik historien skapte dem», s. 29–47 i *Telemark historie* nr. 25. Skien 2004.
- Rian, Øystein: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*. Oslo 1997.
- Rise, Geir: Personlig meddelelse om Lange-sund Bad pr. e-post til forf. 15.3.2013.
- Roald, Knut Halvard: *Mjølk som våpen. Aksjonsrørsla i norsk jordbruk 1945–47*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1977.
- Roksund, Leif K.: *Skiensdialekten i omriss*. Porsgrunn 1997.
- Rolfsen, Alf: *Thorvald Erichsen*. Oslo 1931.
- Rovde, Olav (red.): *Bø-idretten gjennom hundre år. Idrettslaget Skarphedin 1891–1991*. Bø i Telemark 1990.
- Rovde, Olav: «Fylkesskule – ein gløymd skule?», i *Årbok for norsk utdanningshistorie*. Bergen 2009.
- Rovde, Olav: «Idrettsliv og idrettsorganisering på bygdene. Skarphedin 1891–ca. 1914», s. 94–116 i *Årbok for Telemark* 1986.
- Rovde, Olav: «Telemark som fråhaldsregion», s. 33–47 i *Telemark Historie* 2013.
- Rui, Odd Vidar: *Folkeopplysning og kulturpolitisk strid i Telemark*. Viggo Ullmann og Telemark Folkehøgskule 1878–1892. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 1999.
- Rødevand, Øyvind: *Nordmenn på flyttefot. Studier over den geografiske mobilitet innen Norges befolkning i vårt århundre*. Oslo 1959.
- Rønning, Finn: *Vandring i Langesund*. Lange-sund 1997

- Samuelsen, Aage: *Levende kristendom – Død religion*. Oslo 1984.
- Samuelsen, Finn: *Mjølk og organisering i sør. En historikk om meierier og mjølkesentraler i Agder og Telemark*. Kristiansand 1994.
- Sandberg, Inger: «Stråholmen. Drama – hverdag – idyll», s. 38–54 i *Historieglimt 1979*.
- Sandberg, J.: *Trekk fra elektrisitetsforsyningens utvikling*. Bind 1. Oslo 1951.
- Sanden, Gunnar: *Vest-Telemark boki*. Ulefoss 2004.
- Sandsdalen, Halvor J.: *Kom sol på alle mine berg*. Oslo 1978.
- Sandsdalen, Ingebjørg Kasin: *I songens måned*. Oslo 1966.
- Sandsdalen, Ingebjørg Kasin: *Attom di strand*. Oslo 1968.
- Sandsdalen, Ingebjørg Kasin: *Laterna magica*. Oslo 1973.
- Sandsdalen, Ingebjørg Kasin: *Mellom levande*. Oslo 1978.
- Sandsdalen, Ingebjørg Kasin: *Aldrande jord*. Oslo 1987.
- Sannidal og Skåtøy bygdebok. Bind 3. Kragerø 1953.
- Schilbred, Cornelius Severin: *Brevik gjennom tidene*. Bind 1. Brevik 1946.
- Schilbred, Cornelius Severin: *Brevik gjennom tidene*. Bind 2. Brevik 1974.
- Schlanbusch, Henrik: *Med stål og sveiseflamme. Historien om Tangen Verft i Kragerø*. Kragerø 1998.
- Schreiner, Johan: *Norsk skipsfart under krig og høykonjunktur 1914–1920*. Oslo 1963.
- Schrumpf, Ellen: *Byen ved elva*. Porsgrunn 1840–1920. Porsgrunns historie. Bind 2. Porsgrunn 2006.
- Schrumpf, Ellen: «Om opprettelsen av Kvindernes Læseforening i 1898 og annen lokal kvinneorganisering», s. 31–43 i *Telemark historie* nr. 5, 1984.
- Scott, James: *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance*. New Haven 1985.
- Seierstad, Dag: *Skiens historie*. Bind 2. Skien 1958.
- Seim, Tone: *Kragerø-dialekten*. Kragerø 1981.
- Seip, Hans Kristian: *Skogen i Telemark*. Skien 1957.
- Sejersted, Francis: *Høyres historie 3. Opposisjon og posisjon 1945–1981*. Oslo 1984.
- Sejersted, Francis: *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre*. Oslo 2005.
- Sem, Gunnar (red.): *Bamble gjennom tidene*. Årsskrift 1990. Bamble Historielag. Stathelle 1990.
- Sem, Gunnar: *Stathelle*. Bind 2. Stathelle 1974.
- Sisjord, Mari-Kristin: «Downhill og Telemark Skiing as Part of Young People's Lifestyle», s. 604–609 i E. Müller mfl. (red.): *Science and Skiing*. London 1997.
- Skard, Sigmund: «Halldis Moren Vessas åtti år», s. 47–55 i Leif Mæhle, red. *Halldis Moren Vesaas. Festskrift til 80-årsdagen 18 november 1987*. Oslo 1987.
- Skaug, Tore: *Heia Førdsdal! Fyresdal-idretten gjennom 100 år*. Fyresdal 1998.
- Skeie, Jon: *Storindustriens havneby*. Porsgrunn 1920–2000. Porsgrunns historie. Bind 3. Porsgrunn 2007.
- Skien historielag: *Vi er fri! Skien i krigsårene 1940–45*. Skien 1995.
- Skienfjordens Polytekniske forening: *Skienfjordens Polytekniske Forening 50 år 1899–1949*. Skien 1949.
- Skjekkeland, Martin. *Bø-målet i går og i dag*. Bø. Telemark Distrikthøgskole. Skrifter 56. 1980.
- Skjold, Dag Ove: *Statens kraft 1947–1965. For velferd og industri*. Oslo 2006.
- Skjold, Jostein Arne: *Reorganiseringa og reaktiviseringa av Venstre 1945–1946*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen 1976.
- Skobba, Ingvar: *Heimefront, nasjonal samling og svartebørs. Okkupasjonssoger fra Bø 1940–45*. Bø 1994.
- Skobba, Ingvar: «Lokal nazifisering av idrettslag i Telemark – fire eksempel», s. 54–61 i *Telemark historie* nr. 29, 2008.
- Skobba, Ingvar: *Krigen i Telemark 1940–1945. Likvideringer og sabotasje – kommunister og Milorg*. Bø 1996.
- Skobba, Ingvar: «Nasjonal Samling i Porsgrunn 1933–1945», s. 31–43 i *Telemark historie* nr. 11 – 1990.
- Skobba, Ingvar: *Telemark-Fotball! Telemark Fotballrets 100 år, 1905–2005*. Bø 2005.
- Skulerud, Olai: *Telemaalet i umriss*. Kristiania 1918.
- Smith, Sverre Berg: «Skibsbyggeriet fra de ældste tider og indtil vore dager», s. 18–330 og I-XXXV i *Den norske sjøfarts historie fra de ældste tider til vore dage*. Bind 3, 1ste halvbind. Oslo 1927.
- Solberg, Olav og Bernt Bærem Svendsen (red.): *Buskerud og Telemark i nær fortid*. Oslo 1983.
- Solbu, Ivar: «Halvor Bunkholt» i *Menighetsbladet Helsing* nr. 7, Sauherad 2000.
- Soleim, Marianne Neerland: *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering*. Dr.art.-avhandling. Institutt for historie. Universitetet i Tromsø 2004.
- Solhaug, Trygve: *De norske fiskeriers historie 1815–1880*. Bind 2. Bergen–Oslo–Tromsø 1976.
- Solheim, Torkjell: *Minne fra Nissedal under krigen 1940–1945*. Nissedal 1988.
- Solheim, Torkjell: «Tvangsthogst i Nissedal utført av russiske krigsfanger», s. 51–72 i *Minne fra Nissedal under krigen 1940–1945*. Nissedal kulturstyre 1988.
- Solstad, Dag: *17. roman*. Oslo 2009.
- Solstad, Dag: T. Singer. Oslo 1999.
- Språklig Samling*, 1960–1990.
- SSB (Arbeidsmarkedsstatistikk).
- SSB (Kostra).
- SSB. Statistikkbanken.
- Staal Eggen, Kjell: *Skammen*. Porsgrunn 2008.
- Staal Eggen, Kjell: *Kampen*. Porsgrunn 2009.
- Stamland, Ragnhild: *Bjørkøya. En gang et lite samfunn*. Brevik 2004.
- Stamland, Ragnhild: *Håøya. Historien om en øy på grensen mellom Telemark og Vestfold*. Brevik 2002.
- Stamland, Ragnhild: *Siktesøya*. Brevik 2013.
- Stamland, Ragnhild: *Øyene i havgapet: Stokkøya, Store Arøya og Lille Arøya*. Brevik 2010.
- Statistisk sentralbyrå (SSB): *Statistisk årbok*, årg. 1 Kristiania 1880 – årg. 131 Oslo-Kongsvinger 2013.
- Statistisk årbok for Norge 1938, Oslo 1939.
- Steane, John G.: *Fra indremisjonsarbeid i Telemark. Langesundsfordens indremisjonsselskap gjennom 70 år*. Skien 1936.
- Steffens, Krog: *Kragerø Bys Historie 1666–1916*. Kragerø 1916.
- Steinholt, Kjetil og Knut Høihjelle: *Sondre Nordheim fra Mørgedal*. Trondheim 1993.
- Stenius, Henrik: «Nordic associational life in a European and an inter-Nordic Perspective», s. 29–89, i Stenius, Henrik og Risto Alapuro (red.): *Nordic associations in a European perspective*. Baden-Baden 2010.
- Stoltenberg, Einar: «Ski og skiløyping i Telemark i gamal tid», s. 25–40 i *Telemark historie* 2008.
- Store norske leksikon. <http://snl.no/search?query=vidkun%20quisling>. Lest 30.10. 2013.
- Storebø, Jarle: *Skjærgårdssang*. Langesund 2013.
- Stortingsforhandlinger 1914. Bind 8.
- Strand, O. (1949): «Elektrisitetsforeningen», i Sætherskar (red.) 1949.
- Straume, Aase: «Næringslivet før og nå», i Holand, Johan E. (red.): *Telemark*. Oslo 1975.
- Straume, Dag: *Transport 100 år. Tørrdalsruta 1909–2009*. Drangedal 2009.
- Straumstøyl, Alv Halvor: *Skulesoge for Rauland og Vinje. Frå allmugeskule til grunnskule gjennom 250 år*. Vinje 1989.
- Strøm, Jan (red.) *Norsk Fiskeri og Fangst Håndbok*. Oslo 1949.
- Støylen, Kaare: «Bernt Støylen – pioneren», s. 180–188 i Jordheim, Knut (red.): *Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Notodden 1988.
- Støylen, Kaare: *Vår kirke i Sør*. Agder bispedømmeråd. Kristiansand 1984.
- Sundt, Eilert: «Fiske makrel», s. 528–546 i *Folkevennen*. Bind 13, 1864 (også trykt i *Verker i utvalg*. Bind 7. Oslo 1976, s. 191–202).

- Svardal, Solveig: *Telemarkskanalen som regionalpark. Regional utvikling med landskap som ressurs*. Telemarksforskning Bø 2009.
- Sveinsson, Gunnar: *Fotball-profiler i Seljord I.L. gjennom 25 år. Tida 1930–1955*. Notodden 1955.
- Sveinsson, Gunnar: *Vest-Telemark kraftlag 50 år 1940–1990*. Høydalsmo 1990.
- Svendsen, Arnljot Strømme: *Union 1873–1973*, Oslo 1973.
- Svendsen, Per Chr. Nagell: «Byfolk bad, bøndene gav». *Landbruket og de politiske forholdene i Eidanger under okkupasjonen*. Brevik 1995.
- Svendsen, Åsmund u.å.: «Verftene rundt Oslofjorden. En av Østlandets sterkeste bransjer». U. pagina på <http://www.industrimuseum.no/artikler/skipsverft> (lest 15.12. 2013)
- Syvertsen, Carsten Martin og Hans-Jørgen Wallin Weihe: «The Rise and Fall of the Anglo-Norwegian Ice Trade», s. 80–92 i *Beta* vol. 1 2012 (a).
- Sætherskar, Johs. (red.): *Det norske næringsliv. Telemark fylkesleksikon*. Bergen 1949.
- Sørbo, Jan Inge: «Aslaug Vaa: Mellom Telemark og Frankfurt» s. 87–107 i *Frå gamle fjell til magma. Linjer i nynorsk lyrikk*. Oslo 2004.
- Sørensen, Gunnar: *Terje Bergstad. Under en mørkere himmel*. Oslo 2011.
- Sørensen, Johnny: «Grimsbys – isens destinasjonssted», s. 24–29 i *Brevik Historielag Årbok 1980*.
- Sørensen, Johnny: «Jernbanen skapte vekst i Brevik», s. 40–44 i *Brevik Historielag Årbok 1995*.
- Sørensen, Øystein og Bo Stråth (red.): *The Cultural Construction of Norden*. Oslo 1997.
- Taraldlien, Bendik: *Fyresdal*. Kristiania 1910.
- Telemark. En statistisk-økonomisk analyse. Oslo: Arbeidsdirektoratet 1967.
- Telemark fylkes adressebok. Bind 1 (1949–1950) – bind 13 (1974–1975). Trondheim 1950–1975.
- Telemark Fylkesleksikon (red. Johs. Sætherskar). *Det norske næringsliv*. Bergen 1949.
- Telemark fylkestings forhandlinger (utvalde årsmeldingar for perioden etter 1920, krigsåra medrekna).
- Telemark historielag: «Kystkultur». *Telemark historie* nr. 22, 2001.
- Telemark Mållags arkiv, 1980–2011.
- Telemark statistikk 1992. Telemark fylkeskommune.
- Telemark tømmermåling: *Telemark tømmermåling 1929–1979*. Skien 1979.
- Telemark. En statistisk-økonomisk analyse utarbeidet ved Kontoret for områdeplanlegging i Telemark. Arbeidsdirektoratet. Oslo-Skien 1957.
- Telemarkskanalen regionalpark. Årsmelding 2012.
- Telnes, Sigurd: «Ingebjørg Kasin Sandsdalen til minne». *Varden*, 7.10.2003.
- Thomassen, Eivind: *Knuten på perlekjedet. Securitas-aksjonen og Norges Bank 1925–1928*. Masteroppgave i historie, Universitetet i Oslo 2012.
- Thommessen, Mikkel: *Utfør! Boken om Atle Skårdal*. Oslo 1998.
- Thoresen, Per Johnny: «Fiskerliv i Kragerøskjærgården i første halvdel av 1900-tallet», s. 69–80 i *Historieglimt* 2005.
- Thorsen, Birger: *I kamp med det frie ord. Notoddens illegale informasjon 1940–1945*. Notodden historielag 1994.
- Thue, Lars: *Statens kraft 1890–1947. Kraftutbygging og samfunnsutvikling*. Oslo 2006.
- Tilly, Charles: *Coercion, capital, and European states, AD 990–1992*. Oxford 1992.
- Tilly, Charles: *Trust and rule*. Cambridge 2005.
- Tilstandsrapport 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011 og 2012. Fylkesmannen i Telemark.
- Toreskaas, Halvor: *Frihetskamp frå prekestol til hjemmefront. Holla og Lunde i okkupasjonstiden*. Skien 1991.
- Torp, Arne og Lars S. Vikør: *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. 3. utg. Oslo 2003.
- Trae, Svein Vetle: «Skriften på veggen». *Krig og motstand i Hjartdal/Øvre Telemark*. Hjartdal historielag 1995.
- Trygve Nergaard: «Maleriet i mellomkrigstiden», s. 112–258 i *Norberg-Schulz, Christian mfl.: Norges Kunsthistorie*. Bind 4. Oslo 1983.
- Trägårdh, Lars (red.) 2007. *State and civil society in Northern Europe. The Swedish Model Reconsidered*. New York/Oxford 2007.
- Trägårdh, Lars: «Det civila samhällets karriär som vetenskapligt och politiskt begrepp i Sverige», s. 575–591 i *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr. 4 2008.
- Tveit, Tore: *Men noen sto sammen. Avd. 434 Union. Hundre års arbeiderkamp*. Skien 2006.
- Tveiten, Asbjørn: «Eit skuletilbod på vekkingskristeleg grunn. Notodden private lærerskole 1895–1936», i *Knut Jordheim (red.): Lærerutdanning i Telemark gjennom 250 år*. Notodden 1988.
- Tønnesen, Joh. N.: *Fra trelast og skipsfart til industri 1807–1920*. Bind 2. Porsgrunn 1957.
- Tønnesen, Johan Nicolay og Nils A. Ytreberg: *Fra klipperen til motorskipet. Den norske sjøfarts historie fra de eldste tider til vore dage*. Bind 2, 3dje del. Oslo 1951.
- Ursin, Tor Arne og Lars Vik (red.): *Grenland Friteater: Et norsk gruppeteater*. Porsgrunn 1990.
- Utler, Knut: *Bluestown. 20 years of People and Blues*. Notodden 2007.
- Vaa, Aslaug: *Dikt i samling*. Oslo 1989.
- Vaa, Aslaug: *Og ordet var ... Etterlatne dikt*. Ved Leif Mæhle. Oslo 1999.
- Vaage, Jakob: *Skienes verden*. Oslo 1979.
- Vaage, Jakob: «Telemark – Sørlandet – Vestlandet». Bind 3 i bokserien *Norske skiløpere*. Oslo 1957.
- Vangen, Målfrid: *Min brud og mitt hjerte. Henrik Sørensens forhold til Telemark og Telemark-tradisjonene i norsk kultur*. Upublisert hovedoppgave i kunsthistorie. Universitetet i Oslo 2005.
- Vareide, Knut: *Næringsarbeid i Skien kommune. Telemarksforskning-Bø*. Arbeidsrapport nr. 22/98. 1998.
- Vareide, Knut: *Status for Telemark: Næringsutvikling, innovasjon og attraktivitet. Møte i Næringsutvalget i Telemark (1. februar Notodden)*. Telemarksforskning Bø 2013.
- Vassenden, Eirik: «Feministisk vitalisme», s. 461–479 i *Norsk Vitalisme. Litteratur, idologi og livsdyrking 1890–1940*. Oslo 2012.
- Veaa, Jan: *To kulturer. En sammenlignende undersøkelse av det vestnorske og det nordnorske kystsamfunnet med hovedvekt på det 19. og 20. århundret*. Kristiansand 2009.
- Vee-Haugen, Olaf og Berner Hansen (red.): *Veien til velferd. En beretning om innsats for Telemark laget til Telemark Arbeiderpartis 75-års-markering i 1979*. Skien 1979.
- Vesaas, Halldis Moren: *Dikt i samling*. Oslo 2007.
- Vesaas, Halldis Moren: *I Midtbøs bakkar*. Oslo 1974.
- Vesaas, Olav (red.): *Tarjei i tale. Taler, helsingar og prologar av Tarjei Vesaas*. Oslo 1997.
- Vesaas, Olav: *Løynde land. Ei bok om Tarjei Vesaas*. Oslo 1995.
- Vesaas, Olav: *Tarjei Vesaas om seg sjølv*. Oslo 1985.
- Vesaas, Tarjei: *Dikt i samling*. Oslo 2007 (1969).
- Veum, Lars (red.): *Kyrkjene i Fyresdal*. Fyresdal 2013.
- Vevstad, Andreas mfl.: *Nidarå Tømmersalagslag 50 år, 1930–1980*. Arendal 1980.
- Vik, Bjørg: *Kvinneakvariet*. Oslo 1972.
- Vik, Bjørg: *Elsi Lund. Roman*. Oslo 1994.
- Vik, Lars og Tor Arne Ursin (red.): *Øyeblikk. 20 år med Grenland Friteater*. Porsgrunn 1997.
- Vike, Halvard mfl.: *Maktens samvittighet. Om politikk, styring og dilemmaer i velferdsstaten*. Oslo 2002.
- Vike, Halvard: «Reform and Resistance. A Norwegian Illustration», i *Shore, Chris og Susan Wright (red.): Anthropology of Policy*. London 1997.
- Vike, Halvard: «Egalitarianisme og byråkratisk individualisme», i *Norsk antropologisk tidsskrift* (under utgivelse). Oslo 2013.
- Vike, Halvard: «Varianten av vest-europeiske statsformasjoner. Utkast til en historisk antropologi», s. 126–142 i *Norsk antropologisk tidsskrift* nr. 2 2012.
- Vike, Halvard: *Conquering the Unreal. Politics and Bureaucracy in a Norwegian Town*. Oslo 1996.

- Vike, Halvard: *Contested Signs. Political Discourse in a Norwegian Industrial Community*. Oslo 1991.
- Vike, Halvard: *Evaluering av fylkesplan for Telemark 1994–97. En vurdering av plan og prosess*. Rapport nr. 102. Telemarksforskning Bø 1995.
- Vike, Halvard: *Velferd uten grenser. Den norske velferdsstaten ved veiskillet*. Oslo 2004.
- Villanger, Aina: *Langsang, et flytans habitat*. Oslo 2012.
- Vinje, Aasmund O. *Skrifter i Samling*. Bind I. Oslo 1993, 225–228.
- Vinje, Åsmund: *Bamblefiskerne – deres liv og virke*. 2. opplag. U. sted 2008.
- Visitasbøker for biskoper i Agder og Telemark, Statsarkivet, Kristiansand. 1929–1959.
- Vislie, Vetle: «Telemarki» (1914). Utgitt på nytt, s. 7–29 i *Telemark historie*, nr. 12, 1991.
- Vold, Jan Erik: «Samtale med Arvid Torgeir Lie», *Vinduet* nr. 4, 1974.
- Vraa, Torgeir: *Artikler og petiter*. Drammen 1936.
- Vågslid, Eivind: *Stadnamntydningar*. Eidsvoll (1958) 1983.
- Walle, Bjarne: «Fisket langs Bamblekysten», s. 87–97 i *Bygd og By i 1000 år. Bamble historielags Jubileumsskrift 1988*. U. sted 1988.
- Warholm, Ingerlise: «Ikke klassisk daning, men uppseding i vaar eigen norske kultur». En sammenlikning av de frilyndte ungdomslagene i Telemark og Vestfold i perioden 1895–1920. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo 2002.
- Watne, Eva et al.: *Gunnar Torvund. Kyrkjekunst*. Hå 2005.
- Weber, Max: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York 1958.
- Weihe, Hans-Jørgen Wallin og Carsten Syvertsen: *Den norske iseksporten. The Frozen Water Trade*. Stavanger 2012.
- Wiborg, Haakon: «Familien Wiborg og iseksporten I Kragerø», s. 110–121 i *Historieglimt* 1996.
- Wiborg, Ths. I.: «Lidt om vor Isexport fra dens første Dage», s. 78–85 i *Bamble gjennom tide-ne*. Årsskrift for Bamble Historielag 1980 (oppr. trykt i avisen *Grenmar* 1914).
- Wickstrøm, Steinar: *Arbeidsledigheten i Porsgrunn i mellomkrigstiden*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo 1995.
- Woje, Kjell: «Kvinnene ved Ødegårdens verk. Med hovedvekt på årene 1874–1901», i *LOs Distriktskontor i Telemark* (utg.) 1999.
- Worm-Müller, Jacob S.: «Fra klipperen til motorskibet. Verdenskrigen». *Den norske sjøfarts historie fra de ældste tider til vore dage*. Bind 2, 1ste halvbind. Oslo 1935.
- Worm-Müller, Jacob S.: *Fra klipperen til motorskibet. Den norske sjøfarts historie fra de ældste tider til vore dage*. Bind 2, del 2. Oslo 1950.
- Ytteborg, Alexander og Jøril Finstad: «Historien om bilferja GAMLE KRAGERØ», s. 50–70 i *Historieglimt* 2009.
- Zwilgmeyer, Ludvig Daae: *Under livets tre. Salmer og dikt*. Fjerde samling. Oslo 1941.
- Øidne, Gabriel: «Om noen flaskehalsen», i O. Grepstad og J. Nerbøvik (red.): *Venstres hundre år*. Oslo 1984.
- Øidne, Gabriel: «Litt om motsetninga mellom Auslandet og Vestlandet», i *Syn og Segn* nr. 1, 1975.
- Økland, Einar: *Nå igjen*. Oslo 1982.
- Østvedt, Einar. *Henrik Seip. Et biografisk omriss*. Skien 1977.
- Østvedt, Einar: *Fløtning i Telemark gjennom 300 år*. Skien 1963.
- Østvedt, Einar: *Skien gymnas gjennom halvannet sekel 1822–1972*. Skien 1972.
- Østvedt, Einar: *Skiens historie*. Bind III. *Fra 1870 til ca. 1925*. Skien 1959.
- Østvedt, Einar: *Straff og samhold. En dagbok fra lærernes Kirkenesferd 1942*. Skien 1946.
- Østvedt, Einar: *Telemark i norsk malerkunst*. Oslo 1942.
- Øverland, Orm «Jon Norstog: Spøragsmaals-tegnet i norsk-amerikansk litteratur», s. 133–155 i *Telemark historie* nr. 21, 2000.
- Årbok for Ager Bispedømme, 1960–1995.
- Åsen, Kjell: *Anne Grimdalen. Kunstner og medmeneske*. Oslo 1999.
- Åsen, Kjell: *Nissedal bygdesoge. Kultursoga 1900–1999*. Nissedal 2000.
- Åsen, Kjell: *Orrespel og dyretråkk. Jakt og fisketurar i Nissedal og Treungen*. Kristiansand 1989.

ARKIV

- AaO – Arbeiderbevegelsens arkiv, Oslo (AaO)
AaT – Arbeiderbevegelsens arkiv, Telemark

AVISER

- Bergens Tidende (utvalde nummer).
Bratsberg-Demokraten (utvalde nummer, kopi utlånt av Asbjørn Moen).
Fritt folk nr. 57, 7.3.1942.
Kragerø Blad Vestmar (utvalde nummer).
Morgenbladet (utvalde nummer).
Porsgrund Dagblad 1972.
Rjukan Arbeiderblad 30. mai og 11. juni 1945.
Teledølen (utvalde nummer).
Telemark Arbeiderblad (TA) (utvalde nummer).
Telen: 12. juni 1945.
Varden (utvalde nummer).
Vest-Telemark Blad (VTB) 1994.

SAMTALAR

- Arne Malme (mai 2013).
Morten Johannessen (juni 2013).
Hallvard Ripegututu (mai 2013).
Jørund A. Ruud (juni 2013 og august 2013).
Knut Vareide (juni 2013).
Karl Johan Heide (mai 2013).
Geir Møller (mai 2013).
Einar Abrahamsen Gregersen (23.02.2013).
Lars Bjaadal (fleire gonger i 2012 og 2013).
Morten Halvorsen (27.05.2013).
Jan-Helge Jansen (27.09.2013).
Halvor Kleppen (fleire gonger haust 2012 og vår 2013).
Anna Borgny Laug (28.01.2014).
Jon Olav Strand (10.02.2013).

STIKKORDREGISTER

Registeret inneheld tilvisingar til personnamn, stadnamn, bedriftsnamn og emne som er omtala i tekstdelen av boka, i bilettekstar og i rammetekstar. Det er ikkje tilvisingar til sluttnotane.

Alle sidetilvisingar er til sida der du kan starte å lese om personar, stader eller emne. Nokre stader er namnet eller emnet omtala over fleire påfølgjande sider.

Om du leiter etter personar eller stadnamn, vil du ikkje finne alle, berre dei som er omtala i større breidd. Det er kring 1000 emneord i registeret og i snitt fem tilvisingar til kvar side.

1. mai 76, 131, 187, 198, 211

17. mai 227, 237

17. roman 290

A

Adam og Eva flykter fra Telemark 336

administrasjon 220

administrativ organisering 173

administrativ reorganisering 120

Aften i Kviteseid 327

agrarkrise 44

AKMED (Arbeiderkomiteen mot

EEC og dyrtid) 177

aksjeselskap 87

alpint 320

Alvheim, John 194

amerikanisering 244, 265

andelsslakteri 30

angivarar 235

anleggsarbeid 48, 67, 198

Apeland, Knut Tore 319

Arabygdi 335

arbeidarbustadar 42

Arbeidardemokratane 151

arbeidaridrett 152, 315

arbeidarklassen 38

Arbeidarpartiet 10, 123, 130, 136,

148, 151, 158, 164, 167, 175,

177, 197, 201, 203, 207

arbeidarrørsla 41, 130, 138, 147,

191, 257

arbeidarungdomslag 152

Arbeiderbevegelsens

informasjonskomité mot

norsk medlemskap i EF 177

Arbeidernes Idrettsforbund 315

arbeidsdeling 36

arbeidskonflikter 147

arbeidslønningar 33

arbeidsløye 45, 213

arbeidsmiljø 62

arbeidsmiljølova 212

arbeidstidskrav 206

arkitekter 99

Arnesen, Roar 76

attåttnæringar 29

Aubert, Emil 59

Aubert, Kristian 225

AUF 168

Aulie, Otto 313

Avholdspartiet 136

avindustrialisering 55, 213

aviser 145, 161, 272

B

bad 98

badekultur 98

Bamble 19, 45, 54, 100, 122, 192

Bamble cellulosefabrikk 48

Barneavholdslaget Vårblomen
247

barnehage 73

Becks sykkelfabrikk 43

bedehus 251

befolkning 19, 31, 54, 67, 70, 85,
109

Beha Fabrikker 23

Bellona 184

Berby, Arthur 202

Berge, Rikard 300

Berglund, Anita 60

Bergstad, Terje 261

bibliotek 153, 199, 223

Bjørnebekk, Jon 175, 187

Bjaaland, Olav 303

Blinddøra 289

blueskultur 295

Bolstad, Karl 206

bombing av Herøya 50, 232

bombing av Rjukan 234

bondekultur 246, 300

bondeparagrafen 168

Bondepartiet 141, 165, 171

bondepartiregjeringa 149

bonderørsla 149

bondesamfunn 35

Borgersen, Morten 297

Borgestad 88

Bratland, Sondre 262, 292

Bratsberg, Karl 202

Brattberg, Fredrik 274

Bratteli, Trygve 211

Brevik 87, 189

Bringsværd, Tor Åge 286

brukssamfunn 40

Brundtland, Gro Harlem 213

Brunsvig, Joseph 219

Brustad, Sylvia 116

bryllaup 36

bryting 320

Bråten, Steinar 319

Buen, Knut 295

Bunkholt, Halvor 172

Bygdefolkets krisehjelp 146

bygdesamfunn 65

byggeregulering 99

bymål 268

Bypakke Grenland 122

Bærøy 101

Bø 37, 45, 146, 156, 163, 168, 186,

226, 292, 316

C

Cappelen, Didrik senior 219,

223, 224

Cappelen, Dixie 219, 224

Cappelen, Gudrun 224

Cappelen, Diderik 267

Carlsrud, Conrad M. 311

Christensen, Sigurd 228

Clarksdale 296

Countryfestivalen i Seljord 294

D

D/F Hydro 234

Dagalid, Knut 234

Dahl, Johan Christian 323

Dahl, I.C. 325

Dalene, Halvor 268

dampbåtruter 94

dampskip 85

Davidsen, Øystein 320

demonstrasjonar 83, 117, 139,

197, 205, 222

Det Liberale Folkepartiet 179

Det norske misjonsforbund 259

dialektar 265

Dione 89

distriktshøgskule 71, 185

distriktpolitikk 185

Drangedal 26, 29, 36, 38, 45, 46,

48, 65, 67, 71, 73, 125, 152,

154, 158, 182, 253, 285

Drangedal helselag 125

Draumkvedet 334

Drømmeren 328

D/S Frednes 89

Dyrland skule 155

Dølelaget 135

E

EF-strid 175, 211

egalitarianisme 121, 347

Egedius, Halfdan 328

Eggen, Kjell Staal 226, 232

Eidanger 18, 29, 33, 39, 80, 83,

96, 98, 105

Eidsborg 300

Eidskilkkanalen 95

eigedomsforhold 24

Eika, Hallvard 175, 179

einmannskrinsar 131

einskapskulen 78

Ekrune 146

eksport 18

eldreomsorg 107

elektrisitet 22

Ellefsen, Ellen Marie Berge 96

ELVA 59

En bondebegravelse 325

Enger, Anne 188

epledyrking 68

Erichsen, Thorvald 329, 331

Eriksen, Marius 318

Eriksen, Nils 313

Eriksen, Aage 320

EU 115
Europabevegelsen 188
EU-striden 186
Eyde, Sam 16

F

fagforeiningar 75, 197, 204
Fagopposisjonen av 1911 198
fakkelstafett 303
Falck, Asbjørn 217
familien Becker 229
familien Cappelen 59
familien Thiis-Evensen 59
familien Lid 35
fantar 38
fantefut 36
fattigdom 38, 45
fattigkasse 46
Fellesprogrammet 164
festivalar 292
fiskefangst 94
fiskemottak 95
Fjeldavli, Merethe 321
Fjell, Kai 336
Fjellvang 135
Flatland, Helga 273
Fløgstad, Kjartan 274
folkehelse 115
Folkehøgskulen i Kviteseid 157
folkehøgskulerørsla 135, 156, 255
folkekultur 10, 257
folkekunst 329, 337
folkemord 229
folkemøter 107
folkerøysting 138, 175, 186, 214
folkeskolelova 172
Folkestad 41
Folkets Hus 153, 199, 202
Forbundet Kysten 102
fordisme 54
foreningsdanningar 47
fornorskingspolitikken 140
forskning 60
forstkandidatar 26
forureining 62, 113
fossekraft 16
fotball 311, 321
Fra Telemark 329
Framstegspartiet 192, 214
Fredriksen, Kari Skoe 340
Fremskrittspartiet 122
frigjering 236
friluftsliv 100
frilynde ungdomsrørsla 162, 168
fritidsbåtar 100
Fritt Fram 223
frivillige organisasjonar 108, 125, 162
Fronten 223
frontkjempingar 230

fråhaldsrørsla 136, 144, 182, 247
Fuglane 278
fylkesgalleriet 247
fylkeskommunen 114, 246
fylkesmannen 111
Fylkesplanen 114, 127
fylkestingsval 192
Fyresdal 36, 179, 268
førarprinsippet 159, 220

G

Gausta 70
gjeld 44
gjeldskrise 154
gjennom Folkerørsla mot EEC 175
gjenreisingsideologien 164
Gjermundsen, Arne Johan 269
Gjernes, Liv Mildrid 260
Gjerpen 29, 62
Gjerpen (handball) 320
Gjerpen prestegard 256
gjødsling 28
Godal, Bjørn Tore 116, 177, 209
Gokstad, Ole M. 123
Gransherad 174, 256
gravferd 36, 326
Grenland Friteater 299
Grimdalen, Anne 259, 337
Grimdalstunet 338
Grivi, Gjermund 132, 149, 152
Grotnæs, Lars 228
Grovén, Sigmund 284
Grøstad, Erlend 281, 338, 339
Grøstad, Terje 260, 281, 339
Gulbrandsen, Nora 244
Gundersen, Einar 313
Gundersen, Gunnar 228
Guttormsen, Guttorm 292
Gvarv 153
Gvåle, Gudrun Hovde 268
Günther, Hans F.K. 230

H

Halvorsen, Tor 197
handball 320
handelsflåte 88
handverkarar 102
Hannevig, Thor O. 217
Hansen & Arntzen Co AS 92
Hansen, Roar 52
Hansen, Knut Lier 239
Hardangervidda nasjonalpark 113, 184
Hauge, Arthur 223
Haugen, Anders 309
Hauggrend 37
Haugland, Alf 285
Haugland, Odd 197

Hauglid, Egil 220
Havstad, Isak 43
Heddal 140, 156, 174, 284, 288
Heddal stavkyrkje 193
Hegh, Hanne 321
Heiberg, Gerhard 303
Heimefronten 223, 232, 237
heimstaddikting 284
Heistadmoen 217
Heldal bedehus misjons- og sangforening 254
Helgesen, Gunn Marit 120, 189
Hellesnes, Berntine Ruud 145
Hellstrøm, Torvald 187
helseføretaksmodellen 117, 121, 190
Hemmestveit, Mikkjel 307
Hemmestveit, Torjus 307
Henriksen, Bredo 220
Herbjørnsrud, Hans 288
Herkules Skofabrikk 29
Herre 46, 48
Herøya 16, 47, 53, 56, 62, 63, 76, 232
Herøya Arbeiderforening 197, 204, 206
Himmler, Heinrich 229
hird 146, 219
Hjartdal 69, 82
Hjuksebø 290
Hjuksebø velforening 121
Hobbelhagen, Ivar 204, 206
Hodne, Ørnulf 310
Hoel, Randi 60
Hognestad, Peter 250
Hoksrud, Bård 195
Holla 141, 173, 218, 269
Holmberg, Rolf 313
Holmberg, Kari Lise 116
Holmboe, Thorolf 332
Holmen, Hans 323
Holta 88
Holtskog, Liv 282
hopprenn for kvinner 311
Hornsrud-regjeringa 204
hotell 69
Hovin 173
Huitfeldt, Fritz 308
Hundseid, Jens 43, 141, 163
hushald 36
husmødre 73
Hydro 9, 16, 51, 60, 184, 197, 205, 208, 212, 232
Hydro Polymers 60
Hydro-samfunn 16
Hydroship 89
Hydro-systemet 18, 34
hygieniske forhold 83
hytter 97
høgare utdanning 156, 186, 248

Høgre 141, 158, 171, 180, 192, 195
høgrebølgja 180, 213
Høgskolen i Telemark 186
Høirekvinders klub 145
Højljesen, Nils 152
Høydal, Aslaug 284
Høyer, Ingrid 145
Håkonsen, Terje 318

I

Iberg, Helge 263
Ibsen, Henrik 273, 300
identitet 10
idrett 303
idrettsstreiken 316
illegal marknad 50
illegale aviser 223
indremisjonen 251
industri 15, 51, 168
industrialisering 9, 33
industrialarbeidarar 197
industrialarbeidarklassen 167
industrikultur 244
industriroyk 62
industrisamarbeid med tyskarane 232
industrisamfunn 51
industriverksemdar 59
informasjonssamfunnet 70
informasjonsteknologi 59
innvandrara 245
innvandring 77
interkommunalt samarbeid 120
internasjonal kapital 16
internasjonalisering 90
IOGT-foreiningar 136
Isaksen, Torbjørn Røe 194
istrafikk 85
Ivar P. Tveiten 132

J

Jacobsen, Georg 339
Jakobsen, Magnus Hole 208
Jansen, Jan Helge 181
Jansen, Alfred 39
Jansen, Martinius 39
jernbane 94
jobbetid 88
Johansen, Margaret 286
jordbruk 27, 66
jordbruksmaskiner 66
jordbruksreiskapar 28
jodar 229
Jørgen Løvland 132
jøssingskole 222

K

Kabbe, Elna 184

- kamphandlingar 217
kapital 59
Karlsen, Marthinus 219
Kaste, Olav 282
Khrusjtsjov, Nikita 209
Kihle, Harald 335
Kil 87
Kittelsen, Theodor 331
kjøpesenter 72
Klakegg, Rune 292
klassegrenser 39, 314
klassemotsetningar 201
klassemotsetning 35, 76
Kleive, Iver 263, 284
Kleivrud, Anund 167
klippeaksjonar 238
Knudsen, Christen 146, 160, 218
Knudsen, Gunnar 87, 129, 130, 131, 197
Knudsen, Harald Franklin 218
Knudsen, Jørgen C. 87
knutepunktfunksjon 295
Knutsen, Asbjørn 156
Knutslid, Gudrun Brauti 282
Koht, Halvdan 267
Kolberg, Kåre 262
kombinasjonsbruk 28, 152
Komintern 201
kommunalt sjølvstyre 111
kommunar 108, 117
kommunegrenser 114
kommunepolitikk 120
kommunesentralisering 172
kommunesosialisme 158
kommuneval 177
kommuneøkonomi 111
kommunikasjonsårer 9
kommunistar 204
kommunistisk motstandskamp 228
Kompani Linge 233
konsulentfirmaet Asbjørn Habberstad 56
kooperativ 29
kraftliner 23
kraftselskap 68
kraftutbygging 24, 67
Krag, Vilhelm 98
Kragerø 30, 47, 54, 82, 85, 87, 88, 93, 95, 98, 100, 119, 136, 173
Kragerø Blad 145, 191
Kragerølekene 321
Kragerø Museum 97
Kragerøposten 145
krig 50, 217
krigsfangar 48, 229, 238
krigsoppgjering 236
krigssegglarane 228
krigstidsfrakter 88
krigsøkonomi 232
- krise 11, 19, 43, 145
kriseforliket 149
Kristeleg Folkeparti 164, 169, 180
kristendommen 250
Kristiansen, Ragnar 211
kristne ungdomsskular 156
Krog, Magnus 319
Krogstad, Einar 228
Kromviken, Knut 123
kronprins Olav 165
kulturell utvikling 243
kulturelle motsetningar 149
kulturhus 247
kulturpolitikk 246
kulturvern 62
kulturøkonomi 119
kunstnarar 323
Kvalem, Finn 297
kvalfangst 95
Kverndokk, Gisle 263
Kvigne, Knut 210
Kvindernes Læseforening 144
Kvinneakvariet 73
kvinneforeiningar 253
Kvinnefronten 182
Kvinnehuset 183
kvinneidrett 310, 321
kvinnerørsla 182
kvinneyrker 120
Kviteseid 236, 275, 327
kyrkja 222
kyrkjekunst 250, 259
kyrkjemusikk 262
kystfiske 67, 92
kystkultur 85
kystlag 102
kystsamfunn 85
Kaasa, Erlend 273
- L**
Lammers, Gustav Adolph 255
landkrinsar 131
landskapsforming 27
landssviksoppgjering 164
Landstad, Magnus Brostrup 337
Landsverk, Tarkjil 249
Landsverk, Sveinung 234, 236
Langesund 91, 95, 98, 102, 147
Langesund Fisk 96
Langesunds fjordens indremisjonsselskap 251
Larsen, Olav 36
Lauvdal, Magnhild 268
lekmannsrørsla 182, 250
Lie, Arvid Torgeir 287
Liestøl, Sverre 123, 152
Lifjell 71, 326
likestilling 39, 73, 143, 144, 189
Lind, Normann 239
Linge-kompaniet 226
- litteratur 273
LO 188, 197
Lofthus, Åshild 305, 319
Lognvik, Torgeir 235
lokaldemokrati 111, 124
lokaliseringsdebatt 18, 247
lokaliseringsstrid 185
lokalpolitikk 107, 154
lokalsamfunn 124
Losje Verdandi 136
Loupedalen, Torjus 308
Lunde 149, 173, 221
Lunden, Eldrid 288
Lundtveit, Tor 123, 152, 158
Luraas, Olav 167
Lyng, John 171
Lystrup, Sigmund 260
Lystrup, Geirr 284
lærararrestasjonar 221
Lærarsambandet 220
lærarseminar 157, 250
Løberg, Sverre 164, 207, 209, 219, 223
Løfgren, Karl 46
lønnsarbeid 38
Lårdal 23, 82, 173, 291
- M**
makrellfiske 93
mangesysleri 92
Maran Ata 258
marknadsføring 69
matlappar 47
meierier 30
mekaniske verkstader 90
Menstad 233
Menstad-slaget 16, 204
merkevarer 116, 140, 321
Mettetid 281
middelklasse 74
Midtbø, Tor 228
Midtvesten 249
miljøkrav 64
Miljøpakke Grenland 113, 184
miljørørsla 184
miljøvern 113, 184, 189
Milorg 223, 235
Mjeldheim, Leiv 134
Mjør, Ingvald 66
Mo 45, 173
modernisering 28, 80
modernisme 331
Moe, Karin 287
Moen, Gunnar 123
Morgedal 71, 303, 307
Morken, Per 188
Mot Dag 199
motkonjunkturpolitikk 212
motstandsfolk 163, 164, 219, 237
motstandskamp 218, 223
- Munch, Edvard 332
Murray, Arthur F. 314
museum 299
musikkultur 250, 291
Myllarguten (Torgeir Augundson) 323, 332
Myllarguten 333
Mælandsmo, Ingebjørg 284
møller 33
Mørck, Sidsel 284
mållformer 264
målrørsla 134, 181
Maardalen, Jon 319
- N**
Nagel, Finn 217
Nagelsaker, Hanna 217
namneendringar 140
namnegransking 266
Nasjonal Samling 11, 145, 159, 218, 221, 230, 316
nasjonalromantikk 310, 323
nasjonalsosialisme 145
NATO-innmelding 207
Natur og Ungdom 184
naturvern 62
Nei til EU 187
Neset 66
Nesland, Anna 268
Nilsen, Aslak 163
Nissedal 161, 180, 284
Nome 107, 173, 184
Norcem 60
Nordileite 274
Nord, Mette 215
Nordagutu 323
Nordbø, Anker 207
Nordheim-Larsen, Kari 189
Nordstoga, Kåre 262
Noregs Kommunistiske Parti 149, 164, 202, 206, 207, 220
Norges Bondelag 141
Norges Socialdemokratiske Arbeiderparti (NSAP) 201
Norheim, Sondre 71, 303, 307, 317
Norig 139, 265
Norsk Hydro Industripark 115
Norsk Industrierbeidermuseum 299
Norsk Internasjonalt Skipsregister 89
Norsk Skogeierforening 31
Norstog, Jon 249
Noraas, Käthe 213
Notodden 9, 16, 41, 42, 45, 55, 118, 119, 134, 138, 148, 156, 158, 178, 182, 199, 241, 274, 290
Notodden Blues Festival 119, 294

Notodden Bluesband 295
 NS-medlemer 164
 nyliberalisme 181
 nynorsk 264, 278
 nyromantikk 327
 næringsfora 61
 næringsparkar 61
 næringsveggar 9, 15, 65
 nødsarbeid 45

O

Odd 311, 312, 313, 321
 offentlige institusjonar 108
 Oftelie, Torkel 249
 okkupasjon 48, 159, 204, 218,
 255, 316
 Oland, Andreas 51
 Olsen, Ambrosius 41
 olympiske leikar 303
 organisasjonsbygging 167
 organisasjonssamfunnet 190
 outsourcing 58, 214
 overnaturlige vesen 331

P

partiaviser 139, 141, 154, 191
 partikløyving 149, 179, 199, 201
 partsrederi 87
 paternalisme 39
 Pedersen, Ingolf 313
 pelsdyroppdrett 29
 pendling 67
 petrokjemisk industri 52
 pietisme 246, 250, 253
 pinserørsla 250, 257
 politi 220
 Politiets overvåkingstjeneste 208
 politisk kultur 12, 108, 129, 157,
 164
 Pors 315
 Porsgrunds Porselænsfabrik 57,
 232, 244
 Porsgrunn 22, 27, 41, 46, 47, 70,
 72, 76, 78, 87, 111, 118, 133,
 136, 148, 160, 165, 183, 186,
 187, 197, 211, 212, 218, 255,
 286, 311
 Porsgrunn Internasjonale
 Teaterfestival 299
 Porsgrunn Metallverk 59
 Porsgrunns Dagblad 139, 191
 Porsgrunns Elektrometallurgiske
 Smelteverk 60
 postfordisme 58
 Poulsson, Jens-Anton 233, 235,
 239
 primærnæringar 33
 Prinsesse Märtha Louise 303

prinsesse Somsawali av Thailand
 189
 privatisering 214
 proletariatets diktatur 201
 Propaganda 222

Q

Quisling, Vidkun 146, 159, 161,
 205, 218, 220, 231, 238, 255
 Quisling-kyrkja 255
 Qvenild, Arne 225

R

radikalisering 198, 200
 rallarar 39, 198, 200
 raseideologi 229, 230
 rasjonalisering 52, 56
 rasjonering 50, 161
 Rasmussen, Einar 228
 Raud Valallianse 182
 Rauland 69, 151, 173, 338
 realisme 326
 REC 60
 regionalpolitikk 113
 rekvirering 50
 rettshandheving 205
 RHI 60
 Rian, Johannes 339
 Riis-Johansen, Terje 188
 Rimestad, Dagfin 200
 Rinde, Peder 132
 Rinden, Sigurd 123
 Ripilen fra Sigurdslia 334
 Ripilen, Torbjørg 334
 Rjukan 9, 16, 41, 55, 74, 118, 131,
 148, 153, 156, 188, 199, 217,
 235, 237, 240, 265
 RjukanArbeiderblad 154, 199
 Rjukanbanen 150
 Rjukan-forslaget 200
 Rjukanfoss 16
 Rjukanfossen 325
 Rjukan-situasjonen 55
 Robek-kommunar 117
 Roksvund, Leif K. 269
 Rue, Jon Torsteinson 309
 Rui, Birgit Olavdatter 37
 rusmiddel 80
 Rød, Johs 167
 Røed, Per 208
 røysterett 143
 Raastad, Hans 209

S
 sabotasjeaksjonar 226, 233
 Sagavoll folkehøgskole 252
 sagbruk 24
 salmebok 281

samferdsel 122
 samlenormalen 267
 samlingskongressen 200
 samnorsk 271
 Samuelsen, Åge 257
 Sandsdalen, Halvor J. 281, 283
 Sandsdalen, Ingebjørg Kasin 280
 Sandøya 102, 105
 Sannes, Olav 132, 285
 Sannidal 140, 173
 Santalmisjonens sommerskole
 252
 Sauherad 140, 248
 Schjøtt, Margit 183
 Seehuus, Carl Magnus 250
 Segelcke, Severin 271
 seilforeningar 102
 seilskoggar 104
 seilskuter 85
 Seljord 135, 247, 255, 280, 294
 Senterpartiet 123, 171, 180, 188,
 192, 214
 sentralisering 67, 95, 117, 172
 sikkerheitspolitiet (SD) 228
 Siljan 27, 67, 140
 Silmag 60
 sjukehus 117
 sjukehusorganisering 121
 sjukelønsordninga 212
 sjøfolk 90
 skatt 149
 Skien 22, 27, 30, 32, 41, 47, 83,
 107, 133, 184, 185, 202, 245,
 250, 255, 266, 269, 297, 312
 Skien International Ibsen
 Conference 299
 Skien kommunestyre 124
 Skiens uavhengige
 kommunistparti 202
 Skiensfjorden faglige
 Samorganisasjon 203
 Skiensfjordens presse A/S 142
 Skiensgruppa 219
 skiidrett 303, 307, 318
 Skinnarland, Einar 236, 239
 skipsbygging 90
 skipsfart 85
 skipsreiarar 87
 skipsverft 91
 skisportens vogge 303, 307
 skistil 308
 skjergard 79, 98, 100, 113
 Skjærø, Roald 226
 skogbruk 24
 Skogen, Hallgeir 59
 skogkultivering 26
 skogplanting 31
 skogsystemet 57
 skole 105, 120, 154, 221
 skolestruktur 154, 172, 186

Skotfoss 39, 40, 222
 Skotfoss arbeideres idrettslag 153
 Skou, Per 313
 skriftkultur 250, 264, 273
 Skulerud, Olai 265
 skøytelep 311
 Skårdal, Atle 318, 320
 Skåtøy 95, 105, 173
 slalåm 310
 Smidt, Johannes 259
 snowboard 318
 Snøgg 314
 Solberg, Heidi 296
 Solem, Rolf 239
 Solheim, Torolv 172, 210
 Sollie, Solveig 116, 189
 Solstad, Dag 274, 290
 Solum 45, 144, 221
 Sommarland i Bø 71
 Sommeraften i Kviteseid 327
 sommervillaer 96
 sosial mobilitet 74
 Sosialdemokratane mot EF 187
 sosiale skilnader 37, 76, 199, 244
 sosiale spenningar 10
 Sosialistisk Folkeparti 172, 210
 Sosialistisk Valforbund 178, 211
 spanskesjuka 81
 språk 246, 264
 språkpolitikk 264, 267
 språkkrøkt 272
 Stadskleiv, Torleiv 328
 staffasjefigurar 325
 Statens lånekasse for jordbrukere
 48
 Statens Riksgjeldsmeklings-
 institutt 48
 Stathelle 72
 statlige reformer 111
 Stay Behind-grupper 208
 Steinnes, Olav 163, 204
 Steinsland, Johan 66
 stemmerett 143
 storindustri 197
 Storm 314
 Storstein, Åge 339
 stortingsval 132, 140, 188, 202,
 203, 211
 Stousland, Carl 133
 Strand, Ole 217
 Strassburgertesene 202
 Straume, Gisle 273
 streik 16, 166, 204, 205, 206, 213
 Straand, Torgeir 59
 Strølen, Bernt 250
 Sundby, Carl 251
 Sundstøl, Vidar 274
 Svalastog, Olav 165
 Svelgfoss 16
 syndikalistar 199

syttitalsoppbrotet 177, 182
 Syverstad, Gunnar 235
 Sønsteby, Gunnar 239
 Sørensen, Henrik 332, 333, 334,
 336, 340

T

T. Singer 290
 tannhelse 82
 tariffavtaler 197
 tariffoppgjer 206, 212
 teater 297
 Teater Ibsen 297
 Telelaget 134
 Telemark Arbeiderblad 154
 Telemark fylkes kulturpris 248
 Telemark Mjølkesentral 30
 Telemark museum 299
 Telemark mållag 271
 Telemark Teater 297
 Telemark ungdomssamlag 135
 Telemarksavisa 191
 telemarksdyrking 323, 336
 Telemarksfestivalen 292
 Telemarksforskning 61
 Telemarkskanalen 244
 Telemarkskysten 86
 telemarkskøyering 318
 telemarksnedslag 308
Telemarkstun 338
 telemål 265
Telesoga 249
 Tellefsen, Ruth 297
 Terboven, Josef 159
 terne 104
 Theil, Rolf 271
 Thosand, Hølje 217
 Thurmann-Nielsen, Anne 76
 Tinfos Jernværk 55, 57
 Tinn 33, 36, 44, 55, 149, 173, 178,
 189, 265
 Tjønnås, Hans 209
 Tjønnås, Kjetil 123
 Tokke 25
 Tokke-vassdraget 67
 Torvund, Gunnar 260, 340
 Tranmæl, Martin 198
 trebåtverft 92
 treforedlingsindustri 24
 trelasthandel 85
 trelastindustrien 51
 Treungen 111
 Tronstad, Leif 234, 236
 Trosvik mekaniske verksted 91
 Trygdeheimen 107
Tun i Arabygd 335
 tungtvatnsaksjonane 11, 234
 turisme 12, 69, 98
 tvangsauksjonar 146
 Tveitan, Vegard 296

Tveiten, Ivar P. 132
 Tveito, Ingebjørg 36
 tømmerfløyting 26
 Tørre, Hans Gunnar Olsen 76, 211

U

Ulefos Jernværk 244, 271
 Ulefoss 21, 107, 109, 147, 160, 243
 Ull 314
 Ullmann, Viggo 197
 ungdomsopprør 182
 Union 24, 52, 57, 78, 184
 Uppdal, Kristofer 274
 urbanisering 41, 80
 Urdal, Olav 36
 Urædd 312, 314, 320
 utdanning 71, 74
 utjamning 111
 utvandring 249

V

val 129, 197
 valdeltaking 143
 Valebø 173
 Valen, Monica 321
 Valen, Neri 139, 162, 163, 164
 Valentine 85
 valordning 130
 valresultat 177
 valsystem 130, 157
 Vangen, Anders 292
 Vanse 31
 Vard 82
 Varden 139, 170, 191
 varehandel 72
 vareknappheit 48
 Varsi, Turid 184
 vassdrag 27
 Vegheim, Olav 167
 velferdskommune 111, 120, 125,
 190
 velferdsstaten 54, 112
 Vemork kraftstasjon 20, 301
 Venstre 129, 130, 133, 170, 179,
 192, 197
 Verdandi 138
 Verkstadoverenskomsten 197
 vern 113
 Versto, Aslak 166, 175, 178, 187
 Versto, Olav 152, 163, 164, 166,
 207
 Vestmar 145
 Vest-Telemark Blad 186
 Vest-Telemark Museum 299
 Vesaas, Halldis Moren 282
 Vesaas, Tarjei 276
 Veum, Jon 46
 Vik, Bjørg 73, 286
 villagrisen 51

Villanger, Aina 286
 Vindlausloftet 301
 Vinje 77, 173, 175, 179, 181, 217,
 236, 266, 278, 282
 Vinje, Arne 176, 179
 Vinje, Aasmund Olavsson 264,
 273
 Vinjesvingen 218
 Virud, Kåre 295
 Vislie, Vetle 246, 250, 301
 Vollen, Olav Pålson 37
 Vaa, Aslaug 274
 Vaa, Dyre 338
 Vågslid, Eivind 266

W

Wangen, Anders 292
 Weber, Thomas 123
 Werenskiold, Erik 325, 326, 327
 Wergeland, Håkon 255
 Willoch, Kåre 213
 Winge, Sigurd 336, 340
 Wright, Carl P. 163, 164, 219

Y

Yri, Konrad 236

Z

Zwilmeyer, Ludvig Daa 255

Ø

Ødegaard, Henrik 262
 Ødegård, Håkon 197
 økonomisk integrasjon 34
 økonomisk utvikling 11, 43
 Østvedt, Einar 299

Å

Åmot 29
Årbok for Telemark 272
 Årlifoss kraftstasjon 15
 Aarneshaugen, Håkon 123
 Aase, Gabriel 123
 Åsen, Kjell 284
 Aasland, Tora 269

FORFATTARAR I DETTE BINDET

Harald Berntsen (f. 1945) er magister i historie og forfatter. Han har særleg arbeidd med den faglege og politiske arbeidarrørsla, biografiar og lokalhistorie.

Jorunn Sem Fure (f. 1967) er dr.art. i historie og er direktør for Telemark museum. Sem Fure har særleg arbeidd med tysk og sentraleuropeisk historie på 1900-talet, nasjonalisme, nazisme og den nazistiske staten, universitets- og vitskapshistorie.

Øyvind Tveitereid Gulliksen (f. 1945) er professor emeritus i amerikansk litteratur og kultur ved Høgskolen i Telemark. Han har særleg arbeidd med utvandring frå Telemark og var leiar for Telemark historielag i 1980-åra.

Knut Kjeldstadli (f. 1948) er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. Han har særleg arbeidd med allmenn norsk historie, innvandringshistorie og historia til folkerørslene.

Per G. Norseng (f. 1951) er forskingsleiar ved Norsk Maritimt Museum og professor II i historie ved Høgskolen i Telemark. Han har særleg arbeidd med by- og regionhistorie, økonomisk historie og rettshistorie i mellomalderen og kystkultur og maritim historie både i eldre og nyare tid.

Finn Olstad (f. 1950) er uavhengig historikar og professor II ved Norges idrettshøgskole. Han har særleg arbeidd med historia til arbeidarrørsla, idrettshistorie og allmenn norsk historie.

Olav Rovde (f. 1941) er professor emeritus i historie ved Høgskolen i Telemark. Han har særleg arbeidd med landbrukshistorie, skolehistorie og moderne politisk historie.

Tommy Sørbo (f. 1953) er kunsthistorikar, dramatikar og forfatter. Han er ein aktiv kulturformidlar og samfunnsdebattant og har blant anna skrive bøker om kunst, estetik og filosofi.

Halvard Vike (f. 1964) er professor i sosialantropologi ved Universitetet i Oslo. Han har særleg arbeidet med politikk, byråkrati, sosial organisasjon, endring og modernisering.